

Херсонський державний університет

Наталя Кузовова

**ГОЛОДОМОР 1932–1933 РОКІВ
НА ХЕРСОНЩИНІ**

Монографія

УДК 94(477.72):341.485:612.391"1932/1933"
К89

Рекомендовано до друку рішенням Вченої ради Херсонського державного університету (протокол № 3 від 19.12.2022 р.)

Рецензенти:

Водотика Сергій, доктор історичних наук, професор Херсонського державного університету (Херсон, Україна);

Кузьнеж Роберт, доктор історичних наук, професор Поморського університету в Слупську (Слупськ, Польща);

Скубій Грина, кандидат історичних наук, докторант кафедри історії Квінського університету (Кінгстон, Канада)

Кузовова Наталя. Голодомор 1932–1933 років на Херсонщині :
К89 монографія. Університетська книга, 2023. 372 с.

ISBN 978-617-521-045-1

Монографію присвячено проблемі вивчення Голодомору 1932–1933 рр. в Україні в регіональному розрізі. Основною метою дослідження є ознайомлення читача з явищами, що мали місце на Херсонщині, щоб на прикладі регіональної історії глибше висвітлити проблему однієї з найбільш трагічних сторінок історії – геноциду українського народу в загальноукраїнському та світовому масштабі. Вивчення регіональної специфіки голоду, зокрема практик виживання, особливостей рухів опору геноцидній політиці радянського режиму – актуальний предмет дослідження, що становить значний науковий інтерес та наукову новизну. Дослідження здійснено за допомогою методів історичної антропології, міжгалузевого підходу, методів регіональної та усної історії. За допомогою методів архівної евристики й джерелознавства виявлено нові джерела з історії Голодомору, проаналізовано значний масив архівних та опублікованих джерел.

Монографія становитиме інтерес як для наукової спільноти, так і для широкого загалу.

УДК 94(477.72):341.485:612.391"1932/1933"

© Наталя Кузовова, 2023

© ПФ «Видавництво “Університетська книга”», 2023

ISBN 978-617-521-045-1

ЗМІСТ

ПЕРЕДМОВА 5

Розділ 1

ДЖЕРЕЛА ІСТОРИЧНОГО ЗНАННЯ ПРО ГОЛОДОМОР

ТА МЕТОДОЛОГІЧНИЙ ПІДХІД ДО ВИВЧЕННЯ ПРОБЛЕМИ 9

- 1.1. Архівні документи про події 1932–1934 років на Херсонщині 9
- 1.2. Спогади жертв Голодомору на Херсонщині 22
- 1.3. Голод 1932–1933 років на Херсонщині в науковій, публіцистичній та художній літературі 29
- 1.4. Методологія дослідження 36

Розділ 2

НАПЕРЕДОДНІ ГОЛОДОМОРУ 42

- 2.1. Адміністративно-територіальний устрій Херсонщини 42
- 2.2. Голод 1928–1929 років 50
- 2.3. Колективізація. «Колхоз – дело добровольное»? Голод 1931 року 57

Розділ 3

СТЕП І ГОЛОД 67

- 3.1. Голод першої половини 1932 року на Херсонщині 67
- 3.2. Хлібозаготівлі 1932 року – початку 1933 року: насилля та вбивство голодом 78
- 3.3. «Допомога» тим, хто голодує, та посівна кампанія 1933 року 123
- 3.4. Голод 1932–1933 років у містах Херсонщини 163
- 3.5. «Жнива скорботи» 175
- 3.6. Голод 1934 року 189
- 3.7. Виконавці Голодомору: кати і жертви 194
- 3.8. Голодомор та дитинство 205
- 3.9. Інтелігенція і влада. Опір Голодомору 220
- 3.10. Голодомор і національне питання 238

Розділ 4	
ПОСТГОЛОДОМОР	255
4.1. Демографічні втрати та їх наслідки. Переселенці	255
4.2. Увічнення жертв Голодомору.	275
4.3. Проблеми національної пам'яті про Голодомор.	278
ПІСЛЯМОВА	282
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ	297
ДОДАТКИ	336
Додаток А.	336
Додаток Б.	341
Додаток В.	343
Додаток Д.	348
Додаток Г.	349
Додаток Е.	350
Додаток Ж.	351
ПОКАЖЧИКИ	352
Іменний покажчик	352
Географічний покажчик	358
ПЕРЕЛІК СКОРОЧЕНЬ	368

ПЕРЕДМОВА

Передусім хочу висловити подяку Науково-освітньому центру вивчення Голодомору Канадського інституту українських студій Альбертського університету (HREC) за підтримку в дослідженні цієї важливої теми. Працюючи в Комісії з реабілітації в Херсонській області, я переконалася в необхідності не лише юридичної, а насамперед моральної реабілітації людей, які постраждали від сталінського терору. Єдина можливість такої реабілітації – встановлення історичної правди про події, свідків яких залишається дедалі менше.

Історія геноцидів налічує багато тисячоліть. Насилля людини над людиною є частиною історії багатьох країн, з-поміж яких Україна не становить винятку. Однак є речі, які вирізняються навіть серед багатьох лихих подій своєю жорстокістю та глибокими наслідками, не дають спокою та завдають болю багато десятиліть потому. Для українців – це Голодомор 1932–1933 рр. Мовчання тривалий час, важкі для усвідомлення масштаби людських страждань, невідання вини за скоєний злочини – основні причини травматичної пам'яті про ці події. Розширення історичного знання про Голодомор 1932–1933 рр. дозволить подолати цей конфлікт пам'яті.

Як слушно зазначив Сергій Водотика, «грунтовне дослідження причин, перебігу та наслідків Голодомору 1932–1933 рр. в Україні неможливе без урахування, точніше докладного вивчення його особливостей у регіонах»¹.

Херсонщина – прадавня земля, яка об'єднує історію багатьох народів, що мають немало таємниць, одні з яких дивують та захоплюють силою людського духу, інші не роблять шани людському роду. Одна з таких – історія Голодомору 1932–1933 рр. У цей період населення Херсонщини вело тривалу війну проти радянського режиму, провідники якого, незважаючи на шалений спротив, захопили владу в Україні. Хто виграв у цій війні і чому її перебіг багато десятиліть був таємницею, згадувати про яку було державним злочином?

¹ Національна книга пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 років в Україні. Херсонська область. Херсон : Наддніпрянська правда, 2008. С. 7.

На цей час опубліковано багато досліджень, збірників документів і матеріалів, свідчень очевидців Голодомору 1932–1933 рр. в Україні. Проте якість та науковість дослідження зазначеної проблеми на регіональному рівні потребує удосконалення. Уперше документи з історії Голодомору 1932–1933 рр. на території сучасної Херсонської області були опубліковані в 2003 р. державним архівом Херсонської області. Їх обсяг був незначним, а географія проблеми вибірковою. Масштабне виявлення документів з проблеми в Україні розпочалося у 2005 р. У ньому взяла участь автор цього проекту. За результатами роботи було видано дві збірки архівних документів і матеріалів, спогадів очевидців подій Голодомору 1932–1933 рр. протягом 2008 р.

Ці матеріали потребують узагальнення й наукового аналізу із залученням методів критики джерел та роботи з матеріалами усної історії. Крім того, виявлення документів здійснювалося за принципом «обласний архів – область». Однак практика показала, що окремі масиви документів з історії регіону часто зберігаються поза межами регіонального архіву. Це пов'язано зі змінами адміністративно-територіального поділу України та специфікою мережі архівних установ, яка не була усталеною.

Ще одна проблема усвідомлення подій Голодомору 1932–1933 рр., а точніше 1933–1934 рр., пов'язана з особливостями самоідентифікації населення. У період 1932–1934 рр. Херсонської області не існувало. Тому дуже часто сучасні дослідники ігнорують цей факт. У результаті регіональний фактор нівелюється, а зацікавлені особи не можуть познайомитися з результатами дослідження в регіоні.

Останнім часом найбільш доступна інформація для населення – Інтернет. Проте проблема там нерідко подається на рівні фейків, неперевірених інформацій, а наукова література популяризується недостатньо. Це завдає шкоду усвідомленню Голодомору 1932–1933 рр. як геноциду як в Україні, так і на міжнародному рівні. Тому написання цього дослідження з історії Голодомору 1932–1933 рр. на наукових засадах на регіональному рівні зумовлене нагальною потребою.

Мета дослідження полягає у створенні цілісної картини подій голоду 1932–1933 рр. на Херсонщині за допомогою історико-антропологічного та міждисциплінарного підходів.

Предметом дослідження є події Голодомору 1932–1933 рр. на Херсонщині, **об'єктом** – технології геноциду, практики виживання, спротиву та наслідки Голодомору – демографічні, економічні й соціокультурні.

Основними завданнями дослідження є:

- характеристика джерельної бази з історії Голодомору та аналіз відображення його подій у науковій, публіцистичній та художній літературі;

- дослідження передумов голоду 1932–1933 рр. на Херсонщині: формування адміністративно-територіальних кордонів регіону, динаміка економічного, етносоціального та культурного розвитку, зміни в традиційному способі життя внаслідок згортання політики непу, проголошення курсу на індустріалізацію та колективізацію та їхніх деструктивних наслідків: голодів 1928–1929 рр. та 1931 р.;

- комплексний і системний аналіз основних етапів та складових Голодомору на Херсонщині – від голоду першої половини 1932 р., спричиненого надмірними хлібозаготівлями й зупиненого наданням продовольчої допомоги для посівної кампанії, і до голоду 1932–1933 рр. як геноциду українського народу;

- аналіз наслідків голоду 1932–1933 рр. для Херсонщини.

Хронологічні межі дослідження охоплюють 1928–1934 рр., відомі в сучасній історіографії як епоха Голодомору – спеціальний часовий проміжок, що дозволяє проаналізувати передумови й наслідки голоду 1932–1933 рр. в історико-антропологічному вимірі.

Географічні межі охоплюють територію в межах сучасної Херсонської області – регіону, населення якого має спільний культурно-історичний досвід, що, своєю чергою, слугували підставою для виокремлення його в адміністративну одиницю в різні періоди.

Наукова новизна дослідження.

У результаті проведеного дослідження в науковий обіг уведено нові архівні джерела, зокрема усної історичні інтерв'ю, записані автором, та такі, що зберігаються поза межами України у складі архівних колекцій Канади та США, здійснено аналіз наявної джерельної бази, зокрема великого масиву опублікованих джерел, огляд наукової літератури, присвяченої подіям Голодомору на Херсонщині.

Здійснено системний аналіз та періодизацію подій голоду з огляду на регіональну специфіку й кризь призму глобальної історії України. Зокрема, визначено регіональні особливості основних періодів епохи Голодомору: голод 1928–1929 рр., голод 1931 р., голод першої половини 1932 р. та власне Голодомор, події якого завершилися на теренах нашого регіону в 1934 р. з останніми смертями від голоду.

Уперше в межах регіоналістики проаналізовано причини голоду в містах «третьої категорії», особливості взаємодії міського та сільського населення, що виражалось у розпалюванні штучного конфлікту між містянами, які залишилися без централізованого постачання, та сільськими мешканцями, яких звинувачували в укритті хліба.

Висвітлено історико-антропологічний вимір Голодомору: технології геноциду, практики виживання та спротиву під час їх реалізації, дія голоду на родинні стосунки з погляду сімейної історії, зокрема історії дитинства, вплив на демографічну та етнічну ситуацію в регіоні та комеморативні практики; тобто наслідки Голодомору – демографічні, економічні, соціокультурні.

Практичне значення дослідження полягає в тому, що викладацький фактичний матеріал, теоретичні положення й узагальнення можуть бути використані при написанні наукових праць з новітньої історії України, при підготовці навчальних курсів, написанні підручників для закладів середньої освіти. Отримані результати сприятимуть примноженню, поглибленню та збереженню пам'яті й поширенню наукової інформації про Голодомор.

РОЗДІЛ 1

ДЖЕРЕЛА ІСТОРИЧНОГО ЗНАННЯ ПРО ГОЛОДОМОР ТА МЕТОДОЛОГІЧНИЙ ПІДХІД ДО ВИВЧЕННЯ ПРОБЛЕМИ

1.1. Архівні документи про події 1932–1934 років на Херсонщині

«Правда – як олія: завжди наверх випливе» – справедливий вислів про відображення Голодомору 1932–1933 рр. в архівних документах. Як би радянська влада не хотіла приховати правду про події Голодомору 1932–1933 рр., рано чи пізно ця інформаційна бомба вибухнула б, як це сталося із правдою про Чорнобиль. І набагато раніше, якби міру людських страждань можна б було вимірювати лічильником Гейгера, а не підрахунками радянської статистики. Однак проблема дослідження Голодомору за архівними документами полягає передусім в тому, що вони були суворо засекречені ще під час документообігу – у поточному діловодстві.

Особливістю документів офіційного діловодства радянських органів влади цього періоду є уникнення узагальнень фактів «тяжкого стану» в «поганих районах», застосування цих та інших партійних евфемізмів на позначення речей, пов'язаних із голодом, смертю від голоду, селянським опором владі.

Причому не лише, щоб «не давать пици иностранной печати»². Й. Сталін та його поплічники боялися розголосу негативної інформації у своєму партійному колі в процесі боротьби за владу, навіть у спілкуванні між собою вони дотримувалися певних правил, як-от у телеграмі В. Молотова і Л. Кагановича до Й. Сталіна від 6 липня 1932 р. (про голод першої половини 1932 р. в Україні, організований за особистими вказівками Й. Сталіна): «Тов. Сталіну. На Українській конференції має розгорнутися критика роботи ЦК КП(б)У, недоліки якої призвели до тяжкого становища у деяких

² Сталин и Каганович. Переписка. 1931–1936 гг. Москва, 2001. С. 218–219.

районах. Постає питання, як це висвітлювати у пресі. Щоб не давати поживи іноземній пресі, вважаємо за потрібне дати виклад цієї критики в нашій пресі у стриманих тонах без друку фактів про становище в поганих районах. Просимо повідомити вашу думку до Харкова. Молотов, Каганович»³.

Своєю чергою, очільник ОДПУ в УСРР В. Балицький, роздратований доповідними записками уповноважених у Київській та Дніпропетровській областях, що містили докладні дані про кількість померлих від голоду, 22 березня 1933 р. наказав уникати надання будь-яких цифр у письмовому вигляді навіть «серед своїх», які б вказували на кількість жертв голоду, та всі кількісні дані повідомляти лише йому особисто⁴. Саме ці листи, що мали бути адресовані особисто В. Балицькому, відсутні в збірнику документів «Голод в ССРСР. 1929–1934» у трьох томах, підготовленому білоруськими, російськими та казахськими архівістами 2012 р.

Згаданий збірник документів «Голод в ССРСР. 1929–1934» є важливим масивом опублікованої архівної інформації, який висвітлює основні події та рішення влади, що призвели до Голодомору 1932–1933 рр. в Україні, містить окремі відомості про кількість жертв Голодомору в Україні. Щоправда, деякі коментарі російських колег до документів намагаються схилити читача до розуміння голоду як всесоюзного явища, та все ж архівні матеріали говорять самі за себе.

У цьому збірнику опубліковано матеріали, що висвітлюють події Голодомору на Херсонщині, яка на той час входила до складу Дніпропетровської та Одеської областей. Так, одіозний очільник Дніпропетровського обкому (у лютому 1933 р. – березні 1937 р.) М. Хатаєвич, у той час близький товариш Й. Сталіна, досить активно й відверто обмінювався інформацією з вождем про своє бачення подій 1932–1933 рр. Не в такому обсязі, але все ж знаходимо в цьому збірнику документи, які стосуються Одеської області. Вплинуло й те, що М. Майоров, 1-й секретар Одеського обкому КП(б)У, не входив до найближчого оточення Й. Сталіна (М. Майоров був земляком

М. Хатаєвича, обидва походили із Гомельської області БСРР), й те, що, за словами С. Косіора, «Одеса багато про що мовчить», – після опали М. Майорова в лютому 1933 р. область очолив Є. Вегер, партійний чиновник родом із Курської області (РСФРР), який мав широку «службову географію» і, мабуть, власне вже сформоване уявлення про партійну дисципліну. Проте в збірнику містяться розділи, присвячені міжнародній реакції на голод в СРСР, де фігурують національні колонії Херсонщини: німецькі, шведські та єврейські, які першими поширили інформацію про нього через газети, консульства, посольства та благодійні організації, приховати масштабний голод-геноцид за допомогою партійної бюрократії не вийшло.

Ще кілька збірників документів із центральних російських архівів розповідають про колективізацію, реакцію населення на політику панівної партії, містять статистичні матеріали, зокрема про кількість загиблих від голоду в районах Дніпропетровської області. Це «Советская деревня глазами ВЧК–ОДПУ–НКВД. 1918–1939. Документы и материалы» в чотирьох томах – збірник, виданий Інститутом історії Російської академії наук, Будинком наук про людину (Франція), Центральним архівом ФСБ Російської Федерації та Інститутом новітнього часу (Франція) за редакцією О. Береловича та В. Данилова у 1998–2012 рр. Для нашого дослідження особливий інтерес становить друга книга третього тому⁵, оскільки вона присвячена голоду 1932–1933 рр., деякі документи збірника повторюються з уже згаданим «Голодом в ССРСР. 1929–1934».

Десяти томний збірник «Совершенно секретно»: Лубянка – Сталину о положении в стране (1922–1934 гг.), підготовлений Інститутом історії Російської академії наук, Центральним архівом ФСБ Російської Федерації, Будинком наук про людину (Франція) тощо за редакцією А. Сахарова та В. Христофорова, виданий протягом 2001–2017 рр.,

³ Сталин и Каганович. Переписка. 1931–1936 гг. С. 218–219.

⁴ Голод в СССР. 1929–1934. Т. 2. С. 678–679.

⁵ Советская деревня глазами ВЧК–ОДПУ–НКВД. 1918–1939. Документы и материалы: в 4 т. Т. 3. 1930–1934 гг. Кн. 2. 1932–1934 гг. / Ин-т российской истории РАН, Дом наук о человеке (Франция), Центр. архив ФСБ РФ, Ин-т истории новейшего времени (Франция), Центр по изучению России (Франция), Рос. гос. архив экономики, Ин-т по экономической истории (Швеция) / под ред. А. Береловича, В. Данилова. Москва : «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 2005. 840 с.

містить спецзведення ОДПУ про політичну ситуацію в країні⁶. У спецзведення потрапляла інформація, яка, на думку органів, становила загрозу для держави. Намагання подати і важливі, і, на перший погляд, випадкові події та вчинки людей, із коментарями та поясненнями, які, на думку оперативників, мали зацікавити Й. Сталіна і водночас пояснити їх з позиції, що мала відповідати ідеологічній складовій внутрішньої політики радянської влади, робить документи важкими для розуміння сучасного читача. Однак багато документів, складених працівниками ОДПУ на підставі доповідних записок органів місцевої влади, установ, підприємств, подаються без змін.

Ще однією незручністю роботи з цим збірником, що впливає з особливостей діловодства ОДПУ, є те, що зведення готувалися по СРСР в цілому, але інформація часто подається по районах, без назв областей, навіть республік, з великою кількістю технічних помилок у назвах населених пунктів. Інформації ОДПУ по УСРР готувалась окремо за потреби, не систематично. Проте документи збірника дають можливість уявити, якою бачили ситуацію в Україні органи ОДПУ та що про неї було відомо Й. Сталіну. Вивчаючи за ними історію в регіональному вимірі, варто зазначити, що інформація про події на території Херсонщини з'являється в них не часто, але кожен з цих небагатьох документів відображав ті з них, наслідки яких були надзвичайно негативні для жителів регіону.

Для висвітлення подій Голодомору 1932–1934 рр. на Херсонщині були залучені матеріали українських центральних архівів, опублікованих у збірнику «Голод 1932–1933 рр. на Україні: очима істориків, мовою документів», укладеного 1990 р. під керівництвом Р. Пирого⁷. Він містить документи ЦК КП(б)У, а також архівні матеріали з фондів обласних архівів з інформацією про голод першої половини 1932 р., Голодомор 1932–1933 рр., хід хлібозаготівлі 1932 р., примусове вилу-

чення хліба та продовольчих запасів селян, статистику загиблих від голоду в 1932–1933 рр. Матеріали, опубліковані в збірнику, відображають загальні явища, але через його обсяг і цільове призначення, не стають у пригоді, щоб пояснити окремі факти, що мали місце лише на території Херсонщини й є регіональними особливостями.

У 1932–1933 рр. Л. Каганович відвідав Україну та Північний Кавказ, його щоденники демонструють цинічне, споживацьке ставлення керманічів СРСР до українського населення на цих територіях (2001)⁸. Збірник містить докладні аналітичні статті В. Васильєва та Ю. Шаповала, в яких подано аналіз ситуації, що склалася в 1932–1933 рр.

Значний інтерес становить збірник «Листи з Харкова. Голод в Україні та на Північному Кавказі в повідомленнях італійських дипломатів. 1932–1933 рр.», укладений Італійським інститутом культури в Україні під редакцією А. Граціозі та Ю. Шаповала 2007 р.⁹. Італійський консул у Харкові Серджо Граденіго регулярно складав донесення про ситуацію в Україні. Він відрізнявся спостережливістю, уважно знайомився з пресою, умів розговорити радянських чиновників, спілкувався з різними верствами населення, володів інформацією від дипломатичних служб Італійського королівства в Німеччині, Польщі та інших країнах. Граденіго дивувався, як радянська держава досі ще існує, і очікував, що політичне та економічне банкрутство СРСР не за горами. Його б можна було звинуватити в перебільшенні масштабів голоду, але він настільки точний у деталях, які підтверджуються архівними документами радянських установ, що, можливо, він мав рацію: на той момент доля СРСР висіла на волоссі, проте через загибель мільйонів українців Й. Сталін утримав свою владу та зміцнив радянську імперію.

Для вивчення подій Голодомору 1932–1933 рр. на території Херсонщини важливе значення мають документи місцевих архівів

⁶ «Совершенно секретно»: Лубянка – Сталину о положении в стране (1922–1934 гг.): сб. док.: в 10 т. / Ин-т рос. истории РАН, Центр. архив ФСБ РФ, Науч. совет РАН «История международных отношений и внешней политики России», Науч. совет РАН по истории соц. реформ, движений и революций, Комис. историков России и Финляндии, АН Финляндии, Фонд Дом наук о человеке (Франция) / отв. ред. А. Н. Сахаров, В. С. Христофоров. Москва : ИРИ РАН, 2001–2017.

⁷ Голод 1932–1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів / кер. кол. упоряд. Р. Я. Пиріг. Київ : Політвидав України, 1990. 605 с.

⁸ Командири великого голоду: Поїздки В. Молотова і Л. Кагановича в Україну та на Північний Кавказ. 1932–1933 рр. / за ред. В. Васильєва, Ю. Шаповала. Київ : Генеза, 2001. 399 с.

⁹ Листи з Харкова. Голод в Україні та на Північному Кавказі в повідомленнях італійських дипломатів. 1932–1933 роки / Італійський ін-т культури в Україні; пер. з італ. М. Прокопович; упорядкув. та вступ. ст. А. Граціозі; наук. ред. укр. вид. Ю. Шаповал; передм. Н. Ф. Баллоні. Харків : Фоліо, 2007. 255 с.

Одеської та Херсонської областей: вказівки, листування, розпорядження, інформація про стан виконання хлібозаготівель, репресивні заходи щодо партійного керівництва та селян, які не виконали план хлібозаготівель, тощо.

Матеріали, виявлені одеськими архівістами в результаті підготовки обласного тому «Книга пам'яті. Голодомор 1932–1933 рр. Одеська область», розміщені у відповідному томі¹⁰ та у вигляді онлайн-виставок. Вони містять інформацію за районами і населеними пунктами сучасних Одеської, Кіровоградської, Миколаївської та Херсонської областей.

Необхідно зазначити, що документи за період 1932–1934 рр. у державному архіві Одеської області не збереглися в повному обсязі. Тому залишається лише здогадуватися, чи були різючі й страшні події, пов'язані зі злочинами влади в с. Лиса Гора Арбузинського району (сучасна Миколаївська область), виключними фактами свавілля й знуцання влади над місцевим населенням чи моторошним повсякденням. Судячи з висновків, які робили партійці, подібні випадки обговорювалися лише в разі, якщо їх не можна було приховати. Такою була партійна мораль: як ніхто не дізнався, партійна таємниця збережена, то й злочину не було. Ми можемо тільки здогадуватися, наскільки брутально домагалися виконання партійних настанов та вказівок в кожному окремому населеному пункті.

Описання Голодомору 1932–1933 рр. за районами величезних областей також різняться за архівними документами. Протягом кількох років вивчаючи формування партійних архівних фондів, ми дійшли висновку, що з-поміж методів збереження партійних таємниць партійці надавали звичайному знищенню документів. Причому це не було якимсь вибіркове знищення: знищували цілими фондами, навіть цілими архівами. Так було повністю знищено документи Херсонського окружного Істпарту та численних партійних організацій при наближенні фронту в часи Другої світової війни.

Наче передчуваючи, якої лихої слави (для комуністів, звичайно) зазнає архів Смоленського обкому партії, що був захоплений

¹⁰ Національна книга пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 років в Україні: Одеська область [у 2 ч.]. Одеса : Астропринт, 2008. Ч. 1 / ред. кол. М. Д. Сердюк (голова) та ін. 2008. 1008 с.

німецькою армією та потрапив за кордон і розкрив усьому світові непривабливий бік партійного буття, співробітники НКВС масово знищували документи, що не підлягали евакуації. Через особливості евакуаційної логістики найбільше постраждали партійні фонди районів, що колись належали до Одеської області. А от райони, що увійшли потім до складу Запорізької області¹¹ з Дніпропетровської¹², свої фонди зберегли й успішно евакуювали. Серед них багато таких, що висвітлюють події 1932–1934 рр.

Значна робота здійснена робочою групою працівників державного архіву Херсонської області, у результаті якої виявлено масив документів за 1931–1934 рр. До роботи цієї групи було також залучено автора. Загалом переглянуто близько 1 млн аркушів, 3 тис. архівних справ з понад 220 фондів, складено анотації до 505 документів про причини, основні події та наслідки Голодомору на Херсонщині.

Це була важка і виснажлива праця, пов'язана з визначенням груп фондів, що потенційно могли містити необхідні документи, переглядом справ, які були не в найкращому стані: містили документи із згасаючим шрифтом, рукописні документи, фрагментарні документи.

Важливим рішенням, завдяки якому археографічна робота з підготовки «Книги пам'яті» була б неможливою, стала передача актових книг РАЦС до державного архіву Херсонської області: минуло 75 років, протягом яких вони мали зберігатися в органах реєстрації актів цивільного стану населення. За короткий час (І квартал 2008 р.) було здійснено значну за обсягом роботу щодо виявлення актових записів про смерть від голоду.

¹¹ Національна Книга пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 рр. в Україні. Запорізька область / обл. редкол.: О. В. Старух, М. О. Фролов, С. М. Тимченко, Ф. Г. Турченко, О. С. Тедеев та ін. / Український інститут національної пам'яті ; Запорізька обласна державна адміністрація. Запоріжжя : Дике Поле, 2008. 1080 с.

¹² Національна Книга пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 рр. в Україні. Дніпропетровська область / ред. кол.: Є. І. Бородін (гол. ред.), В. В. Іваненко, Н. І. Капустіна, Н. В. Киструська, Г. О. Пригунов, К. М. Самарець, С. І. Світленко, В. В. Сиченко, Н. М. Тітова ; авт. кол.: Є. І. Бородін (кер. авт. кол.), В. М. Бекетова, С. С. Волинець, І. С. Голуб, Л. М. Голубчик та ін. ; відп. ред. С. І. Світленко / Український інститут національної пам'яті ; Дніпропетровська обласна державна адміністрація. Дніпропетровськ : АРТ-ПРЕС, 2008. 1248 с.

У результаті було переглянуто два архівні фонди (52 справи) та виявлено 6,5 тис. актів про смерть з більш ніж 10,5 тис. щодо причин, які прямо чи побічно вказують на смерть від голоду (у «Книгу пам'яті» згодом включили майже всі наявні записи, зокрема свідоцтва та довідки про смерть із фондів окремих сільрад, оскільки в шести районах (Верхньорогачицькому, Високопільському, Каланчацькому, Нововоронцовському, Новотроїцькому, Чаплинському) і м. Каховка актові книги за цей період не збереглися, в інших – у неповному складі). Це офіційно задокументована інформація про смерть людей від голоду в області.

Навіть та невелика частина книг, що збереглася, засвідчує масову смерть українців у 1932–1933 роках. Український інститут національної пам'яті високо оцінив роботу херсонських архівістів щодо створення обласного тому Книги¹³ для відновлення історичної пам'яті українського народу¹⁴.

Ця робота була б неможлива без бази, яку заклало видання збірки документів у 2003 р. «З історії Голодомору на Херсонщині у 1932–33 рр.», здійснене херсонськими архівістами В. Баранюк, О. Марущак, О. Стукаловою та О. Шинкаренком¹⁵. Ще раніше при удосконаленні описів архівного відділу Херсонського обкому КПУ у 1980-х роках в описах за 1932–1933 рр. вперше вжив заборонене слово «голод» його останній завідувач – архівіст та краєзнавець М. Ємельянов¹⁶.

Оскільки не всі виявлені джерела були розміщені в Книзі пам'яті через те, що вона вийшла одним томом, державним архівом Херсонської області окремо була видана збірка документів

«Херсонщина. Голодомор. 1932–1933»¹⁷. Додатково анотації усіх виявлених документів було розміщено на сайті Укрдержархіву.

Під час дослідження автор значно розширила спектр пошуку документів, що охоплював уже 1924–1940 рр. Насамперед це дає можливість оцінити стан збереження документів за різні роки, адже неповний склад архівних документів за 1932–1933 рр. – одна з головних проблем, що стоять на заваді дослідникам. Ці матеріали (за 1924–1930 рр. більш репрезентативні, 1931–1932 рр. – починаються лакуни, 1933 р. – збереглися лише окремі види документів, за 1934–1940 рр. теж дуже нечисленні) є важливим джерелом для оцінки передумов та наслідків Голодомору для України.

Збереженість документів за географічним чинником, як уже зазначалося, впливає на облік демографічних втрат. Матеріали по Херсонській області не є винятком: вони містять свої інформаційні ями, що має обов'язково враховуватися при визначенні кількості загиблих від голоду.

Незважаючи на вказівки радянського керівництва усіяло уникати оцінних суджень про продовольчий стан районів, що голодують (називаючи це порушенням партійної дисципліни, «ниттям» та «скиглінням»), і повідомлень, які фіксували кількість голодуючих та померлих від голоду, збереглася достатня кількість документів, які відображають ці події та явища. Крім того, було виявлено матеріали в місцевому архіві СБУ, які розповідають про супротив населення злочинним діям уряду в зазначений період. Вони також відображають дії силових структур щодо придушення антирадянських заворушень і репресії проти населення, партійного керівництва, адміністрації радгоспів, колгоспів, підприємств, які намагалися протидіяти організації голоду в регіоні. Виявлення документів триває до сьогодні.

Зокрема, ці документи містять секретні вказівки щодо знищення актових книг РАЦС та партійних документів. Один із таких записів

¹³ Національна книга пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 років в Україні. Херсонська область. Херсон : Наддніпрянська правда, 2008. 844 с. : іл.

¹⁴ Державний архів Херсонської області. Ф.Р-4093. Оп. 2. Спр. 1. Документи (інформації, аналітичні довідки, відомості, листування, фото) про збір свідчень очевидців Голодомору та видання Книги Пам'яті України. Арк. 25.

¹⁵ З історії Голодомору на Херсонщині у 1932–33 рр. : добірка док. / уклад. В. Баранюк, О. Марущак, О. Стукалова, О. Шинкаренко. Херсон : Держ. арх. Херсон. обл., 2003. 44 с.

¹⁶ Кузовова Н. М. Пам'яті Михайла Андрійовича Ємельянова, архівіста, краєзнавця, колекціонера, бібліофіла, мецената, почесного громадянина Херсона (1923–2014). *Scriptorium nostrum*. 2015. № 3. С. 171–181.

¹⁷ Херсонщина. Голодомор. 1932–1933 : зб. документів / ред. кол.: В. Ф. Боровик (голова), Л. В. Виноградова, О. О. Марущак ; авт. кол.: В. О. Баранюк, Л. В. Виноградова, Д. Л. Ганченко, Т. Ю. Іващенко, Ю. О. Коник, В. М. Крючковська, Н. М. Кузовова, О. О. Марущак (кер. авт. кол.), Г. Б. Проценко, О. І. Стукалова, О. І. Шинкаренко ; відп. ред. О. О. Марущак / Херсонська обласна державна адміністрація ; Державний архів Херсонської області. Херсон : ВАТ ХМД, 2008. 320 с.

знайдено на останній сторінці книги актів записів про смерть Киселівської сільради Білозерського району архівісткою Оленою Марущак: «На підставі постанови м/ради зроблено із'ятіє книг смерті за 1933 р.»¹⁸. Зазначимо, що «із'ятіє» було зроблено якісно: ці записи в архіві відсутні, їхня доля невідома. На нашу думку, головною причиною того, що документи про Голодомор не були утилізовані повністю, було бажання чиновників убезпечити себе від звинувачень у знищенні важливих документів, або зберегти компромат на товаришів, щоб потім використати його у міжпартійних усобицях. У результаті ми маємо масив документів офіційного діловодства: накази, доповідні записки, інформації, листування, що засвідчують злочини радянської влади проти українського народу.

Для визначення кількості населення, яке проживало на території Херсонщини, використані матеріали демографічної й економічної статистики. Особливо вони стають у пригоді, зважаючи на швидкі адміністративно-територіальні зміни, що мали місце в досліджуваній період. Інформацію про кількість населення та його розподіл за населеними пунктами за матеріалами Всесоюзного перепису 1926 р. містять «Список залюднених місць Херсонської округи на 1 січня 1928 р.»¹⁹, підготовлений Херсонським округовим статистичним бюро в 1929 р., та «Матеріали до опису округ УСРР. Статистичні характеристики. Мелітопольська округа» за редакцією М. Вольфа (1926)²⁰.

Ближче до досліджуваного періоду кількість населення показана в статистичних довідниках «Нові адміністративні райони УСРР»²¹, виданому в 1930 р., та «Райони УСРР» за редакцією О. М. Асаткіна (1936)²².

¹⁸ Херсонщина. Голодомор. 1932–1933: Збірник документів. Херсон, 2008. С. 291.

¹⁹ Список залюднених місць Херсонської округи на 1 січня 1928 року / Херсонське округове статистичне бюро. Херсон, 1929. 76 с.

²⁰ Матеріали до опису округ УСРР. Статистичні характеристики. Мелітопольська округа / Центральне статистичне управління УСРР. Харків, 1926. 60 с.

²¹ Нові адміністративні райони УСРР. Статистичний довідник / Державна планова комісія УСРР, Економічно-статистичний сектор. Харків : Держвидав «Господарство України», 1930. 322 с.

²² Райони УСРР. Т. 1 : Статистичний довідник / за ред. О. М. Асаткіна / Управління народногосподарського обліку УСРР. Київ : Вид-во «Народне господарство та облік», 1936. 1245 с.

Безпосередньо дані демографічної статистики, що фіксують надвисоку смертність й від'ємний приріст населення в Україні та містах Херсонщини містять документи, опубліковані в уже згаданому збірнику «Голод в СРСР. 1929–1934». Це «Довідка начальника сектора населення та охорони здоров'я ЦУНГО Держплану СРСР С. Каплуна по результатам природного руху населення за 1933 р.», де серед міст – «лідерів» від'ємного приросту населення вказано Херсон²³, і «Таблиці природного руху населення за 1934 р.»²⁴. Вони містять дані про УСРР у цілому.

Для регіонального обрахунку жертв також залучені матеріали Електронного атласу Голодомору, що розробляється Гарвардським університетом у межах проекту «МАРА: Digital Atlas of Ukraine», у створенні якого взяли участь спеціалісти Інституту демографії та соціальних досліджень імені М. В. Птухи, О. Воловина (США, Університет Північної Кароліни) та Український науковий інститут Гарвардського університету²⁵. Також використано електронний ресурс – Єдиний реєстр жертв Голодомору, в який внесено записи з книг реєстрації смертей, виявлені та описані херсонськими архівістами²⁶.

Для дослідження було залучено матеріали газет «Правда», «Известия» та низку місцевих газет, які демонстрували політичну позицію влади, служили інструментом дезінформації та залякування населення. Водночас на їхніх шпальтах є цікаві матеріали, які дозволяють зрозуміти мотивацію тих чи інших вчинків як представників влади, так і різних верств населення.

Отже, основними проблемами дослідження подій голоду 1932–1933 рр. на Херсонщині за архівними документами є те, що архівні колекції не збереглися у повному обсязі, складаються з документів, створених винуватцями Голодомору та подають події з їхньої позиції.

²³ Голод в СРСР. 1929–1934. Т. 3. Лето 1933–1934 гг. С. 594–601.

²⁴ Там же. С. 641–644.

²⁵ The Great Famine Project of The Ukrainian Research Institute at Harvard University. URL: <http://gis.huri.harvard.edu/historical-atlas/the-great-famine.html>

²⁶ Єдиний реєстр жертв Голодомору. URL: <https://holodomormuseum.org.ua/iedynyj-reiestr-zhertv-holodomoru/>

Можна визначити кілька груп архівних документів, що відрізняються за походженням, інформативністю та доступністю для дослідників.

До першої групи належать документи, які зберігаються за межами України – в архівах Російської Федерації. Незважаючи на те що вони є досить інформативними, оскільки створювались у процесі роботи органів влади та силових структур, для дослідників вони доступні у вигляді збірок документів. Метою створення цих збірок стало не стільки бажання всебічно висвітлити події голоду, колективізації та сталінських репресій, а показати, що ці явища мають загальносоюзний характер, заперечити геноцидну політику російсько-советського режиму щодо України. На ці документи також поширюються особливості ведення діловодства тих часів: вони містять багато технічних помилок щодо назв сіл, районів; є заангажованими, використовують шаблонні вирази та партійна «новомова». Разом з методологією укладання збірників їхніми авторськими колективами можуть створити спотворені уявлення про події голоду 1932–1933 рр. у непідготовленого читача. До чого також схиляють не менш заангажовані передмови їхніх укладачів. Проте основний зміст документів навіть у такому вигляді розкриває лихі наміри та технології організації Голодомору-геноциду, зокрема на Херсонщині. Це особливо стало помітним саме під час роботи на регіональною специфікою Голодомору шляхом порівняльного аналізу та критики джерел.

До другої групи належать матеріали центральних архівів України. Автор користувався анотованими переліками документів, повнотекстовими базами даних і збірниками архівних документів, що відрізняються високою якістю, доступністю для користувачів, зокрема в режимі онлайн, що в умовах карантину та війни є вагомим перевагою. Без цих матеріалів неможливо здійснити порівняльний аналіз ситуації, що склалася в різних регіонах УСРР. Звертає увагу те, наскільки мало накопичувалось інформації про голод за регіонами в органах центральної влади УСРР. Це можна пояснити поганою збереженістю документів, але, на нашу думку, це результат політики московського уряду. Згідно з Конституцією УСРР (1924) усі питання, пов'язані із хлібозаготівля

ми, були виведені із сфери республіканського керівництва. Отже, влада УСРР була відсторонена від вирішення життєво важливих питань, зокрема в регіонах. Окремі документи про Херсонщину зберігаються в Центральному державному архіві громадських об'єднань України (м. Київ). Також до збірок документів додані архівні джерела, надані обласними архівами.

Значний інтерес становлять щоденники Л. Кагановича, який відвідав Україну та Північний Кавказ у період голоду. Він побував також на території Херсонщини, де вживав агітаційні та репресивні заходи. А також листи С. Граденіго, італійського консула, який територію Херсонщини не відвідував, проте описував ситуацію, що склалася із будівництвом Херсонського консервного комбінату та на Півдні України в цілому.

Документи з архівів Республіки Польща подані в збірці «Holodomor. The Great Famine in Ukraine. 1932–1933» (2009), найбільший інтерес становлять матеріали польських дипломатичних відомств і резидентів польської розвідки. Вони розповідають про життя національних меншин на Херсонщині під час голоду, містять інформацію про ціни на товари першої необхідності в Одеській та Дніпропетровській областях, описують як під час голоду СРСР відправляв кораблі з комерційним зерном за кордон²⁷.

Найбільше матеріалів про голод 1932–1933 рр. на Херсонщині містять місцеві області архіви – Херсонський та Одеський та архівний відділ СБУ в Херсонській області. Завдяки тривалій роботі архівістів укладено переліки архівних документів, збірники документів та повнотекстові бази, що складаються з документів про голод 1932–1933 рр. Проте практика архівного пошуку автора, що тривала до початку відкритого вторгнення Російської Федерації 24 лютого 2022 р., показала, що виявлення документів про Голодомор варто продовжити і їхній перелік на сьогодні не є вичерпним.

У результаті ми маємо масив документів офіційного діловодства: накази, доповідні записки, інформації, листування, що засвідчують злочини радянської влади проти українського народу.

²⁷ Holodomor. The Great Famine in Ukraine. 1932–1933. Collective ed., Warsaw-Kiev, 2009.

1.2. Спогади жертв Голодомору на Херсонщині

Яким б глибоким не було розроблення архівних джерел про голод 1932–1933 рр., значну частину їх становлять документи, створені винуватцями Голодомору. Офіційне діловодство мало на меті документування управлінських процесів з погляду потреб советської влади, тому в них зовсім немає місця людині, яка бореться за своє життя всупереч державному механізмові. Брак архівних джерел, стан розроблення архівних фондів, що ніколи не буде достатнім, заангажованість та однобокність змісту архівних документів змушують дослідників раз за разом звертатися до роботи з особливим типом джерел – свідченнями очевидців. Така практика мала значний успіх за межами України ще в часи панування радянського режиму: у Канаді, США, Австралії – країнах, де проживала українська діаспора, яка бажала зберегти та вшанувати пам'ять про жертв Голодомору.

Вивчення історії свідчень про Голодомор в Україні розпочала Олександра Веселова²⁸, хоча спогади як історичне джерело використовувались увесь час. Веселова узагальнила інформацію про перші свідчення про Голодомор: «Серед перших були праці, ґрунтовані на свідченнях західних дослідників, таких як Е. Амменде в книзі «Чи мусить Росія голодувати?» (німецькою мовою, 1935) та В. Чемберлейн у книзі Е. Ляйонса «Ми охоплюємо світ» (англійською мовою, 1935) тощо.

Отже, процес збирання спогадів за межами України, що розпочався в середині 1930-х років, тривав і триває до сьогодні. Можна лише вклонитися перед збирачами спогадів та оповідачами – представниками української діаспори. За відсутності архівних документів з СРСР в іншомовному середовищі вони могли уявлятися оточуючими як носії хворобливих фантазій або жалюгідними скиглями після репортажів Волтера Дюранті, заяв Ерріо,

²⁸ Веселова О. Усна історія як джерело у вивченні геноциду українського народу голодом 1932–1933 років. *Краєзнавство*. 2009. № 3–4. С. 269–281; Веселова О. Свідчення очевидців Голодомору 1932–1933 рр. в Україні як джерело дослідження його причин та наслідків. *Проблеми історії України: факти, судження, пошуки* : міжвідомчий збірник наукових праць. 2010. № 19. С. 82–98.

зазнаючи переслідувань закордонними комуністичними організаціями, та після схвальних висловлювань про радянський лад відомих діячів культури – таких, як Бернард Шоу або Герберт Уеллс. Незважаючи на все, вони свідчили про злочин Голодомору перед усім світом й проти майже всього світу, зберігши пам'ять про злочин російсько-советського режиму для нащадків. Завдяки їм пам'ять про Голодомор пережила шалений тиск радянського режиму та радянської пропаганди – доти, доки до них не приєдналися голоси з поневоленої советською владою України.

Спогади, зібрані та записані в повоєнний період, відрізняються детальністю, адже з того часу минуло лише 20–30 років. Як, наприклад, свідчення Ганни Кашинської (1912 р. н., записані в 1950 р.) із с. Глоси Новоукраїнського району Кіровоградської області (колишня Херсонська губернія: сучасники або діаспоріани називають цю територію Херсонщиною, на відміну від «Херсонщини», яку сучасні мешканці України асоціюють із Херсонською областю). Це один із 16 спогадів про Голодомор з архіву Українського культурно-освітнього центру (проект «Осередок») у Вінніпезі. Вони були зібрані в межах конкурсу, що проводився наприкінці 1940-х років про Другу світову війну²⁹.

Про те, що пам'ять жива і нічого не забуто в Україні попри довгі десятиліття, що минули з подій голоду, засвідчує колекція Володимира Маняка та Лідії Коваленко-Маняк, відома нам за виданням «33-і. Голод»: Народна книга – Меморіал» (1991). Ця колекція подана на сайті HREC у вигляді 700 оригінальних листів, переданих HREC Володимиром Бойчуком³⁰. Вона містить докладні спогади, зокрема про Південь України. Навіть перегляд на сайті HREC сканкопій листів, починаючи з конвертів, ще з радянською символікою, кінчаючи почерком, – дуже хвилюючий процес: відчуття, наче ці листи адресовані саме тобі, наче вони йшли понад 30 років і нарешті ти їх отримав. Спогади, зібрані Маняком та Коваленко, відрізняються від тих, що були записані в 2008 р., про що мова йтиме далі. Адже між ними проміжок

²⁹ Oseredok Project. URL: <https://holodomor.ca/resource/oseredok-project/>

³⁰ Maniak Collection. URL: <https://holodomor.ca/hrec-special-collections/>

у 17 років, що становить 60 та 75 років відповідно, від подій, які вони описують. Втрачаються деталі, і водночас з'являються нові персонажі та подробиці. Це завжди надихає збирачів усної історії, ми віримо в те, що ніколи не буває занадто пізно, що покоління, яке йде, передає свою пам'ять наступному.

Ще одна колекція – проект Прерійського Центру вивчення української спадщини (Prairie Centre for the Study of Ukrainian Heritage, St. Thomas More College, University of Saskatchewan, Saskatoon, Canada), що базується на оцифровці інтерв'ю, записаних у 1993–1995 рр. під керівництвом Вільяма Нолла. Це 126 із 429 інтерв'ю на сайті проекту³¹. Інтерв'ю районовані, надзвичайно цікаві та важливі, але, на жаль, Південь України в них слабко представлений, оскільки експедиція його фактично не зачепила.

Інший проект «80 історій до 80-річчя», започаткований до 80-х роковин Голодомору Конгресом українців Канади та Світовим конгресом українців, містить цікаві відеоспогади українців-діаспоран, які, на жаль, не мають науково-довідкового апарату до них³². Можемо їх дивитись і слухати, відео гарної якості, оповідання інформативні, але немає географічної прив'язки. Ці історії могли трапитися будь-де в Україні (за деякими ознаками це – Центральна Україна: Київщина, Сумщина, Полтавщина). Автори проекту додають нові інтерв'ю на кожні роковини Голодомору (23 листопада). Для сучасного стану розроблення проблеми, де важливі найменші деталі, що розширяють знання про практики виживання, спротив, обставини смерті, місця поховання, вони матимуть більшу наукову цінність, якщо буде вказана географія спогадів. Цей проект становить значний інтерес: за допомогою нього можна досліджувати, як формувалася пам'ять без радянського пропагандистського шуму, які чинники впливають на неї за океаном. Це тема для окремого дослідження, і чудово, що такі проекти є і функціонують далі.

Цікавий проект «Ті, хто пережив Голодомор, розповідають свої історії» (ініційований Українсько-канадським науково-

документальним центром у співпраці з Конгресом українців Канади, також розміщений на сайті HREC) становить свідчення українців Канади. Оповідачі покинули Україну здебільшого в повоєнний час – наприкінці 1940-х рр. Свідчення записані у 2008–2009 рр., вони важливі, оскільки місять інформацію про технології Голодомору, практики виживання, спротив та взаємодопомогу в часи голоду. Так, спогади Миколи Латишка про події 1932–1933 рр. в с. Іванівка Херсонської області розповідають про технологію улаштування голоду советською владою на прикладі його рідного села³³. Відображають важливий сюжет для розуміння практик виживання під час Голодомору на Півдні України – втеча до Криму. Крим на той час вже набув слави здравниці, туди можна було потрапити за путівкою. Серед херсонських приватних фотоколекцій є фото відпочивальників, датованих 1933 р. у Керчі. Це представники місцевої партійної верхівки, дотичні до них люди. У спогадах відображені ситуації, за яких люди намагалися втекти: від голоду, від переслідувань як боржники хлібоздачі, від звинувачень у куркульстві, арешту, рятуючи своє життя. Оповідачі здебільшого говорять про те, як їм це вдалося, а архівні документи розповідають про полювання на українських «куркулів» в Криму за допомогою міліції. І тоді вимальовується якась спільна цілісна картина ситуації. Таких моментів є багато, свідчення допомагають розібратись в архівних документах, що не відображають явище в цілому, фотографіях.

Найбільш вагома та інформативна колекція матеріалів усної історії про голод 1932–1933 рр. на Херсонщині була створена в 2008 р. У зв'язку з оприлюдненням Указу Президента України Віктора Ющенка «Про заходи у зв'язку з 75-ми роковинами Голодомору 1932–1933 рр. в Україні» від 28 березня 2007 р. № 250/2007, із квітня 2007 р. в Херсонській області працювало 386 пошукових груп, що склалися із волонтерів: працівників сільрад, учителів, учнів, архівістів та краєзнавців. Для інформування громадськості в місцевих газетах були опубліковані

³¹ Нолл В. Трансформація громадянського суспільства: усна історія української селянської культури 1920–30 років. Київ : Родовід, 1999. 560 с.

³² 80 stories marking the 80th anniversary. URL: http://sharethestory.ca/the_project.html

³³ Holodomor Survivors tell their Stories. URL: http://www.holodomorsurvivors.ca/Video/video/Files/Mykola%20Latyshko_video.html

відозви з проханням очевидцям Голодомору 1932–1933 рр. надати свої спогади, свідчення, документальні матеріали та фотографії в місцеві архіви³⁴. Протягом 2007–2008 рр. у межах проекту опитали 16 910 осіб віком 75 років і старших (на момент проекту в Херсонській області проживало 57 700 громадян віком старше 75 років), що становило 29,3 % потенційних очевидців подій Голодомору. Разом було зібрано 3225 свідчень про Голодомор, голод 1946–1947 рр. у вигляді анкет, задокументованих свідчень, аудіо-записів та фотографій³⁵. На кінець роботи пошуковців кількість документів, зібраних під час проекту, перевищила п'ять тисяч³⁶ (для порівняння: в Одеській області, яка має значно більшу кількість населення, станом на 2012 р. зібрано близько шести тисяч)³⁷. Це свідчить про ретельну роботу, здійснену пошуковими групами, проте фото-, аудіо- та відеоматеріалів, порівняно з іншими областями, було зібрано прикро мало. Те, що самих записів замало, про необхідність відеозапису наголошував Український інститут національної пам'яті, ще коли організував опитування очевидців у 2007–2008 рр. Проте, на жаль, наприклад, у Херсонській області таких відеоінтерв'ю було зібрано небагато на відміну, наприклад, від сусідньої Одеської. Технічні можливості тоді не можна порівняти з сьогоденням, особливо це стосується відео.

У процесі опитування з'ясувалося, що не всі люди відповідного віку змогли надати свідчення. Так, із 389 жителів Бериславського району було опитано 372 особи, а зібрано всього 191 свідчення, оскільки 128 осіб не змогли їх надати за станом здоров'я, 37 – не визнали себе постраждалими внаслідок голоду, 13 – померло до моменту опитування, 20 – виїхали за межі району, не пам'ятають ці події – 11, відмовилися давати свідчення – 9³⁸. (Л. Левченко наводить інформацію, що в Херсонській області паралельно з роботою

пошукових груп агітували населення не давати свідчень про Голодомор представники комуністичної партії³⁹.)

Опитування очевидців дозволило пошуковцям починаючи з жовтня 2007 р. виявити на території області 43 місця масових поховань жертв Голодомору 1932–1933 рр. Місцевою владою здійснено роботу з упорядкування цих місць, де було встановлено хрести та пам'ятні знаки. Переважно це місцеві кладовища. Принагідно зазначити, що одночасно було демонтовано чотири пам'ятники Леніну.

Наприкінці 2008 р. свідчення очевидців були передані на зберігання до держархіву Херсонської області: усього 5295 документів. Із них сформовано 145 справ⁴⁰. Власне за цими матеріалами була підготовлена наша стаття про дитинство і Голодомор у *Journal of Family History*⁴¹. У її центрі і події Голодомору, і аналіз ціннісних суджень, ставлень оповідачів, які вони висловили під час запису свідчень стосовно своїх дитячих вражень, родинних відносин. Саме в цьому полягає цінність усної історичних джерел, оскільки такої інформації годі шукати в матеріалах офіційного діловодства.

Основний акцент у збиранні свідчень 2007–2008 рр. у Херсонській області було зроблено на інтерв'ю з респондентами із сільської місцевості, а містяни залишилися неопитаними. Проте одним із наслідків Голодомору була урбанізація населення: люди покидали село й переїжджали до міста. Цей сегмент варто охопити, незважаючи на те що сплило багато часу, і в Херсоні, і області проживають люди, досі не охоплені опитуванням. Таких респондентів було виявлено під час участі в усноїсторичному проекті, присвяченому Голокосту та Другій світовій війні, Меморіального музею Голокосту «Бабин Яр» (м. Київ). Попри на те що основний акцент проекту полягав у вивченні повсякденного життя під час окупації, інтерв'ю, проведені на основі опитувальника Гелінади Грінченко,

³⁴ Державний архів Херсонської області. Ф. Р-4093. Оп. 2. Спр. 1. Арк. 23.

³⁵ Там само. Арк. 1–2.

³⁶ Там само, передмова до опису.

³⁷ Державний архів Одеської області. URL: <http://archive.odessa.gov.ua/pres-centr/archiv-novin/hronika-2010/>

³⁸ Державний архів Херсонської області. Ф. Р-4093. Оп. 2. Спр. 2. Арк. 13.

³⁹ Левченко Л. Збір, приймання на державне зберігання та організація використання свідчень жертв і очевидців Голодомору 1932–1933 рр. в Україні. *Архіви України*. 2008. № 5–6. С. 16–21.

⁴⁰ Державний архів Херсонської області. Ф. Р-4093. Оп. 2. Спр. 1. Арк. 25.

⁴¹ Kuzovova Natalia. Childhood during the Holodomor 1932–1933 in Ukraine (in the South of Ukraine). *Journal of Family History*. May 2021. DOI: 10.1177/03631990211020339

були спрямовані на узагальнення всього життєвого досвіду людини, це мінімум погодинні розмови, під час яких оповідач мав можливість розповісти про себе все, що вважав за потрібне. Тому під час нього були записані спогади про голод 1932–1933 рр., зокрема на Херсонщині. Фокус проекту зосереджувався на інтерв'ю всіх, хто народився до початку 1941 р., тому значна частина – розповіді про життя українців від того часу, як респондент себе пам'ятає, до наших днів. Це дозволяє скласти уявлення про оповідача, його ціннісні орієнтири, вдачу, характер, життєвий шлях. Проект охопив усю територію України, й багато обіцяє з погляду відображення цілої епохи українського життя у ХХ ст. – на початку ХХІ ст.

У плані верифікації матеріалів усної історії збирання й одночасна публікація спогадів могли вплинути на матеріали, зібрані пошуковими групами, та негативно позначитися на якості спогадів. Проте більшість наявних спогадів містять інформацію з подробицями, які підтверджуються іншими історичними джерелами (персоналії, назви радгоспів і колгоспів, установ, підприємств, що існували в даний період), відображають реалії економічного, національного та культурного життя регіону в цей період, які не є загальновідомими. Тому можна дійти висновку, що зібраний матеріал є важливим історичним джерелом із багатьох сфер життя суспільства, причому не лише за вказаний період, а й для 1934–1947 рр., архівні матеріали яких збереглися також не в повному обсязі.

Отже, спогади про Голодомор на Херсонщині – важливий та інформативний історичний матеріал, який, крім історичних подій, описує внутрішні переживання людини, передає ставлення до подій, сучасником яких була особа, та її ціннісні судження. Вони широко й докладно розкривають теми практик виживання під час голоду, взаємодопомоги, родинних відносин, розповідають про винуватців Голодомору та зберігають пам'ять про його жертв.

Попри всі труднощі роботи з таким специфічним джерелом, як усноісторичні свідчення, вони цілком піддаються науковому аналізу та верифікації. На відміну від архівних джерел вони є цілісними, розповідають історію життя людини таким, яким вона його хоче подати та за допомогою тих вербальних засобів, якими володіє оповідач. Такий підхід до усноісторичних джерел дозволяє розкрити

їхній потенціал у вивченні Голодомору. Значна кількість матеріалів усної історії про Херсонщину суттєво збагачує наше знання про голод 1932–1933 рр.

1.3. Голод 1932–1933 років на Херсонщині в науковій, публіцистичній та художній літературі

Історіографія Голодомору нині подана значної кількістю наукових праць. Про це свідчить регулярне видання бібліографічних покажчиків⁴², що є дуже доречним, зважаючи на темпи історіописання. Також нещодавно захищена докторська дисертація Віктора Гудзя, присвячена історіографії Голодомору, у якій проаналізовано стан наукового розроблення проблеми⁴³.

З огляду на предмет нашого дослідження хотілося б зупинитися на роботах, у яких окреслені події Голодомору з урахуванням регіональної специфіки, зокрема Херсонщини.

Одним із перших науковців, які згадують події, що мали місце на Херсонщині в контексті дослідження Голодомору, був Роберт Конквест, автор першої наукової праці про Голодомор «Жнива скорботи. Радянська колективізація і Голодомор» (1986). Зокрема, Конквест описує події в с. Мала Лепетиха. Незважаючи на те що з часу видання книги минуло кілька десятиліть і вона була підготовлена без доступу до радянських архівів, фундаментальність та всебічний аналіз явища Голодомору робить її актуальною та змушує звертатися до неї знову і знову. Водночас час сприятливо позначився на книзі: автор мав змогу особисто спілкуватися з людьми, які пережили Голодомор в дорослому віці. Обрана Конквестом методологія дослідження дозволила опрацювати широке коло джерел: уже згадану усну історію, джерела так званого «Смоленського

⁴² Голодомор в Україні 1932–1933 рр. : бібліографічний покажчик. Вип. 1. 2001. 664 с.; Голодомор в Україні 1932–1933 рр. : бібліографічний покажчик. Вип. 2. 2008. 576 с.; Голодомор в Україні 1932–1933 рр. : бібліографічний покажчик. Вип. 3. 2014. 685 с.

⁴³ Гудзь В. Історіографія Голодомору 1932–1933 років в Україні : монографія. Мелітополь : ФОП Однорог Т. В., 2019. 1153 с.

архіву», пресу, епістолярні та мемуарні джерела. Була залучена навіть художня література, «точніше, відтворена в ній реальність»: книги М. Алексєєва, В. Гроссмана, М. Шолохова. Конквест послідовно та ретельно крок за кроком описує злочин Голодомору, не оминаючи жодного з аспектів: політичного, економічного, національного, релігійного та фізичного. Проте регіональна специфіка – слабе місце книги Конквеста. Так, на відміну від сучасних дослідників він припускав, що смертність на Півдні України була вищою, ніж у тогочасних Київській та Харківській областях⁴⁴. Можливо, це припущення ґрунтується на словах із повісті Василя Гроссмана «Все тече» (час написання 1955–1963 рр., опублікована за кордоном у 1970 р., СРСР – у 1989 р.), на якого посилається Конквест. Гроссман, журналіст та письменник, хімік за фахом, який працював з 1928 р. і по частину 1933 р. в науково-дослідницьких установах Макіївки та Сталіно (тепер – Донецьк), розповідає словами свого героя: «Я помню, один старик принес председателю кусок газеты, подобрал его на путях. И там заметка: француз приехал, министр знаменитый, и его повезли в Днепропетровскую область, где самый страшный мор был, еще хуже нашего, там люди людей ели...». Можна припустити, що словами «гірше нашого» Гроссман порівнює сільські райони «своєї» Донеччини та сусідньої Дніпропетровської області, до якої входила частина сучасної Херсонської області, але не Київської і не Харківської, тоді це збігається з оцінками демографів смертності від голоду. Твердження Конквеста про те, що голод був більший на Дніпропетровщині, ніж на Донеччині, цілком відповідає результатам дослідження демографів. Також Конквест помилково відносить Полтавщину до південної України, розповідаючи про період до 1917 р., тут, скоріше за все, мався на увазі південь Російської імперії⁴⁵. Він говорить про те, що світ не сприймав Україну як окрему державу, а лише як частину спочатку Російської імперії, а потім Радянського Союзу. Власне це, на його думку, стало основною причиною того, що знання про Голодомор в Україні,

⁴⁴ Конквест Р. Жнива скорботи. Радянська колективізація і Голодомор. Київ : Либідь, 1993. С. 186, 203.

⁴⁵ Там само. С. 18.

незважаючи на масштаби трагедії, не було в центрі уваги світової громадськості⁴⁶. Саме робота Конквеста привернула увагу світу до Голодомору 1932–1933 рр. в Україні, але самому автору також доводилося долати цей імперський і радянський спадок.

Не викликає сумнівів значний доробок у розробленні проблеми відомого науковця Станіслава Кульчицького, який, крім того, широко використовує матеріали, які ілюструють події Голодомору на території, що належить до сучасної Херсонської області⁴⁷.

Статті про окремі населені пункти регіону містить «Енциклопедія Голодомору» (2018) Василя Марочка⁴⁸. Реалії Голодомору на Херсонщині не залишив поза увагою Володимир Сергійчук у книзі «Голодомор 1932–1933 рр. як геноцид українства» (2016)⁴⁹.

Події голоду 1928–1929 рр. та передумови організації Голодомору висвітлені в статті Людмили Гриневич, яка з'ясувала, що Південь України, зокрема Херсонська та Мелітопольська округи, опинився в епіцентрі голоду, проаналізувала причини селянських заворушень, що мали місце в селах Качкарівці Херсонської округи та у Великій Лепетисі Мелітопольської округи через опухання від голоду та невдоволення у відповідь на колективізацію й розкуркулювання⁵⁰.

У дослідженні М. Шитюка та А. Бахтіна проаналізовано зв'язки між колективізацією та голодом 1929–1933 рр. на Півдні України. На жаль, основну масу документів стосовно Півдня опубліковано пізніше, тому праця більше акцентується на джерелах, що були відомі на час підготовки книги⁵¹. Це вкотре доводить, що в сучасній історичній науці

⁴⁶ Конквест Р. Жнива скорботи. Радянська колективізація і Голодомор. Київ : Либідь, 1993. С. 6–7.

⁴⁷ Кульчицький С. В. Сталінський «сокрушительный удар». 1932–1933. Київ : Темпора, 2013. 316 с.

⁴⁸ Енциклопедія Голодомору 1932–1933 років в Україні / вступ. сл. Євгена Нищука; передм., авт. текст Василя Марочка. Дрогобич : Коло, 2018. 576 с.

⁴⁹ Сергійчук В. Голодомор 1932–1933 років як геноцид українства. Вид. 4-те, допов. Вишгород : ПП Сергійчук М. І., 2016. 320 с.

⁵⁰ Гриневич Л. «...Прийняли скорочення постачання другорядних споживачів...»: Хлібзаготівельні кампанії і голод 1928–1929 рр. в Україні. *Проблеми історії України: факти, судження, пошуки* : міжвід. зб. наук. праць. 2003. Вип. 10. С. 208–234.

⁵¹ Шитюк М. М., Бахтін А. М. Південна Україна: колективізація і голод 1929–1933 років. Миколаїв : Аскел, 2007. 512 с.

потрібні нові методи роботи із джерельною інформацією, що має значний обсяг, та важливість комплексної роботи, яку здійснили українські архівісти з виявлення джерел про Голодомор.

Результати цієї багаторічної роботи українських архівістів та істориків становлять основу науково-популярної праці «Червоний голод. Війна Сталіна проти України» (2018), авторкою якої є Енн Ешплбом⁵². Проте, незважаючи на значний обсяг книги, події, що мали місце на Херсонщині, не знайшли в ній належного відображення. Книга не містить також чіткої позиції щодо визнання Голодомору геноцидом у тому сенсі, яким його бачив сам автор терміна Рафаель Лемкін⁵³. Це зайвий раз наголошує важливість регіональних досліджень з елементами мікроісторії, які дозволяють сконцентруватися та залучити величезний масив історичного матеріалу для вивченні локальної території, щоб краще пізнати макроісторичні явища.

Про неможливість досконалого вивчення проблеми без ґрунтовних регіональних досліджень говорить у вступній статті до Національної книги пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 рр. в Україні, присвяченій Херсонській області, Сергій Водотика. Ця стаття поки що є єдиним науковим описом, що узагальнює події Голодомору 1932–1933 рр. в Херсонській області⁵⁴. Окремі відомості про Голодомор на Херсонщині містить розділ «Херсонщина в умовах геополітичних трансформацій ХХ ст.», що увійшов до навчального посібника «Херсонщина: від найдавніших часів до сьогодення», підготовлений Геннадієм Цибуленком⁵⁵.

Для вивчення історії локальних общин Херсонщини, які були в епіцентрі Голодомору, важливе значення має книга Андрія Котлярчука «В кузнице Сталина»: шведские колонисты Украины

в тоталитарных экспериментах XX века». Ця книга є прикладом успішного застосування методів мікроісторії, оскільки не лише докладно розкриває повсякдення села Старошведського Бериславського району, а й надає можливість краще зрозуміти сутність радянського тоталітаризму та дати відповідь на питання, чому Голодомор необхідно вважати геноцидом українців⁵⁶.

На жаль, подібних робіт поки що немає з історії євреїв та німців Херсонщини, однак ця тематика висвітлена в статтях та документальних виданнях⁵⁷. Дуже прикро, що пошук документів з історії німців у державному архіві Херсонської області обмежився 1930 р.⁵⁸, оскільки важко переоцінити значення для подальшого розвитку історичної науки комплексної евристичної роботи професійних архівістів.

Аналогічною є ситуація і з дослідженням історії євреїв, оскільки серед значної кількості праць у жодній темі Голодомору не приділено достатньої уваги. Як справедливо зазначає С. Водотика, проаналізувавши втрати під час Голодомору єврейської громади, «...позиція Ізраїлю щодо невизнання Голодомору 1932–1933 рр. геноцидом виглядає дивною»⁵⁹. Тож вивчення історії народів у контексті Голодомору прискорить визнання його геноцидом світовим співтовариством.

⁵² Ешплбом Е. Червоний голод. Війна Сталіна проти України / пер. з англ. Д. Маттінґлі та О. Кисіль. Київ : Наш формат, 2018. 440 с.

⁵³ Лемкін Р. Радянський геноцид в Україні (стаття 28 мовами) / ред. Р. Сербин ; упоряд. О. Стасюк / Міжнародний благодійний фонд «Україна 3000». Київ : Майстерня книги, 2009. 208 с.

⁵⁴ Національна книга пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 років в Україні. Херсонська область. С. 22.

⁵⁵ Цибуленко Г. В. Херсонщина в умовах геополітичних трансформацій ХХ ст. // Херсонщина: від найдавніших часів до сьогодення. Херсон : Вид-во ПП Вишемирський В. С., 2017. С. 328–331.

⁵⁶ Котлярчук А. «В кузнице Сталина»: шведские колонисты Украины в тоталитарных экспериментах XX века. Москва : РОССПЭН, 2012. 222 с.

⁵⁷ Айсфельд А., Мартиненко В. Етнічні німці України під час Другої світової війни і в повоєнні роки. *Україна в Другій світовій війні: погляд з XXI ст.: Історичні нариси*: у 2 кн. Київ : Наукова думка, 2011. Кн. 1. С. 599; Марочко В. Німецькі дипломати і Голодомор 1932–1933 рр. в Україні. *Київські історичні студії*. 2015. № 1. С. 62–66; Немцы России: населенные пункты и места поселения : энциклопедический словарь / сост.: В. Ф. Дизендорф. Москва : ЭРН, 2006. 472 с.; Іваньков І. Німецькі колонії Півдня України та голод 1932–1933 років (за матеріалами Міністерства східних окупованих територій гітлерівської Німеччини). *Етнічна історія народів Європи*. 2004. Вип. 16. С. 60–66. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/eine_2004_16_12

⁵⁸ Немцы Херсонщины: аннот. перечень дел Гос. архива Херсон. области (1919–1930) / ГАХО, Ин-т культуры и истории немцев Северо-Восточной Европы / сост.: А. В. Карпова, А. Айсфельд, Л. В. Виноградова. Одесса : Астропринт, 2002. 168 с.

⁵⁹ Національна книга пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 років в Україні. Херсонська область. С. 7–25.

Пошукова робота з виявлення свідків подій Голодомору 1932–1933 рр. та результати пошуку архівних документів про цю подію сколихнули громадськість. Уперше проміжні результати цієї роботи були оприлюднені на сайті Херсонської обласної державної адміністрації. У 2008 р. там було відкрито окремий статистичний розділ, на якому розміщено три розділи: «Реєстр архівних фондів меморіального характеру з історії Голодомору на Херсонщині», «Історія Голодомору на Херсонщині», «Архівні документи та фотографії часів Голодомору на Херсонщині». На сайті було розміщено електронну версію книги місцевого журналіста В. Піддубняка «Жниво Молоха»⁶⁰, книгу «Голодомор – искусственно организованный голод в 1932–1933 годах – был геноцидом украинского народа».

Із початку року з метою висвітлення теми Голодомору 1932–1933 рр. в Україні районні та міські комунальні газети продовжили ведення існуючих й започаткували нові рубрики: «Испытание памятью» («Приазовська правда»), «Сторінки історії» («Голопристанський вісник»), «Пам'ять Голодомору» («Придніпровська зірка»), «Карби найстрашнішої трагедії» («Вісті»), «До 75-х роковин Голодомору в Україні» («Червоний промінь»), «День пам'яті жертв Голодомору» («Рідний край») тощо. Обласна комунальна газета «Наддніпрянська правда» (за радянських часів – офіційна газета Херсонського обкому КПУ) вела рубрики «Голодомор» і «Зі спогадів очевидців», у яких висвітлювались обласні та районні заходи та почали друкуватись спогади очевидців, починаючи з Бериславського району.

Крім того, у комунальних газетах, по дротовому радіомовленню систематично оприлюднюються спогади очевидців цих трагічних подій та вірші місцевих авторів.

Значною подією в житті області стала спільна виставка Державного архіву Херсонської області та Херсонського обласного краєзнавчого музею «Ми звинувачуємо! Голодомор 1932–1933 рр. – геноцид українського народу», яка відкрилась 16 квітня 2008 р.

Експозиційна площа виставки становила 60 квадратних метрів двох залів. Це було перша публічна презентація результатів архівної евристики такого масштабу. Усе, що було темою обговорень вузької пошукової групи, нарешті побачив світ. На цій виставці можна було побачити 250 архівних документів та 150 музейних експонатів. Цю виставку та пересувну виставку на її основі в цілому до кінця року відвідало 11 тис. осіб. На ній уперше було подано документи, що офіційно засвідчили факти голоду на Херсонщині, його штучний характер та дали уявлення про масштаби цього явища, а також заходи радянської влади з приховування інформації про Голодомор 1932–1933 рр. на території області.

Ця виставка до сьогодні побутує і в музеї, і в архіві. Необхідно сказати, що за 11 років її існування, вона значно збагатилася новими архівними матеріалами й музейними експонатами, що з'явилися в результаті пошукових робіт архівістів та працівників музею. Однак перша виставка про Голодомор такого масштабу справляла незабутнє враження.

У 2007–2008 рр. було видано низку книжок, присвячених Голодомору. Це вже згадана публікація В. Піддубняка, «Голодомори 1921–1923, 1932–1933, 1946–1947 на Великолепещині» вчителя історії М. Марченко, «Забуттю не підлягає. Голодомор на Херсонщині» О. Міловського тощо, які мали публіцистичний характер. Також розпочато друкування окремими брошурами збірок свідчень Голодомору. Поступово публікація свідчень очевидців почала набувати регулярного характеру. Один за одною виходять публікації «Душі померлих кличуть» («Наддніпрянська правда»), «Біль. Спокута. Пам'ять», «Згадують очевидці» («Червоний промінь»), «Спогади і сльози очевидців» («Рідний край»), «Мой руський Голодомор», «Посеяли хлеб, пожали голод» («Приазовська правда») тощо. Зазвучали спогади очевидців й по радіо в Чаплинському районі.

⁶⁰ Піддубняк В. Жниво Молоха. Голод 1932–1933 рр. на Херсонщині: документи, спогади, факти, творчість. Херсон : ХМД, 2006. 172 с.

1.4. Методологія дослідження

Для визначення предмета нашого дослідження важливо з'ясувати, що ми розуміємо під терміном «Херсонщина». Адже в різні історичні періоди просторові межі вживання цієї назви змінювалися. У часи існування Херсонської губернії її можна було почути як щодо всієї території губернії, так і Херсонського повіту зокрема. Сучасна Херсонщина – територія Херсонської області, яка була утворена в 1944 р., вже після подій голоду 1932–1933 рр. В епоху Голодомору територія області звужувалася до Херсонської округи та району, у 1932–1933 рр. – входила до складу Дніпропетровської та Одеської областей.

Чи варто досліджувати її в сучасних кордонах, коли відбулося стільки адміністративних змін і, можливо, не востаннє? На нашу думку, так, бо ця історія адресована і написана для сучасників, які відчують спільність та єдність, не лише внаслідок специфічних природних умов, способів ведення господарства, соціальних процесів, що завжди мали місце в нашому регіоні й, своєю чергою, слугували підставою для виокремлення його в самостійну адміністративну одиницю, але й унаслідок спільного історичного досвіду.

Кожен регіон нашої держави має свою специфіку, особливість та неповторність. Однак на початку відкритого військового вторгнення Російської Федерації на територію України Херсонська область була майже повністю окупована, і всі українці задавалися питанням, у чому сила її мешканців, які протистояли окупантам, і зараз, коли її територія розділена по Дніпру лінією фронту, і далі підтримують один одного.

Незнання історії дорого коштувало російським загарбникам, що вторглися в український регіон із божевільними ідеями створення Новоросії чи відродження СРСР, та не знайшли підтримки в місцевого населення, зокрема через їхній історичний досвід, у тому числі голоду 1932–1933 рр.

Під час Голодомору Південь України – територія, що постраждала від голоду 1932–1933 рр. менше, ніж Центр та Схід, за винятком Донбасу, тому закономірно виникають питання щодо практик виживання, особливостей спротиву тощо. Отже, територія сучасної

Херсонщини – актуальний предмет дослідження, що становить значний науковий інтерес для істориків.

Херсонщина розглядається в пропонованій роботі в особливий хронологічний період – епоху Голодомору (О. Андрієвська, Л. Гриневич), що починається з подіями, які отримали в сучасній історіографії назву сталінського «великого перелому»⁶¹. Загальні риси епохи, що супроводжувались згортанням політики непу, форсованою індустріалізацією та колективізацією, репресіями проти всіх незгодних з політикою советів, мають регіональну специфіку. Так, на тлі знищення індивідуальної підприємницької ініціативи, банківської сфери, кооперації Херсонщина, як і вся Південна Україна, зазнає голоду 1928–1929 рр., крім усього згаданого, спричиненого її особливими природними умовами – посушливим кліматом. Голод 1928–1929 рр. починає відлік епохи, що завершуються 1934 р., коли фіксуються останні смерті від голоду, а самі голод і бідність у регіоні набувають перманентного стану. Припинення смертності від голоду не завершує боротьби селян за індивідуальне господарство, воно скасовується лише сталінською Конституцією 1937 р. На думку Ольги Андрієвської⁶², Епоха Голодомору докорінно змінила спосіб життя українців в усіх сферах життя – від економічної до культурної. На прикладі Херсонщини можна побачити реальні зміни також в етнічній картині регіону. Так, через голод 1932–1933 рр. її покинула частина жителів шведської колонії с. Старошведське та зі скандалом повернулася на батьківщину.

Подібна специфіка Херсонщини, що охоплює географічні, економічні, соціальні та етнокультурні фактори, дозволяє розглядати її історію в межах методів регіональної історії, звертаючись до геоісторичного методу Фернана Броделя. Від природно-кліматичних умов залежали спосіб господарювання, зокрема сільське господарство, шляхи комунікації, традиційні методи боротьби з посухою та голодом, який вона спричиняла час від часу.

⁶¹ Кульчицький С. В. Ціна «великого перелому». Київ : Україна, 1991. 432 с.

⁶² Andriewsky O. Towards a Decentred History: The Study of the Holodomor and Ukrainian Historiography. *East/West: Journal of Ukrainian Studies*. Vol. II, no. 1 (2015). P. 42.

Вивчаючи ці особливості, можна проаналізувати як советська модернізація руйнувала традиційні способи ведення господарства та знижувала спроможність населення боротися з викликами зони ризикованого землеробства й породжувала нові виклики та небезпеки через примусове перепрофілювання тваринницьких господарств на зернові, викликане потребою СРСР у комерційному зерні. Недарма в працях Броделя боротьба з голодом, з'ясування його причин і наслідків є однією із важливих тем, що не поступається політичній історії. Відлуння геоісторії ми знаходимо в працях херсонського краєзнавця, спеціаліста в галузі історичної географії Михайла Авдальяна⁶³, який досліджував Херсонський адміністративний економічний район, що невеликий проміжок часу об'єднував Херсонську, Миколаївську та Кримську області в повоєнний період, виходячи з позицій соціальної історії та історичної географії. Ми можемо спостерігати як близькість до річок, морського узбережжя, багатих ресурсами, ставала частиною практик виживання, так само як і близькість кордонів із Кримом, шляхів на Донбас, інші індустріальні райони, меншою мірою охоплені голодом, – маршрутами для пошуків джерел для існування.

Методи дослідження регіональної історії дозволяють проаналізувати територію, що не була окремою адміністративною одиницею, а перебувала у складі двох областей – Дніпропетровської та Одеської, більша частина – у складі Одеської, менша – Дніпропетровської. Це дало змогу порівняти методи адміністрування в цих двох областях і з'ясувати, які рішення реалізовувалися централізовано, а які були ініціативою очільників областей. Водночас це не є краєзнавча чи локальна історія в прямому сенсі, оскільки в дослідженні поступово розкриваються тісні зв'язки і Херсонщини з усією територією України внаслідок специфіки міграційних процесів, економічних шляхів та культурних зв'язків.

Методи локальної історії використані в дослідженні взаємодії міського та сільського просторів під час голоду. Як справедливо зазначила Ярослава Верменич, «міські й сільські спільноти – це два

⁶³ Авдальян М. М. Херсонский экономический административный район: Географический очерк. Херсон : Херсонское книжно-газетное издательство, 1960. 130 с.

різні, навіть гостро відмінні типи групової самоідентифікації»⁶⁴. Конфлікт між містом і селом під час голоду, штучно спричинений політикою геноциду, змушував містян брати участь у «буксирних бригадах» та інших репресивних заходах, спрямованих на вилучення продовольства. Можна бачити, як зміна двоступеневої схеми «центр – район» 1930 р. та перехід до триступеневої «центр – область – район» 1932 р. вплинула на ефективність управлінського апарату, задіяного в технологіях геноциду, встановити конкретних виконавців урядових рішень, їхні мотиви та з'ясувати, чи створювали ці адміністративні зміни додаткові можливості для населення регіону уникнути голодної смерті. Місто Херсон, втративши своє значення як центр округи та перетворившись на місто «третьої категорії», які не постачалися централізовано, розділив долю інших «заштатних» міст і містечок України.

Специфікою Херсонщини були компактні групи проживання етнічних меншин із німецьким, єврейським та шведським населенням, які мали особливий статус. Висвітлення питання на регіональному рівні дозволить уникнути узагальнених характеристик, а також з'ясувати важливу роль національних районів у порятунку від голоду українського населення.

Також регіональні особливості зумовлюють методи архівної евристики та джерелознавчого аналізу архівних документів, що збереглися не в повному обсязі, зокрема, можливо, були знищені умисно. Збереглося розпорядження Херсонської міськради, згідно з яким Киселівська сільська рада (сучасний Херсонський район Херсонської області) змушена була вилучити / знищити книгу РАЦЗ із записами про смерть за 1933 р. Зміни в адміністративно-територіальному устрої, що відбулися після 1933 р., вплинули на організацію мережі ділових служб та архівних підрозділів установ, що зберігали документи за 1932–1933 рр. У радянському джерелознавстві тотальна відсутність документів міжвоєнного періоду пояснювалася втратами під час Другої світової війни. Справді, засвідчується нерівномірність збереження документів районів, що входили до складу різних

⁶⁴ Верменич Я. Локальні рівні сучасного історичного пізнання: спроба типологізації. *Регіональна історія України* : зб. наук. ст. Київ : Інститут історії України НАН України, 2009. Вип. 3. С. 38.

областей: Миколаївської (раніше – Одеської) та Запорізької (раніше – Дніпропетровської), архіви яких евакуювались окремо. «Праці радянських архівістів не розходилися з партійно-ідеологічною концепцією, що звинувачувала в усіх втратах архівних скарбів лише нацистських окупантів. Висвітлення окремих аспектів нищення й пограбування архівів у роки Другої світової війни в радянській історіографії не виникало навіть у постановочному плані. Зполітизовані публікації замовчували помилки при організації та здійсненні евакуації, а також нищення документів радянськими службами напередодні окупації», – зазначається в передмові до Національного реєстру втрачених та переміщених архівних фондів⁶⁵.

Це підтверджується сучасними дослідженнями, наприклад, у Національному реєстрі втрачених фондів вже зазначається, що «Миколаївському облдержархіву вдалося вивезти на схід лише 20 фондів (із 1340, що налічувалися в архіві у 1941 р.), 188 фондів було спалено “в зв’язку загрозливим положенням м. Миколаєву”». Проте це пояснення не є вичерпним. Якщо втрату документів за 1935–1940 рр. можна пояснити п’ятирічним терміном зберігання на місцях і втратою або спеціальним знищенням через наближення фронту, то документи за попередній період підлягали евакуації безпосередньо з обласних архівів. Чому так не сталося, чи були ці документи знищено, щоб приховати організацію Голодомору? Які саме документи підлягали обов’язковому знищенню, крім згаданих актів записів про смерть? І чому окремі документи вціліли, незважаючи на наказ їх знищити? Відповіді на ці запитання безпосередньо стосуються організації Голодомору – геноциду українців.

Залучення до дослідження матеріалів усної історії не спроба компенсувати брак інформації з архівних джерел. Їх достатньо для розкриття теми за допомогою традиційний методів історичного пізнання. Річ у тім, що застосування історико-антропологічного підходу неможливе без усної історичних джерел. Як неодноразово

наголошували у своїх працях Лінн Андрес⁶⁶, Поль Томпсон⁶⁷, методи усної історії дозволяють олюднити історію. Історія без людини, на думку Моріса Хальбвакса, «подає минуле в спрощеній і схематичній схемі»⁶⁸. Ассман Аляйда вважає усну історію «комунікативною пам’яттю», на її думку, перехід комунікативної пам’яті в «культурну» відбувається завдяки збереженню джерел усної історії – досвіду, який не має зникнути⁶⁹.

У гуманітарних науках, зокрема історії, стратегії виживання досліджують за допомогою міждисциплінарного підходу, запозичуючи методи інших наук для вивчення історії повсякдення, сімейної та гендерної історії, історичної антропології, працюючи з джерелами усної історії.

Міждисциплінарний підхід надає можливість зрозуміти мотиви поведінки, вчинків та проаналізувати їх на індивідуальному та колективному рівні, сприяє олюдненню історії, допомагає зрозуміти масштаби й наслідки травматичного досвіду для суспільства.

Зокрема, для історії Голодомору 1932–1933 рр. в Україні дослідження стратегій виживання дозволяє віддати належне виявам гуманізму та самопожертви, які наш народ виявив під час трагічних подій Голодомору, пояснити, чому він зберігав стійкість та гуманістичні цінності перед важкими випробуваннями в подальшому та зберігає їх сьогодні.

⁶⁵ Національний реєстр втрачених та переміщених архівних фондів: Архівні фонди України втрачені в період Другої світової війни. Книга 1 / упор.: К. І. Климова, Н. П. Московченко, Н. П. Павловська / Держкомархів України; Український науково-дослідний інститут архівної справи та документознавства. Київ, 2007. С. 858.

⁶⁶ Abrams L. *Oral History Theory* (2nd ed.). Routledge, 2016.

⁶⁷ Томпсон П. *Голос прошлого: устная история*, 2003.

⁶⁸ Хальбваск М. Коллективная и историческая память. *Неприкосновенный запас*. 2005. № 40–41 (2–3). С. 8–27.

⁶⁹ Ассман А. *Простори спогаду. Форми та трансформації культурної пам’яті*. 2012.

РОЗДІЛ 2

НАПЕРЕДОДНІ ГОЛОДОМОРУ

2.1. Адміністративно-територіальний устрій Херсонщини

Наш край був залюднений, починаючи з найдавніших часів, з епохи енеоліту та доби бронзи в III–IV тис. до н. е. На його території займалися кочовим скотарством кіммерійці, утворилася пізньоскіфська держава, розташовувались античні міста-колонії, за цю територію змагалися готи й гуни, утворювались і розпадались племінні союзи, пересувались і змішувались народи⁷⁰.

Протягом XVII ст. – середини XVIII ст. регіон, хоч і знаходився на той час під владою Кримського ханства, поступово заселявся українськими селянами й козаками. На території Херсонщини розміщувались дві Запорозькі Січі – Кам'янська та Олешківська. Регіон був своєрідним порубіжжям між Сходом і Заходом. Унаслідок російсько-турецьких війн ця територія ввійшла до складу Російської імперії, у 1778 р. був заснований Херсон, а в 1803 р. – утворено Херсонську губернію⁷¹.

Поступово зростала кількість населення, яке проживало в регіоні. Не останню роль у цьому відіграли реформи другої половини XIX ст. та модернізаційні процеси в економіці початку XX ст. Незважаючи на розвиток промислових підприємств, значне місце в економіці посідала торгівля зерном та продуктами сільського господарства⁷², щороку тисячі вільнонайманих робітників прибували в регіон на сільськогосподарські роботи. За переписом 1897 р. основне населення, переважно сільське, складала українці. Особливістю регіону були місця компактного проживання (колонії) інших етносів: німців, євреїв, поляків, болгар тощо, які зберігали свої культурні традиції.

⁷⁰ Херсонщина: від найдавніших часів до сьогодення. С. 5–53.

⁷¹ Там само. С. 123–158.

⁷² Гуржій О., Реєнт О., Шапошнікова Н. Нариси з історії розвитку виробничих відносин і торгівлі в Україні (друга половина XVII – початок XX ст.). Київ : Інститут історії України НАН України, 2018. С. 189.

У містах і містечка проживало значна частина російського та єврейського населення губернії⁷³.

Зіставляючи результати перепису 1897 р. із територією сучасної Херсонщини, потрібно звертати увагу на те, що до складу Херсонської губернії входили два великі промислові міста – Одеса та Миколаїв, які давали значний відсоток урбанізації. Херсонська губернія не тотожна території сучасної Херсонської області, оскільки включала в себе сучасні Кіровоградську, Одеську та Миколаївську області, а також частину сучасної Республіки Молдови. І, навпаки, не включала материкову частину Таврійської губернії, а саме: Дніпровський повіт, частина якого увійшла до складу Херсонщини протягом першої половини XX ст.

Від початку Першої світової війни поглибилася глобальна криза, що відобразилася у політичній та суспільно-економічній сферах Херсонщини. Економічне піднесення, що розпочалося в другій половині XIX ст., супроводжувалося загостренням соціальних процесів. Ігнорування проблем, пов'язаних із безземеллям селян та жорсткою експлуатацією робітників, кількість яких збільшувалася пропорційно до збільшення промислових підприємств на Півдні України, призвели до поширення радикальних політичних рухів і знайшли відображення в подіях революції 1905–1907 рр., що була нещадно придушена царською владою. Ігнорування реформ, запропонованих прогресивною громадськістю, викликало загострення соціального та національного конфліктів. Перша світова війна стала причиною інфляції, зuboжіння населення, переслідувань за національною ознакою. Після лютневої революції 1917 р. в Херсоні, як і на більшій частині території України, була проголошена влада Української Народної Республіки.

Більшовицький жовтневий переворот 1917 р. поставив існування Української Народної Республіки, яку визнав Тимчасовий уряд, під загрозу. Більшовики не приховували своїх планів захопити Україну у військовий спосіб та встановити там свою владу. Петроград і Москва переживали продовольчу кризу та стверджували,

⁷³ Гуржій О., Реєнт О., Шапошнікова Н. Нариси з історії розвитку виробничих відносин і торгівлі в Україні (друга половина XVII – початок XX ст.). Київ : Інститут історії України НАН України, 2018. 365 с.

що «братня» Україна зобов'язана надати їм підтримку. Другого січня 1918 р. рішенням ЦК і Раднаркому Серго Орджонікідзе був призначений тимчасовим надзвичайним комісаром району «Україна» з постачання продовольства в Петроград і центральні райони Росії. П'ятого лютого 1918 р. він уже був у Херсоні й, змішуючи обіцянки з погрозами, вимагав хліба⁷⁴. Із його приходом у місті розпочався більшовицький терор, що супроводжувався грабунком на користь Червоної гвардії (армії). 19 березня 1918 р. в місто прибули гетьманські та австрійсько-германські війська, що до 5 квітня 1918 р. встановили владу Української Держави під керівництвом гетьмана Павла Скоропадського. Ці заходи не забезпечили стабілізації ситуації. Навпаки, загострили селянських рух, що чинив опір здачі, а фактично реквізиції хліба на виконання умов Брестського миру, та намаганням повернути захоплені раніше землі. Німецьке командування порушувало умови договору, вивозячи продовольство поза митницею. Це був грабунки. У сільській місцевості розгорнулися партизанський та отаманський рух проти німецької армії.

Французька військова місія як на Херсонщині, так і на Півдні України не виконала поставленого завдання – встановлення громадського порядку в регіоні. Досягненню цієї мети завадило наростання антивоєнних настроїв у середовищі французьких солдат і матросів, які були незадоволені умовами служби, жорстокою політикою місцевої влади щодо власного населення та прагнули повернутися додому, потрапивши під вплив більшовицької агітації. Не останню роль зіграло те, що війська союзників переважно базувалися в містах, а сільська місцевість, де розгорталися основні військові дії між армією Української Народної Республіки, Добровольчою армією, Червоною армією Української Соціалістичної Радянської Республіки та отаманським рухом, знаходилася поза зоною їхнього контролю.

Наслідками втручання союзників у військово-політичні процеси стала недовготривала стабілізація ситуації, яка завершилася з переходом найбільш популярного та успішного військового діяча

⁷⁴ Победа советской власти на Херсонщине. Сборник документов и материалов. Херсон, 1957. С. 112.

отаман Григор'єва на бік більшовиків і, відповідно, загострила його протистояння із союзниками. Це влилося в низку репресій проти місцевого населення, звинувачуваного у підтримці більшовиків та знищенні великої кількості заручників при відступі з Херсона. Разом із фактом вивезення золота з об'єднаного Руського банку із Херсона в Одесу ці події знівелювали всі досягнення місії Антанти та, відповідно, позначилися на ставленні населення до їх союзників, що стало козирем у руках більшовиків та збільшило до них прихильність частини населення.

Завершенням місії союзників у Херсоні не завершилося протистояння провідних політичних сил на території міста та губернії. Через поразку місії владу в Херсоні формально захопили більшовики, а фактично війська отамана Григор'єва, який незабаром оголосив про самостійну політичну позицію та розпочав війну за владу в Україні. За короткий проміжок часу до приходу Добровольчої армії місто було піддане червоному терору, у результаті якого від рук Надзвичайної комісії загинуло близько ста осіб, а всі підприємці були обкладені даниною на користь більшовиків. Захоплення міста Добровольчою армією ознаменувалося новими репресіями проти населення, репресивна політика влади до населення тривала з наступним приходом Червоної армії, аж поки регіон не охопив масштабний голод 1921–1923 рр., викликаний неврожаєм та грабівницькою продовольчою політикою, яку здійснювала радянська влада.

Із революційними подіями Одеса та Миколаїв, що завжди тяжіли до самостійності, поступово стають новими адміністративними центрами, а до складу регіону входить близька за природно-економічними умовами материкова частина Таврійської губернії.

Частина районів (сучасні Генічеський, Великопетиський, Верхньорогачицький, Іванівський, Нижньосірогозький), що входила до Таврійської губернії у складі Мелітопольського повіту, ще в 1918 р. відійшла до Катеринославської (з 1920 р. – Олександрівської, яка у 1921 р. була перейменована на Запорізьку) губернії.

Херсонська губернія, подібно до Таврійської, у 1920 р. була поділена на Херсонську (що майже одразу була перейменована на Миколаївську) та Одеську губернії.

У 1921 р. з частини волостей Дніпровського і Мелітопольського повітів було створено Генічеський повіт, а 1923 р. Дніпровський повіт було ліквідовано, його територію влило до Херсонського повіту.

З усіх численних адміністративно-територіальних змін, що мали місце на початку 1920-х років, варто виділити створення Херсонського та Мелітопольського округів, які, своєю чергою, стали основою відповідних округ після ліквідації губерній (1925). Саме у складі Херсонської (сучасні Херсонський, Бериславський, Каховський та Скадовський райони) та Мелітопольської (сучасний Генічеський район) округ населення Херсонщини перебував під час Всесоюзного перепису населення 1926 р. Кордони районів часто змінювалися, проте варто зазначити виокремлення національних районів у Херсонській окрузі: 1926 р. – Високопільського (із 1936 р. – Фріц-Геккертівського), населеного переважно німцями, та Сейдеменуського єврейського національного районів (із 1927 р. – Калініндорфського).

1930 р. УСРР була поділена на 503 райони за двоступеневою системою «район – центр», яка була скасована 27 лютого 1932 р. Спроби укрупнити райони не підвищили її ефективність, й у 1932 р. були утворені області та впроваджено триступеневу систему управління.

Територія сучасної Херсонщини увійшла до складу Одеської (Херсон та Херсонський район, підпорядкований Херсонській міськраді, та дев'ять районів – Бериславський, Великоолександрівський, Голопристанський, Калініндорфський, Каховський, Скадовський, Снігурівський, Хорлівський і Цюрупинський) та Дніпропетровської (Великопетиський, Генічеський, Нижньосірогозький, Новотроїцький, Високопільський райони) областей. У 1937 р. «херсонські» райони увійшли до складу Миколаївської області, виділеної з Одеської, з 1939 р. подібно – з Дніпропетровської до Запорізької.

У період нацистської окупації територія Херсонщини входила до Генеральної округи Миколаїв та Генеральної округи Крим (частина Таврії).

30 березня 1944 р. була утворена Херсонська область. З того часу її кордони дещо змінювалися: у 1955 р. з Кримської області до складу Генічеського району було включено Стрілківську та Щасливцівську сільські ради, 1956 р. – до складу Миколаївської Лупарівську сільську

раду, а 1988 р. – Білоусівську. Також численних адміністративно-територіальних змін зазнавали її райони протягом другої половини ХХ ст.⁷⁵

Нині територія сучасної Херсонської області становить 28,5 тис. км². Це 4,7 % площі України, або більше, ніж територія деяких європейських країн, наприклад, Македонії. На сході Херсонщина межує із Запорізькою, на північному заході – із Миколаївською, на півночі – із Дніпропетровською областями, на півдні – з Автономною Республікою Крим. Область омивається Чорним і Азовським морями, озером Сиваш, на її території розташоване Каховське водосховище, що нині перестало існувати внаслідок підризу Каховської ГЕС російськими військами 6 червня 2023 р. Кількість адміністративних районів – 5. В області 9 міст, 31 селище міського типу, 658 сільських населених пунктів, які об'єднані в 49 територіальних громад. Чисельність наявного населення до початку російського вторгнення 24 лютого 2022 р. становила 1027,9 тис. осіб.

За результатами Всеукраїнського перепису 2001 р. протягом 1995–2001 рр. кількість населення області зменшилася на 197 тис. осіб, більшою мірою через від'ємний показник приросту населення, значно меншою – через міграційні процеси²⁷. Із 2003 р. народжуваність поступово почала збільшуватися (до 12,4 тис. на рік), у 2015 р. знову засвідчується зменшення (до 9,9 тис.), однак й понині не досягла показників 1995 р., незважаючи на соціальні програми та зменшення смертності серед немовлят. У 2017 р. в області, за оцінкою статистиків, проживало на 20 тис. менше осіб, ніж у 2014 р. Густина населення становить 36,7 осіб на км². Більшість людей регіону мешкають у містах – 61,17 %. У Херсонській області проживає 73,19 % україномовного та 24,86 % російськомовного населення, 0,18 % людей розмовляє білоруською мовою, 0,15 % – молдавською. За мовною характеристикою населення Херсонську область можна порівняти з Києвом та Чернівецькою областю України.

Зупинимося на основних змінах в адміністративно-територіальному устрої Херсонщини, які мають суттєве значення для дослідження Голодомору 1932–1933 рр.

⁷⁵ Державний архів Херсонської області : путівник. Київ, 2003. С. 687–694.

Останні адміністративно-територіальні зміни в Херсонській області відбулися у 1966 р., тобто 55 років тому, не рахуючи адміністративну реформу 2020 р., яка ще не завершилася, але для наповнення сенсом поняття «Херсонщина» – певної території, що об'єднує населення, яке може ідентифікувати себе як жителі Херсонщини, найбільш значущим є утворення Херсонської області в 1944 р. У досліджуваній період, судячи із джерел, населення ідентифікувало себе за назвою села (міста): «копанівці», «білозерці» тощо. Однак, незважаючи на бурхливі й постійні «укрупнення» та розукрупнення», необхідно зазначити, що протягом свого існування з 1778 р. Херсон не втрачав значення як адміністративний центр і знаходився в центрі суспільно-економічних та культурних процесів. Це дозволяє говорити про жителів Херсонщини як певну спільноту.

Значна частина адміністративно-територіальних змін, що кардинально вплинули на життя Херсонщини, припала саме на 20–30-ті роки ХХ ст. Вони відображені в спеціальній історичній літературі⁷⁶, довідкових видання. У межах дослідження визначимо три важливі питання.

По-перше, чи «встигав» управлінський апарат перейти від двоступеневої схеми «центр – район» 1930 р. до тріступеневої «центр – область – район» 1932 р. з погляду зростання ефективності управління та які особливості попередньої двоступеневої схеми залишились актуальними в 1932–1933 рр. Як ці зміни вплинули на реалізацію політики уряду щодо організації Голодомору, хто конкретні виконавці урядових рішень та чи створювала їхня «неповороткість» шанс для частини населення регіону уникнути голодної смерті?

По-друге, на території Херсонщини розташовувалися національні райони та окремі населені пункти з німецьким, єврейським та шведським населенням, які мали особливий статус. Чи постраждало їх населення через Голодомор? Наявність значної частки російського населення та місць компактного проживання інших етнічних меншин може бути використаний як аргумент, що Голодомор був всеетнічним, а не спрямованим лише проти українців. Висвітлення

⁷⁶ Верменич Я., Андрощук О. Зміни адміністративно-територіального устрою України ХХ–ХХІ ст. Київ : Ін-т історії України НАН України, 2014. 181 с.

питання на регіональному рівні дозволить уникнути узагальнених характеристик, а також з'ясувати важливу роль національних районів у порятунку від голоду українського населення.

По-третє, з'ясування цього питання дозволить здійснити аналіз архівних джерел, які збереглися не в повному обсязі та містять незрозумілу сучасному читачеві систему ієрархії органів управління. Наприклад, за реформою 1930 р. Херсонська міська рада здійснювала управління Херсонським сільським районом, куди входив аж ніяк не пригород Херсона, а низка сільрад загальною кількістю 22 (так звана «сільська зона») і чисельністю населення 51 тис. 288 осіб (усього з містом – 134 тис. 690 осіб)⁷⁷. Незважаючи на реформу 1932 р., міськрада і далі зберігала цю функцію. Так, у 1933 р. вона видала розпорядження, згідно з яким Киселівська сільська рада (сучасний Білозерський район Херсонської області) змушена була вилучити / знищити книгу РАЦЗ із записами про смерть за 1933 р.

Ще одне важливе питання безпосередньо пов'язане зі змінами в адміністративно-територіальному устрої, що відбулися після 1933 р. Від них залежала організація мережі ділових служб та архівних підрозділів установ, що зберігали документи за 1932–1933 роки. У радянському джерелознавстві тотальна відсутність документів міжвоєнного періоду пояснювалася втратами під час Другої світової війни. Справді, зафіксовано нерівномірність збереження документів районів, що входили до складу різних областей: Миколаївської (раніше – Одеської) та Запорізької (раніше – Дніпропетровської), архіви яких евакуювались окремо. «Праці радянських архівістів не розходилися з партійно-ідеологічною концепцією, що звинувачувала в усіх втратах архівних скарбів лише нацистських окупантів. Висвітлення окремих аспектів нищення й пограбування архівів у роки Другої світової війни в радянській історіографії не виникало навіть у постановочному плані. Заполітизовані публікації замовчували помилки при організації та здійсненні евакуації, а також нищення документів радянськими службами напередодні окупації», – зазначається

⁷⁷ Адміністративно-територіальний поділ УСРР. За станом на 1 грудня 1933 року. Харків : Вид-во ВУЦВК «Радянське будівництво і право», 1933. С. 20.

у Передмові до Національного реєстру втрачених та переміщених архівних фондів⁷⁸.

Це підтверджується сучасними дослідженнями, наприклад, у Національному реєстрі втрачених фондів уже зазначається, що «Миколаївському облдержархіву вдалося вивезти на схід лише 20 фондів (із 1340, що налічувалися в архіві у 1941 р.), 188 фондів було спалено «в связи с угрожаямым положением г. Николаеву». Проте це пояснення не є вичерпним. Якщо втрату документів за 1935–1940 рр. можна пояснити п'ятирічним терміном зберігання на місцях і втратою або спеціальним знищенням через наближення фронту, то документи за попередній період підлягали евакуації безпосередньо з обласних архівів. Чому так не сталося, чи були ці документи знищено, щоб приховати організацію Голодомору? Які саме документи підлягали обов'язковому знищенню, крім згаданих актів записів про смерть? І чому окремі документи вціліли, незважаючи на наказ їх знищити? Відповіді на ці питання безпосередньо стосуються організації Голодомору – геноциду українців.

2.2. Голод 1928–1929 років

Згорання непу та початок першої п'ятирічки: хлібозаготівлі, самообкладання, «крестзайм», укладання колективних договорів, безробіття, «справа спеціалістів Донбасу», згодом відома як «Шахтинська справа», страйки та повстання і голод, – таким був 1928 р. у СРСР.

Події голоду 1928–1929 рр. широко висвітлені в монографії Людмили Гриневич⁷⁹. Вона звернула увагу на занадто оптимістичні прогнози радянської статистики, що обернулися значними прорахунками в економічному плануванні, та визначила основні постраждалі райони, до яких увійшла Херсонщина. Л. Гриневич

⁷⁸ Національний реєстр втрачених та переміщених архівних фондів: Архівні фонди України втрачені в період Другої світової війни. Кн. 1 / Упор.: К. І. Климова, Н. П. Московченко, Н. П. Павловська. Держкомархів України ; Український науково-дослідний інститут архівної справи та документознавства. Київ, 2007. С. 858.

⁷⁹ Гриневич Л. Голод 1928–1929 рр. у радянській Україні. Київ : Інститут історії України НАН України, 2013. 435 с.

слушно наголосила, що голод 1928–1929 рр. мав штучний характер. Хоча радянський уряд і не планував знищення українців, проте його політика мала антигуманний характер і спрямовувалася на розпалення ворожнечі між відносно заможними та найбіднішими селянами.

Для Півдня України цей рік став черговим роком голоду, хоча всього п'ять років минуло із завершення страшного голоду 1921–1923 рр. В огляді ОДПУ за квітень 1928 р. зазначено, що в Україні продовольчою кризою охоплені Мелітопольська, Миколаївська, Херсонська, Шевченківська, Зінов'євська, Одеська, Артемівська, Сталінська і Шепетівська округи⁸⁰. «Найбільш гострі форми продкриза має в Мелітопольській, Херсонській та Одеській округах, де в окремих селах спостерігається голод. У Херсонській (с. Костоварово, Кочкаровській район⁸¹) відзначені поодинокі випадки голодної смерті. В Одеській (хут. Калинівка), Мелітопольській (Молочанський район) зареєстровано кілька випадків захворювань і опухання на ґрунті голоду. В Миколаївській окрузі по окремих селах через голод спостерігається масовий відхід на заробітки навіть останніх працівників із господарства. В Одеській окрузі в низці сіл голодуючі переселенці мають намір кинути землю й попрямувати на пошуки заробітків у місті»⁸².

Уточнені дані ОДПУ суттєво розширили географію голоду в червні 1928 р.: «...найбільш ураженими голодом районами є:

- 1) Одеський округ: Червоно-Повстанський, Овідіопольський, Гросуловський, Комінтернівський, Тарасо-Шевченківський, Андре-Іванівський і Березовський райони;
- 2) Мелітопольський округ: Серогозьський, Лепатіхський, Генічеський, Михайлівський, Вознесенський і Веселовський райони;
- 3) Миколаївський округ: Миколаївський, Очаківський, Варварівський, Новоодеський, Ландауський райони;

⁸⁰ «Совершенно секретно»: Лубянка – Сталину о положении в стране (1922–1934 гг.). Т. 6. 1928 г. Москва, 2002. С. 383.

⁸¹ с. Костомарове Качкарівського району, тепер – Бериславського району Херсонської області.

⁸² «Совершенно секретно»: Лубянка – Сталину о положении в стране (1922–1934 гг.). Т. 6. 1928 г. Москва, 2004. С. 218–219.

4) Херсонський округ: Каховський, Херсонський, Голоприсланський, Бериславський, Горностаївський, Калініндорфський і Снігурівський райони.

Масові виступи у червні мали місце в зазначених районах Мелітопольського і Одеського округів на ґрунті недостатнього постачання продовольством бідноти»⁸³.

У результаті продовольчої кризи в містечках та селах Херсонщини: Маячці, Голій Пристані та Нововоронцовці – відбулися стихійні бунти-«волинки». Близько 250 жінок у с. Осокорівка (сучасний Бериславський район) на ґрунті голоду намагалися завадити примусовій хлібозаготівлі й не дозволили вивезти хліб із села⁸⁴.

Необхідно зазначити, що селянські повстання охопили всю територію СРСР, навіть ті регіони Росії, Білорусії та України, де неврожай та голоду не було. Основною причиною стала нова податкова політика уряду, яка у 1928 р. зробила добровільні збори коштів на місцеві потреби обов'язковим додатковим податком. Селяни організували опір самообкладанню, він виражався у відкритих виступах та закликах не визнавати закону про самооподаткування, агітації проти радянської влади, призовах до повстання та розправи з працівниками, які здійснюють самооподаткування. Селян обурював сам факт грабунку та насилля з боку держави.

До селянських заворушень активно підключилися робітники, переважно в Україні та на Уралі, оскільки міста потерпали від нестачі продовольства, робітники були незадоволені умовами праці та затримкою заробітної платні. Почастішали виступи безробітних: селяни масово тікали в міста, робочих місць на всіх не вистачало. Біржі стали соціально вибухонебезпечними місцями: великі скупчення обурених людей, які потрапили в скрутне становище, нерідко завершувалися насильницькими акціями з побиттям чиновників.

До літа 1928 р. голод вразив усі райони Херсонщини, селяни помирили від голоду та вживання сурогатів. Це спричинило масові повстання в Мелітопольській, Одеській та Херсонській округах. Їхня

⁸³ «Совершенно секретно»: Лубянка – Сталину о положении в стране (1922–1934 гг.). Т. 6. 1928 г. Москва, 2004. С. 269.

⁸⁴ Там само.

кількість на початок літа 1928 р. сягала від шести до вісімнадцяти. У Херсоні та Миколаєві селяни навіть прийшли на заводи просити допомоги в робітників. У Херсоні 7 червня 1928 р. делегати від селян звернулися до робітників заводу ім. Петровського з вимогою зібрати загальні збори для обговорення продовольчого становища⁸⁵.

Неврожай не був єдиною причиною голоду. Влада не приховувала насильницький характер вилучення хліба: подвір'я обшукувалися за допомогою міліції, відбувалося вилучення всіх продовольчих запасів та арешти незгідних. Причому насильницькі дії спрямовувалися передусім на найбідніше селянство, що свідчить про високий рівень корупції: селяни, які мали зерно, могли відкупитися, «поділившись» своїми запасами з хлібозаготівельниками⁸⁶.

Подібна ситуація сприяла загостренню соціального напруження, яке влада, що її спричинила, використовувала у своїх інтересах. «Звертають на себе увагу почастишання підпалів бідняками майна куркулів і заможних (Україна). У Миколаївському окрузі зареєстровано 13 підпалів. Про підпали куркулів та заможні попереджаються анонімними листами, зміст яких зводиться до погроз знищити все господарство, якщо куркулі будуть підвищувати ціни на хліб і приховувати хлібні запаси». Насправді торгівля хлібом давала можливість населенню закупати його для власних потреб. Селяни Херсонщини обмінювали на зерно худобу та сільськогосподарський інвентар в центральних областях України: «У Херсонській окрузі селяни партіями відправляються в урожайні округи за хлібом. У Корсунському та Стеблівському районах Шевченківської округи⁸⁷ базари переповнені робочою худобою, машинами і сільгоспінвентарем, привезеними для продажу з неврожайних округів»⁸⁸. Ця практика дозволяла рятуватися від голодної смерті, на відміну від 1932–1933 рр. – у період, коли торгівля хлібом була суворо заборонена. Спекуляція хлібом спричинювалася низькою державною

⁸⁵ «Совершенно секретно»: Лубянка – Сталину о положении в стране (1922–1934 гг.). : сб. док. в 10 т. Т. 6. 1928 г. Москва, 2002. С. 322.

⁸⁶ Там же. С. 433.

⁸⁷ Центральна Україна, сучасна Черкаська область.

⁸⁸ «Совершенно секретно»: Лубянка – Сталину о положении в стране (1922–1934 гг.): сб. док. в 10 т. Т. 6. 1928 г. Москва, 2002. С. 429.

заготівельною ціною та високою ринковою. Регуляцію цін держава намагалася здійснити силовим шляхом, за допомогою арештів приватних закупівельників.

Динаміка голоду залежала від економіко-географічного фактору: спочатку постраждали хліборобні райони, де активно вилучався хліб державою. Після врожаю озимини (до кінця липня 1928 р.) голод перекидається на райони, що вирощували промислові культури й залежали від хлібопостачання з інших регіонів. Для Херсонського округу липень залишався «голодним», але вивезення хліба не припинялося, незважаючи на регулярні селянські повстання. Після вилучення хліба в жовтні 1928 р. голод повертається на Південь України, а вже в листопаді знову охоплює міста СРСР.

На перший погляд керівництво СРСР не володіло ситуацією щодо вирішення продовольчої кризи. Однак якщо проаналізувати дії уряду, то виявиться, що основними його заходами було підвищення податків, вилучення хлібу в селян та репресії проти повстанців. Витрати на харчування робітників і допомогу селянам, які голодували, були мізерні й складались із борошна низького якості, гнилого м'яса та червивих круп – неліквідних товарів, непридатних для експорту. Влада брала те, що їй було потрібно, а спротив придушувала насильством, виправдовуючи його суспільними протиріччями, що розпалювала сама. Крім того, радянська держава не була зацікавлена в зростанні рівня життя, оскільки вбачала в цьому ресурс для опору населення. Заможні селяни стали головним ворогом влади, а суцільна колективізація мала прискорити процеси збідніння й перетворитися на зручний інструмент для хлібозаготівель.

Серед заходів влади, що найбільше обурювали селян у 1928 р., став землеустрій⁸⁹. Для колгоспів і радгоспів відводилися найкращі землі, що не могло не викликати занепокоєння одноосібників. Зазначимо, що в 1933 р., п'ять років потому, одноосібники будуть самі відмовлятися від своїх земельних наділів через високі податки та побори, але в 1928 р. селяни були готові на жорсткі заходи, захищаючи свої землеволодіння.

⁸⁹ «Совершенно секретно»: Лубянка – Сталину о положении в стране (1922–1934 гг.): сб. док. в 10 т. Т. 6. 1928 г. Москва, 2002. С. 436–437.

Не менші протести викликали нові податки, які фактично були поборами через зростання від 60 до 200 %⁹⁰. Гостра реакція населення вилілась в антиурядові акції, масовість яких давала багатоманітну надію на повалення радянського режиму. «Необхідно відзначити значне поширення куркульством різних провокаційних чуток, особливо на Україні, про похід Левицького⁹¹, що готується, про майбутнє відділення від Союзу України, про союз українців з махновцями тощо, причому поширення цих чуток знову-таки супроводжується закликами утриматися від сплати податку (Шепетівська, Маріупольська, Херсонська, Тульчинська, Луганська та інші округи)»⁹², – зазначалось у донесеннях ОДПУ.

Заклики згорнути господарювання та відмовитися платити податки охопила весь СРСР, що вбачалось селянами дієвим способом повалення радянської влади. В Україні, зокрема на Півдні, ці процеси супроводжувалися закликами до виходу України зі складу СРСР. «Розповсюдження листівок петлюрівсько-шовіністичного характеру, яке відзначалося нами в минулому огляді, у південних округах України продовжує збільшуватися, захоплюючи нові округи (Первомайську, Херсонську, Миколаївську, Ніжинську, Бердичівську). За своїм змістом листівки мають різко виражений контрреволюційний характер і містять заклик до організованого виступу проти «московського засилля і до боротьби за вільну Україну».

Неврожай 1928 р., що вразив степову Україну, призвів до низки продовольчих проблем в СРСР, оскільки його керівництво вбачало в Україні та Північному Кавказі основну сировинну базу для розвитку індустріалізації. Не маючи можливості забезпечити сільське господарство машинною технікою для підвищення врожайності та не вбачаючи потреби в закупівлі зерна за кордоном, щоб вирішити продовольчу кризу, через низку політичних

⁹⁰ «Совершенно секретно»: Лубянка – Сталину о положении в стране (1922–1934 гг.): сб. док. в 10 т. Т. 6. 1928 г. Москва, 2002. С. 431.

⁹¹ Можливо, мається на увазі Кость Левицький, колишній очільник уряду ЗУНР, або Андрій Лівіцький – очільник уряду УНР в екзилі.

⁹² «Совершенно секретно»: Лубянка – Сталину о положении в стране (1922–1934 гг.): сб. док. в 10 т. Т. 6. 1928 г. Москва, 2002. С. 431.

причин, керівництво СРСР та особисто Й. Сталін на об'єднаному пленумі ЦК ЦКК ВКП(б) 16–23 квітня 1929 р. вирішують зробити ставку на вилучення продовольчих запасів у так званих «куркулів» – умовно заможних селян, створивши конфлікт між ними та «бідняцько-середняцькими масами».

Фактично це була пропозиція розв'язати громадянську війну в хліборобських районах. Відповідаючи на критику М. Бухаріна, який охарактеризував подібні плани ЦК відносно селян як військовий феодалізм, Й. Сталін показав, як мало він сам вірить у цю штучну громадянську війну, і наголосив на необхідності карально-репресивних заходів з боку держави, закидаючи М. Бухаріну нерозуміння сутності класової боротьби. Інакше кажучи, радянська держава закликала до нового хрестового походу за хлібом та оголошення війни селянству. На шпальтах газети «Правда» – рупора ЦК ВКП(б) Й. Сталін відверто закликав до ліквідації куркулів як класу: «...Вот почему мы перешли в последнее время от политики ограничения эксплуататорских тенденций кулачества к политике ликвидации кулачества как класса... Не менее смешным кажется другой вопрос: можно ли пустить кулака в колхоз. Конечно, нельзя его пускать в колхоз. Нельзя, так как он является заклятым врагом колхозного движения»⁹³.

Лицемірство цієї заяви полягало в тому, що образ класового ворога був збірним: будь-який селянин, зубожілий, двічі або й тричі розкуркулений колишній заможний господар, або колгоспник, який виконав й перевиконав план і залишився без засобів до існування, або вчорашній селянин-робітник, який, втікаючи від сільських злиднів, став «пайковим» рабом фабрики чи заводу, оголошувалися ворогами радянської влади, й підлягали ліквідації. Україна в цих план посідала особливе місце як непокорена територія, що відчайдушно чинила опір радянській владі та виробляла потрібний продовольчий ресурс.

Врожайний 1929 р. не приніс українському селянству порятунку від хронічного голоду, проти хлібозаготівель виступили ті, на кого уряд покладав найбільші надії – колгоспники. Вони категорично

⁹³ Правда. 1929. 29 грудня. № 309.

відмовилися здавати хліб державі, посилаючись на обман у попередніх розрахунках з колгоспами. Однак в умовах неоголошеної війни держави проти селянства вони стали заручниками ситуації: під загрозою репресій селяни мали безперервно виробляти й здавати хліб державі в тому обсязі, який не залежав від їхніх можливостей, навпаки, виконання плану тягнуло за собою отримання нового, ще більш фантастичного.

Як зазначає С. Водотика, станом на 1 жовтня 1929 р. колгоспи на Херсонщині охоплювали лише 14,6 % селян, причому він зауважує, що більшість цих колгоспів (76 %) фактично становили товариства спільної обробки землі, тобто кооперативи, а не сільгоспартілі, які згодом перетворилися на колгоспи, а комуни взагалі були найменш привабливою для селян формою організації праці⁹⁴. Така ситуація була спільною для усього постнепівського села. Інакше кажучи, у своїх заплутаних та маніпулятивних обрахунках у грудні 1929 р. і висновках про те, що «...у нас є, як бачите, матеріальна база для того, щоб замінити куркульське виробництво виробництвом колгоспів і радгоспів. Саме тому наш рішучий наступ на куркульство має тепер безсумнівний успіх», Й. Сталін видавав бажане за дійсне, у характерній для нього манері проголошуючи план дій на наступний рік.

2.3. Колективізація. «Колхоз – дело добровольное»? Голод 1931 року

Оскільки основний прошарок села становили селяни-середняки (64,9 % у Степовій Україні, 65,1 % в Україні в цілому, та 62,8 % по СРСР⁹⁵), які власне виробляли той хліб, що держава порохувала наперед як свій, саме вони в примусовому порядку поповнили колгоспи. Станом на 1930 р. в Україні колгоспи охоплювали вже 65,7 % господарств проти 38,2 % 1929 р.

⁹⁴ Національна книга пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 років в Україні. Херсонська область. С. 14.

⁹⁵ Там само. С. 15.

Ця цифра була досягнута ціною масштабного насилля – репресій проти «куркулів». Їхнє майно було усупільнене й стало матеріальною базою для колгоспів, а самі господарі розстріляні або вислані на Північ. Йдеться про 4,5 % населення Степової України, хоч, за Всесоюзним переписом 1926 р., господарів, які використовували найману працю в сільському виробництві, було 19,8 тис. осіб, що становило 0,007 % від 2793,1-тисячного населення Степу⁹⁶. Тобто кількість «куркулів» у 1930 р. була обрахована, виходячи із кількості *господарств*, облікованих за Всесоюзним переписом 1926 р. як сільські (3,7 %) та змішано-сільські (0,8 %) дрібно-капіталістичні господарства. Однак в обіжнику «О мероприятиях по ликвидации кулацких хозяйств в районах сплошной коллективизации»⁹⁷ саме ця усереднена цифра рекомендована для розкуркулення. Інакше кажучи, кожна республіка мала виконати не лише план хлібозаготівлі, а й план по «куркулях». Виходячи з тексту обіжника та масштабів карально-репресивних заходів, що планувалися до впровадження в життя, можна говорити про розгорнення наступу партії на селянство.

Селяни різали худобу, приховували, а то й просто роздавали своє майно, щоб уникнути виселення, тікали за межі своєї області, влаштовувались на роботу в міста. На всі ці дії держава реагувала швидко, приймаючи відповідні постанови: заборонила забій худоби та виїзд за межі своєї сільради без дозвільного документу. Кожне таке порушення тягнуло за собою значні штрафи та карну відповідальність.

В архівному фонді Качкарівського районного виконавчого комітету (Качкарівський район існував до 1931 р., потім центр району перенесено до Берислава) зберігається «Справа з керівництва та контролю за діяльністю Золотобалківської сільської ради»⁹⁸,

⁹⁶ Сельское хозяйство СССР в цифрах. 1925–1928. Сборник статистических сведений к XVI Всесоюзной партконференции. Москва : ЦСУ СССР, 1929. С. 15 (Табл. 2. Население).

⁹⁷ Трагедия советской деревни. Коллективизация и раскулачивание. 1927–1939. Документы и материалы: в 5 т. Т. 2. Ноябрь 1929 – декабрь 1930 / под ред. В. Данилова, Р. Маннинга, Л. Виолы. Москва : Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 2000. С. 127.

⁹⁸ Державний архів Херсонської області. Ф. Р-822. Оп. 1. Спр. 270. Арк. 3.

що містить копії протоколів, акти, заяви громадян, листування. Її документи демонструють, як здійснювався партійний контроль на місцевому рівні, тобто як репресивні заходи, спроектовані в Кремлі, реалізовувались на місцях. Так, протокол засідання Золотобалківської сільради від 2 січня 1930 р. містить ухвалу вилучити в односельців, визначених сільрадою як куркулі, «прихованих» сільськогосподарського інвентарю та худоби, демонструє дію постанови про усупільнення усього майна селянства.

Реквізовані в куркулів всіх трьох категорій готівкові кошти, гроші з особових рахунків у банках перераховувалися на спецрахунки Наркому фінансів СРСР. Куркулям заборонялося видавати позики, а їхні вклади і паї в кооперативних товариствах реквізувалися на користь Фонду колективізації батраків⁹⁹.

Відгук на злочинні дії партійного керівництва не забарився: кількість селянських виступів проти влади зростає в рази й дуже налякала Сталіна, який потім у вказівках писав про те, що не можна протиставляти (вочевидь – публічно) партію народів. У своїй статті «Запаморочення від успіхів», опублікованій у газеті «Правда» 2 березня 1930 р., він поклав усю провину за насильницьке загання до колгоспів і тотальне усупільнення майна селян на місцеве партійне керівництво та призупинив колективізацію. Реакція селянства була однозначною: у 1931 р. кількість господарств, залучених до колгоспів, в Україні знизилася з 65,7 до 0,7 %. Селяни, розібравши залишки свого «розколгоспненого» майна, знову взялися до посівної. Проте план на врожай 1930 р. для України був настільки високий, що навіть рекордний збір зерна з гектару не врятував селян, тим паче що варто лише дозріти хлібу, як держава знову взялася заганяти їх до колгоспу, вдаючись до звичних репресивних методів.

Для Півдня України ще недавньою подією був страшний голод 1921–1923 рр., викликаний неврожаєм та безперервним вилученням хліба державою. Херсонщина ще не відновила демографічний та економічний баланс, порушений цим лихом. Нові демографічні втрати, пов'язані з голодом 1928–1929 рр., репресіями, непослідовною економічною політикою держави призвела до зниження рівня

⁹⁹ Державний архів Одеської області. Ф. Р-2523. Оп. 1. Спр. 9. Арк. 2–3.

життя, зубожіння населення. Смерть людей від голоду на Півдні України стала звичним явищем у цей період.

Якщо для хліборобних районів Росії було зменшено плани хлібозаготівлі, для України цей план у 1930 р. було збільшено. У такий спосіб нечуванним розміром заготівель було покликано знести, «покарати» українців за опір нелюдському експерименту над народом.

Характер опору радянській владі також відрізнявся: якщо росіяни протестували проти колективізації, розкуркулення, радянської влади, то в Україні закинувся рух за вихід зі складу Радянського Союзу. Масштаби заворушень дозволили українським селянам сподіватися на повалення радянського режиму найближчим часом. Колишні розкуркулені поверталися у відібрані в них будівлі, а потреби в колгоспах не вбачало навіть місцеве партійне керівництво: «хто туди піде»¹⁰⁰. Це було логічно, колгоспники, як і раніше, мусили здавати хліб державі. Проте, якщо під час непу держава платила за хліб грошима, тепер оплата здійснювалась у міфічних трудових днях, розмір яких встановлювали самі колгоспи. Трудодні оцінювались у грошах, але видавались продуктами та промисловими товарами («ширпотребом»), які надходили дуже нерегулярно і в мізерних кількостях. Хліб на трудові мав видаватися тільки після повного виконання плану. Оскільки хлібозаготівля була невиконаною по суті, годі було очікувати й на отримання цього «понадпланового» хлібу для реалізації, він був так само ефемерний, як і трудові дні.

Тільки посилення репресій, повторне розкуркулення, переслідування одноосібників змогли знову загнати людей до колгоспів. Зневірені селяни, змучені погрозами, залишені без засобів існування, ринку для реалізації хліба, інколи самі вступали до колгоспів, як це сталося в Херсонській окрузі. За рахунок колишніх середняків, зведених до стану бідноти, вступ до колгоспів у Степовій Україні збільшився на 20 жовтня 1930 р. до 42,2 %.

Однак соціальний склад колгоспів не задовольняв радянську владу. Найбільшим авторитетом в Україні користувались успішні

господарі. Їх поважали за працелюбство, відданість хліборобству, попри урядову агітацію, не вважали глитаями. «Створені радянською владою «трійки» викликали до сільради заможних людей і вимагали в них хліб. Куркулів розкуркулювали, і відбирали не лише зерно, а й усе нажите важкою працею добро. Необхідно сказати, що насправді ті люди були не набагато багатшими за інших своїх односельчан. А жили більш заможно завдяки своїй важкій і копіткій праці. Коли моя мама працювала в наймах, то в куркулів здох кінь, так вони плакали за ним, як за рідною людиною...» (смі Велика Лепетиха, спогади очевидців)¹⁰¹. Не дивно, що новостворені колгоспи очолювали колишні куркулі завдяки своїй здатності до організації ведення господарства.

Звичайно такі колгоспи не перетворювалися на зручний інструмент викачування хлібу, омріяний Сталіним, та чинили опір хлібозаготівлі не гірше, а то й навіть краще, ніж одноосібне господарство. Донесення ОДПУ рясніли повідомлення про куркулів і підкуркулів, що «прокралися» до колгоспів. Інформація цього карального органу є дуже викривленою, бо звинувачувати в засиллі куркульта можна було кожний колгосп, який вимагав від держави дотримуватися правил гри.

Зауважимо, що українці рідко застосовували фізичне насильство, теракти здебільшого були спрямовані на заподіяння майнової шкоди, поширеними були підпали колгоспного, а фактично усупільненого селянського майна. Проте це були переважно акти громадянської непокори, масові виступи: жіночі «волинки», агітаційні мітинги, що переростали в антирадянські, і листівки: «Крепите наши ряды, точите оружие. За независимую Украину», «Встань волной и задуши Советскую власть» (УСССР), «Смерть активу, смерть тому, кто издевается над селянами» «Селяне, жгите активистов-заготовителей» (переклад ОДПУ) тощо¹⁰².

Масштаби цих виступів протягом 1930 р. почали зростати, проте не можна відкидати припущення, що ОДПУ подавало

¹⁰⁰ Трагедия советской деревни. Коллективизация и раскулачивание. Документы и материалы. Т. 2. Ноябрь 1929 – декабрь 1930. С. 710–722.

¹⁰¹ Національна книга пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 років в Україні. Херсонська область. С. 565.

¹⁰² Трагедия советской деревни. Коллективизация и раскулачивание. Документы и материалы. Т. 2. Ноябрь 1929 – декабрь 1930. С. 787–808.

неправдиву інформацію щодо великої кількості таємних антидержавних організацій для виправдання жорстоких репресій проти цивільного населення, які посилювалися наприкінці 1930 р. Хоча в деяких випадках ОДПУ засуджували «перегини» місцевої влади: «...Издательства над стариками и женщинами были допущены в ряде районов Зиновьевского (Ново-Украинский район), Херсонского, Полтавского и Уманского округов» (зведення ОДПУ від 15 березня 1930 р.)¹⁰³, але водночас уряд давав вказівки не боятися перегинів та дотримуватись лінії партії.

Нагнітання ситуації досягалося репресивними та брутальними вказівками до місцевих керівників усіх рівнів і підкріплювалося репресивними заходами. Хлібозаготівля стає політичним інструментом колективізації. У радіотелефонограмі від 24 вересня 1930 р., адресованій президіям райвиконкомів і міських рад, наголошувалося на необхідності збільшення плану хлібозаготівель, забороні продажу хліба, здачі хліба в фонд індустріалізації України поверх норм та наднормованому обкладенні куркульських господарств «твердими подвірними завданнями», при невиконанні або простроченні яких приписувалося застосовувати штрафи та репресії¹⁰⁴.

У постанові Президії ВЦВК СРСР за підписом М. І. Калініна 1930 р. «Про завдання рад у зв'язку із суцільною колективізацією сільського господарства» передусім мова йшла про хлібозаготівлю. Відповідно в листі ВУЦВК (від 30.09.1930 за № 169) «до всіх райвиконкомів, міських і селищних рад» стан виконання плану хлібозаготівель названий незадовільним, зазначено, що робота здійснюється в умовах «загостреної класової боротьби», висунуто вимоги встановити конкретні строки здачі хліба окремими колгоспами та заможною верхівкою села, виконати й перевиконати план хлібозаготівель до 01.12.1930. Отже, колективізація та хлібозаготівля стають політичною справою, репресії за опір та невиконання щодо них набувають особливої жорстокості.

¹⁰³ «Совершенно Секретно»: Лубянка – Сталину о положении в стране (1922–1934 гг.). Т. 8. Ч. 2. 1930 г. Москва, 2008. С. 1258–1344, 1353–1383.

¹⁰⁴ Ф. Р-822. Качкарівський районний виконавчий комітет. 1923–1931. Оп. 1. Спр. 254. Арк. 272–276 зв.

У результаті в Україні на 10 грудня 1930 р. репресовано та вислано 146 229 осіб як куркулів 2 і 3-ї категорій, до 1-ї категорії як соціально небезпечної була застосована вища міра репресій¹⁰⁵.

Відповідно до резолюції пленуму ЦК і ЦКК ВКП(б) «Про народно-господарський план на 1931 р.» від 19 грудня 1930 р. Степова Україна підлягала суцільній колективізації¹⁰⁶. Це означало, що кількість господарств, які повинні увійти до колгоспів, мала становити не менш ніж 80 %. Для Херсонщини, як і для всієї України, 1931 р. став ще одним роком насилля над селянством.

За даним статистики, у 1930 р. СРСР експортував 4,8 млн тонн зернових (пшениці, жита, ячменю, вівса та кукурудзи), у 1931 р. – близько 5,2 млн, у 1932 р. – 1,8 млн, у 1933 р. – 1,7 млн тонн, у 1934 – 0,8 млн тонн¹⁰⁷. Зменшення експорту було пов'язане не з бажанням уряду послабити експлуатацію селян, а з різким падінням цін на зерно через світову кризу перевиробництва.

82. Состав экспорта сельскохозяйственной продукции
1913, 1929 – 1935 гг.
В тоннах

Наименование экспортируемых товаров	1913	1929	1930	1931	1932	1933	1934	1935 (млн.— сент.)
Продукты земледелия								
Пшеница	3 329 328	1 2530 935	2 498 958	550 917	748 248	211 766	309 852	
Рожь	646 511	1 133 645 632	1 108 825	421 051	457 226	99 797	18 887	
Ячмень	3 926 416	1 58 512	1 181 407	983 879	422 082	567 094	181 731	286 291
Овес	599 578	7 854	352 520	387 053	17 230	83 588	141 408	78 893
Кукуруза	581 674	10 623	53 633	96 964	311 115	123 673	125 745	9 666
Бобовые	376 376	81 965	77 166	122 203	85 737	79 838	80 603	42 384
Семена масличные	250 064	16 115	10 647	75 058	220 677	61 720	23 859	2 789
Лен, льняная кудель	56 450	53 054	57 209	55 252	59 294	50 712	19 436	
Лен чесаный, очеса	305 098	15 871	6 777	21 781	26 951	27 519	40 601	19 620
Пенька	53 580	11 875	5 936	9	1 159	13	13	21
Продукты животноводства и птицеводства								
Консервы	52 390	7 323	8 635	12 460	14 615	8 254	4 185	2 579
Шетина	2 600	1 271	1 065	593	704	409	681	392
Копчен и вяленудки	5 655	8 630	10 316	6 850	6 466	4 735	4 831	2 203
Яйца	234 013	401 500	90 225	189 814	66 955	19 064	13 510	84
Бacon	10 434	12 881	2 717	1 849	1 813	2 207	2 683	1 429
Масло коровье	78 017	25 371	10 522	30 855	30 934	37 205	37 903	25 881

¹⁰⁵ Трагедия советской деревни. Коллективизация и раскулачивание. Документы и материалы. Т. 2. Ноябрь 1929 – декабрь 1930. С. 745–746.

¹⁰⁶ Там же. С. 773–774.

¹⁰⁷ Сельское хозяйство СССР. Ежегодник. 1935. Москва, 1936. С. 222.

Масштаби хлібозаготівлі 1931 р. призвели до тяжких наслідків для подальшого розвитку сільського господарства: нестача зерна зумовила масовий забій коней, а головне – не було чим засівати поля. У лютому 1931 р. Херсонська міська контрольна комісія робітничо-селянської інспекції констатувала, що підготовка до весняної сівби дуже слабка через відсутність посівного матеріалу¹⁰⁸. Інакше кажучи, сіяти весною 1931 р. було нічого. Відсутність посівного матеріалу наприкінці 1930 р. (озимі) та на початку 1931 р. (ярові) – одна з найважливіших причин того, що селяни почали ховати зерно в ямах напередодні Голодомору: так підказував їм сумний досвід.

У Дніпропетровській та Одеській областях, до складу яких входила Херсонщина, селяни намагалися позбавитись основної тяглової сили – коней, оскільки їх не було чим годувати. «Хто його проголодує, того й він» – з таким написом кидали коней селяни в Дніпропетровській області. Проте держава вбачала в цьому лише шкідницьку діяльність куркулів: «Останнім часом у районах колишнього Луганської, Миколаївської, Чернігівської, Київської, Криворізької, Проскурівської, Одеської, Харківської та інших окр. посилюється та набув масового характеру розпродаж рогатої худоби й особливо коней. Коней розпродають переважно середняки. Забій худоби особливо посилюється після опублікування постанови ВУЦВК про заборону забою худоби. Ця постанова використана куркулями й антирадянськими елементами, які поширили чутки (зручним аргументом для них послужили перегини, що почастішали) про майбутній нібито відбір худоби». Спочатку РНК СРСР заборонила забій племінної та тяглової худоби до 31 грудня 1931 р., проте ця заборона діяла навіть у розпал голоду¹⁰⁹.

Держава вважала селян своїми боржниками. Так, у виступі В. Молотова на пленумі ЦК ВКП(б) 22 грудня 1930 р. прозвучали визначальні слова для розуміння ставлення держави до селян: «Скажімо, скільки цього року врожаю, скажімо, 5 млрд... Я беру грубо. З цих 5 млрд ми 1,5 млрд беремо й залишаємо селянству

3,5 млрд по хлібозаготівлях. Ми беремо частину, а переважна частина, вона залишається. Особливо, якщо ми в цю справу вкладаємо величезні кошти, величезну техніку, ми маємо право взяти цю частину хліба»¹¹⁰. Дійсно, таке ставлення нагадує феодальні відносини, як зауважував М. Бухарін. Держава, вчиняючи насилля над селянами, усіляко доводила своє право на це.

Отже, прорахунки радянського керівництва щодо обсягу майбутнього урожаю не були визначальним фактором майбутнього Голодомору. Вони були, проте це ознака, скоріше, байдужості держави до того, що там росте в селянина на полі чи скільки хліба потрібно робітнику, щоб не впасти біля верстата. Головним законом стає план хлібозаготівель, який залежав не від того, скільки може врожаю зібрати селянин, а від того, скільки потрібно державі.

Партійні організації мали зосередити увагу на тих районах, які не виконували плани. В Генічеському районі на 11.10.1931 стан хлібозаготівель визнаний абсолютно незадовільним, особливо заготівля пшениці – культури, що йшла на експорт¹¹¹. Інакше кажучи, за абсолютного збільшення імпорту зерна за кордон українські селяни ще залишилися винними державі. Невиконання плану хлібозаготівель тягло за собою санкції.

Подібна ситуація склалась в усіх районах. Уже наприкінці 1931 р. Херсонщину охопив голод.

Отже, колективізація призвела до погіршення економіки регіону. Зменшення продовольчого постачання населення України в зимовий період мало місце ще на початку 1930 р. Репресивний характер сільського господарства: розкуркулення, примусове утворення колгоспів, непосильний розмір хлібозаготівлі, вилучення та недбале зберігання посівного зерна – значно знизили його ефективність. У результаті новоутворені колгоспи та радгоспи, що не виконували план хлібозаготівель, заносилися на «чорні дошки» й навіть розпускалися. Хоча Херсонщина не в фокусі важливих політичних рішень, а лише одна із периферійних українських територій,

¹⁰⁸ Державний архів Херсонської області. Ф. Р-3599. Оп. 1. Спр. 12. Арк. 8–12.

¹⁰⁹ Трагедия советской деревни. Коллективизация и раскулачивание. Документы и материалы. Т. 2. Ноябрь 1929 – декабрь 1930. С. 762–771.

¹¹⁰ Трагедия советской деревни. Коллективизация и раскулачивание. Документы и материалы. Т. 2. Ноябрь 1929 – декабрь 1930. С. 774–784.

¹¹¹ Державний архів Херсонської області. Ф. П-1. Оп. 1. Спр. 6. Арк. 181–182.

вона гостро відчула, як стискають лещата навколо її сіл та міст. Наближення голоду («голодовки») стає предметом обговорень населення, яке ще добре пам'ятає жахливий голод 1921–1923 рр. і недавній 1928–1929 рр.

Спираючись на сумний досвід, населення відповідно реагувало на дії уряду: «волинками», відмовами здавати хліб та сплачувати податки, приховуванням зерна в ямах як односібниками, так і керівництвом і членами комун, артільей, колгоспів і радгоспів. Зважаючи на невдоволення населення, влада вирішує залучити до охорони вже зібраного зерна армію.

Основним механізмом державного управління став контроль над продовольчими запасами. Держава забирає все зерно й посівний матеріал на елеватори, що охороняються. Це робиться за фантастичним для виконання планом, який шалено саботують не лише односібники, але навіть колгоспи і радгоспи. Отже, протягом 1931–1932 рр. механізм майбутнього Голодомору було відпрацьовано.

РОЗДІЛ 3

СТЕП І ГОЛОД

3.1. Голод першої половини 1932 року на Херсонщині

Першим голод завітав у міста. За постановою ЦК ВКП(б) усі міста СРСР поділялися на три категорії, згідно з якими мало відбуватися їх постачання продуктами харчування. До першої категорії потрапили столиці РСФРР Москва, Ленінград, промисловий район Донбас України, Харків, Київ, до другої належали області центри, а до третьої – колишні центри ліквідованих округ, до яких належало й місто Херсон. Усі інші міста та містечка були позбавлені централізованого постачання й мали самі шукати, де взяти продукти для забезпечення своїх соціальних потреб.

Фактично фінансування на закупівлю продуктів харчування та постачання продуктами міст відбувалося дуже нерегулярно, з великим запізненням і ніколи – у заплановану обсязі. Відповідно до звіту Херсонської міської ради профспілок про обстеження соціально-побутових умов студентства та шкіл ФЗН вже в листопаді 1931 р. засвідчувалися тригодинні їдальні, зменшення видачі хліба на особу до 50–70 г замість 100 г, студенти масово залишали Херсонський інститут соціального виховання через недостатнє забезпечення харчування¹¹².

Незважаючи на дефіцит продовольства, у директиві Всеукраїнської контори «Союзхліб» уповноваженому Херсонської контори повідомлялося, що плани постачання третього списку міст скорочуються на 20–25 % в I кварталі 1932 р. порівняно з VI кварталом 1931 р., а також суворо попереджалося про недопущення перевищення плану (хоча вже в 1931 р. перевитрата хліба становила 37 тонн, а місто й далі голодувало).

Через незадовільне забезпечення продовольством Херсонська міськрада видала обов'язкову постанову про боротьбу із «мертвими

¹¹² Державний архів Херсонської області. Ф. Р-1005. Оп. 1. Спр. 116. Арк. 57–59.

душами». Коли робітника звільняли, у нього одразу забирали документи на постачання продуктами харчування. Створювалися закриті розподільники продуктів, а міськпрофспілка звертала увагу на мізерне постачання споживачів Херсона картоплею через постанову ЦК партії про першочергове задоволення в цьому продукті потреб Донбасу, Ленінграда та Москви¹¹³.

Херсон залишався центром Херсонського сільського району, саме із запасів селян місто мало шукати собі резерви для харчування. З посиленням продовольчої кризи в навколишні села з міста почали направляти групи робітників, студентів, учнів ФЗН на «боротьбу з куркулями». Їм пояснювали: «продовольчі проблеми» міста пов'язані з тим, що куркулі, які є ворогами радянської влади, петлюрівцями та буржуазними націоналістами, саботують хлібозаготівлі, ведуть агітацію серед колгоспників, щоб залишити молоду радянську державу без хліба. Спочатку такі рейди були спрямовані на виконання плану державних хлібозаготівель, але в розпал голоду деморалізовані робітничі ударні бригади шукали хоч якісь продукти харчування в селян для себе. Траплялися випадки, коли бригада приїздила до села і, побачивши там голод, не лише роздавала селянам зібрані харчі, а й вимагала негайно вжити заходів для порятунку колгоспників.

На «кормлінні» села знаходилися не лише місцеві промислові об'єкти, а й армія. Так, у приморському Скадовську КНС збирали кошти для поліпшення культурно-побутових умов червонофлотців та побудову ескадрильї «Незаможник», проводили агітацію зі зборів коштів для потреб флоту та авіації¹¹⁴. Причому акція не припинялася навіть у розпал голоду, незважаючи на те що й у більш сприятливий період ініціатива населенням була зустрінута досить холодно. Громадяни сплачували значні податки і вважали усілякі примусові збори, державні займи, нав'язливу лотерею, внески ТСОАВІАХІМ ще одним виявом насилля з боку держави.

Коли Всеукраїнське державне об'єднання «Союзхліб» створювало недоторканий фонд зерна та організовувало відправку борошна

¹¹³ Державний архів Херсонської області. Ф. Р-1005. Оп. 1. Спр. 5. Арк. 39–43.

¹¹⁴ Державний архів Херсонської області. Ф. Р-103. Оп. 1. Спр. 129. Арк. 6.

для Донбасу, Ленінграду та Москви, встановлювалася диференціація районів України щодо централізованого постачання керівного складу за категоріями. У таємній постанові Наркомпостачання УСРР «Про постачання керівного складу районів» від 29 грудня 1931 р. визначено відповідну кількість продуктів (борошна, крупи тощо) на I квартал 1932 р. через закриті розподільники ДПУ. Встановлювалася диференціація районів України за централізованим продовольчим постачанням, і всі райони Херсонщини були віднесені до IV категорії з найнижчими нормативами¹¹⁵.

Проте партійна верхівка, крім централізованого постачання, мала децентралізоване. Із господарств району відбиралося «підшефне», уся продукція якого йшла на забезпечення чиновників. Дізнаємося про це з документів, які містять скарги на відсутність обліку продукції, що вилучалася партійним керівництвом з такого господарства. Отже, можна говорити про існування «партійного феодалізму» в цей період. Поширеність пияцтва серед партійців, спогади очевидців про комуністів, які обжирались та пиячили в той час, коли колгоспники голодували, створює на рідкість неприємний образ панівної партії, яка поводитися стосовно населення не краще, ніж окупанти.

Тим часом держава вимагала виконання плану хлібозаготівель, проте хліба не було. Точніше його вже не було в селян. Значні запаси зерна зберігалися на складах у пунктах зберігання Херсонської міжрайонної контори «Союзхліб». Станом на 24.01.1932 там знаходилося 12 тис. тонн пшениці, 9,4 тис. тонн жита, що склали недоторканий фонд зерна, сформованого за вказівками Наркомату внутрішньої та зовнішньої торгівлі СРСР¹¹⁶.

Із спецзведення ДПУ УСРР про хід хлібозаготівель в Україні на 1 січня 1932 р. випливає, що держава спрямувала свої репресивні заходи – «п'ятиденки», тобто обшук і реквізицію усього виявленого хліба, як проти одноосібників, так і проти колгоспів. Причому основною метою було не лише зібрати якомога більше хліба, а й не залишити селянам надлишків, якими вони могли розпоряджатися

¹¹⁵ Державний архів Херсонської області. Ф. Р-971. Оп.1. Спр. 10. Арк. 128–135.

¹¹⁶ Державний архів Херсонської області. Ф. Р-971. Оп. 1. Спр. 2. Арк. 23.

самостійно. У спецзведенні ДПУ УСРР про хід хлібозаготівель в Україні на 1 січня 1932 р. зазначалося: «Колгоспам Широкобярської сільради Молочанського району (Запорізька група) в процесі хлібозаготівель давались плани декілька разів з постійним збільшенням. Колгоспи повністю такі додаткові плани виконували. У кінцевому підсумку з'ясовано, що через незадовільний стан обліку ці колгоспи мають і зараз великі надлишки хліба як в обмолоченому, так і не в обмолоченому вигляді. Ведеться слідство». Отже, наявність «надлишків» розглядалась як злочин¹¹⁷. Як справедливо зауважив С. Кульчицький, «в “ударному” січні 1932 р. Молотов вибивав в Україні весь наявний хліб, не турбуючись про завтрашній день»¹¹⁸. А. Мікоян, нарком постачання СРСР, заохочував надпланові хлібозаготівлі, обіцяючи залишити в розпорядженні облкрайвиконкомів на місцеві потреби 40 % з кількості хліба, заготованого над план¹¹⁹.

Це була заманлива, але облудна пропозиція, у цей час під грифом «таємно» виходить нова директива Всеукраїнської контори об'єднання «Союзхліб» від 20.01.1932, яка підтверджує факт зниження постачання. До керівництва області доводиться відповідне рішення уряду СРСР та Союзнаркомпостачу щодо зниження фондів постачання України в I кварталі 1932 р. порівняно із IV кварталом 1931 р., а незабаром, 10.02.1932, інша новина: у лютому – березні декларується ще одне зниження на 20 % всім категоріям, крім Донбасу. Уточнюємо: ніхто Україну хлібом не постачав, мова йде про хліб, який повертався із зданого нею в Центрофонд СРСР, тому ці 40 % були натуральним обманом¹²⁰.

Однак облвиконкоми здійснювали тиск на райвиконкоми, обкоми на райкоми партії, й усі вони брехали селянам,

¹¹⁷ Спецзводка ГПУ УСРР о ходе хлебозаготовок на Украине на 1 января 1932 г. // Трагедия советской деревни. Коллективизация и раскулачивание. Документы и материалы Т. 3. Конец 1930–1933. Москва : РОССПЭН, 2000. С. 241–247.

¹¹⁸ Кульчицький Станіслав. Український Голодомор в контексті політики Кремля початку 1930-х рр. Київ : НАН України, Інститут історії України, 2014. С. 70.

¹¹⁹ Постановление Политбюро ЦК ВКП(б) о сверхплановых хлебозаготовках. Из протокола № 83 заседания Политбюро ЦК ВКП(б) от 14 января 1932 г. // Трагедия советской деревни. Коллективизация и раскулачивание. Документы и материалы. Т. 3. Конец 1930 – 1933. С. 253.

¹²⁰ Державний архів Херсонської області. Ф. Р-971. Оп. 1. Спр. 10. Арк. 136–139.

що ті є злісними боржниками перед державою. Так, Генічеський райком неодноразово в січні 1932 р. наголошував, що план хлібозаготівель виконується незадовільно¹²¹, але чи це було правдою? Навряд чи за умови безперервного зростання планів.

Чи була очевидною ця брехня для селянства? Так. Селяни розуміли, що хлібозаготівля – неперервний процес, що призводить до руйнації їхньої господарської діяльності й голоду, та вживали відповідних заходів – приховували хліб. Селянин-одноосібник с. Ново-Тимофіївка Роксандрівської сільради Херсонського району 23.01.1932 на допиті розповідав: «...Пояснюю, що мною основну контрактацію виконано, і коли дали ще зустрічну мені контрактацію, то моя дружина говорить, що не вези, а то тоді не буде чого їсти. Я заховав хліб. Коли мене кликали, щоб я вивозив хліб, то я відповів, що в мене всю контрактацію виконати не буде можливості. Згодом я витяг з соломи захований хліб та частину відвіз до Союзхлібу. Потім я з дружиною взяли по клунку пшениці і віднесли до сусіда на сховище. Через деякий час з комісії прийшли та сказали, що в мене захований хліб. Я показав, і комісія забрала 180 кг пшениці, 28 п 30 кг муки, і 64 кг проса...»¹²². Із пояснень зрозуміло, що «прихований» хліб є посівним матеріалом і власним запасом для харчування до нового врожаю. Однак держава не визнавала за селянами права робити такі запаси.

Не тільки в селян-одноосібників, але й у колгоспів примусово відбиралися запаси. Причому якщо кількість хліба в засіках не відповідала черговому зустрічному планові, то колгоспи розпускались, а їхнє керівництво йшло під суд. Так, за невиконання планів хлібозаготівлі розпустили колгоспи «Червоний Колос» Петрівської сільради та «Нове село» Анатоліївської сільради Нижньосірогозького району за рішенням райкому КП(б)У «за те, що вони, підпавши під куркульський вплив, вперто не виконують січневого хлібозаготівельного завдання»¹²³. А керівництво колгоспів «Прогрес» Трохимівської сільради, «Прожектор» Верхньосірогозької та «Червоний путіловець» Агаймаської сільради за те, що вони «не дивлячись

¹²¹ Державний архів Херсонської області. Ф. П-118. Оп. 1. Спр. 4. Арк. 5–5 зв.

¹²² Державний архів Херсонської області. Ф. Р-787. Оп. 1. Спр. 976. Арк. 10, 10 зв.

¹²³ Державний архів Херсонської області. Ф. П-48. Оп. 1. Спр. 79. Арк. 11.

на попередження (постанова бюро РПК з 19/1-32) не вжили ані яких заходів для того, щоб забезпечити цілковите виконання січневого завдання»¹²⁴, було притягнуте до карної відповідальності.

Також практикувалося вилучення дефіцитних промтоварів із крамниць. У згаданій постанові «...за абсолютно незадовільні темпи січневих хлібозаготівель» так було покарано Зорянську сільраду, де вилучили всі товари і «50 % по Анатолівський та Олександрівській сільрадах» Нижньосірогозького району¹²⁵. Великі відстані між поселеннями в Нижньосірогозькому районі, що утруднювали підвезення товарів, робили таку практику дуже дошкульною для людей.

Публічно розпуски колгоспів як покарання не рекомендувалися партійною верхівкою, навіть критикувалися за поспіх та масштаби. Однак, як можна переконатися, відсутність колгоспу не рятувала від репресій, бо селяни були «прикріплені» до сільради. За новим «Положенням про сільські Ради», прийнятим ВУЦВК 1 липня 1931 р., сільрадам передавалися повноваження щодо застосування адміністративних покарань, вони призначали штрафи, доводили «тверді завдання» для куркулів. Сільради могли давати висновки про те, чи є селянин куркулем, приймати рішення про його соціальну небезпечність, політичну неблагонадійність. Причому сільський голова та президія сільради повністю залежали від міськ/райради, за невиконання партійних вказівок їх нерідко притягували до адміністративної та карної відповідальності. Фактично в руках сільрад концентрувалася необмежена влада над населенням. Незважаючи на те що сільради називались органами місцевого самоврядування, частина населення не могла брати участь у виборах за радянським законодавством через позбавлення виборчих прав.

За таких умов сільради виступали як репресивний орган щодо своїх односельців. Так, у протоколі засідання президії Тягинської сільради Бериславського району про застосування штрафів у разі невиконання селянами завдань хлібозаготівлі від 21 січня 1932 р.

¹²⁴ Державний архів Херсонської області. Ф. П-48. Оп. 1. Спр. 79. Арк. 11.

¹²⁵ Там само.

зазначалося: «На підставі того, що Нищерецький Юрко, виключений з артілі як куркуль, проліз до артілі, довести тверді завдання х.-заготівлі: Нищерецькому Юр., як куркулю: пшениці – 74 п, жито – 25 п. Предложити зазначеному господарству в 24 години здати хліб. В разі невиконання цієї постанови в 3-денний термін примінити закон ВЦИКа ст. 58, оштрафувати в 5 кратнім розмірі»¹²⁶. Тобто мова йде про члена артілі, який одночасно за рішенням сільради став куркулем і отримав «тверде завдання», невиконання якого, як правило, призводило до конфіскації усього майна.

«Твердозданцям» обсяг податку встановлювався місцевою владою, в Україні він включав не лише всі продовольчі запаси, а й зверх них. С. Кіров 1931 р. у своїй промові перед партійним активом Ленінградської організації ВКП(б) щодо опортунізму місцевого керівництва обурювався нерішучістю й боягузством партійця на селі: «Дати тверде завдання куркулю, щоб він надав 50 пудів хліба, не виходить, не може»¹²⁷. Як бачимо на прикладі Ю. Нищерецького, в Україні вдвічі більше тверде завдання доводили без зайвих сентиментів. Тому нерідко сім'ї, отримавши подібне грабіжницьке завдання, зібравши цінні речі, тікали з села, незважаючи на заборону виїзду.

У 1931 р. вже згадану статтю 58 КК УСРР доповнили частиною другою, яка передбачала ув'язнення від одного року або виправні роботи з обов'язковою конфіскацією всього чи частини майна для куркулів, які не виконали тверде завдання у встановлений термін¹²⁸. Проте за одну добу великій родині було практично неможливо мобілізуватися та непомітно виїхати з села. Тому зазвичай «куркуля» з сім'єю виганяли з хати, а все їхнє майно конфісковували для сплати «боргу». Якщо члени сім'ї чинили опір, їх чекала в'язниця і суд.

У той час як Херсонська районна контора Всеукраїнського державного об'єднання «Союзхліб», судячи з листа начальника Дніпровського управління річкового транспорту, таємно

¹²⁶ Державний архів Херсонської області. Ф. Р-314. Оп. 1. Спр. 126. Арк. 22.

¹²⁷ Кіров С. М. Избранные статьи и речи. 1912–1934 гг. Москва : Госполитиздат, 1939. С. 431.

¹²⁸ Збірник законів та розпоряджень робітничо-селянського уряду України. 20 березня 1931 р. № 6. С. 151.

від населення відвантажувала кукурудзу на експорт із Каховки (1500 т кукурудзи) та пшениці на Північ Росії з метою виконання експортного плану¹²⁹, населення Херсонщини залишилося без продуктових запасів. До того ж пункти хлібозаготівель не гребували обважуванням селян, видавали фальшиві акти прийому зерна, не все гаразд було й зі зберіганням хлібу: за відсутності належних умов збіжжя псувалося на складах¹³⁰.

На Херсонщині хлібозаготівлі залишили без засобів до існування всі категорії населення без винятку, голодом було охоплене і сільське, і міське населення. На початку лютого 1932 р. норма видачі хліба робітникам Херсонського заводу ім. Петровського була зменшена¹³¹. Погано забезпечувалися лікарі й вчителі, їх продовольче постачання було покладено на колгоспників, які окремо мали здати зерно у відповідні річні фонди постачання. «Там, де фонди не утворено або їх здано в хлібозаготівлю – доручити Облкомам Робос та Райміськпрофрадам розгорнути масову роботу серед колгоспних мас, де закінчено хлібозаготівлі, про утворення фондів по постачанню вчителів та встановити систематичний контроль за збереженням та використанням фондів по призначенню», – декларувала Одеська профрада, оскільки повторно сформувані ці фонди не вистачало ресурсів.

Вигрібши всі запаси зерна, на початку лютого 1932 р. уряд оголосив про завершення хлібозаготівель. Однак це не принесло полегшення населенню й не зупинило продовольчу кризу: одразу було оголошено початок збору зерна для формування посівного фонду. Фактично хлібозаготівля переросла в заготівлю посівматеріалів, що здійснювалася такими самими репресивними методами, що й хлібозаготівля. Тепер увага партійців була звернена на відкриття ям «вкраденого хліба» та збір «незаконно отриманого», тобто виданого за трудодні в колгоспі.

Збирати було нічого, партосередки Нижньосірогозького району: комуни «Червоний шлях», Нижньосірогозької МТС, бюро

¹²⁹ Державний архів Херсонської області. Ф. Р-971. Оп. 1. Спр. 3. Арк. 32.

¹³⁰ Там само. Арк. 39–41, 66.

¹³¹ Державний архів Херсонської області. Ф. Р-1255. Оп. 1. Спр. 5. Арк. 23.

райпарткому та РКК – констатують незадовільний стан заготівлі посівматеріалів (засипано лише 288 ц посівфондів)¹³².

У лютому з'являється перша інформація про голод у селах: у доповідній записці робітників Херсонського підводобудівельного заводу «Металіст» про роботу в підшефних колгоспах с. Кізомис засуджується «розкладницька робота антирадянських елементів» правління колгоспу ім. Яковенка, яке в червні 1931 р. роздало колгоспникам весь їх заробіток (по 12 пудів зерна), порушивши директиви. Проте в ній зазначається, що члени колгоспу починають «їсти хліб, який залишили на суспільне харчування під час весняної сівби, а самі правління скрізь кричать, що колгосп голодує»¹³³. Специфіка ситуації в колгоспах с. Кізомис Херсонського району полягала в його близькості до Херсона, тому рейди «шефів», що були досить регулярними, означали для колгоспників вилучення продовольства для потреб заводу, працівники якого почали голодувати ще наприкінці 1931 р. Це не могло не позначитися на продовольчій ситуації в селі, що голодувало з початку 1932 по 1934 р. «Голодовий антагонізм» між робітниками та селянами постійного живився й роздмухувався партійними органами, продовольчою ситуацією в місті.

Голод першої половини 1932 р. навесні охопив весь Південь. 16 березня 1932 р. у зведенні комісії Зінов'євського райкому КП(б)У (центр району – місто Зінов'євськ, тепер – Кропивницький) Одеської області показана страшна картина голоду і смертей від голоду в районі (в одному із сіл помирало по три людини щодня)¹³⁴ через повну відсутність будь-яких продуктів харчування. У донесенні Й. Сталіну С. Косіор пише саме про голод і смерть від голоду, використовуючи евфемізм «гострі настрої»: «У степових районах гострі настрої в цілому вже ліквідовані (Зінов'євський, Ново-Празький, Каховський та інші райони). Щоправда, мені доводилося ще зустрічати окремі випадки (колгоспи, села), але й це буде, безперечно,

¹³² Державний архів Херсонської області. Ф. П-63. Партійні осередки Нижньосірогозького району. 1926–1938. Оп. 1. Спр. 25. Протоколи засідання партбюро і парткому Нижньосірогозької МТС. 21.11.1932–16.08.1934. Арк. 1–4, 10.

¹³³ Державний архів Херсонської області. Ф. Р-1005. Оп. 1. Спр. 225. Арк. 1–2.

¹³⁴ Голодомор 1932–1933 років в Україні: злочин влади – трагедія народу : док. і матеріали. Київ : Генеза, 2008. С. 37–40.

ліквідовано»¹³⁵. Іншої інформації про голод та смерті від голоду в Каховському районі не збереглося, але ми можемо уявити ситуацію, що там склалася, за аналогією із Зінов'євським районом, де колгоспники, отримавши за рік важкої роботи ефемерні трудовні, вмирили від голоду через злочинну хлібозаготівельну політику.

Керівники Зінов'євського району стверджували, що колгоспники вмирили мовчки із проханням хліба або якихось ліків, щоб вмерти швидко й без болю. Проте ця картина мало відповідала дійсності на тлі загострення політичної й криміногенної обстановки. Із листа уповноваженого Херсонського міжрайонної контори до заступника уповноваженого Всеукраїнської контори «Союзхліб» про організацію озброєної охорони зернових пунктів від 16 лютого 1932 р. стає відомо, що в низці хлібозаготівельних пунктів у Качкарівці, Блакитному, Малих Гирлах, Білій Криниці мали місце спроби організованого пограбування кукурудзи, що знаходилася в буртах, яким перешкодили органи ДПУ, відповідно впроваджувалась озброєна охорона заготпунктів¹³⁶.

Як бачимо, ситуація склалася критична. Проте 16 лютого 1932 р. виходить Постанова РНК СРСР і ЦК ВКП(б) «Про збір колгоспних насінневих фондів по СРСР і про заходи насінневої та продовольчої допомоги районам, що постраждали від посухи», відповідно до якої на Україну покладалося завдання засипати 9500 тис. ц яркових культур – (16,6 %) від усіх посівних фондів СРСР. Причому надавалося 856 тис. тонн безпроцентної насінневої позики Нижній Волзі, Середній Волзі, Уралу, Казахстану (у тому числі – жито для продовольчих потреб через голод внаслідок минулорічної посухи), Башкирії, Західному Сибіру, Татарії, яку вони мали повернути врожаєм 1932 р.¹³⁷ України, яка потерпала від голоду на початку 1932 р., у списку територій, яким надавалася допомога, не було.

Зазначимо, що «державна допомога» була лише позикою із спеціального фонду і надавалася тільки після «засипки посівних

¹³⁵ Голод в СССР. 1929–1934: в 3 т. Т. 1 : 1929 – июль 1932. Кн. 2. С. 227–229.

¹³⁶ Державний архів Херсонської області. Ф. Р-971. Оп. 1. Спр. 13. Арк. 64–64 зв.

¹³⁷ Трагедия советской деревни. Коллективизация и раскулачивание. Документы и материалы. Т. 3. Конец 1930 – 1933. С. 260–262.

фондів», невідомо лише, звідки мало взятися зерно в постраждалих від посухи колгоспів? Щоправда, план хлібозаготівлі для України на 1932 р. був зменшений порівняно з минулим роком та іншими районами СРСР, які отримали посівну допомогу – неадаптоване (незагартоване) для місцевих умов зерно. Однак це не рятувало її від голоду, бо механізм голодової війни проти українців вже був задіяний: унаслідок грабіжницької хлібозаготівлі та масового падежу коней через нестачу кормів сіяти було нічого і ні на чому.

У той час як населення України та Херсонщини зокрема потерпало від голоду, на шпальтах центральних і місцевих газет викривали недоліки роботи партійних організацій та демонстрували успіхи примусового виконання куркулями планів хлібоздачі. У газеті «Соціалістична перемога» № 14 від 21.02.1932 побутувала агресивна риторика, яка в жорсткій формі вказувала на винуватців нездачі хліба (читай – «винуватців голоду в місті й на селі»). Ось витяг із статті «Рішучим натиском на куркуля примусьмо виконати тверді завдання в декілька днів повністю»: «Де ж причина таких опортуністичних темпів, що тягнуть район у болото опортунізму? Причина в тому, що на селах: партосередки, уповноважені, сільради, МТС, районні заготовчі організації замість того, щоб організувати колгоспні маси на виконання плану хлібозаготівель, натиснути на куркуля, сконцентрувати всі сили на хлібозаготівлю у лютому, знаючи, що в лютому тяжче заготовляти хліб, ніж в січні місяці, зовсім демобілізувалися»¹³⁸. У цій статті наводяться сільради, керівництво яких виявило «опортунізм»: Одрадо-Кам'янська, Бургунська, Костирська, Козацька, Старофеїнська, Старошведська, Новотягинська Бериславського району. Причому зазначається, що три останні сільради напередодні здали десятки центнерів, а з 10 лютого зовсім припинили хлібозаготівлю.

Ця низькопробна стаття виконувала одну функцію – морального тиску на всі верстви населення. Робітники також його не уникнули: не вистачає продовольства – будемо шукати фіктивних їдоків, під цією кампанією з постачання знімали сім'ї робітників, тож голодний робітник ніс свою мізерну пайку додому, щоб розділити із сім'єю.

¹³⁸ Соціалістична перемога. 1992. 21 лютого. № 14. С. 1.

На шпальтах «Правди» з'являється стаття «Ни одного підприємства без самодеятельного огорода»: усі вільні ділянки при підприємствах у містах було велено засадити городами, робітники мали самі подбати про городину для себе, у той час як усі сили села мають бути кинуті на заготівлю насіння та підготовку до весни¹³⁹.

Як уже зазначалося, лютий 1932 р. було оголошено останнім місяцем хлібозаготівлі, тож центральні й місцеві газети на одній сторінці ганьбили за нездачу посівного зерна, а на другій – таврували за невиконання хлібозаготівель. Райони Херсонщини ще не виконали план хлібозаготівель, а вже мали збирати зерно до посівної. Так перед самою посівною кампанією газета «Соціалістична перемога» переможно звітувала про успіхи примусового виконання куркулями Бериславщини планів здачі хліба¹⁴⁰.

Отже, насилля відносно населення не лише запроваджувалося на «законних» підставах, а й широко пропагувалося. Незважаючи на зростання рівня тиску держави, ресурси опору владі через важку економічну ситуацію, що склалася на початку 1932 р., було практично вичерпано. Органи місцевого самоврядування та профспілкові організації стають інструментом і провідниками репресій незгідних з політикою радянської влади.

3.2. Хлібозаготівлі 1932 року – початку 1933 року: насилля та вбивство голодом

Для прискорення збирання зерна на експорт та ліквідації продовольчої кризи у великих промислових містах в СРСР щойно була перебудована система заготівель: ліквідовано «Союзхліб», призначено уповноважених по хлібозаготівлі. Новоутворене об'єднання «Заготскот», а саме: Херсонська міжрайонна контора Всеукраїнського об'єднання «Укрзаготскот», керуючись вказівкою Одеського облвиконкому, оголосило, що незалежно від майнового стану одноосібники та колгоспники мають сплатити податок за встановленими нормами

¹³⁹ *Правда*. 1932. 16 лютого. № 46. С. 2.

¹⁴⁰ *Соціалістична перемога*. 1932. 21 лютого. № 14. С. 1.

м'ясоздачі¹⁴¹. Складається враження, що нова система взагалі не тільки не бачила відмінності колгоспів від радгоспів, як зазначає С. Кульчицький, а й не хотіла бачити відмінності між усіма категоріями селян. Чи то колгоспник, чи то член артіль, чи то одноосібник – усім головував план, який потрібно виконати попри що.

Цьому сприяли гасла, які знову стали актуальними, про ліквідацію куркулів як класу та «зміцнення пролетарської диктатури», рекомендувалося залучати робітників для репресій над селянами. У газетах розповідалося, як актив фабрик і заводів успішно бере на буксир село, вижимаючи з нього хліб.

У січні 1932 р. В. П. Затонський, який відвідав Новотроїцький та Нижньосірогозький райони, висловив незадоволення місцевою партійною роботою. Він вважав, що варто донести директиви партії до населення і хліб з'явиться. Партійці калялися, обіцяли виправитись, проте їхня нещирість вразила навіть партійного функціонера: він не міг не помітити, що партійний та комсомольський актив на боці села. «Із 30 з лишком комсомольців жоден не залучений до роботи, жоден з них не знав, навіщо заготовляється хліб. Найбільш жвава комсомолка дала відповідь (сама зголосилася) “для відправки за кордон”. Після низки додаткових запитань здогадалися, що він йде і для внутрішнього споживання – годують робітників. На питання, чому ж робочих потрібно годувати, насилу вдалося отримати відповідь, що вони “також користь приносять”, тому що виробляють потрібні селянству товари і трактори (у селі розташована МТС)». Розлючений В. П. Затонський пообіцяв ославити місцеve партійне керівництво в газетах¹⁴².

Критика й погрози спонукали місцеву партійну верхівку до активних дій. На бюро Херсонського міського комітету КП(б)У 01.03.1932 пропонується вжити «найрішучих заходів адміністративно-фінансового натиску до злісних нездавців хліба, включаючи показовий судовий розгляд справ про хлібоздачу по селах»¹⁴³.

¹⁴¹ Державний архів Херсонської області. Ф. Р-1085. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 3.

¹⁴² Письмо В. П. Затонского В. М. Молотову о положении дел в Ново-Троицком районе УССР. 5 января 1932 г. URL: <http://istmat.info/node/58884>

¹⁴³ Державний архів Херсонської області. Ф. Р-185. Оп. 1. Спр. 2. Арк. 1–6.

І ось робітники Херсонського заводу ім. Петровського 16.03.1932 відправляються в с. Посад-Покровське (33 км від Херсона), своє підшефне господарство, з метою збирання насіннєвого фонду. Їхній звіт – дуже важливий історичний документ, який в особах показує те, що діялося в березні 1932 р. в процесі так званої посівкомпанії. За словами робітників, колгосп підготувався до сівби практично повністю, а от індивідуальний сектор зібрав лише 40 % насіннєвого фонду й забезпечений тягловою силою лише на 75 %. Причому члени посівтрійок самі мають заборгованість.

Ставлення до «шефів» відповідне: члени сільради і партосередку села просто не приходять «на куток» – своєрідне місце зустрічі шефів і підшефних, а якщо й приходять, то лиш для того, щоб сказати, що «а може в нього немає посівматеріала, а ви все одне та й одне, як воно вже наділо». Розлючені візитами «шефів», на захист одноосібників виступають колгоспники з уповноваженим, які заявили: годі вже «брехати про людей», щодо яких сільрада мала вжити заходів. Трохи втішившись наявністю стінгазети, яка описувала всі хиби колгоспників та індивідуального сектору, «шефи» забрались геть¹⁴⁴. Як бачимо, село зайняло глуху оборону. Причина цього полягала ще в одному нюансі: через невиконання плану хлібозаготівлі збір посівного матеріалу був прихованою хлібозаговею, тобто інструментом викачування зерна із селянських господарств.

Цю думку підтверджує стаття в місцевій пресі про господарства Бериславського району, які не здали жодного кілограма посівматеріалу. Її заголовок та преамбула стосуються посівкомпанії, але в основному тексті йдеться про те, що зібране зерно має також поповнювати різні фонди – від соціальної допомоги до страхового, тобто на посів може власне нічого не залишитися. Негативні конотації («Куркулі мелють собі пшеничку»¹⁴⁵) формували суспільну думку про селян як дурисвітів та глитаїв. Нагадаємо, у містах панував голод, тож ця інформація мала спонукати робітників більш активно залучатися до буксирних команд. Причому одні керівники вважали, що селяни спеціально затримують помел, щоб не виконувати

¹⁴⁴ Державний архів Херсонської області. Ф. Р-1005. Оп. 1. Спр. 89. Арк. 54–55.

¹⁴⁵ *Соціалістична перемога*. 1932. 18 березня. № 22. С. 1.

контрактацію, інші – навпаки, що намагаються якнайшвидше змолоти зерно, щоб не здавати його в посівфонд.

Звинувачення начебто стосувалися лише куркулів, але, як бачимо, у березні опір був більш масштабний, організований на рівні артїлі, колгоспу, радгоспу, тобто виходив за межі поодиноких актів громадянської непокори індивідуальних господарств.

Центральні газети засуджували обшуки, що проводились по селянських дворах з метою виявлення прихованого зерна, називаючи їх перевищенням повноважень. На практиці існувала ціла методика, як саме потрібно вилучати зерно за допомогою шантажу й погроз. Її автор – М. Хатаєвич, перший секретар Дніпропетровського обкому КП(б)У, під владою якого знаходилась найбільш постраждала від голоду частина Херсонщини. До неї збереглося роз'яснення Великолепетиського уповноваженого РПК Старченка від 15 березня 1932 р.:

«Звертаємо вашу увагу на такі помилки у справі хлібозаготівель, які мають масовий характер:

1. Деякими Уповноваженими РПК допускається доведення завдань щодо повернення розкраденого хліба до всіх колгоспників, це означає звинувачувати всіх колгоспників у крадіжці та протиставити їх партії; цього робити не можна, треба виявити дійсних злодіїв, треба домогтися, щоб 2–3 колгоспники самі б заявили, що вони під впливом куркульської агітації дещо взяли, що вони цей хліб повернуть, але що й інші, а саме які теж брали, ламали кукурудзу, і щоб колгоспники самі були мобілізовані на виявлення та повернення розкраденого у них хліба. Одного, двох, щодо яких доведено, що вони були організаторами розкрадання, виключити із колгоспу, заарештувати та віддати під суд. Виявити цих організаторів треба шляхом організації активу та роботи з ним, як це зазначено у закритому листі обкому.

2. Щодо ям, завдання полягає в тому, щоб досягти масового саморозкриття ям, а не захоплюватися тим, що сьогодні та вчора відкрили 5–6 ям. Для цього треба кільком людям, які мають ями, сказати: «Ми знаємо, що ви сховали хліб там, якщо ви відкрито на комісії сьогодні про це заявите, план свій виконайте і вкажете, хто вас підмовив хліб сховати, ми вам нічого не зробимо. Якщо ж

упиратиметеся, то застосуємо вам штраф, розпродаж, заберемо хліб, опишемо майно, виселимо з хати, заберемо землю та садибу». Краще нам, щоб колгоспник і одноосібник, підговорений кулаком, сам засоромився, ніж ми розкрили яму... З листом познайомити всіх Уповноважених по колгоспах і одноосібниках»¹⁴⁶.

Однак, незважаючи на директиви, тактику і стратегію, кількість виявленого зерна була незначною. Найбільше хліба виявлено в артілі «Вільний Українець» с. Кізомис – 4,8 т, це в той час, коли лише втрати під час експортування зерна за зимову навігацію з портів Скадовську та Хорлів в Одесу становили понад 37 т, а всього на експорт за цей період вивезено понад 5 тис. т¹⁴⁷. Як наслідок, колгоспи залишилися із незначною кількістю зерна, якої не вистачало, щоб засіяти заплановані площі. Через рідкий посів поля із пшеницею заросли бур'яном і потребували прополювання.

Керівництво колгоспів, артілей та комун ще в процесі посівної кампанії зверталося за посівною допомогою. У результаті замість того, щоб вирішити проблему з нестачею посівного матеріалу, створену недолугою політикою хлібозаготівель, послідувало зняття з посад, виключення з партії. Так, голову ради комуні ім. Петровського та секретаря партосередку було знято з роботи та виключено з партії «за висловлене прохання до вищих інстанцій про надання насінневої допомоги комуні»¹⁴⁸. Зазначимо, що при цьому провину за провали економічної й соціальної політики радянський уряд публічно завжди покладав на місцеве керівництво, а непублічно, у таємних постановах, усіяко спонукав до реалізації цієї політики, називаючи спротив «ганебною антипартійною роботою, проявом куркульських тенденцій, розбазарюванням хліба»¹⁴⁹. Тому місцеве керівництво весь час знаходилося між молотом

¹⁴⁶ Державний архів Херсонської області. Ф. П-104. Великолепетиський районний комітет Компартії України. 1920–1941, 1944–1991. Оп. 1. Спр. 106. Арк. 2.

¹⁴⁷ Державний архів Херсонської області. Ф. Р-971. Херсонська районна контора Всеукраїнського державного об'єднання «Союзхліб». 1924–1932. Оп. 1. Спр. 3. Директиви Всеукраїнської контори державного акціонерного товариства «Союзхліб», листування із районними конторами про заготівлю зерно хліба. Арк. 72, 74.

¹⁴⁸ Державний архів Херсонської області. Ф. Р-1005. Оп. 1. Спр. 141. Арк. 1.

¹⁴⁹ Там само.

та ковадлом, з одного боку – керівництво, з іншого – незадоволене населення. Репресії проти партійного керівництва мали вплинути на остаточне рішення, на чий бік пристати.

Вилучення зерна робітниками, які голодують (нагадаємо, що процент з цього йшов на місцеві потреби), тривало. Уже згадана артіль «Вільний Українець», та сама, у якій вилучено 4,8 тонн зерна, знаходилася в с. Кізомис, що вже півтора місяця голодувало. Адаже відвідини «шефів» із Херсонського консервного та обозного заводів відбувалися регулярно й щораз закінчувалися вилученням зерна та викриттям чергового «кубла шкідників». У результаті станом на 1 квітня 1932 р. «шефи» констатували «кепський стан засіву зерновими та городніми культурами, повну відсутність картоплі для висадки»¹⁵⁰. Такий результат мала «допомога» профспілкових організацій м. Херсона підшефному селу під час посівної кампанії.

Вивезення на очах населення хлібу за кордон у період голоду поновило напади селян на пункти колишнього «Союзхлібу» (Великоолександрівський район)¹⁵¹. Урешті-решт, сталося те, чого землероби очікували та боялися: колгоспи не отримали потрібну кількість посівматеріалу з елеватора, а отримане було розподілене без урахування потреб та можливостей господарств. У середині квітня 1932 р. це констатували й партійні органи (Каховський район), які тим не менш прийняли постанову про боротьбу з куркульською агітацією проти контрактації зерна і затвердили нові зобов'язання з експорту зерна майбутнього врожаю осінньої хлібозаготівлі 1932 р.¹⁵² У травні 1932 р. також були прийняті рішення про притягнення до суворої партійної відповідальності винних у невиконанні планів м'ясозаготівлі та форсування виконання завдань м'ясозаготівлі куркулями (Каховський район). Це рішення означало, що тепер господарів змушували різати єдину корову-годувальницю.

Несправедливість та голод стали повсякденням селян, але навіть словесне невдоволення політикою партії тягло за собою карну відповідальність. 2 травня 1932 р. жителі сіл Першокостянтинівка

¹⁵⁰ Державний архів Херсонської області. Ф. Р-1005. Оп. 1. Спр. 143. Арк. 50–53.

¹⁵¹ Державний архів Херсонської області. Ф. П-114. Оп. 1-а. Спр. 2. Арк. 23–26.

¹⁵² Державний архів Херсонської області. Ф. П-134. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 1–3, 8–9, 18.

та Миколаївка Новотроїцького району С. Стогнієнко та А. Спільний були заарештовані Новотроїцьким ДПУ за те, що висловлювали обурення безправним станом колгоспників, поганим харчуванням, несправедливістю, тим, що «компартійне керівництво веде народ до голоду та зубожіння»¹⁵³.

Голод, що посилювався, змусив місцевих партійних діячів визнати, що від держави допомоги не буде, і це знання доносити до сільських партійних осередків, супроводжуючи пропозиціями пошуку ресурсів харчування власними силами (перевіювати соломі і полову), та здійснювати роз'яснювальну роботу серед населення про непридатні та шкідливі для їжі рослини (Великолепетиський район)¹⁵⁴.

У першій половині 1932 р. з'являються відомості про відмову робітників радгоспів виходити на роботу, основним стимулом був обід, а вони тепер стали «майже з однієї води», також робітники поскаржилися на недодачу хліба, керівники повідомляли про масові звільнення через погане харчування. Протягом двох тижнів першої половини травня 1932 р. з радгоспу «Городній Велетень» (Херсонський район) звільнилося 40 робітників¹⁵⁵. Цей радгосп був створений у 1929 р. як зразкове господарство та здобув гарну славу щодо умов й оплати праці своїх робітників. Радгосп мав постачати овочами Херсонський консервний комбінат, що саме розбудовувався. Однак в умовах економічної політики початку 1930-х років він зазнав значних збитків, не мав можливості вчасно платити заробітну плату та забезпечувати робітників харчуванням, що не могло не позначитися на обсягу його виробництва й прибутках. Через занепад овочівництва новозбудований Херсонський консервний комбінат зупинився 1933 р. Це яскрава оцінка результатів сталінської репресивної економіки, здатної розорити не лише одноосібне, а й «зразкове» радянське господарство.

Зубожіння населення посилив новий закон про єдиний сільгосподаток 1932 р., згідно з яким значно зріс грошовий податок

¹⁵³ Державний архів Херсонської області. Ф. Р-4033. Оп. 4. Спр. 837. Арк. 7–8; Спр. 827. Арк. 7–8.

¹⁵⁴ Державний архів Херсонської області. Ф. П-89. Оп. 1. Спр. 138. Арк. 59, 59 зв.

¹⁵⁵ Державний архів Херсонської області. Ф. Р-1005. Оп. 1. Спр. 156. Арк. 157–158.

з індивідуального господарства. Цюрупинським райпарткомом 23 травня 1932 р. ухвалюється «виявляти» куркульські господарства для стягнення індивідуального сільськогосподарського податку¹⁵⁶. Оскільки зниження доходів населення в екстремальних умовах голоду першої половини 1932 р. зробило всіх – і колгоспників, і одноосібників – однаково бідними, до «куркульських» господарств зараховували за формальними ознаками. Практично оподатковувалися всі одноосібні господарства незалежно від майнового стану. Це доводить задекларований владою «політично-господарський» характер цього податку, спрямованого на ліквідацію одноосібного господарства.

У квітні-травні 1932 р. активізувався селянський опір радянській владі на Херсонщині. Від акцій громадянської непокори селяни перейшли до насильницьких дій: уповноважені з хлібозаготівель, контрактації та партійні чиновники зазнали нападів та побиття. Розлючені селяни, у яких забирали останні продукти харчування, кидалися з вилами, а жінки рибалок навіть гуртом побили уповноваженого. Вони не приховували свого ворожого ставлення до колгоспів та радянської влади. Проте все ж основною формою протесту на Херсонщині були самозвільнення робітників і службовців, а для селян – бойкот польових робіт.

Це не було організованим страйком, але його масштаби дуже налякали різні місцеві урядові установи та організації, які намагалися донести до центру катастрофічність ситуації, пояснити, що люди не вийдуть на роботу, якщо не вирішиться питання з продовольчою допомогою. Вони писали листи і звернення до головних всесоюзних республіканських організацій (так, Херсонська міжрайонна спілка риболовецьких колгоспів зверталась із клопотанням перед «Москвою та Українськими відповідними організаціями» щодо постачання борошна через стихійний страйк рибалок)¹⁵⁷.

У листі до Й. Сталіна від 26 квітня 1932 р. про хід і перспективи сівби в Україні генеральний секретар ЦК КП(б)У С. Косіор зазначає: «У нас є окремі випадки і навіть окремі села, що голодують, однак це тільки результат місцевого головоутяпства, перегинів, особливо

¹⁵⁶ Державний архів Херсонської області. Ф. П-137. Оп. 1-а. Спр. 3. Арк. 43–44.

¹⁵⁷ Державний архів Херсонської області. Ф. Р-985. Оп. 1. Спр. 4. Арк. 4, 8–20.

відносно колгоспів. Усілякі розмови про “голод” на Україні треба категорично відкинути. Та серйозна допомога, яка Україні була надана, дає нам можливість всі такі осередки ліквідувати». Однак на прикладі Херсонщини можна здогадатися, що С. Косіор видає бажане за дійсне: допомога була лише обіцяна Центром. Голод і недоїдання населення – як сільського, так і міського – вже стали традиційними, але голод початку 1932 р. (для Херсона – із кінця 1931 р.) порівняно з початком 1928 р. вже мав штучний характер.

Недосів С. Косіор пояснює чим завгодно, але не реальними причинами, бо тоді б довелося критикувати економічну політику Й. Сталіна: «Останні 3–4 дні розвиток масової сівби затримали безперервні дощі майже по всій Україні. Для Степу, Харківської обл., Донбасу і АМСРР питання про насіння як для ранніх, так і для пізніх врегульовано задовільно. Усе насіння вже на місці. Однак за заявами Одеської та Дніпропетровської обл. виходить, що тисяч 200–250 га ранніх ярових все ж не досіють, доведеться замінити пізніми. Проте говорити зараз скільки-небудь твердо про такий недосів ще не можна, бо в степу є випадки, коли засівають ранніх ярових значно більше, ніж рахується в наявності насіння, а це означає, що не все насіння було обліковане», – пише він у листі від 26.04.1932. У цьому самому листі під кінець він говорить про голод та як наслідок – активізацію антирадянських настроїв в Україні.

Навесні 1932 р. через голод звільнялися навіть партійні функціонери. Фактично всі верстви населення Степу, включаючи партійне керівництво на місцях, взяли участь у бойкоті постанов уряду. А в Центральній Україні, де у квітні 1932 р. померли з голоду сотні людей, почалися антирадянські повстання, і С. Косіору все ж довелося благодати про продовольчу допомогу¹⁵⁸.

Цей лист викликав обурення Й. Сталіна, бо він, вочевидь, угледів у ньому неприхований шантаж, а не відображення реальної ситуації. Замість того, щоб ліквідувати наслідки злочинної й недолугої економічної політики та негайно вжити заходів щодо вирішення продовольчої проблеми, Й. Сталін пише свою сумно відому записку: «Если судить по материалам, похоже на то, что в некоторых пунктах

¹⁵⁸ Голод в СССР. 1929–1934: в 3 т. Т. 1 : 1929 – июль 1932. Кн. 2. С. 227–229.

УССР советская власть перестала существовать. Неужели это верно? Неужели так плохо дело с деревней на Украине? Где органы ГПУ, что они делают? Может быть, проверили бы это дело и сообщили бы в ЦК ВКП о принятых мерах?».

Усі сподівалися на гарний врожай, адже озимина 1932 р. зійшла в Степу виключно добре¹⁵⁹. Однак хлібозаготівлі залишили селян без продовольчого та посівного зерна, призвели до загибелі основної тягової сили – коней, тож не варто було розраховувати на врожай ярової пшениці. Постає питання оцінки ефективності допомоги, наданої (точніше, дозволеної, бо хліб не привозили ззовні) Москвою Україні в 1932 і 1933 рр. Необхідно зазначити, що в 1932 р. ця допомога була надана лише до посівного фонду, проте через дощі й нестачу тягової сили сівба не розпочалася вчасно, а фонди з'їли голодні селяни. Про це писав 10 червня 1932 р. В. Чубар, і навіть він наголошував на тому, що однієї посівної допомоги без продовольчої було недостатньо, щоб вирішити питання з посівною кампанією: «Та колосальна насіннева допомога, яку ми отримали для України, покривала (щоправда, за заниженими нормами висівання) всю колгоспну площу і значну частину площ односібників, але ці ресурси танули через з затягування весни, і до кінця травня в районах з великою кількістю односібників виявилася нестача насіння при невисіванні насіння ранніх ярових культур по цілій низці районів, де було напружене становище з тяговою силою», «...Зараз вже можна вважати мінімум 100 районів (замість 61, як вважалося до початку травня), які потребують продовольчої допомоги та зривають план весняного посіву. Вони ж будуть зривати обробіток та збирання врожаю технічних культур і хліба»¹⁶⁰. Це велика різниця, оскільки використання допомоги не за призначення вважалося злочином, тобто мала місце «злочинна» самопомога від голоду.

Економічна катастрофа, яка готувалася кілька років, що розгорталася на очах селян, нарешті стала очевидною для керівників УСРР. Проте для Й. Сталіна, який мав експортні зобов'язання,

¹⁵⁹ Голод в СССР. 1929–1934: в 3 т. Т. 1 : 1929 – июль 1932. Кн. 2. С. 227–229.

¹⁶⁰ Письмо Председателя СНК СССР В. Я. Чубаря В. М. Молотову и И. В. Сталину о ситуации с посевной кампанией на Украине. 10 июня 1932 г. // Голод в СССР. 1929–1934: в 3 т. Т. 1 : 1929 – июль 1932. Кн. 2. С. 230–240.

цей провал, що загрожував далекоглядним планам індустріалізації й зростанню військової могутності СРСР, був наслідком не власних прорахунків, а підступом ворогів, які засіли не лише у ворожій «петлюрівській» Україні, а й серед однопартійців. І він вкотре, як це було у 1929 р., коли голод 1928 р. дав йому ідею торгувати хлібом на експорт, обернув економічну катастрофу на політичну зброю проти своїх ворогів. На всі прохання про допомогу Г. Петровського та В. Чубаря Й. Сталін 15 червня 1932 р. відповів: «По-моєму, Україні дано більше, ніж належить. Дати ще хліба немає чого й нізвідки» (про 6,5 млн пудів хліба допомоги).

Однак Й. Сталіну все одно довелось піти на поступки, бо передусім потрібно було зібрати врожай. Оскільки на часі були жнива, урядом були переглянуті деякі норми, що особливо обурювали селян. Генічеський райпартком розглянув та засудив факти конфіскації корів і майна за несплату податків грошима в бідняцьких господарствах та в сімей червоноармійців¹⁶¹. Проте ми не бачимо якихось реальних дій щодо впровадження цих «послаблень» у регіонах, зокрема Херсонщини.

Натомість розпочата кампанія з пошуку винних у провалі посівної. Розглянемо, як це було, на прикладі тих документів, що збереглися й оповідають про ці події на Херсонщині. У постанові Великолепетиського райпарткому зазначали: «Через панування після завершення сівби демобілізаційних настроїв, розгубленість, пасування перед труднощами з боку низки партосередків, Уповноважених РП та с/рад правлінь к/г, Дирекції МТС, Фр. РКС проположна компанія та підняття парів знаходяться в катастрофічному стані, а в низці сіл, як Зелена I, Рубанівка, Червона, Зелена II, Миколаївка, Н. Рогачик, майже зірвана. На 25 травня по району прополото лише 53,9 %, удруге 17,1 %, а піднято парів 7,8 %». Характерно, що питання продовольчої кризи повністю ігнорується, звертається увага на те, що куркулі знищують посіви, озимину, косять недостиглий хліб. Із документа складається враження, що партійці взагалі не володіють ситуацією в районі, й ледь не відстрілюються від куркулів, які осаджують їх у будівлі райпарткому, одночасно

перетворюючи поля на пустки. Однак це зразок облудної партійної риторики: фактично район охоплений голодом, поля стоять незасіяні, населення вичерпало всі продовольчі запаси та з відчаю готове їсти незрілий хліб.

Голодує й далі місто: Херсонський хлібозавод ще на початку літа мав серйозні перебої в постачанні борошна та значні коливання в добовому випіканні хліба (усього на добу випікалося від 35,2 до 53 тонн хліба)¹⁶². Траплялося, що робітники розпалювали печі, а борошна для випікання хліба так і не надходило. На вихідні Херсон залишався без хліба. Протягом червня-липня місто недоотримало борошно, було повністю знято з постачання цукром, а на третій квартал взагалі не отримало централізованих нарядів на продукти харчування.

Через нестачу продовольства Херсонський міський комітет Компартії України 04.07.1932 ухвалює Постанову «Про форсування планів обмолоту та хлібозаготівлі, особливо селянами-одноосібниками»¹⁶³. Хоча весняна посівна виявилася провальною, погодні умови на Півдні України давали надію на гарний врожай з тих площ, які вдалось засіяти¹⁶⁴, але плани держави на цей врожай були невиконаними. Видавши посівпозику та продовольчу допомогу зерном і борошном (обсяг якої, отриманий Україною, важко обчислити, бо за одними постановами вона надавалася, за іншими зменшувалася, а перекидання зерна і борошна від республіки до республіки, коли однією рукою давалося, іншою відбиралося, ставить під сумнів, чи були взагалі ті 6,5 млн пудів, задекларовані центральною владою), держава бажала повернути їх сторицею. Захоплення ідеєю, що українські поля будуть обробляти трактори, а не політично неблагонадійні селяни (Сталін вітав ідею про надання Україні допомоги тракторами замість продовольства), наводить на думку, що селяни вважалися кремлівським мрійникам анахронізмом, з яким потрібно боротися.

¹⁶¹ Державний архів Херсонської області. Ф. П-116. Спр. 127. Арк. 76–77.

¹⁶² Державний архів Херсонської області. Ф. Р-1033. Оп. 1. Спр. 1, 1932–1933. Арк. 13–14.

¹⁶³ Державний архів Херсонської області. Ф. П-185. Оп. 1. Спр. 2-а. Арк. 7–8.

¹⁶⁴ Державний архів Херсонської області. Ф. Р-1005. Оп. 1. Спр. 126. Арк. 33–35.

Проте й населення, вкотре переконавшись, що нова хлібозаготівельна кампанія загрожує голодною смертю, почало вживати всіх можливих заходів, щоб урятуватися від лиха. Здебільшого це була антихлібозаготівельна агітація, проте до неї долучилися не лише поодинокі селяни, а й рахівники, завідувачі виробництвом, ланкові, голови колгоспів. Основною мотивацією була нереальність виконання плану та загроза голоду.

У результаті вже в серпні відбувся масовий зрив хлібозаготівель у районах Херсонщини. Генічеський райпартком звітував, що план хлібозаготівель на середину серпня виконано лише на 13 %¹⁶⁵. Не краща ситуація складалася із заготівлею овочів, які мали надійти до Московської та Ленінградської спілок споживчих товариств¹⁶⁶.

Через невиконання планів заготівлі сільгосппродукції до судів почали надходити справи щодо керівництва колгоспів, винних у нездачі хліба та агітації проти хлібозаготівлі. Відповідно до інструкцій центральної влади ці справи мали розглядатися публічно й широко висвітлюватися в пресі, щоб залякати інших¹⁶⁷. Газета «Наддніпряньська правда» опублікувала статтю «Покарати куркульську зграю», де засудила «факти розбазарювання хліба в колгоспі «Радсело» с. Токарівки Херсонського району та заяву завідувача виробництвом П. К. Вдовиченка про те, що весь хліб у селян відбирають»¹⁶⁸.

Із матеріалів справи, опублікованих у статті: «Вдовиченко разом із комірником Липою Пантелеймоном – кандидатом партії під час збиральної видавав колгоспникам на спільне харчування по 3 фунти печеного хліба та по одному фунту муки на кожного колгоспника на приварок. Таким чином розбазарено велику кількість хліба – 1700 пудів... Зібравшись у компанію з куркулями – Шестопалом Олексою – з підкуркульником – Бакланом Іваном та Зіньовим Данилом – бригадиром 3-ї бригади – Вдовиченко відверто заявив: «Хліба нема і не буде, бо його весь забирають»».

¹⁶⁵ Державний архів Херсонської області. Ф. П-1379. Оп. 1. Спр. 61. Арк. 239–240.

¹⁶⁶ Державний архів Херсонської області. Ф. Р-3599. Оп. 1. Спр. 23. Арк. 36–44.

¹⁶⁷ Державний архів Херсонської області. Ф. Р-787. Оп. 1. Спр. 137. Арк. 1 зв.

¹⁶⁸ Покарати куркульську зграю. *Наддніпряньська правда*. 20.08.1932. С. 1.

А ось матеріали слідства, що не увійшли до статті: «Вдовиченко запитав, що будемо робити, коли не виконаємо пляна? А Зіньов Данило відповів, що як же ми виконаємо, коли змолотили 70 га пшениці та одержали по 5 пуд з га. Шевченко Микита Якович відповів, що в цьому році будемо здихати хуже ще, як в минулому році. Хоть би крига, та під кригу, та топитися...»¹⁶⁹. Саме в цей період поряд з означеннями злочинних дій, що за роки колективізації стали звичними: «розбазарювання хліба», «приховування врожайності» та «контрреволюційна діяльність», з'являється нове – «незаконно з'їдений хліб». Інакше кажучи, вживання хлібу в їжу до виконання плану хлібозаготівель стає злочином.

На виконання Постанови Дніпропетровського обкому КП(б)У від 21 серпня 1932 р. «Про хід хлібозаготівель, скиртування й обмолоту» Великопетиський райком КП(б)У через незадовільний стан виконання плану хлібозаготівель у районі закликав вживати рішучих судових репресій до злісних порушників¹⁷⁰.

Яким був реально процент невиконання плану хлібозаготівлі? Степові контори «Заготзерна» звітували про 50 % виконання плану відвантаження зерна із Херсонщини станом на жовтень, усього було відвантажено понад 100 тис. тонн зерна. М. Хатаевич, щойно призначений очільник Дніпропетровської області, констатував, що план хлібозаготівлі Україна не виконає більше, ніж на половину, зважаючи на кількість засіяних площ, якщо тільки не віддасть увесь вирощений хліб, по 5 пудів з га. Згодом він змінив свою позицію на угоду Й. Сталіну й разом з С. Косіором, В. Молотовим, Л. Кагановичем і П. Постишевим, дивним чином увірували в «підземні пшеничні міста» – фейк, що створили радянські газетярі. Історію цього фейку та еволюцію поглядів організаторів Голодомору розкриває С. Кульчицький. Хотілося б додати, що Й. Сталін добре володів ситуацією щодо становища сільського господарства в Україні й мав можливість спостерігати прикрі наслідки свого економічного прорахунку. Він не просто боявся втратити Україну, найбільшим

¹⁶⁹ Державний архів Херсонської області. Ф. Р-787. Оп. 1. Спр. 137. Арк. 1 зв.

¹⁷⁰ Державний архів Херсонської області. Ф. П-89. Оп. 1. Спр. 139. Арк. 142, 142 зв., 143, 143 зв.

страхом для нього була втрата влади в усій радянській імперії. Тому, майстерно розвернувши критичну ситуацію на свою користь, він одночасно вирішив питання із хлібозаготівлею та з ворогами по партії (насамперед – українськими комуністами, бо втрата України коштувала б імперії), і зі свідками свого економічного провалу – зайвий розголос завадив би успіхам СРСР на міжнародній арені. Це рішення мало короткотривалий ефект, тому запущений маховик репресій вимагав все нових і нових жертв і надалі, отже, репресії 1937–1938 рр. були незворотними.

Тим часом Херсон зовсім не відчув на собі будь-якого покращення з продовольчим постачанням, незважаючи на те що був уже серпень, а місто знаходилось у Степу – районі, де вирощувалася найбільша кількість зерна в Україні. Для підприємств міста типовою ситуацією стало те, що робітники протягом 4–5 місяців не забезпечувалися ніякими продуктами харчування, крім цукру; у заводських їдальнях як-то Херсонського обозобудівельного заводу «Металіст», були «абсолютно відсутні будь-які крупи та необхідна кількість жирів, калорійність обідів з 2-х страв з хлібом знизилась до 338 кал.»¹⁷¹. У результаті були зафіксовані «нездорові розмови» та масове звільнення робітників.

У протоколах засідання штабу з проведення конкурсу на кращу їдальню пропонують подати позов до прокуратури на керівників робочих їдалень, які відмовилися взяти участь у конкурсі зі словами: «Хороший обід через відсутність продуктів зварити неможливо»¹⁷².

Тяжке продовольче становище робітників вкотре було використане для організації хлібозаготівель. Проте «змичка» міста із селом не завжди відбувалася за урядовим «сценарієм»: завком Херсонського обозобудівельного заводу «Металіст» 4 жовтня 1932 р. поінформував Херсонську міськпрофраду про випадок у підшефному колгоспі «Вільне життя» в с. Роксандрівка, коли працівник заводу, член партії, виконавши план на 20 %, відмовився

¹⁷¹ Державний архів Херсонської області. Ф. Р-1005. Оп. 1. Спр. 164. Арк. 43–46; Спр. 442. Арк. 7–7 зв., 11, 17–17 зв.

¹⁷² Там само.

від подальшої хлібозаготівлі та роздав зерно членам колгоспу для посіву. У результаті правління колгоспу було віддане під суд, а склад шефської бригади замінено¹⁷³.

Що б там не стверджували можновладці, що селяни «об'їдаються» хлібом по кілограму на день, збереглися норми видачі хліба членам однієї з артілей станом на 09.09.1932: робітникам по 300 г, а дітям до 18 років – 100 г¹⁷⁴.

Нам видається дуже важливим зняти звинувачення в непорядності, крадіжстві, ледарстві та глитаїстві мільйонів українських селян, якими рясніють документи 1932–1933 рр., тому що, крім пам'яті про насильницьку та страшну смерть від голоду, крізь десятиліття не менше ятрить моральне приниження всього народу несправедливими та облудними звинуваченнями.

Ідеальний український селянин з погляду партії мав вмерти, але виконати свій обов'язок перед державою та партією. Очевидно під впливом опису мовчазної голодної смерті колгоспників у Зінов'євському районі Одеської області весною 1932 р. М. Хатаєвич у листопаді 1932 р. говорить: «...У нас багато випадків, коли гарний сумлінний колгосп вивозить хліба більше, ніж він може здати, залишаючись сам ні з чим, без насіння, без продовольства...», але це не виглядає як співчуття до загиблих, це звинувачення: «якщо ви ще живі, значить – винні»¹⁷⁵. Інакше кажучи, український селянин мав своєю смертю довести лояльність уряду.

Звинувачення в обмані, в нечесності містить шифротелеграма Й. Сталіна від 8 листопада 1932 р. М. Хатаєвичу: «У відповідь на Вашу шифровку про завезення товарів на Україну повідомляється, що ЦК ВКП обговорює питання про заборону завезення товарів для українського села до часу, поки Україна не почне чесно й акуратно виконувати скорочений план хлібозаготівель. Результати обговорення будуть повідомлені» (заборона була ухвалена й стосувалася лише України)¹⁷⁶.

¹⁷³ Державний архів Херсонської області. Ф. Р-1005. Оп. 1. Спр. 143. Арк. 177–179.

¹⁷⁴ Державний архів Херсонської області. Ф. Р-1010. Оп. 1. Спр. 8. Арк. 47.

¹⁷⁵ Голод в СССР. 1929–1934. Т. 2. С. 171.

¹⁷⁶ Там само. С. 174.

Занадто «м'яка», «проукраїнська» позиція М. Хатаевича була жорстко розкритикована В. Молотовим, який оголосив помилкою ту частину його брошури про хлібозаготівлю, де було сказано, що «кожний наш партійний керівник питання про хлібозаготівлі зобов'язаний ставити так: він зобов'язаний піклуватися про колгоспи, про подальше піднесення й розвиток сільського господарства, він зобов'язаний підходити до кожного колгоспу уважно та знати, скільки в нього є хліба та скільки йому потрібно для сівби та для задоволення основних виробничих і споживчих потреб колгоспів і колгоспників. І на цій підставі буде в нього точний розрахунок – скільки ж я можу дати хліба пролетарській державі, напружуючи всі сили, при бойовій більшовицькій боротьбі за хліб, а не при самопливі, не при опортуністичній бездіяльності. Ось цього-то свідомого, більшовицького розрахунку ми, як правило, у більшості наших районів не маємо, і тому ми спостерігаємо відсутність хлібозаготівель при наданні державі тільки невеликої частки того хліба, який може бути насправді даний, фальшиві зовнішні запевнення, що план виконаємо при внутрішньої невпевненості в цьому, при гнилій розмагніченості та відсутності будь-якої боротьби за хліб»¹⁷⁷. Фактично М. Хатаевич у цьому своєму керівництві вторив Й. Сталіну, який ще 10 серпня 1932 р. вважав, що Україну потрібно зміцнювати політично та економічно, щоб не втратити. Однак настрої вождя в листопаді 1932 р. з низки причин змінився на протилежний. Тепер уже В. Молотов, наслідуючи Й. Сталіна, стверджував, що ніяких фондів колгоспам не можна давати організувати: ні насінневих, ні вчительських, ні страхових, доки не будуть виконані хлібозаготівлі. Причому він стверджував, що план виконати можна, не розорюючи колгоспи. Попередня кампанія В. Молотова із хлібозаготівлі завершилася голодом першої половини 1932 р., але саме йому було доручено організувати хлібозаготівлю 1932–1933 рр.

За рекомендаціями В. Молотова, зазначають укладачі російського збірника документів «Голод в ССРСР. 1929–1934»¹⁷⁸,

¹⁷⁷ Голод в ССРСР. 1929–1934. Т. 2. С. 171.

¹⁷⁸ Там же. С. 178–179.

18 листопада 1932 р. була прийнята Постанова Політбюро ЦК КП(б) У «Про заходи щодо посилення хлібозаготівель», в якій мова йшла про натуральні штрафи. На думку С. Кульчицького, саме із введенням в дію цієї постанови голод став Голодомором – актом геноциду проти України¹⁷⁹.

Щоб погрози про відповідальність за невиконання хлібозаготівлі не буди порожніми, спеціальної комісії, що складалась із С. Косіора, С. Реденса та О. Кісельова з ЦКК, на період хлібозаготівель надавалося вирішальне право про застосування вищої міри покарання в Україні за умови щодаквідної звітності в ЦК ВК(б). Про це зазначалось у телеграмі В. Молотова Й. Сталіну «Про винесення вироків до найвищої міри покарання в Україні» від 21 листопада 1932 р.¹⁸⁰.

Значна частина населених пунктів Херсонщини опинилася під ударом репресій. На початок вересня 1932 р. за зрив хлібозаготівель «відзначені» сільради Херсонського району: Киселівська – 35,6 %, Чернобаївська – 18,5 %, Арнаутська – 14,6 % тощо¹⁸¹. У відповідь секретарям партосередків приписувалося вживати рішучих заходів до куркулів, заможних селян, які не виконують плани хлібозаготівель. На засіданні бюро Херсонського міськпарткому рекомендовано застосовувати примусове стягнення, а також притягувати до суду правління сільрад, в яких «злісно не виконують плани хлібозаготівлі»¹⁸².

Насамперед мали виконувалися плани з експорту зерна. За документами простежується, що плани Херсонщини по сільському сектору хлібозаготівель у серпні 1932 р. були виконані в цілому на 34 %, борошна (мірчука) – на 18 %, але виконання експортних завдань у серпні – вересні становило 70 % по пшениці та 90 % – по ячменю. Не зовсім зрозуміло, чи увійшли ці розрахунки в загальний «борг» України по хлібозаготівлях: як уже зазначалось

¹⁷⁹ Кульчицький С. В. Голодомор 1932–1933 рр.: механізми сталінського терору. *Український історичний журнал*. 2007. № 4. С. 17.

¹⁸⁰ Голод в ССРСР. 1929–1934. Т. 2. С. 180.

¹⁸¹ Державний архів Херсонської області. Ф. Р-1085. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 28.

¹⁸² Державний архів Херсонської області. Ф. П-185. Оп. 1. Спр. 2-а. Арк. 49–52.

раніше, фондів, куди зобов'язували здавати сільгосппродукцію, зокрема зерно, було дуже багато¹⁸³.

Щоб виконати хлібозаготівлі на 100 % застосовували тактику, що мала місце на початку 1932 р.: вижимали хліб з тих сільгосп-підприємств, які вже виконали хлібозаготівлю, застосовуючи як зустрічні плани, так і насильницьке вилучення продовольства.

Суворість постанов Херсонської міськради посилюється внаслідок голоду, від якого потерпало місто. Однак якщо раніше можна було «підкормитися» на селі, тепер всюди була руїна. Ідея про «фабричну городину» зазнала фіаско. У звітах Херсонської міськпрофради йдеться про повний розвал приміського господарства «водників», виконання «тільки на 6 % загальноміського плану засолки городини, погану роботу їдалень Водбуду та консервного заводу ім. Сталіна, кепський стан громадського харчування»¹⁸⁴. У звітах та інформаціях міськпромради та міськради спостерігаємо не перебільшення, а, скоріше, применшення масштабів продовольчої катастрофи в місті. Зауважимо, що Херсон та сусідній Миколаїв навіть сталінською демографічною статистикою названі серед міст України, що зазнали найбільших втрат населення в наступному 1933 р.¹⁸⁵.

Тяжкий стан із продовольством у Херсоні загострився: наприкінці листопада 1932 р. в листі директора Херсонського заводууправління «Вукопромхліб» до Херсонторгу йдеться про відсутність нарядів «Союзборошна» для забезпечення населення хлібом, через відсутність борошна, зрештою, попереджається про можливе припинення випікання хлібу та зупинку хлібзаводу¹⁸⁶.

Незважаючи на всі приписи Херсонської міськради профспілок і відрядження представників низових профспілок, підприємств та установ м. Херсон на хлібозаготівлі до підшефних сіл

результативність пошуку джерел харчування зводиться нанівець через тяжкий стан села. Також безрезультатними виявилися відрядження місцевого апарату на Київщину, до Білорусії та в Центрально-Чорноземні області Росії з метою заготівель хоч якогось продовольства. У місті були відсутні як заготовлені овочі на зимовий період для громадського харчування, так і головні продукти харчування (крупни, картоплі)¹⁸⁷. Звернення до Одеського облпостачу також не дали результату¹⁸⁸. Одеським обкомом КП(б)У забороняється публічно оголошувати норми видачі хліба для робітників на грудень 1932 р. через заворушення на підприємствах¹⁸⁹. Із доповіді профкому Херсонського інституту соціального побуту про соціально-побутові умови студентства можна дізнатися про «недостатнє забезпечення закритої студентської їдальні продуктами, низьку калорійність та нестачу їжі всім студентам, відкриття закритого розподільника хліба з метою ліквідації черг»¹⁹⁰.

Продовольча криза на Херсонщині призвела до падіння експорту хліба. Уже на середину жовтня 1932 р. Херсонська контора «Експортхліб» звітувала, що здача зерна на експорт майже припинилася, а план виконано лише на 11,7 %¹⁹¹.

Щоб підвищити темпи хлібозаготівель у селах на початку листопада провели загальні партійні збори разом із позапартійною масою, як, наприклад, такі, що відбулися при Вербівській сільраді Нижньосірогозького району (стан ходу хлібоздачі – 50 %), де повідомляли про неприпустимість невиконання хлібозаготівель¹⁹².

Сталінська економічна політика використання колгоспів як інструмента для викачування зерна призвела до того, що навіть партійні чиновники дійшли висновку, що одноосібні господарства забезпечені краще, ніж колгоспні (Великолепетиський район)¹⁹³.

¹⁸³ Державний архів Херсонської області. Ф. Р-971. Херсонська районна контора Всеукраїнського державного об'єднання «Союзхліб»; 1924–1932. Оп. 1. Спр. 2. Наказ Наркомату внутрішньої та зовнішньої торгівлі СРСР про створення резервних запасів зерно хліба та зберігання. Листування з Всеукраїнським акціонерним товариством «Союзхліб» про недоторканні фонди зерна. Акти про наявність заброньованих хлібних запасів, 17.09.1931–01.02.1932. Арк. 75–79.

¹⁸⁴ Державний архів Херсонської області. Ф. Р-1005. Оп. 1. Спр. 161. Арк. 17–17 зв.

¹⁸⁵ Там само.

¹⁸⁶ Державний архів Херсонської області. Ф. Р-501. Оп. 1. Спр. 18. Арк. 296.

¹⁸⁷ Державний архів Херсонської області. Ф. Р-1005. Оп. 1. Спр. 126. Арк. 99–101.

¹⁸⁸ Державний архів Херсонської області. Ф. Р-1049. Оп. 1. Спр. 5. Арк. 13.

¹⁸⁹ Голод в СССР 1929–1934. Т. 2. С. 163.

¹⁹⁰ Державний архів Херсонської області. Ф. Р-1005. Оп. 1. Спр. 142. Арк. 62–63 зв.

¹⁹¹ Державний архів Херсонської області. Ф. Р-403. Оп. 2. Спр. 26. Арк. 184–185.

¹⁹² Державний архів Херсонської області. Ф. П-63. Оп. 1. Спр. 58. Арк. 45 зв.

¹⁹³ Державний архів Херсонської області. Ф. П-116. Оп. 1. Спр. 124. Арк. 127.

Тобто колгоспи перетворилися на яскраву антирекламу радянського режиму й сталінської репресивної економіки, причому за умови, що одноосібні господарства були обкладені значними податками¹⁹⁴. Звичайно така «несправедливість» не залишилась без уваги: Постанова Ради народних комісарів УСРР «Про організацію хлібозаготівель в одноосібному секторі» від 11.11.1932 спричинила посилення репресій проти українського селянства¹⁹⁵.

Водночас заохочення колгоспників зернових районів поставанням промтоварами знаходилося на такому низькому рівні, що самі працівники крамниць промтоварів та харчоторгу були покинуті напризволяще: у листі завідувача Снігурівської філії № 45 до дирекції Херсонторгу від 09.11.1932 йшлося про відсутність забезпечення хлібом, іншими продуктами харчування та бідування працівників крамниці¹⁹⁶. Зазначимо, що 8 листопада 1932 р. була прийнята постанова про припинення завезення та відпуску промтоварів для села в Україні: сірників, солі та гасу, яка була реалізована й на Херсонщині, і потреба в таких крамничках взагалі відпала.

Крім плану хлібозаготівель, селяни мали здавати м'ясо, на тлі продовольчої кризи план м'ясозаготівель також не виконувався. Так, у листі Херсонської міської ради до сільрад наголошувалося на низькому виконанні плану м'ясозаготівель по Херсонському району за IV квартал 1932 р. і вимагалось виконати його за три дні¹⁹⁷; про це свідчить також телеграма Херсонської контори «Укрзаготскот» райпостачу, райпарткому та ДПУ від 17.11.1932 про зрив постачання м'ясом Донбасу¹⁹⁸.

¹⁹⁴ Державний архів Херсонської області. Ф. П-104. Оп. 1. Спр. 103. Арк. 8–11.

¹⁹⁵ Державний архів Херсонської області. Ф. П-116. Оп. 1. Спр. 124. Арк. 127.

¹⁹⁶ Державний архів Херсонської області. Ф. Р-501. Оп. 1. Спр. 11. Арк. 444–446.

¹⁹⁷ Державний архів Херсонської області. Ф. Р-731. Виконавчий комітет Херсонської міської ради. 1920–1936, 1944–1985. Оп. 1. Спр. 90. Протоколи засідань президії міськради та листування з сільрадами про заготовки сільгосппродуктів. 08.08.1931–11.1932. Арк. 59.

¹⁹⁸ Державний архів Херсонської області. Ф. Р-1085. Херсонська міжрайонна контора Всеукраїнського об'єднання «Укрзаготскот». 1931–1933. Оп. 1. Спр. 1. Листування з радгоспами, установами постачання про збут продукції. 27.12.1931–26.12.1932. Арк. 18.

Вилучення соціальних фондів та заборона створення нових призвели до того, що дитячі установи й будинки інвалідів перестали забезпечуватися продуктами харчування, до Наркомосвіти вже в середині листопада 1932 р. від районних та обласних організацій почали надходили масові скарги про те, що діти голодують¹⁹⁹.

Як уже зазначалося, введення в дію Постанови «Про організацію хлібозаготівель в одноосібному секторі» ознаменувалося новими репресіями проти селян. У цей час в офіційному діловодстві переважне місце належить документам, у яких міститься інформація про репресії проти звинувачених у зриві хлібозаготівель. Херсонський міський комітет Компартії України, первинні партійні організації розпочинають наступ на «злісних нездаців хліба».

Із цих постанов ми можемо отримати уявлення, якими були репресивні заходи на кінець 1932 р., а за документами каральних органів – механізм їх застосування та наскільки вони були «дієвими».

Із серпня 1932 р. згідно з Постановою ЦВК і РНК СРСР «Про охорону майна державних підприємств, колгоспів і кооперації та зміцнення суспільної (соціалістичної) власності», прийнятою 7 серпня 1932 р. (автор – Й. Сталін), «захід судової репресії» за розкрадання соціалістичної власності передбачав «вищу міру соціального захисту» – розстріл із конфіскацією всього майна та заміною за обставин, що пом'якшують, позбавленням волі на строк не менше 10 років із конфіскацією майна»²⁰⁰. На відміну від індивідуальних покарань для селян, які передбачала ця постанова, нові репресії одночасно охоплювали цілі сім'ї, села, сільради і навіть райони.

Для боржників зі здачі хліба та м'яса застосовували систему штрафів, схожу на ту, що побутувала на початку 1932 р., про яку вже йшла мова. Як і тоді, протягом доби сім'я «куркулів» позбавлялась усього

¹⁹⁹ Державний архів Херсонської області. Ф. Р-501. Херсонський міський харчоторг (Херсонторг). 1928–1938, 1944–1960. Оп. 1. Спр. 12. Накази, циркуляри та інструкції головного управління Держторгівлі про порядок калькуляції цін, введення єдиних форм бухгалтерської документації тощо. Протоколи нарад при управлінні Держторгівлі. Арк. 166.

²⁰⁰ Коллективизация сельского хозяйства: важнейшие постановления Коммунистической партии и Советского правительства. 1927–1935. Москва, 1957. С. 423, 424.

майна в рахунок виплати штрафу, їх виганяли з домівки, а майно усуспільнювалося, гроші надходили до держбанку або присвоювалися конфіскаторами. До членів репресованої в такий спосіб сім'ї могли застосовуватися також індивідуальні покарання – утримання в ДОПРі та тюремне ув'язнення.

На відміну від попереднього періоду новий закон дозволяв застосувати вищу міру покарання за найдрібніші вчинки. Із листа ЦК КП(б)У від 03 січня 1933 р. до обкомів і райпарткомів про роботу народних судів «про недостатнє обґрунтування для висвітлення серед громадськості репресій судів до тих, хто не здає хліб, саботажників хлібзаготівель, розкрадачів колгоспного майна та контрреволюціонерів, випадки засудження до розстрілу 17-річних, вагітних, без доказів, за самогоноваріння та зрізання колосків»²⁰¹ (останні вирокі були скасовані, але ми не знаємо напевне, на які види покарання замінили розстріл для цих засуджених), стає зрозуміло, що судові репресії щодо громадян набули нечуваного розмаху. Основні претензії тих, хто перевіряв роботу суду, стосувалися неналежного оформлення вироків щодо «розкрадачів колгоспного майна» та «контрреволюціонерів», а не їх жорстокість²⁰².

Відповідно до постанови про боротьбу з контрреволюцією до селян в СРСР, які мешкали в зернових районах, застосовувалося виселення за межі республік у Казахстан, Вологодську та Астраханську області. Цілими сім'ями їх вантажили в ешелони та вивозили залізницею. Так, Херсонський міський комітет Компартії України ухвалив рішення про адміністративне вислання за межі району осіб, «в яких буде знайдено захований хліб після 20.12.1932»²⁰³. У результаті подібного наказу з Дніпропетровської області 16 січня 1933 р. на станцію Морженга Вологодської області прибуло більш ніж 4 тис. висланих осіб. Одна з жертв, мешканець Херсонщини, який пережив цю подорож, пригадує: «Закінчив я три класи в Белінсандрівському [Великоолександрівському – Н. К.] районі с. Білогорка. У 1933 р. вислали мене на Волону.

²⁰¹ Державний архів Херсонської області. Ф. П-116. Оп. 1. Спр. 123. Арк. 1–5.

²⁰² Там само.

²⁰³ Державний архів Херсонської області. Ф. П-185. Оп. 1. Спр. 2-а. Арк. 104–107.

В ту пору мені було 10-ть років. Бандити позабирали одяг, уповноважений наглядав, як роздягали мою матір та моїх братів і сестер взимку. Погрузили в вагони, везли довго в вагонах, багато повмирало від холоду, їх вигражували на станціях. З Волони я потрапив в Вологду на кирпичний з-д. Прийняли нас дуже добре, посилили в бараки, в заброшеній церкві. Їжу закопували в мерзлу землю, і їли шкарлупки з картошки, мерзле м'ясо собак. Працював на заводі в котельні, носив чурки в пічку... З кірпічного заводу пішов на фронт»²⁰⁴. Уся сім'я респондента загинула, він залишився круглим сиротою.

Саме такі страшні наслідки для селян мали репресії в разі невиконання плану хлібзаготівель по колгоспах та одноосібному сектору, і саме такий механізм покарання задіювався після прийняття постанов про наступ на злісних нездавців хліба, «вжиття негайних і невідкладних заходів, щоб подолати опір селян та виконати план хлібзаготівлі»²⁰⁵.

Особливі репресивні заходи застосовувалися до партійних чиновників: у разі невиконання хлібзаготівель, за розмови про нереальність їх плану та прохання його зменшення. Отже, уряд вживав заходів, щоб розгромити ту одностайну позицію спротиву хлібзаготівлям, що склалася в Україні та фактично перетворилася на бойкот постанов центральних органів влади. Репресії проти місцевих партійців також стали масовими: в Одеській області їм присудили заслання до концтаборів, попередньо виключивши з партії, круглим числом 50, з метою опублікування статті для залякування населення 50 та 500, де 50 – кількість репресованих членів партії, а 500 – кількість репресованих сімей. Формулювання, що застосовувалися до членів партії: «за саботаж хлібзаготівель, розкрадання державного і колгоспного хліба, за пряме зрадянство інтересів партії і робітничого класу», до селян – «за організацію саботажу і зрив хлібзаготівель»²⁰⁶. Це зайвий раз підтверджує думку, ніщо так не об'єднувало народ і партію, як сталінський репресивний список.

²⁰⁴ Державний архів Херсонської області. Ф. Р-4093. Оп. 2. Спр. 3. Арк. 4.

²⁰⁵ Державний архів Херсонської області. Ф. П-185. Оп. 1. Спр. 2-а. Арк. 72–80.

²⁰⁶ Голод в СССР. 1929–1934. Т. 2. С. 319–320.

Тільки виключна жорстокість до населення могла урятувати партійних чиновників. Подібна політика Генічеського райкому КП(б)У на виконання приписів про посилення репресій проти українського селянства через незадовільний хід хлібозаготівельної кампанії в Україні²⁰⁷ навіть отримала схвалення В. Молотова, який позитивно оцінив постанову генічеського партактиву від 20 листопада, «який в порядку ґрунтовної самокритики в цілому правильно розкриває свої слабкості й визначає завдання в боротьбі за хліб, у боротьбі зі знахабнілою в деяких місцях куркульською агентурою»²⁰⁸.

В умовах загрози репресій щодо партійного керівництва засвідчуються непоодинокі випадки перекидання провини за зрив хлібозаготівель між вищим та низовим партійним апаратом. Так, у телефонограмі низовим партійним осередкам, уповноваженим РПК та директорам МТС, що містила постанову Великолепетиської РПК, провину щодо зриву плану хлібозаготівель пояснювали байдужим ставленням місцевого партійного керівництва. Разом з покладанням провини на місцеве керівництво телефонограма містить припис «вжити негайних і невідкладних заходів, щоб подолати опір селян та виконати план хлібозаготівлі»²⁰⁹. Її загрозливий зміст був насамперед спрямований на членів партії та мав спонукати їх до рішучих дій.

У тяжкий для селян момент усі сили партійного керівництва були кинуті не на їх підтримку, а на забезпечення виконання наказів Наркомату зовнішньої та внутрішньої торгівлі СРСР «Про створення значних запасів хліба», телеграми РНК СРСР до РНК УСРР та ЦК КП(б)У «Про організацію роботи на елеваторах». У них йшлося про «бойове завдання» починаючи з 20 листопада 1932 р. «відвантажувати на експорт без будь-яких умов протягом 15 днів: пшениці – 25 тис. т, ячменю – 35 тис. т, кукурудзи – 30 тис. т; організацію

цілодобової переробки зерна, сушки на елеваторах, сушилах»²¹⁰. Водночас до селян Херсонщини доводять розпорядження Укрторгу про припинення завозу в село всіх без винятку товарів, у т. ч. сірників, керосину та солі²¹¹.

Посиленням репресій з боку місцевого партійного керівництва можна пояснити плінність кадрів через застосування репресій до самого партійного активу. Це добре слугувало короткотривалим цілям, як-то вилучення продовольства в населення. Однак його негативні наслідки полягали в дестабілізації управлінської діяльності, що виражалась у відсутності планування, байдужості до своїх обов'язків, зростанні корупції. Фактично ті вади, в яких держава звинувачувала партійний апарат, були породжені її ж політикою.

Як засторога партійним організаціям до всіх партійних осередків з ЦК ВКП(б) були надіслані копії так званої «Оріховської справи». У ній йшлося про опір хлібозаготівлі, що чинило партійне керівництво в Оріховському та Кобеляцькому районах Дніпропетровської області. Нібито керівництво цих районів давало настанови не виконувати районний план хлібозаготівель сільським партійним організаціям і колгоспам як «нереальний». Одного з учасників справи було засуджено до розстрілу²¹². Ініціатором розсилання матеріалів справи був особисто Й. Сталін, який з цього приводу писав: «Ворог з партквитком у кишені повинен бути покараний суворіше, ніж ворог без партквитка»²¹³. Віктор Ткаченко, укладач збірки документів, присвяченій «Оріховській справі», з'ясував, що матеріали цієї справи були повністю сфальсифіковані. Фігурант цієї справи на той час посідав керівну посаду у Великолепетиському районі, тож можна припустити, що обставини цієї справи, її безпідставність, були відомі на місцях, але це ще більше посилювало ефект тиску на партійців²¹⁴.

²⁰⁷ Державний архів Херсонської області. Ф. П-116. Генічеський районний комітет КП(б) України. 1924–1941, 1943–1991. Оп. 1. Спр. 82. Витяги із протоколів засідання оргбюро ЦК КП(б)У. Спр. 82-8. 01.01–30.12.1932. Арк. 31–35.

²⁰⁸ Письмо В. М. Молотова партактиву Днепропетровской области о необходимости выполнения плана хлебозаготовок. 21 ноября 1932 г. URL: <http://istmat.info/node/26850>

²⁰⁹ Державний архів Херсонської області. Ф. П-89. Оп. 1. Спр. 139. Арк. 87.

²¹⁰ Державний архів Херсонської області. Ф. Р-403. Оп. 1. Спр. 26. Арк. 219.

²¹¹ Державний архів Херсонської області. Ф. Р-501. Оп. 1. Спр. 12. Арк. 186.

²¹² Державний архів Херсонської області. Ф. П-116. Оп. 1. Спр. 124. Арк. 163 зв., 164, 164 зв., 165, 165 зв., 166, 166 зв., 186, 186 зв., 187, 187 зв., 188, 188 зв., 189, 189 зв., 190, 190 зв., 191, 191 зв., 192, 192 зв., 193, 193 зв., 194, 194 зв., 195, 195 зв.

²¹³ Голод в СССР. 1929–1934. Т. 2. С. 248–249.

²¹⁴ Оріхівська справа. 1932. Документи і матеріали / укл. Віктор Ткаченко. Дніпропетровськ: ІМА-прес. С. 22.

Спроби чинити опір партійним чисткам, пояснювати їх несправедливість переслідувалися. Так, редактор Великолепетиської районної газети «Соціалістичний шлях» А. Г. Суржок був засуджений до п'яти років концтаборів за розмови, «що від партійних чисток хліба все одно не більшає». Суржок вказував на те, що коні в колгоспах знесилені, посівматеріали відсутні й висловив сумнів щодо проведення весняної посівкампанії 1933 р. взагалі. До звинувачень було долучено навмисне «зменшенні показника врожайності 1932 р. в Первомайці та Ушкалці Верхньорогачицького району, під час його головування в комісії щодо визначення врожайності»²¹⁵.

Продовольче становище значно погіршилося з початком зими. Поширення голоду відображено в документах каральних органів, які боролися з розголосом інформації про критичне продовольче становище. У меморандумі уповноваженого співробітника ХМВ ДПУ від 03.12.1932 стосовно О. Є. Палаша, мешканця с. Ново-Дмитрівка Кізомиської сільської ради Херсонського району, хлібороба-одноосібника, міститься звинувачення «в агітації проти колективізації: критики конфіскаційних методів проведення хлібозаготівлі, яка призведе до голоду населення»²¹⁶. Мешканців с. Потьомкіне І. М. Більмана, І. Ї. Більмана, А. Й. Плут, заарештованих Високопільським райвідділом ДПУ 13 грудня 1932 р., звинувачували в антирадянській агітації за слова, що «радянська влада своєю політикою та хлібозаготівлею веде селян до загибелі, всі будуть пухнути від голоду»²¹⁷; «такого становища, коли селяни гинуть від голоду, бути не може, тому треба сподіватись на зміну радянської влади»²¹⁸. За свої слова вони були засуджені до 5 років концтаборів²¹⁹. Одеський суд засудив Г. О. Гладченка через заклики не виконувати плану хлібозаготівлі та не вивозити хліб, «бо навесні 1933 р. нічого буде їсти та сіяти»²²⁰. Один із членів артілі ім. Молотова

²¹⁵ Державний архів Херсонської області. Ф. Р-4033. Оп. 7. Спр. 772. Арк. 4, 5, 6, 11, 12, 14.

²¹⁶ Державний архів Херсонської області. Ф. Р-787. Оп. 1. Спр. 19. Арк. 1.

²¹⁷ Державний архів Херсонської області. Ф. Р-4033. Оп. 7. Спр. 61. Арк. 37–41.

²¹⁸ Там само.

²¹⁹ Там само.

²²⁰ Державний архів Херсонської області. Ф. Р-787. Оп. 1. Спр. 205. Арк. 6.

в с. Станіслав Херсонського району С. І. Пилипенко, член ревкомісії, був звинувачений у контрреволюції, зокрема через висловлювання «про конфіскаційний характер хлібозаготівлі, внаслідок якої селяни повністю залишаються без хліба, худоба – без кормів»²²¹.

Зауважимо, що ці справи могли бути повністю сфабриковані, бо, виконуючи план по засуджених за антирадянську агітацію, у ДПУ могли записувати у звинувачення очевидні речі.

У цей самий час владою реалізовано низку грудневих репресивних заходів через зрив плану хлібо- та м'ясозаготівель²²² – одразу у два райони Херсонщини (Каховський та Калініндорфський район) відповідно до листа директора Херсонторгу до сектору держторгівлі Одеського облпостачу припиняється завезення товарів²²³.

Вилучення соціальних фондів призвело до зменшення норм видачі хліба та припинення протягом видачі хліба лікарям (Цюрупинський район), забезпечення лікарів тільки хлібом у Каховського району за відсутності інших продуктів харчування²²⁴. Для лікарів, вчителів та інших категорій населення, не пов'язаних із виробництвом продуктів харчування, голод мав іншу природу, оскільки їх забезпечення залежало від місцевостей, які вони обслуговували. Вивезення спеціальних фондів у хлібозаготівлю, неможливість купити продукти за їх відсутності в офіційній торговельній мережі, недостатнє грошове забезпечення для купівлі продуктів харчування на «чорному ринку» за спекулятивною ціною поставило їх перед загрозою голодної смерті.

Вирішити соціальні проблеми, пов'язані з відсутністю продовольства, намагалися за допомогою вже звичних репресій до селян. Проте в документах починаємо знаходити нетипові випадки вилучення хліба, наприклад, вилучення його в рибалок. Підставою для вилучення цього хліба стали звинувачення робітників промислу в с. Рибальче в його переховуванні²²⁵. Також лише за фактом

²²¹ Державний архів Херсонської області. Ф. Р-787. Оп. 3. Спр. 30. Арк. 108.

²²² Державний архів Херсонської області. Ф. П-185. Оп. 1. Спр. 2-а. Арк. 89–97.

²²³ Державний архів Херсонської області. Ф. Р-501. Оп. 1. Спр. 18. Арк. 526–528.

²²⁴ Державний архів Херсонської області. Ф. Р-1005. Оп. 1. Спр. 156. Арк. 137–138.

²²⁵ Державний архів Херсонської області. Ф. Р-1005. Оп. 1. Спр. 140. Арк. 12–18.

нааявності конфісковувався хліб, здобутий в результаті другого обмолоту. Отже, для вилучення хліба не потрібно було інших підстав, крім його наявності.

До кінця грудня 1932 р. без своїх хлібних запасів залишилися жителі сіл Білозерка, Музиківка, Цареводарської та Широкобалківської сільрад Херсонського району. Херсонська міська контрольна комісія робітничо-селянської інспекції в листі до голів секцій РСІ сільрад повідомляла про «успішне» вилучення хліба в селян – від 34 до 74 пудів. Найбільше було вилучено в Музиківському колгоспі ім. Франка – 62 ц хліба. Лист містив застереженням головам сільрад: відповідальність за укривання хліба в «чорних ямах» покладалася саме на них²²⁶. Отже, для звинувачення в посадовому злочині та вилучення хліба як покарання не потрібно було інших підстав, крім його наявності. З огляду на політичну складову листа, можна припустити, що подібні звинувачення дозволяли вилучати все зерно не лише в одноосібників, а й одразу в усієї сільради та всього колгоспу.

Припускаємо, що фонди, які зберігали в колгоспах, були утворені відповідно до попередніх вказівок уряду про їх формування, проте нове репресивне законодавство поширювалося на все зерно, яке колгоспники вже вважали «своїм». Так сталося з натуравансами для колгоспників. Спочатку вони дозволялися, але в умовах репресивних хлібзаготівель грудня їх видача стала вважатися злочином, навіть якщо вони були видані задовго до цього. Цей злочин отримав назву «розбазарювання хліба», його інкримінували головам колгоспів, які видали селянам хліб, зароблений за трудові. Так, С. В. Філя, голову колгоспу «Серп і Молот» Новоолександрівської сільради, було заарештовано Хорлівським райвідділом ДПУ за «зрив хлібзаготівлі», розбазарювання (роздачі колгоспникам) хліба, спротив усім заходам партії на селі та проведення з колгоспниками розмов про нереальність планів хлібзаготівлі та засуджено до трьох років концтаборів²²⁷.

²²⁶ Державний архів Херсонської області. Ф. Р-3599. Оп. 1. Спр. 196. Арк. 83–84.

²²⁷ Державний архів Херсонської області. Ф. Р-4033. Оп. 7. Спр. 820. Арк. 1, 5, 6, 7, 8, 23, 24, 30.

З листопада 1932 р. всі зернові фонди колгоспів на Херсонщині підлягали вилученню через невиконання плану хлібзаготівель. Мова йде про всі зернові культури, будь-яке наявне зерно. Щоб обґрунтувати таку жорстоку несправедливість до хліборобів, через засоби масової інформації поширювали провокаційну інформацію про корупціонерів – голів колгоспів та сільрад, підступних куркулів, які зі зброєю в руках загрожують радянській владі та тероризують населення тощо.

У листі М. Майорова, секретаря Одеського обкому КП(б)У від 27 листопада 1932 р., можна прочитати таке: «У Каховському районі в колгоспі с. Павлівка натураванси видані в такій кількості, що колгоспники годують свиней хлібом, а колгосп виконав план всього на 35 %». М. Майоров приїхав в Одесу з Томська і заступив на посаду в липні 1932 р., був увільнений і відізваний «в Москву» в січні 1933 р. через некомпетентність. Однак за його керівництва областю, крім поширення дезінформації, яка, на його думку, мала виправдати М. Майорова як неефективного керівника, населення зазнало терору та знущань: «...Потрібно, між іншим, сказати, що на місцях абсолютно не використовується система штрафів, дуже вже несміливо до цього підходить низовий наш актив, знову-таки через страх перегинів, хоча подекуди перегини вже мають місце. Мають вони характер контрреволюційної провокації, наприклад: в Кривоозерському районі [сучасна Миколаївська область – Н. К.] мало місце побиття комуністами одноосібників, саджання їх в льох і роздягання догола» (з листа М. Майорова у ЦК).

Для того щоб посилити репресії, М. Майоров направив в область 70 уповноважених та 73 «донбаські» партійні активісти для того, щоб вони допомогли подолати «страх нажиму на саботажників». У грудні 1932 р. в Одеську область було відправлено П. Любченка, а в Дніпропетровську – В. П. Затонського як провідників репресій, передусім серед партійного апарату, та рішучого прискорення хлібзаготівлі. Україна, за розрахунками С. Косіора, станом на 8 грудня 1932 р. була ще винна 94,0 млн пудів, більшість з яких мали поставити Одеська та Дніпропетровська області²²⁸.

²²⁸ Центральний державний архів громадських об'єднань України (м. Київ). Ф. 1. Оп. 16. Спр. 9. Арк. 96–107.

Хочемо зазначити, що зауваження щодо заборони вилучення посівних фондів і дозвіл вилучати лише те зерно, що було засипане поверх них, у подібних умовах було просто декларативною заявою. Зокрема, говорили про те, що забороняється вивезення хоча б частини посівного матеріалу, крім особливих випадків, за дозволу обкомів партії та гарантованого наповнення цих фондів з інших внутрішньоколгоспних джерел. Відповідно до постанови політбюро ЦК КП(б)У від 18 листопада 1932 р. самовільне вивезення посівматеріалу мало жорстко каратися²²⁹. Проте за такого масштабу хлібного «боргу» України та під загрозою особистих репресій очільники областей дбали лише про власне життя. Уже 29 листопада 1932 р. ЦК КП(б)У відмінив свою заборону вивезення посівних фондів як таку, що, за словами С. Косіора, «ослаблює наші позиції в боротьбі за хліб»²³⁰. Проте навіть вилучення цих фондів не вирішувало проблеми із хлібозаготівлями, оскільки й до цього ці фонди активно вилучались уповноваженими. Так, у протоколі засідання бюро партосередку Нижньосірогозької МТС йдеться про вилучення всіх зернових фондів колгоспів ще 27 листопада 1932 р.²³¹

Однак усі застосовані репресивні заходи видаються недостатніми Й. Сталіну, з його подачі ЦК ВКП(б) і РНК СРСР наполягали, що «без негайної організації корінного перелому в хлібозаготівлях в Дніпропетровській, Одеській та Харківській обл. Україна не спроможна виконати навіть той двічі скорочений план, який явно провалюють українські працівники через своє несерйозне ставлення до завдань партії і уряду». За особистим дорученням Й. Сталіна в УСРР на допомогу С. Косіору, В. Чубарю та М. Хатаевичу відправляють Л. Кагановича й П. Постишева як особливо уповноважених ЦК ВКП(б) і Раднаркому СРСР для вжиття «всіх необхідних заходів організаційного та адміністративного порядку для виконання плану хлібозаготівель»²³².

²²⁹ Центральний державний архів громадських об'єднань України (м. Київ). Ф. 1. Оп. 6. Спр. 238. Арк. 32–36.

²³⁰ ПА ІІІ при ЦК Компартії України. Ф. 1. Оп. 101. Спр. 1112. Арк. 203.

²³¹ Державний архів Херсонської області. Ф. П-63. Оп. 1. Спр. 25. Арк. 7 зв.–8.

²³² Голод в СССР. 1929–1934. Т. 2. С. 286–287.

Грудень 1932 – січень 1933 р. ознаменувався масовими арештами, засланнями в концтабори за межі України, вивезенням усього хліба та накладення на населення натуральних штрафів, що включали відібрання корови та свиней як «особливо ефективного заходу», арешт усього майна та позбавлення житла «злісних одноосібників».

Про вилучення хліба в колгоспів і приватних осіб для виконання хлібозаготівель та застосування репресій до селян, які зривають цей план, у грудні 1932 р. відвідував Новотроїцький райком КП(б)У²³³. У листі сектору заготівель Одеського облпостачу до всіх райпостачів щодо плану м'ясозаготівель на I квартал 1933 р. роз'яснюється, що до злісних нездатчиків м'яса потрібно вживати стягнення, штрафи та застосовувати судові репресії «відповідно до інструкцій Раднаркому від 14 та 20 листопада 1932 р. “Про заходи впливу на злісних нездавців хліба”»²³⁴.

Практика застосування репресій з грудня 1932 р. включала формальне звинувачення в невиконанні якогось із планів, антирадянській агітації, проведення обшуку та вилучення всіх продуктів. У справах репресованих є відповідні записи, що саме вилучалося. Так, у карній справі В. П. Педченка, конюха колгоспу ім. Петровського с. Архангельського Великоолександрівського (тепер – Бериславського району), який сам був з родини розкуркулених, зазначено, що при обшуку та арешті знайдено та вилучено 145 кг борошна й 30 кг суржику (кормової суміші)²³⁵ – кінського корму. Отже, за крадіжку корму були вилучені всі продовольчі запаси сім'ї. Педченко також звинувачувався в закликах виходити з колгоспу, бо план хлібозаготівлі виконати неможливо, «а радянська влада нічого не дасть»²³⁶, казав, що влада доводить коней до виснаження²³⁷.

Особливу категорію засуджених у цей період склали звинувачені в розмовах про голод у поєднанні з саботажем хлібозаготівель

²³³ Державний архів Херсонської області. Ф. П-109. Оп. 1. Спр. 30. Арк. 107.

²³⁴ Державний архів Херсонської області. Ф. Р-501. Оп. 1. Спр. 18. Арк. 505.

²³⁵ Державний архів Херсонської області. Ф. Р-4033. Оп. 7. Спр. 606. Арк. 1, 6, 7, 8, 11, 12.

²³⁶ Там само.

²³⁷ Там само.

або закликів до нього. Так, у протоколі допиту П. Т. Яроцького, мешканця с. Цареводар Херсонського району, голови колгоспу ім. Ворошилова, вказано, що він заявляв про конфіскаційний характер хлібозаготівлі, що залишить колгоспників без хліба та фуражу, та організовував саботаж колгоспників щодо прийняття доведених планів хлібозаготівлі²³⁸.

Жителя с. Новомиколаївка М. Ф. Литвиненка, заарештованого Великоолександрівським районним відділом ДПУ, звинуватили в агітації проти надмірної хлібозаготівлі, «що призведе до голоду»²³⁹.

До 10 років концтаборів було засуджено мешканця с. Ушкалка одноосібника В. П. Качана, заарештованого Великолепетиським райвідділом ДПУ, за «саботаж хлібозаготівель». За невиконання твердого завдання – здати 400 пудів хлібу його господарство розпродали з торгів, а родину заслано на «куркульський виселок», за межі села. У матеріалах справи міститься інформація, ніби Качан проводив агітацію серед одноосібників, щоб не здавали хліб державі, «бо буде голод» та агітував проти колективізації²⁴⁰.

Про голод як повсякденне явище йдеться в справі вчителя Ф. К. Фоменка із с. Преображенка, заарештованого Хорлівським райвідділом ДПУ. Його було засуджено до трьох років концтаборів за «антирадянську агітацію»: він говорив з односельцями про нерезальність планів хлібозаготівель та голод в селі й у місті²⁴¹.

Саме в цей час відбувся черговий рейд у села Херсонського району: Широка Балка, Музиківка, Цареводар – «шефських» бригад херсонських будівельників, заводу ім. Петровського, обозного заводу із вилучення закопаного, прихованого «куркульською наволочю хліба» в селах²⁴².

Подібні заходи викликали негативну реакцію населення, поширення розмов про вивезення хліба в місто. Мешканець с. Широка Балка Херсонського району Н. Є. Шум на зборах

виступив проти колгоспів та, зокрема, сказав, що «влада, вивозячи весь хліб до міста, створює «другу голодовку», грабує селян, накладає важкий план, який не можна виконати, залишає селян голодувати, підбурював колгоспників та одноосібників на виступи проти хлібозаготівель»²⁴³.

Насправді хліб вивозили на експорт (грудневий експортний план СРСР виконав на 95 %), а от Херсон переживав новий рівень продовольчої катастрофи: у січні-лютому 1933 р. суттєво зменшено поставання продуктами харчування (пайками) робітників першого списку, а робітникам і їхнім сім'ям другого списку – узагалі припинено²⁴⁴.

Робітники їздили з «шефською» допомогою дуже неохоче: села вже на початок січня 1933 р. охопив голод, а розлючене населення зустрічало «шефів» вилами. Керівництво колгоспів зайняло глуху оборону, уповноважені скаржилися на безплідність своєї роботи через байдуже ставлення колгоспників, жалілися на «куркульський саботаж»²⁴⁵ тощо.

Розкуркулення та репресії призвели до того, що одноосібники, щоб не стати черговими жертвами терору, почали масово покидати села²⁴⁶. Люди боялися потрапити в «ешелони смерті», які везли селян до концтаборів у віддалені куточки Росії та Казахстану на примусову працю. На початку січня 1933 р. на одноосібників, які не виконали план хлібозаготівлі, чекало заслання: місцеві райкоми партії почали складати списки засуджених. Так, подібну постанову прийняв 6 січня 1933 р. Нижньосірогозький районний комітет КП(б)У²⁴⁷.

Збереглися приписи та переліки продуктів, майна, які спецпереселенці могли взяти з собою. Зазначалося, що в разі відсутності продуктів у сім'ї (ця примітка засвідчує: такі випадки не рідкість, якщо їх потрібно спеціально унормовувати, тим більше що все майно арештованих підлягало конфіскації), продуктами їх мала забезпечити місцева влада, попередньо конфіскувавши в інших одноосібників.

²³⁸ Державний архів Херсонської області. Ф. Р-787. Оп. 1. Спр. 1069. Арк. 3, 3 зв.

²³⁹ Державний архів Херсонської області. Ф. Р-4033. Оп. 7. Спр. 492. Арк. 9, 9 зв.

²⁴⁰ Державний архів Херсонської області. Ф. Р-4033. Оп. 7. Спр. 382. Арк. 3, 4, 19, 21.

²⁴¹ Державний архів Херсонської області. Ф. Р-4033. Оп. 7. Спр. 824. Арк. 34, 35, 36.

²⁴² Державний архів Херсонської області. Ф. Р-1005. Оп. 1. Спр. 283. Арк. 53–54.

²⁴³ Державний архів Херсонської області. Ф. Р-4033. Оп. 7. Спр. 959. Арк. 9, 10, 11, 12, 20.

²⁴⁴ Державний архів Херсонської області. Ф. Р-501. Оп. 1. Спр. 20. Арк. 179–183.

²⁴⁵ Державний архів Херсонської області. Ф. П-109. Оп. 1. Спр. 34. Арк. 18, 39.

²⁴⁶ Державний архів Херсонської області. Ф. П-89. Оп. 1. Спр. 53. Арк. 1, 1 зв., 2, 2 зв.

²⁴⁷ Державний архів Херсонської області. Ф. П-48. Оп. 1. Спр. 74. Арк. 6–10.

Тотальна конфіскація всіх продуктів харчування засвідчується списками майна, вилученого в репресованих, де перераховуються всі конфісковані запаси – від огірків до квасолі²⁴⁸.

Немає точних відомостей про кількість людей, які були заслані саме з території Херсонщини, такі відомості відсутні в повному обсязі також по Одеській та Дніпропетровській області, але мова йде про кілька тисяч (так, 27 листопада 1932 р. ОДПУ заарештовано майже 2,5 тис. осіб за контрреволюційну діяльність: 2159 осіб – із Дніпропетровської області, 302 – з Одеської, усього з України – 7729²⁴⁹). Лише протягом одного дня могли засудити до заслання 75 родин, як це сталося у Великоолександрівському та Каховському районах Херсонської області 31 грудня 1932 р.²⁵⁰. Збереглося багато свідчень, в яких розповідається як про успішну втечу з ешелонів, але здебільшого про загибель та зникнення безвісти рідних й односельців.

Справді, спочатку влада видала постанову якнайшвидше вивезти всіх репресованих поза межі України, щоб припинити неконтрольовану, хаотичну міграцію: хвиля «українських куркулів» рухалася в Білорусь, Ростов, Крим, а головне – у прикордонні області України, розповідаючи про репресії та голод. Однак наприкінці грудня стає зрозуміло, що виконувати сільськогосподарські роботи, скоріш за все, буде нікому, відтепер покидати свій населений пункт було заборонено. Ця заборона стосувалася України та Кубані, хоча згадується й Білорусь, але фактично спрямовувалася проти України: «Минулорічний досвід України показав, що масовий переїзд в різні області Союзу є найкращим методом поширення контрреволюцією провокаційних чуток проти колгоспів і радвлади», – зазначає Г. Ягода, нарком внутрішніх справ СРСР, у Директиві ОДПУ СРСР «Про припинення масових виїздів селян» від 22 січня 1933 р.

Ізоляція населення України в екстремальних умовах відсутності продовольства – це ганебний й тяжкий державний злочин

²⁴⁸ Державний архів Херсонської області. Ф. Р-175. Оп. 2. Спр. 134. Арк. 88.

²⁴⁹ «Совершенно секретно»: Лубянка – Сталину о положении в стране (1922–1934 гг.): сб. док.: в 10 т. Т. 10. В 3 ч. 1932–1934 гг. Ч. 2. Москва, 2017. С. 124–126.

²⁵⁰ Державний архів Херсонської області. Ф. Р-871. Оп. 1. Спр. 56. Арк. 13.

проти народу, але саме ізоляція з політичних причин – одна зі складових організації геноциду українців. Відповідні приписи видали Одеський та Дніпропетровський обкоми КП(б)У. Бігли селяни примусово поверталися до місця проживання, а за відмови – заарештовувались ОДПУ, результати доповідались Й. Сталіну та В. Молотову²⁵¹.

Ізоляція населених пунктів за відсутності особистих продовольчих запасів та організованої торгівлі продуктами харчування мала жахливі наслідки для сільського населення, приреченого тихо помирати від голоду у своїх домівках, але не зупинило епідемію – супутницю голоду, висипного та черевного тифу, туберкульозу.

Низка відомих дослідників голодів, таких як К. О'Града²⁵², Дж. Гебер²⁵³ стверджують, що основна маса летальних випадків припадає не на сам голод, який призводить до смерті протягом тижня, а на супутні хвороби, пов'язані з тривалим голодуванням та недоїданням. Це дистрофія, інфекційні хвороби, яким ослаблений організм не може чинити спротив, вживання зіпсованого м'яса, отруєння сурогатами та шлункові розлади через вживання нетипової їжі, авітаміноз, стрес. Проте це може бути також швидка смерть, особливо на останній стадії безбілкового набряку – через збільшення фізичного навантаження або стресової ситуації. Як бачимо, в Україні склалася ситуація, яка не могла не призвести до масової загибелі людей від голоду.

У січні 1933 р. колгоспні комори на Херсонщині залишилися спустошеними, звідти були вивезені всі зернові фонди. У документах знаходимо описи колгоспних амбарів та особистих комор колгоспників. Констатується, що в більшості амбарів немає нічого²⁵⁴. Однак це не зупинило уряд, який у намаганні вилучити хліб, залишений для харчування, починає боротися з таємним помелом

²⁵¹ Голод в СССР. 1929–1934. Т. 2. С. 382–383.

²⁵² Mokyr J., Ó Gráda C. (2002). What do people die of during famines: the great Irish famine in comparative perspective. *Eur. Rev. Econ. Hist.* V. 6. P. 339–363.

²⁵³ Jonny Geber (2019). Suffering the Great Hunger: Scurvy and Tuberculosis as Reflected in Skeletons of Victims of the Great Irish Famine (1845–1852). *Handbook of Famine, Starvation, and Nutrient Deprivation*. P. 1–19. DOI: <https://doi.org/10.1007/978-3-319-40007-5>

²⁵⁴ Державний архів Херсонської області. Ф. Р-314. Оп. 1. Спр. 216. Арк. 4–7.

зерна, вилучаючи жорна й навіть ступи. Ці заходи були спрямовані як на конфіскацію борошна, так і самого зерна.

Відповідно, Херсонська міська рада 5 січня 1933 р. приймає постанову про заходи щодо посилення збору мірчука (міри зерна, що береться за помел на млинах), а Херсонська продуктивно-кооперативна артіль «Допоміжник селу» веде боротьбу з «розбазарюванням» та таємним помелом зерна²⁵⁵. Одночасно ОДПУ відкрито провадження проти посадових осіб, які завбачливо вжили заходів з перемелювання зерна на борошно: О. А. Рязанова, секретаря партосередку с. Рубанівка (Великолепетиський район), заарештованого Великолепетиським райвідділом ДПУ, засуджено до трьох років концтаборів за саботаж хлібзаготівель та «навмисне швидке перемелення зерна на борошно, щоб уникнути хлібоздачі»²⁵⁶.

За умови порожніх колгоспних комор ще одним способом вилучати власний хліб колгоспників стала конфіскація зерна, виданого за трудовні. Виконавчий комітет Тягинської сільської ради ухвалює «негайно вилучити розкрадене та роздане на аванси зерно, у т. ч. шляхом обшуків, і виключити з колгоспів куркулів, конфіскувавши весь хліб»²⁵⁷. Схема такого вилучення дозволяла охопити обшуками та конфіскувати майно колгоспників, які мали трудовні та раніше не підлягали репресіям, звинувативши їх у крадіжках колгоспного хлібу й незаконно отриманих авансах.

Партійна організація КП(б)У Малолепетиської сільради 12 січня 1933 р. ухвалила низку заходів для пошуку та вилучення хліба в селян, встановлення вартових та вилучення ступ. Окрему увагу приділили

²⁵⁵ Державний архів Херсонської області. Ф. Р-1010. Херсонська продуктивно-кооперативна артіль «Допоміжник селу». 1931–1935. Оп. 1. Спр. 4. Постанови РНК СРСР, Херсонської міської ради про заготівлю мірчука. 25.07.1932–22.12.1933. Арк. 10, 12, 14, 63.

²⁵⁶ Державний архів Херсонської області. Ф. Р-4033. Управління Служби безпеки України по Херсонській області. 1919–1999. Оп. 7. Спр. 695. Слідча справа Рязанова О. А., секретаря партосередку с. Рубанівки, заарештованого Великолепетиським райвідділом ДПУ. 03.01.1933–24.01.1996. Арк. 12, 13.

²⁵⁷ Державний архів Херсонської області. Ф. Р-314. Виконавчий комітет Тягинської сільської ради депутатів трудящих. 1922–1933, 1944–1970. Оп. 1. Спр. 178. Протоколи засідань пленумів Тягинської сільради, 01.01.1933–31.12.1933. Арк. 3 зв.–7.

«розпалювання ворожнечі між колгоспниками»²⁵⁸, щоб вони доносили один на одного. З документу стає зрозуміло, що партактив зі страху перед відповідальністю за невиконаний план хлібзаготівлі приготувався пограбувати своїх односельців («куркулів» мають по 300–350 трудоднів, тобто є звичайними колгоспниками): розподілити по членах колгоспу борг із хлібзаготівель під виглядом повернення вкраденого зерна: «...Нам треба довести розкрад[ений] хліб до кожного к/л., щоб він знав, скільки повернуть розкрад[еного] хліба... ..Вся наша робота зводиться до балачок, комуністи не змогли організувати боротьбу за хліб... Нам треба всякими методами найти хліб, і ворожнечу серед к/г запровадити, що кожний колгоспник виявляв у кого є хліб...»²⁵⁹. Тож із другої половини січня 1933 р. обшуки та конфіскації майна стають повсякденням для колгоспників.

Заодно влада вирішує провести нові репресії проти осіб, які вже були розкуркулені, один раз або двічі, але залишилися проживати в селі.

Селяни, звинувачені в крадіжстві, намагалися довести свою невинність, переконуючи, що не крали, а продукти, які в них конфісковують, це єдине, що відділяє їх від голодної смерті, та все було даремно. Так, П. Є. Недовізіт, мешканець с. Ольговка Бургундської сільради Бериславського району, звинувачений у крадіжці пшениці з колгоспного току, кричав, що «забирають останнє». У результаті його опір став обтяжливою обставиною при арешті, його додатково звинуватили в антирадянській агітації проти колективізації та хлібзаготівель, у нього було вилучено все зерно, знайдене в хаті, а самого засуджено до 3 років концтаборів²⁶⁰.

Так само жорстоко розправлялися з тими, хто виступав проти вилучення хліба та говорив про майбутній голод. Наприклад,

²⁵⁸ Державний архів Херсонської області. Ф. П-89. Первинні партійні організації Великолепетиського району (ОАФ), 1921–1938, 1944–1991. Оп. 1. Спр. 53. Протоколи партійних зборів первинної партійної організації КП(б)У Малолепетиської сільради, с. Мала Лепетиха. 03.01–20.03.1933. Арк. 30, 30 зв., 31, 31 зв., 32, 32 зв., 33, 33 зв., 34, 34 зв., 35, 35 зв., 36, 36 зв., 37.

²⁵⁹ Державний архів Херсонської області. Ф. П-89. Оп. 1. Спр. 53. Арк. 30, 30 зв., 31, 31 зв., 32, 32 зв., 33, 33 зв., 34, 34 зв., 35, 35 зв., 36, 36 зв., 37.

²⁶⁰ Державний архів Херсонської області. Ф. Р-4033. Оп. 7. Спр. 571. Арк. 1, 2, 3, 10, 14, 15, 17.

В. Г. Кисіля, мешканця с. Качкарівка (Великоолександрівський район), який уже на момент арешту був двічі розкуркулений, було заслано до Північного краю строком на 3 роки лише за слова, що «колгоспи розваляться, хліб влада забере, а селяни залишаться голодними»²⁶¹. Мешканець с. Зміївка (Бериславський район), розкуркулений німець Я. Ф. Ламп також був засуджений до 3 років концтаборів за те, що «чинив активний спротив колективізації та агітував проти хлібозаготівель», зокрема, казав, що «державі піде весь хліб, а селяни знову будуть голодувати взимку»²⁶².

У карній справі П. А. Дементьева із с. Успенівка (Новотроїцький район) зазначено, що він говорив колгоспникам: «Після хлібозаготівлі люди, які й зараз у с. Успенівка напівголодні, будуть помирати від страшного голоду»²⁶³.

Колгоспника с. Юзкуї (Генічеський район) Т. Г. Гайдамаку заарештували та засудили на 3 роки концтаборів через виступ на зборах колгоспників, де він оголосив, що хліб вивозиться, а колгоспники будуть голодувати: «Через кілька днів всі будуть валятися по вулицях, пухнути. Колгоспники вже плачуть тому, що голодні. Звинувачують колгоспників у невиконанні плану по хлібу, але винні центральні органи, ЦК, які залишають людей на голодну смерть!»²⁶⁴.

Хочеться звернути увагу на глибину розуміння населенням того, як з ним чинила влада. Їдкі та саркастичні слова лунають зі сторінок слідчих справ так само, як і висновки та попередження щодо наслідків покірності, потуранню злу. Те, що вони повторені з вуст донощиків, то значний моральний урок, який є важким спадком Голодомору для багатьох сучасних українців. Проте є вірогідність, що співробітники ОДПУ або свідки, фальсифікуючи матеріали справ, вкладали в чужі уста своє бачення подій, яке боялися висловити вголос.

Серед інших привертає увагу карна справа Т. А. Злоцького, голови сільськогосподарської артільі ім. Петровського (с. Новоолексіївка

Генічеського району), заарештованого за «саботаж хлібозаготівель» та «розбазарювання» хліба й засудженого на 5 років концтаборів. У справі зазначено, що Злоцький роздавав хліб насамперед селянам, ще й наказував, щоб отримували спішно, бо минулий 1932 р. «уже навчив» – колгоспники залишилися без хліба. Крім того, він публічно доносив свою позицію щодо нездійсненності плану хлібозаготівель до місцевої влади²⁶⁵. Подібно до нього інші голови колгоспів Дніпропетровської області та всієї України «тиснули» на партійне керівництво щодо зменшення планів хлібозаготівлі, особливо на М. Хатаевича, з яким мусив рахуватися Й. Сталін. Однак свою владу Й. Сталін, а за ним і М. Хатаєвич цінували більше, ніж наявність здорового глузду чи милосердя в такому політичному питанні, яким стали хлібозаготівлі в Україні.

Перевіркою на лояльність та приводом до нових репресій проти «ворогів» стало поширення інформації про голод. Практика замовчування голоду вже застосовувалася раніше, у 1928 р. і на початку 1932 р., як уже зазначалося. Будь-які розмови про голод для пересічних громадян вважалися контрреволюційною діяльністю, для їхніх нащадків – вигадками ворогів «молодої радянської держави». «Необхідною жертвою» Голодомор був для партійної верхівки та навіть прорадянської інтелігенції. Що й казати, в усьому СРСР було дуже мало людей, які могли говорити про голод із Й. Сталіним з певною мірою відвертості й не поплавилися за це. Р. Конквест, називає «дивною примхою долі» життя Р. Терехова, єдиного, хто порушив питання про голод і пережив сталінські часи²⁶⁶.

На думку партії, робітники не тільки мали стійко переносити «тимчасові продовольчі труднощі», а й бути напоготові, слідкувати за кожним словом, бо класовий ворог чекає будь-якої нагоди, щоб знищити досягнення пролетарської революції. Від селян не чекали високого рівня класової свідомості, вони мали просто мовчати й терпіти. Проте, коли голод ставав нестерпним, люди забували свій страх перед покаранням. У карній справі І. Т. Мовчана (с. Одрадівка Новотроїцького району) розповідається, що Мовчан, розкуркулений

²⁶¹ Державний архів Херсонської області. Ф. Р-4033. Оп. 7. Спр. 391. Арк. 16–19.

²⁶² Державний архів Херсонської області. Ф. Р-4033. Оп. 7. Спр. 469. Арк. 12, 13, 16–18.

²⁶³ Державний архів Херсонської області. Ф. Р-4033. Оп. 6. Спр. 215. Арк. 10, 11.

²⁶⁴ Державний архів Херсонської області. Ф. Р-4033. Оп. 7. Спр. 180. Арк. 6, 7, 16, 17.

²⁶⁵ Державний архів Херсонської області. Ф. Р-4033. Оп. 7. Спр. 352. Арк. 13, 15.

²⁶⁶ Конквест Р. Жнива скорботи. Радянська колективізація і Голодомор. С. 260.

у 1931 р., казав, що з колгоспів вивозять весь хліб і посівматеріали, а колгоспники с. Одрадівка залишилися без хліба і пухнуть від голоду, «жодного фунту посівматеріалу не залишилось і немає чим сіяти по весні; це зробила радянська влада навмисне, щоб селяни повмирали з голоду»²⁶⁷. Щоб запобігти поширенню інформації про голод, кожна сільрада мала увалити рішення про боротьбу із розмовами про нього серед селян²⁶⁸.

Однак, коли голод і смерть від голоду стають повсякденням, не чимось екстраординарним, а звичним явищем, вони проникають в документи органів державної влади та місцевого самоврядування, незважаючи на класову пильність. Так, у матеріалах виконкому Тягинської сільської ради депутатів трудящих Бериславського району, що зберігаються в державному архіві Херсонської області, міститься інформація, яка досить повно відображає події голоду. На жаль, саме на 1933 р. фонд обривається та відновлюється вже після утворення Херсонської області в 1944 р.

Отже, центр сільської ради село Тягинка – місце, залюднене ще з часів епохи бронзи. Принагідно зазначити, що з Тягинкою пов'язана перша письмова згадка про історію українського козацтва: 1492 р., коли під стінами Тягина запорозькими козаками був захоплений і знищений турецький корабель.

Сучасна Тягинка почала заселятися наприкінці XVIII ст. після завершення російсько-турецьких війн. Наприкінці XIX ст. вона налічувала 1241 жителя, усього до волості, центром якої було село, належало 3835 осіб. За Всесоюзним переписом 1926 р. в селі проживало вже 2469 осіб, а Тягинська сільрада об'єднувала 3414 жителів (площа сільради не дорівнювала площі волості).

Проте в 1946 р. в Тягинці нараховувалося лише 1591 осіб. Різниця становить 788 осіб (без кількості загиблих на фронті під час Другої світової війни – 90). До 1980-х років населення зростало дуже повільно й збільшилося до 2171, до російського вторгнення 24.02.2022 в Тягинці проживало близько 2000 осіб.

²⁶⁷ Державний архів Херсонської області. Ф. Р-4033. Оп. 7. Спр. 559. Арк. 23, 24.

²⁶⁸ Державний архів Херсонської області. Ф. П-89. Оп. 1. Спр. 53. Арк. 3, 3 зв., 4, 4 зв., 5, 5 зв., 6.

Як бачимо, чисельність населення, що скоротилася за період з 1926 по 1946 р. (20 років), не відновилося навіть 80 років потому.

Повернемося до подій січня 1932–1933 рр. По Тягинці план виконання хлібозаготівель станом на жовтень 1932 р. становив 33,7 % – один із найгірших показників у Бериславському районі²⁶⁹. Ми вже згадували, що Тягинка постраждала від голоду першої половини 1932 р. Як зазначалося вище, для виконання плану до одноосібників на території сільради були застосовані повторні репресії, що включали конфіскацію усього майна. Тепер черга дійшла до колгоспників – 10 січня 1933 р. Тягинська сільрада приймає рішення такого змісту:

«Виконання пляну [хліб]заготівлі та особливо за останню 5-ти денку приступне, а саме недостатньо переведено бородаби за хліб, не виконано постанов партії та Уряду, а також постанов Пленумів с[іль]/р[ад] від 19/XII та 2/I-33[р.] щодо повернення незаконно одержаного хліба управлінським апаратом, ледарями та ворами...

2. Проробити постанову РНК про повернення незаконно одержаного хліба розкраденого та інше добровільно терміном 2-х днів цю постанову розробити на зборах колгоспів, бригадах та в разі не буде зруху до злісних нездатчиків [нерозбірливо], що ухиляються від повернення незаконно перебраного та краденого хліба приміняти постанову РНК від 7/VIII-32 р. ...

Добитися повернення всіма колгоспниками одержаний хліб зверх 10 % авансу. Запропонувати колгоспнім депутат[ським] групам в 1 денний термін виявити та стягти розкрадений хліб та незаконно одержані аванси не зупиняючись перед обшуками, коли це буде потрібно.

Перевірити склад колгоспів на предмет виявлення куркульства та негайно виключити з колгоспів відібрав[ши] у них весь одержаний ними хліб»²⁷⁰.

У який спосіб і ким здійснювалася «перевірка на куркульство», ми можемо тільки здогадуватися, але 20 січня сільрада вже уклала

²⁶⁹ Державний архів Херсонської області. Ф. Р-971. Оп. 1. Спр. 2. Арк. 77, 79.

²⁷⁰ Державний архів Херсонської області. Ф. Р-314. Оп. 1. Спр. 178. Арк. 3 зв–5 зв.

«Список індивідуальних господарств та виключених з колгоспів по Тягинській сільраді»²⁷¹ на 167 осіб, причому навпроти деяких стоїть помітка про смерть. Немає нічого дивного в тому, що сільрада бажала тримати облік у порядку, виключивши із членів колгоспів осіб, які померли. Проте, як уже зазначалося раніше, ще 14 січня 1933 р. на території Тягинської сільради в колгоспних коморах та власних коморах окремих колгоспників у результаті «бородьби за хліб» не залишалося нічого²⁷².

18 лютого 1933 р. до сільради надходить відомість комуни ім. Цюрупі про наявність її членів, і на півтори сотні осіб – понад 30 «вибувших». Припускаємо, що якась частина цих людей добровільно вийшла з артілі або була виключена на виконання згаданої постанови сільради.

У березні 1933 р., крім списків артільців, збереглося листування сільради з приводу реєстрації смертей, які суттєво доповнюють знання про ситуацію, що склалася в Тягинці та на Херсонщині в цілому в березні-квітні 1933 р. Так, в одному з листів, що зберігаються у фонді сільради, лікар Тягинського медпункту повідомляє, «що в приміщенні гуртожитку сільгоспкомуни [невідомо якої, але на території Тягинки – *Н. К.*] знаходиться громадянин Козачих Лагерів Олексій Мурзенко з сім'єю в стадії гострого виснаження. Олексій Мурзенко потребує лікарняної допомоги», а трохи згодом, 9 березня 1933 р.: «Повідомляю, що в гуртожитку сільгоспкомуни лежить труп 2-міс. дитини Івана Мурзенко і в амбулаторії труп Петра Мурзенко, г[ромадя]н с. Козачі Лагері. Прошу вжити заходів для поховання»²⁷³.

У сільраду також надходять листи від інших сільрад: Леоніївської [Левонтіївської – *Н. К.*] сільради та Британської сільради про смерть двох тягинців у березні та квітні 1933 р., причому обставини смерті повідомляються, як-то: «При цьому надсилається довідка громадянина Тягинської сільради Середенка Пантелія Олександровича і сповістить як єсть яка родина що його уже нема живого. Помер у бувшому

Фальц-Фейна саду коло села Михайлівки Леоніївської сільради. До села не дійшов 3/4 кілометра. Коло дерева взявся за сучок і так стоя умер. Поховали на кладбищі біля села Михайлівка» (9 квітня 1933 р.)²⁷⁴. Однак причини смерті тягинців не вказані.

Страшні обставини, що мали місце в селі, розкриваються в статистиці смертей, зафіксованих сільрадою. 1–8 травня 1933 р. сільрада обрахувала померлих і задокументувала, що всього померло 165 осіб, із них 109 – від виснаження. 4 червня 1933 р. нова статистика за підписами голови сільради Белецького та секретаря Григор'єва не залишає сумнівів, що село переживає голодову катастрофу: з 1 лютого по 1 червня померло 215 осіб, причому за лютий – 9 осіб (у тому числі – 2 дитини), за березень – 40 осіб (у тому числі – 18 дітей), за квітень – 93 особи (у тому числі – 42 дитини), за травень – 73 особи (у тому числі – 45 дітей)²⁷⁵. У книгах реєстрації смертей РАЦС всього 16 записів з 26 березня по 6 травня 1933 р., але також з діагнозом «виснаження». На початку червня відомості про діяльність сільради та реєстрацію смертей обриваються.

Проте поряд і на території Тягинської сільради знаходилися компактні місця проживання євреїв, німців та шведів. У своїх листах до журналістів та органів влади у Швеції, Німеччині, у єврейських газетах вони описують ситуацію, що складалася, та благають про допомогу. Листи та спогади шведів Бериславського району опубліковані в книгах А. Котлярчука «В кузнице Сталина»: шведские колонисты Украины в тоталитарных экспериментах XX века»²⁷⁶ та В. Піддубняка «Жниво Молоха»²⁷⁷.

А. Котлярчук наводить фрагмент листа херсонських шведів до журналістки Альми Браатен (Alma Braathen), яка відвідувала шведські колонії Херсонщини влітку 1932 р. та вочевидь залишила

²⁷¹ Державний архів Херсонської області. Ф. Р-314. Оп. 1. Спр. 159. Арк. 18–20.

²⁷² Державний архів Херсонської області. Ф. Р-314. Оп. 1. Спр. 216. Арк. 5.

²⁷³ Державний архів Херсонської області. Ф. Р-314. Оп. 1. Спр. 155. Арк. 161, 162, 164–167, 173, 175, 176, 181, 183. Свідоцтва про смерть. 28.03.1933–03.05.1933. Арк. 104, 105.

²⁷⁴ Державний архів Херсонської області. Ф. Р-314. Оп. 1. Спр. 155. Арк. 161, 162, 164–167, 173, 175, 176, 181, 183. Свідоцтва про смерть. 28.03.1933–03.05.1933. Арк. 178.

²⁷⁵ Державний архів Херсонської області. Ф. Р-314. Оп. 1. Спр. 159. Арк. 33.

²⁷⁶ Котлярчук А. «В кузнице Сталина»: шведские колонисты Украины в тоталитарных экспериментах XX века. Москва: РОССПЭН, 2012. 224 с.

²⁷⁷ Піддубняк В. Г. Жниво Молоха: Голод 1932–1933 рр. на Херсонщині. Херсон, 2006. С. 80.

свою адресу землякам: «Мои самые наилучшие пожелания, добрейшая госпожа, я хотел бы попросить Вас дать совет, как нам возвратиться в Швецию, нужно ли нам, шведским гражданам, разрешение на въезд, да нам не надо никакой финансовой помощи, и мы, несколько семей, готовы ехать в Швецию за собственный счет... Мы бы никогда не голодали, если бы они не забрали все зерно, выращенное нашей артелью. Урожай был неплохой, но они только требовали еще и еще и вывозили собранное нами зерно машина за машиной. Даже после того, когда они вывезли все, план хлебозаготовок не был выполнен, и теперь мы, несчастные, сидим без хлеба и голодаем. На улице стоит такой холод, что хозяева не выпускают собак на двор, однако мы, несчастный народ, вынуждены выходить в степь собирать и молотить подмороженные плевела»²⁷⁸ [переклад А. Котлярчук]. Цей лист викликав широкий політичний резонанс у Швеції, Німеччині, серед української діаспори, й дорого коштував його авторам, які були репресовані²⁷⁹.

Серед свідчень очевидців, зібраних у 2007–2008 рр. у Херсонській області, також є спогади жителя с. Зміївка (Старошведського) Івана Івановича Румеги, 1928 р. н., який засвідчив: «У 1932 р., коли мені було 4 роки, батька з сім'єю було направлено на роботу в комуну ім. Цюрупі, яка знаходилась у 12 км від с. Тягинка Бериславського району Херсонської обл. Комуна снабжалась Америкою [корпорацією «Агро-Джойнт» (American Jewish Joint Agricultural Corporation) – *Н. К.*]. До пристані Нікольське (Ардель) приходили баржі з Америки з оджею, продуктами харчування. У комуні люди працювали в полі, була свиноферма, коні, овчарня. Так що люди, які були в комуні, не голодували. З Америки привезли перший автомобіль, на якому працював Дубина Іван. Але в с. Тягинка був страшний голод. Ми, діти, були в дитсадку, пам'ятаю, як приходили діти з села і просили їсти. Причиною голоду була колективізація, посухи в ті роки не було. В Тягинці півсела вимерло. Люди вмирили під скирдами, на дорозі. Ховали їх у селі».

²⁷⁸ Котлярчук А. «В кузнице Сталина»: шведские колонисты Украины в тоталитарных экспериментах XX века. С. 112–113.

²⁷⁹ Там же. С. 116–121.

Подібні свідчення наводять А. Котлярчук та В. Піддубняк. «Таким образом, благодаря поступившей помощи и реакции Швеции колонистам в отличие от жителей соседних украинских сел удалось пережить Голодомор», – підбиває підсумки А. Котлярчук, він також наводить інформацію про допомогу національним колоніям із США та Німеччини і зауважує: «В этой связи является справедливым мнение итальянского историка Андреа Грациози, который считает, что, рассуждая о Голодоморе, мы должны учитывать разный масштаб, национальный характер и разный темп массового голода. Безысходная ситуация, в которой оказались украинские крестьяне степных районов, позволяет обсуждать «национальную интерпретацию Голодомора»²⁸⁰. Ми ще повернемося до теми національного питання й Голодомору 1932–1933 рр., але хочемо зауважити, що, незважаючи на скрутне становище, жителі національних районів ділились останнім з українським населенням. Факти такої допомоги та її вирішальне значення для порятунку життя засвідчили очевидці-українці, що пережили Голодомор.

На прикладі Тягинки ми можемо реконструювати ситуацію, що почала загострюватися на початку 1933 р. та призвела до масових смертей жителів Херсонщини, у тому числі в тих її районах, документи яких не збереглися.

3.3. «Допомога» тим, хто голодує, та посівна кампанія 1933 року

Масовий голод змусив керівництво СРСР надати продовольчу допомогу, але вона мала розподілятися між робітниками радгоспів, МТС, партійними та безпартійними активістами – адмінресурсу радянського апарату. Допомогу отримали лише Дніпропетровська та Одеська область. Ця «допомога» була дуже специфічною: обласному керівництву дозволялося використати із своїх зернових фондів по 200 тис. пудів жита. Окремо зазначалося, що голодувати не мають

²⁸⁰ Котлярчук А. «В кузнице Сталина»: шведские колонисты Украины в тоталитарных экспериментах XX века. С. 115.

«чесні працівники», а всі інші повинні вишукувати прихований та розкрадений хліб у себе.

У лютому 1933 р. влада Дніпропетровської області забила на сполох: відійшли січневі морози й із сіл почали надходити відомості, які вже не можна було замовчувати. Спочатку з Нововасилівського району (сучасна Запорізька область) – про масову загибель людей від голоду та епідемію тропічної малярії (припускаємо, що це був авітаміноз або наслідки тривалого вживання сурогатів – *Н. К.*).

Обком намагався вирішити це питання власними силами, точніше, силами населення, яке помирало з голоду, прийнявши рішення: «Визнати, що факти масової смертності (причому непоховані трупи лежали по 15 днів) в селах Камовка, Девненське, Георгіївка, Надеждине і Кирсівка Н. Василівського р. є результатом слабкого керівництва роботи на селі з боку РПК і РВКА, які не знали про дійсний стан в даних селах, не вжили необхідних заходів для усунення там важкого положення, що створилося, щоб організувати ту частину населення, яка не має хліба, на виявлення наявного в цих же селах розкраденого хліба. Секретарю РПК т. Толчину, голові РККА т. Кокоші оголосити догану». Інакше кажучи, пропонувалося спрямувати зусилля на те, щоб забрати продукти в тієї частини населення, яка ще не померла.

Залишаючи населення без продовольства, центральна і місцева влада не могла не знати про результат, який слід очікувати. Припускаємо, єдине, що могло налякати центральне та республіканське керівництво та спонукати до дій, – це поширення епідемій, від яких, як відомо, партквиток не рятує. Попередній голод першої половини 1932 р. дав невисокий рівень підвищення інфекційних захворювань, що не перейшов в пандемію. Однак кінець грудня – січень характеризувався спалахом висипного тифу. 200 трупів, що пролежали непохованими, два тижні не викликали в державних діячів жодного слова співчуття жертвам голоду, а були неприємною ознакою недотримання санітарно-епідеміологічних умов.

Проте має право на існування протилежна версія, за якою чутки, які партійці розпускали про епідемію тифу, були прикриттям масової загибелі людей від голоду: «Низкою спеціальних повідомлень ми сигналізували про випадки опухання і смерті на ґрунті голоду,

що збільшуються, перевірених і документально підтверджених лікарськими оглядами, якісь були організовані райапаратом ДПУ під виглядом виявлення епідемічних захворювань. В даний час нами проводиться робота по визначенню точних розмірів голоду»²⁸¹. Тоді основною причиною надання продовольчої допомоги та припинення штучного голоду стало наближення посівної за відсутності такої кількості машинної техніки, яка б змогла компенсувати працю загиблих від голоду селян.

Навіть коли смертність стала масовою, на початку лютого 1933 р., партійне керівництво ні на хвилину не припиняло своїх репресивних заходів. До боротьби з уявними розкрадачами неіснуючого зерна долучають навіть школярів. Так, на загальних зборах учнів Сазонівської школи Самійлівської сільради (Великолепетиський район) учнів зобов'язали проводити «масову роз'яснювальну роботу» серед батьків та виявляти ями з хлібом і злочинців – розкрадачів хліба, щоб виконати план хлібозаготівлі²⁸². А Генічеський райком оголосив винагороду для колгоспників за розкриття ям із зерном – 10–15 % від знайденого²⁸³, щоправда «викривачі» в Юзкуях своєї долі не отримали, цей випадок «несправедливості» потім пророблявся на партійних зборах²⁸⁴.

Наступним завданням партії, як уже зазначалося, була підготовка до весняної сівби. На початок лютого «з'ясувалося», що на Херсонщині для сівби немає ні бригад, ні коней, ні тракторів, ні посівматеріалу.

Райкоми збирали відомості про опухлих та померлих від голоду. Оскільки продовольчих запасів, а головне – розпорядження керівництва, як діяти в цій ситуації, не було, допомога тим, хто голодує, не надавалася. Навпаки, після спущеної зверху інформації від 07 лютого 1933 р. «Про визнання провалу стану хлібозаготівель в Україні» (насамперед у Дніпропетровській, Одеській, Харківській

²⁸¹ Голод 1932–1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів. Київ, 1990. С. 406.

²⁸² Державний архів Херсонської області. Ф. П-89. Оп. 1. Спр. 138. Арк. 57, 57 зв.

²⁸³ Державний архів Херсонської області. Ф. П-116. Оп. 1. Спр. 115. Арк. 2–5.

²⁸⁴ Державний архів Херсонської області. Ф. П-116. Оп. 1. Спр. 121. Арк. 2–5, 8–10, 17–19.

областях)²⁸⁵ місцеве керівництво мало вжити нових репресій щодо населення. Тому вже 10 лютого 1933 р. Генічеський райпартком обіцяє вжити жорстких заходів до тих, хто ховає хліб, через нездачу посівматеріалу до колгоспів²⁸⁶.

Через відсутність будь-яких кормів загинули коні, що ще залишалися в колгоспах після нищівної для конярства зими 1931–1932 рр. Так, у кримінальній справі Херсонського міського народного суду Одеської області зі звинувачення куркулів П. Р. Захарченка, Є. К. Лопатнєва, мешканців с. Рожнівка Зеленівської сільської ради Херсонського району, у загибелі коней, зазначається, що причиною масової загибелі коней було не захворювання шлунка, а відсутність кормів²⁸⁷.

У цей час Новотроїцький райком звітує про дуже низький рівень підготовки до весняної посівної кампанії: «Виробничі бригади не організовані, тракторний парк не відремонтований, насінневі фонди відсутні»²⁸⁸.

Щоб мобілізувати селян, Генічеський райком ухвалив «боротися з чутками про те, що держава допоможе із посівним матеріалом» та заборонив вихідні дні й поїздки на базар під час посівної²⁸⁹. Замість допомоги продовольством усі райкоми Дніпропетровської області отримали таємний лист від М. Хатаевича: «За останній час з низки районів (Межівський, Якимівський, Н. Василівський та ін.) надходять повідомлення про факти опухання від голоду й навіть голодної смерті серед колгоспників та одноосібників. Перевіркою ДПУ встановлено: були випадки голодної смерті колгоспників, які мали велику кількість трудовнів (500–600 і більше). З боку районних партійних і радянських керівних органів жодних заходів у зв'язку з цим майже зовсім не вживається і виявляється повна байдужість та бездіяльність влади.

Обком вважає абсолютно неприпустимим і ганебним для нас, коли гинуть від голоду колгоспники-активісти, які чесно працювали

²⁸⁵ Державний архів Херсонської області. Ф. П-1379. Оп. 1. Спр. 2. Арк. 267–267 зв.

²⁸⁶ Там само. Арк. 102–105.

²⁸⁷ Державний архів Херсонської області. Ф. Р-787. Оп. 1. Спр. 9. Арк. 15, 15 зв.

²⁸⁸ Державний архів Херсонської області. Ф. П-109. Оп. 1. Спр. 34. Арк. 55–57.

²⁸⁹ Державний архів Херсонської області. Ф. П-116. Оп. 1. Спр. 121. Арк. 2–5, 8–10, 17–19; Спр. 125. Арк. 17.

в колгоспах і виробили велику кількість трудовнів. Залишення без хліба таких колгоспників могло статися тільки в результаті викривлень, допущених в даних колгоспах при хлібозаготівлі і при розподілі між колгоспниками натуральних авансів.

Обком зобов'язує районні партійні комітети та районні виконкоми під особисту відповідальність секретарів РПК і голів райвиконкомів вжити негайно рішучих заходів до того, щоб в нашій області більше не було жодного випадку опухання від голоду і голодної смерті сумлінних колгоспників, які виробили з сім'єю 350–400 і більше трудовнів. Ви зобов'язані негайно знайти всередині колгоспів і в районі необхідну кількість хліба для того, щоб цих колгоспників, якщо дійсно не залишилося хліба, нагодувати.

Ви зобов'язані залучити цих колгоспників передусім до роботи з розкриття ям із захованим хлібом з тим, щоб за рахунок 10–15 % виявленого захованого хліба, який видається тим, хто його виявив, вони могли себе забезпечити продовольством. Кожен факт і повідомлення про голод, опухання, голодні смерті колгоспників і одноосібників ви зобов'язані негайно ретельно перевіряти, твердо пам'ятаючи при цьому, що класовий ворог роздуває всякі чутки, що він намагається організувати колгоспників і одноосібників на те, щоб вони зверталися з проханням про надання допомоги від держави, що куркуль поширює чутки про голод, про опухання, смерті від голоду і що це є один з методів куркульської контрреволюційної провокації.

З вашого боку, з боку сільрад, партійної організації колгоспів, з боку дирекції і політвідділів МТС повинні бути вжиті всі заходи до того, щоб викрити в кожному випадку подібну куркульську провокацію, щоб широко роз'яснити колгоспникам кожен випадок, коли ті чи інші колгоспники приховують свій хліб й одночасно кричать, що вони голодують.

У разі якщо розслідування й перевірка дійсно встановлять факти опухання від голоду і голодної смерті, необхідно, щоб районне партійне й радянське керівництво вжило негайно відповідних заходів. Відносно колгоспників, які виробили достатню кількість трудовнів і залишилися без хліба, повинна бути надана негайно продовольча допомога. Тим же колгоспникам, які мають мало трудовнів, і одноосібникам, які залишилися без хліба, потрібно активно зайнятися

розкриттям розкраденого й прихованого хліба з тим, щоб здати його в обмінний фонд і тим самим забезпечити себе продовольством за рахунок 10–15 % відрахувань, встановлених для тих, хто розкриває прихований хліб.

Обласний комітет партії за рахунок урізання фондів робітничого постачання виділив деяку дуже обмежену кількість хліба для надання продовольчої допомоги робітникам МТС, радгоспам, партійним і безпартійному активу колгоспів, також окремим районним працівникам в тому разі, якщо вони залишилися без хліба і немає на місці жодної можливості щодо забезпечення їх продовольством. Фонд буде витрачатися в кожному окремому випадку трійкою в складі тт. Григор'єва, Краукліса і Яблонського після перевірки заяв, що надійшли з місць про потребу в хлібі через органи ДПУ.

Обком зобов'язує вас у зв'язку з цим не покладати особливих надій на отримання продовольчої допомоги з області, щоб не потурати у своєму середовищі і серед колгоспників утриманським настроям. Такі заявки про надання з цього фонду продовольчої допомоги повинні подаватися з районів у відповідну трійку тільки після ретельної перевірки і якщо справді встановлено, що ненадання допомоги з цього фонду може спричинити за собою голодне захворювання й голодну смерть партійних та безпартійних колгоспних активістів, робочих МТС, радгоспів і т. п.

Через появу в деяких районах масових захворювань обкомом ці вказівки облздоров'ям про проведення термінових заходів боротьби з цими захворюваннями та надання допомоги населенню. Райпарткоми і райвиконкоми зобов'язані зі свого боку вживати всіх заходів до того, щоб не допускати таких явищ, які мали місце в Н. Василівському р., де померлі в кількох селах від тропічної малярії – близько 200 осіб – лежали непохованими більше 10 днів. Партійне і радянське керівництво районів відповідає головою за недопущення в подальшому подібних неподобств, вигідних лише класовому ворогу. Партійне і радянське керівництво району зобов'язане негайно на місці вживати всіх заходів боротьби з подібними масовими захворюваннями, терміново ставити питання перед відповідними обласними органами, насамперед обласними управліннями охорони здоров'я, облвиконкомом

і обкомом партії, зобов'язане на місці вживати всіх заходів: 1) до припинення захворювань, 2) до того, щоб куркульство не мало можливості з подібних масових захворювань робити контрреволюційну демонстрацію проти радянської влади.

Обком зобов'язує вас надалі акуратно повідомляти про будь-які випадки захворювань і смерті від голоду, про відповідні розпущені куркульством контрреволюційні чутки і вигадки та результати перевірки цих повідомлень, при цьому не повинно бути допущено створення будь-яких комісій, будь-яких офіційних реєстрацій і обліків подібних випадків.

Обком зобов'язує вас не пізніше ніж через три дні повідомити про заходи, вжиті вами у зв'язку з цією Директивою»²⁹⁰.

Цей лист – фактично програма дій, де завчасно «призначено» основних винуватців голоду та заходи з приховування інформації про масову загибель людей. Основне посилання – продовольча допомога буде, але не всім: тільки найвідданішим партії, і тільки після перевірки ДПУ (за умови, якщо вони її дочекаються: у Дніпропетровській області в сільській місцевості проживало більш ніж 2,7 млн осіб, а комісія – лише одна), інші – вороги радянської влади, ледарі і невдахи мають загинути або пограбувати собі подібних на користь держави.

Звертаємо увагу на маніпуляції, пов'язані зі збиранням інформації про голод: згадку про лист, що розіслали під виглядом збирання даних про «епідемію». Тож не залишається сумніву, що «тропічна малярія» – хвороба, яка географічно не може викликати епідемію на території України, – можливо, евфемізм голоду, такий само, як «гострі настрої» початку 1932 р. Подібну «тропічну малярію» було зафіксовано під час голоду 1921–1923 рр. (про неї пише Ф. Бродель), можливо, це питання потребує досліджень спеціалістів у галузі медицини.

Ще одна маніпуляція пов'язана з так званими «фондами робітничого постачання», бо хто, як не М. Хатаєвич, знав, що міста не мають таких фондів, на прикладі Зінов'євська (Кропивницького), який помирав від голоду.

²⁹⁰ Голод в СССР. 1929–1934. Т. 2. С. 651–653.

Смерть 200 людей і залишення їх без поховання визначені як «неподобство».

Заборона створювати організації на допомогу тим, хто голодує, вбачається нами не лише засобом приховування масштабу голоду, але передусім засобом зосередження контролю над життям і смертю людей в руках влади, що мало катастрофічні наслідки для людей, які не лише опинились у безвихідній ситуації, а й навіть були позбавлені права допомогти один одному. Це виявилось не лише в демографічних та економічних наслідках Голодомору, а й у моральних – відчутті безпорадності та провини за страждання й смерть людей, якими сповненні свідчення тих, хто вижив.

На прикладі Херсонщини розглянемо, як влада «боролася» з голодом, що створила сама. Перше, на що звертаємо увагу, знайомлячись із документами: з голодом не боролися, боролися за організацію посівної. Оскільки в областях України після хлібозаготівлі не залишилося посівматеріалів, їм надали посівпозику. Як справедливо зазначає Р. Конквест, ця «позика» йшла з того зерна, яке збрала сама Україна. Продовольча позика надавалася виключно зерновим областям: Дніпропетровській, Одеській та Харківській, причому лише для людей, які погоджувалися виконувати сільськогосподарські роботи.

Для порівняння: у Київській області, де смертність від голоду стала масовою набагато раніше й набула таких масштабів, про які можна лише здогадуватись із хаотичних повідомлень посадових осіб, які здебільшого намагалися перекласти відповідальність з себе на інших («...В уражених районах, незважаючи на отриману допомогу, тривають подальші випадки смертей від виснаження й окремі факти людоїдства. Це відбувається тому, що РПК, РІКи, сільради, голови колгоспів, бригадири та органи охорони здоров'я вважають себе безвідповідальними в цій справі...»), керівництво області запропонувало ізолювати за допомогою міліції тих, хто помирав, і хворих на «голодний психоз» осіб («...Зобов'язати органи міліції надати органам охорони здоров'я в цій справі безпосередню допомогу, узявши на себе безпосередні турботи з обслуговування осіб, які перебувають в стані крайнього виснаження й голодного психозу, надавати повне сприяння медичному персоналу...»), а відповідальність за вихід людей на посівну покласти на керівництво

колгоспів («...З огляду на те, що в окремих колгоспах і уражених районах явища голоду іноді захоплюють шари колгоспників, на яких у весняну посівкампанію будуть покладені безпосередні завдання їздових, сівачів, і персонал, який безпосередньо бере участь у посівкампанії, зобов'язати колгоспи надавати таким особам негайну допомогу, поклавши рівну відповідальність за цю справу також на бригадирів з тим, щоб весь склад бригади вийшов би на посівкампанію в працездатному стані...») ²⁹¹.

Лише 13 березня 1933 р. було ухвалено надати Україні продовольчу допомогу, насамперед дітям, потім робітникам, у тому числі Херсона. Проте кількість цієї допомоги була настільки мізерною, а її розподіл – бюрократизований, що це не спинило ні дитячої смертності, ні смертності серед дорослого населення ²⁹². Тому можна сказати, що це була видимість «допомоги», її розмір та характер не вирішували продовольчих проблем.

Щоб домогтися продовольчої допомоги від центрального уряду, тобто від Й. Сталіна, який був завжди проти такої «благодійності» (як це йому вбачалося) і неодноразово на цьому наголошував, керівництво УСРР доклало зусиль, щоб подати інформацію про голод у такому вигляді, щоб вона була почута.

Так, із доповідної записки генерального секретаря ЦК КП(б) У С. В. Косіора Й. В. Сталіну про продовольче становище від 15 березня 1933 р. дізнаємося, що на Київщині під впливом «цілющої» сили голоду: «колишні на місцях товариші розповідають, що тепер про те, що «хліб забрали», на Київщині майже зовсім не говорять, а звинувачують себе за погану роботу, за те, що не зберегли хліб, дали його розтягти. У цьому плані, безперечно, є відомий поворот серед колгоспної маси, що позначається в ставленні до тих, хто не працював» ²⁹³.

Такий художній зворот, імовірно, було приємно читати вождю, який доклав значних зусиль для боротьби з контрреволюцією в Україні, не в останню чергу з українськими «колишніми

²⁹¹ Голод в СССР. 1929–1934. Т. 2. Москва : МФД, 2012. С. 673–674.

²⁹² Там же. С. 667–669.

²⁹³ Там же. С. 669–672.

товаришами» – суцільними перевертнями з партквитками в кишені, як їх бачив Й. Сталін.

Однак якщо колишні члени партії «перевиховалися», то серед колгоспників, за словами С. Косіора, засвідчувався «вихід із села». Зважаючи на те що перша особа в УСРР не вказує, куди, власне, пішли ті, хто «вийшов», за умови закритих кордонів України, ми можемо мати ще один евфемізм, що позначав смерть від голоду, поряд з уже згаданими «тропічною малярією» та «гострими настроями».

«Наступна проблема полягає в тому, – пише С. Косіор, – що в степових районах, особливо в окремих колгоспах (яких налічуються сотні), виходить дуже велике навантаження посівних площ на колгоспника. Завдяки виходу частини колгоспників ця проблема ще збільшується, причому в колгоспах велика частина робочого складу – це жінки. У багатьох місцях при цьому становищі колгоспи зі своєю землею навіть за повної забезпеченості насінням не впораються. Потрібна організація для них допомоги вже у весняній сівбі не тільки тяглом, а й робочими руками». Далі С. Косіор просить надати в допомогу армію та трактори (допомога тракторами – власна ініціатива Й. Сталіна, яку він пропонував усім хто голодує в СРСР й раніше, армію згодом вирішили в Україні не залучати). І лише наприкінці просить 2 млн пудів продовольчої допомоги, із них 300 тис. пудів – негайно для цукровобурякових районів Київської області²⁹⁴. Не варто вважати наполягання С. Косіора щодо проддопомоги Україні актом милосердя чи гуманізму: поплічник Й. Сталіна більш за все боявся не виконати завдання з весняних сільськогосподарських робіт й втратити свою владу в республіці.

Цей «гуманіст» сталінських часів під час збирання інформації про голод звернув увагу на факти опухання людей, які мали хліб, захований у ямах (тобто «комісії з допомоги тим, хто голодує» передусім робили ретельний обшук подвір'я людей, які потерпали від голоду). Усього таких випадків було близько 50. С. Косіор пояснює, що ці люди заховали його зі страху, а потім боялися дістати, навіть голодуючи.

²⁹⁴ Голод в СРСР. 1929–1934. Т. 2. С. 669–672.

Оскільки ідея пошуку «підземних хлібних міст» ніколи не покидала радянське керівництво, 16 лютого 1933 р. серед райкомів поширено «Довідку про уявний голод в цілях боротьби проти хлібозаготівель», у якій стверджується, що нібито селяни, зловмисно не здаючи хліб, самі доводять свої сім'ї до голодування та опухання дітей. У довідці наведено два випадки виявлення в ямах хліба в селян, які голодують (а не 50, як заявлено С. Косіором, що ставить під сумнів, чи це не вигадка від початку). Зокрема, цю інформацію обговорював та узяв до впровадження Генічеський райком²⁹⁵. У такий спосіб акцент зміщувався від допомоги постраждалим на звинувачення селян у бойкоті посівної.

Тим часом між собою Й. Сталін та його команда обговорювали кількість районів, що постраждали від голоду. Зокрема, С. Косіор писав: «Відомості, що надходять з різних джерел, говорять про те, що, безперечно, найбільш важке становище склалося в Дніпропетровській обл. Треба сказати, що саме звітти нам найбільше надходить інформації про голодування, про померлих і т. п., тоді як, наприклад, по Одеській обл. повідомлень дуже мало, і, якщо судити тільки за повідомленнями, то варто було б вважати Одесу однією з найбільш благополучних областей. Насправді це, очевидно, далеко не так, і якщо Дніпропетровськ надто вже афішує і випинає своє скрутне становище, то Одеса, навпаки, багато замовчує. В усякому разі, безперечно, що найбільш важко в Дніпропетровську, бо поки що 60 % всіх відомостей про кількість тих, хто голодує, і більше 70 % зареєстрованих випадків смертей припадає на Дніпропетровськ. Із 49 районів у Дніпропетровській області важкими вважаються 21 район. На другому місці за кількістю повідомлень про голодування стоїть Київська обл., в якій особливо важкими районами вважаються 31. Тут ми, безперечно, маємо дуже серйозний рецидив торішніх голодовок у досить широких розмірах. Далі за кількістю уражених районів йдуть: Вінниця – 17 районів, Донбас – 11, Одеса – 14, Харківська – 9 районів. Усього, за реєстрацією ДПУ, по Україні охоплено 103 райони. Чи всі ці цифри про кількість районів правильно відбивають справжній стан справи.

²⁹⁵ Державний архів Херсонської області. Ф. П-116. Оп. 1. Спр. 125. Арк. 17.

Тут справа не в кількості районів, а в розмірах і ступені поширення голодування в кожному районі»²⁹⁶. Отже, кількість жителів у районах була різною. Однак насправді керманічі областей уникали надання конкретних даних у письмовому вигляді, які б вказували на кількість жертв голоду, відповідно до вказівки Балицького від 22 березня 1933 р., яка містили припис будь-які цифри повідомляти лише йому особисто²⁹⁷.

Приводом для заборони письмово повідомляти кількість померлих від голоду стали доповідні записки очільників ОДПУ, одна з яких, підготовлена Яном Крауклісом, містить інформацію про кількість жертв станом на 1 березня 1933 р. в Дніпропетровських районах Херсонщини: Великолепетиському, Високопільському, Генічеському та Нижньосірогозькому. У цій записці зазначається, що в Дніпропетровській області зареєстровано 1600 осіб, померлих від голоду, й 16 тис. опухлих. «Смерть від голоду підтверджується в окремих випадках актами медичного розтину трупів, причому акти констатують, крім виснаження й опухання, ще повну відсутність їжі і навіть рідини в шлунку, тонких кишках і сечовому міхурі, але здебільшого смерть від голоду підтверджується показаннями свідків та свідченнями членів сім'ї, які залишилися живими й перебувають у важкому стані»²⁹⁸.

Я. Краукліс запевняє, що ці цифри є неточними, але їх можливе перебільшення компенсується відсутністю відомостей з усіх районів, де становище не краще, ніж у тих, про які є відомості:²⁹⁹

Постраждали від голоду райони Дніпропетровської області станом на 01.03.1933, складено за звітом Я. Краукліса ²⁹⁹	Голодує	Опухло	Померло
Нововасилівський район (сучасна Запорізька область)	922	1721	508
Якимівський район (сучасна Запорізька область)	903	2408	220

²⁹⁶ Голод в СССР. 1929–1934. Т. 2. С. 678–679.

²⁹⁷ Там же.

²⁹⁸ Голод в СССР. 1929–1934. Т. 2. С. 662–665.

²⁹⁹ Там же.

Закінчення таблиці

Великолепетиський район (сучасна Херсонська область)	545	1763	149
Павлоградський район (сучасна Дніпропетровська область)	833	2139	290
Високопільський район (сучасна Херсонська область)	87	162	106
Мелітопільський район (сучасна Запорізька область)	437	870	36
Нижньосірогозький район (сучасна Херсонська область)	81	315	80
Генічеський район (сучасна Херсонська область)	233	689	84
Межівський район (сучасна Дніпропетровська область)	246	890	32
Апостолівський район (сучасна Дніпропетровська область)	246	452	3
Кам'янський район (сучасна Дніпропетровська область)	139	337	2
Софіївський район (сучасна Дніпропетровська область)	94	273	3
Нікопольський район (сучасна Дніпропетровська область)	380	887	7
П'ятихатський район (сучасна Дніпропетровська область)	169	460	44
Усього	5315	13 366	1564

Крім безпосередніх жертв голоду, медично зафіксовано випадки загибелі людей від вживання сурогатів через відсутність продуктів харчування. Відповідно до звіту Я. Краукліса, особливо постраждали жителі Великолепетиського району, де отруїлося одразу 75 осіб, з яких 35 померло, випадки отруєння також зафіксовано в Генічеському районі (отруїлося 9, померло – 3). За висновками лікаря, смерть у Великій Лепетисі спричиняли вживання бур'янів: мишію та пирію, які викликали смерть у дітей протягом однієї доби, у дорослих 3–5 днів³⁰⁰.

З'ясовано, що Великолепетиський райком про ці випадки нічого не знав, і, за інформацією, яка надійшла до нього з інших джерел,

³⁰⁰ Голод в СССР 1929–1934. Т. 2. Москва : МФД, 2012. С. 662–665.

люди отруїлися кінським щавлем й якимись горішками (можливо, водяними горіхами). Імовірно, мова йде про інші випадки смертей, викликані вживанням неїстівних речей та нетипової їжі через нестачу продовольства³⁰¹.

У звіті Я. Краукліса зазначено, що разом із сурогатами масово вживаються м'ясо котів і собак, а також м'ясо померлих коней, яке населення розбирає одразу після загибелі, або ж воно викопується із скотомогильників.

16 лютого 1933 р., повідомляє Я. Краукліс, у с. Заградівка Високопільського району зафіксовано факт труподства: мати із сусідкою, використала для їжі труп свого 12-річного сина, який помер від голоду. Крім загиблої дитини, вона мала трьох опухлих від голоду дітей. Їй була надана продовольча допомога.

Заборона В. Балицького, уповноваженого ОДПУ в УСРР, поширювати інформацію про кількість загиблих від голоду, була сигналом для радянських управлінців усіх рівнів посилити режим секретності. Адже на той момент голод в СРСР став предметом обговорення європейських держав та за океаном. Розголошення пов'язане з листом херсонських шведів, про який йшлося раніше, бо вже 15 березня 1932 р. С. Косіор видав розпорядження ліквідувати голод в с. Старошведське Бериславського району³⁰². На практиці всі причетні до написання листа були заарештовані та ув'язнені ОДПУ.

Тим часом перші 200 тис. пудів допомоги М. Хатаевич використав не дуже ефективно: за місяць постраждалим було роздано лише 75 тис. пудів. Очільник області пояснював, що має ретельно перевіряти всі випадки голоду, хоча становище погіршувалося щодня й потребувало негайних дій. «Становище із нестачею продовольства виявилось тут – у Дніпропетровській обл. – набагато важчим і більш серйозним, ніж я міг припускати. Я буквально завалений щоденними повідомленнями і матеріалами про випадки голодних смертей, опухання та захворювань від голоду. Останні дні дедалі частіше надходять повідомлення про труподство та людодство. У таких містах, як Мелітополь, Бердянськ, підібрано за останні 2–3 тижні

по 3–4 десятки трупів на вулиці. На станціях (тільки на великих, вузлових) підібрано, за даними ДТО ОДПУ, близько 150 трупів людей, які померли від виснаження на ґрунті голоду... Серйозні працівники, які сидять у нас в Б. Лепетихінському, Апостолівському районах, які працювали в минулому році навесні у важких районах Київської та Вінницької обл., заявляють, що становище в цих районах, де вони зараз перебувають, значно серйозніше і важче, ніж було минулого року на Уманщині (Бабанський та інші райони)...»³⁰³.

Проте навіть масштабна голодова катастрофа не стала для М. Хатаевича сигналом для надання термінової продовольчої допомоги населенню. Знаючи про негативне ставлення Й. Сталіна до «розбазарювання» недоторканного зернового фонду, він приборкав хліб для посівної. Зрештою, він був змушений визнати, що скарги колгоспників на обман держави при розрахунках виявилися справедливими: «...Біда ще в тому, що в результаті ретельно проведеного тут вилучення в колгоспників “незаконно отриманих” ними натуральних авансів і масових викривлень, допущених при цьому, у нас серед опухлих і тих, хто залишилися зовсім без хліба, дуже великий відсоток колгоспників, які виробили велику кількість трудоднів» (12 березня 1933 р.)³⁰⁴. Однак визнання провини держави в таємному листуванні М. Хатаевича з Й. Сталіном нічого не змінювало для українців.

Тож коли в умовах голоду селяни навесні 1932 р. відмовилися починати підготовку до посівної, на них чекали репресії. Так, був заарештований Й. Б. Коліс, конюх артілі ім. XVI партз'їзду с. Станіслав Херсонського району, який закликав односельців не виконувати плани хлібозаготівлі, саботувати посівну, мотивуючи тим, що держава відбере весь вирощений хліб, а селяни будуть голодувати³⁰⁵. На початку березня масова смерть від голоду тільки набирала оберти й партійці сподівалися змусити селян до праці погрозами, не витрачаючи значних продовольчих ресурсів.

Роз'яснюючи особливості підготовки до сівби райкомам області, Дніпропетровський обком у своєму листі «Про розподіл насінневої

³⁰¹ Державний архів Херсонської області. Ф. П-89. Оп. 1. Спр. 110. Арк. 35, 35 зв.

³⁰² Голод в ССРСР. 1929–1934. Т. 2. С. 674.

³⁰³ Голод в ССРСР. 1929–1934. Т. 2. С. 655–667.

³⁰⁴ Там же.

³⁰⁵ Державний архів Херсонської області. Ф. Р-787. Оп. 1. Спр. 452. Арк. 11–12.

та продовольчої допомоги районам» від 20 лютого 1933 р. дозволив надати допомогу «голодуючим та опухлим колгоспникам, які не мають трудовнів, лише за умови їхньої участі в посівних роботах»³⁰⁶.

Катастрофічне становище регіону не звільняло населення від сплати податків: у листі від 23 лютого 1933 р. відділу постачання Херсонської міської ради до голів сільрад та райуповноважених суворо засуджено окремі факти звільнення від м'ясоподатку окремих господарств через їхню неспроможність сплатити податок й доручено забезпечити виконання ними м'ясоподатку до 25 лютого за IV квартал попереднього року та I квартал 1933 р.³⁰⁷.

У цілому місцеві органи влади демонстрували разючу інертність: репресії призвели до того, що люди без роздумів виконували будь-які накази. А, якщо виконати їх було неможливо, тоді імітували виконання, створюючи та розсилаючи листи, інструкції, вказівки, навіть знаючи, що їх все одно ніхто не буде виконувати, хіба що відпишуться так само байдуже, як й адресанти, які їх надсилали. Подібна практика настільки вкоренилася в систему управління, що від неї важко позбавитися навіть у сучасних умовах. М. Хатаєвич писав до Й. Сталіна: «...Люди настільки привчилися і звикли кидатися з однієї крайності в іншу – від суцільного голого адміністрування до повного самопливу й відмови від будь-якого жорсткого адміністрування, що пов'язати, поєднати одночасно розворот роз'яснювальної та організаторської роботи в масах із жорстким проведенням всіх необхідних заходів державного примусу та розправи не вміють...»³⁰⁸, але й сам Хатаєвич, як бачимо з його листів, виявляв подібну «схильність» до «крайнощів», впроваджуючи відповідну політику вождя.

Необхідно зазначити, що для пересічного громадянина будь-який представник державної влади в цей період становив страшну загрозу. Так, М. Хатаєвич, заступивши на посаду в Дніпропетровській області, «знайшов» у в'язницях до 25 тис. осіб, яких заарештовували не лише міліціонери, а й навіть поштарі:

³⁰⁶ Державний архів Херсонської області. Ф. П-116. Оп. 1. Спр. 108. Арк. 14–16.

³⁰⁷ Державний архів Херсонської області. Ф. Р-731. Оп. 1. Спр. 78. Арк. 10.

³⁰⁸ Голод в СССР. 1929–1934. Т. 2. С. 656–660.

«Кількість заарештованих по області перевалила до 1 лютого за 25 тис. (у т. ч. більше тисячі членів партії). В арештних приміщеннях у районах творилися невимовні речі. Заарештовані стояли в нетоплених приміщеннях (у сараях), роздягнені, тісно притиснувшись один до одного, і не могли навіть сісти. На один кв. метр площі припадало 3–4 заарештовані. Заарештовував всякий, хто хотів: не лише кожен міліціонер, не лише уповноважений по хлібозаготівлях, а й листоноші, а й уповноважений якої-небудь Вукоопкниги. У дуже великому відсотку були арештовані люди, яких зовсім не варто було заарештовувати, а дійсні вороги і саботажники від арешту вислизали. Нам довелося створити спеціальні комісії (близько 15 комісій), які терміново виїхали в райони, переглянули всі заарештованих і більше 25 % тут же звільнили»³⁰⁹.

Доки голод не ослабив людей, вони намагалися чинити опір свавіллю й несправедливості влади. У терміновій телеграмі земельного відділу Херсонської міської ради до голів сільрад (23.02.1933) йшлося про припинення колгоспних курсів через відсутність продуктів, що мали надходити від колгоспів. Зазначалося, що сільради мають негайно перевірити колгоспи й проконтролювати, щоб останні «організували протягом доби вивезення продуктів для харчування курсантів»³¹⁰. Зрозуміло, що сільради мали стягти цей хліб із колгоспників, які голодують, для курсантів, які потім будуть організовувати колгоспи та роз'яснювати своїм односельцям принади колгоспного життя. Проте один і таких курсантів Г. Ф. Куксенко, член артілі «Заповіт Ілліча» с. Городка Роксандрівської сільської ради Херсонського району, повернувшись із цих курсів у січні 1933 р., зорганізував жіночу волинку і пішов разом із жінками до голови вимагати хліба, бо «народ й так пухне з голоду, а ви ще з нього тягнете посівмат»³¹¹.

Виступ на зборах в с. Агаймани (Нижньосірогозький район) Й. А. Глідера із закликком розбити зсипний пункт і набрати хліба, бо «держава хліб забирає, а люди залишаються голодні й вмирають

³⁰⁹ Голод в СССР. 1929–1934. Т. 2. С. 656–660.

³¹⁰ Державний архів Херсонської області. Ф. Р-731. Оп. 1. Спр. 78. Арк. 30.

³¹¹ Державний архів Херсонської області. Ф. Р-787. Оп. 1. Спр. 493. Арк. 3–13 зв.

від голоду, як це було навесні 1932 р.»³¹², спонукав людей чинити спротив хлібозаготівлі: «Через цю агітацію план хлібозаготівлі по селу виконано лише на 53 %»³¹³. У сусідній Одеській області в середині березня зафіксовано напади жінок на зсипні пункти³¹⁴.

Від голоду намагалися втекти. Великолепетиський райком у своїй Постанові «Про масову втечу з району» повідомляє, що односібники та колгоспники тікають із району сім'ями та поодинокі з кінця 1932 р., особливо з сіл та хуторів Зелена, Зелена № 2, Карайдубина, Мала Лепетиха, Миколаївка, Нижній Рогачик, Рубанівка, Ушкалка³¹⁵. Та від голоду вже ніде було сховатися. У Зеленій № 1 та Зеленівській сільраді в цілому від голоду померло за лютий 17 осіб (усього – 37 осіб, із них 17 дітей), за 11 днів березня – 27 осіб.

Щоб зняти з себе провину у влаштування голоду, влада звично вдається до звинувачення в ньому самих селян. Оскільки про голод не можна було говорити публічно, секретні листи поширюються райкомами для того, щоб ті, своєю чергою, поставилися до надання мізерної продовольчої допомоги дуже вибірково, із «партійною пильністю».

У листі Секретного відділу Дніпропетровського обласного комітету КП(б)У до МПК та РПК «Факты открытия ям у лиц, симулирующих отсутствие хлеба и голодовку» містяться відомості про голод, опухання та смерть дорослих і дітей від недоїдання в області.

Такі факти зафіксовано в більшості населених пунктів, що входили до складу Дніпропетровської області:

- Магдалинівській сільраді;
- артiлі «Промінь», с. Крамарки;
- с. Чаплинка;
- артiлі ім. Ворошилова Шевченківської сільради Магдалинівського району;
- артiлі «Незаможник» Борисівської сільради Нікопольського району;

³¹² Державний архів Херсонської області. Ф. Р-4033. Оп. 7. Спр. 215. Арк. 17, 18.

³¹³ Там само.

³¹⁴ Голод в СССР. 1929–1934. Т. 2. Москва : МФД, 2012. С. 683.

³¹⁵ Державний архів Херсонської області. Ф. П-89. Оп. 1. Спр. 110. Арк. 52.

- артiлі «Червона Долина» Писарівської сільради Синельниковського району;
- артiлі ім. Затонського Саксаганівської сільради;
- колгоспі с. Комісарівка П'ятихатського району;
- колгоспі «3-й вирішальний» Байбаковської сільради Царичанського району;
- колгоспі «Велетень» Новомиколаївської сільради Софіївського району;
- колгоспі «Червоний степ» та артiлі «Новий побут» Новопипівської сільради Олександрійського району;
- с. Михайлівка Солонянського району;
- артiлі ім. Чубаря Петриківської сільради Новомосковського району;
- колгоспі «Культурний» Орлівської сільради Молочанського району;
- Олександрійській і Верхньосірогоській сільських радах;
- артiлі «Згода» Савелівської сільради Нижньосірогоського району;
- Нововасилівській сільській раді;
- артiлі «Шлях селянина» Новокостянтинівської сільради;
- артiлі ім. Сталіна Черкаської сільради;
- Троїцькій сільській раді Нововасилівського району;
- артiлі «Червона Армія» Василівської сільради;
- Карнаухівських хуторах Калинського району;
- с. Лозоватка Криворізького району;
- артiлі «Червоний борець» Новомиргородської сільради Запорізького району;
- артiлі «Червоний Жовтень» Тарасівської сільради Томаківського району;
- с. Новомиколаївка Новомиколаївського району;
- артiлі ім. Косіора Григорівської сільради Лиховського району³¹⁶.

Цей лист мав засудити селян, які голодують самі та змушують голодувати дітей, щоб обдурити державу. Однак насправді такі

³¹⁶ Державний архів Херсонської області. Ф. П-116. Оп. 1. Спр. 123. Арк. 60–64.

вказівки мали на меті спонукати органи місцевої влади прискіпливо поставитися до питання, кому надавати продовольчу допомогу. Колгоспам суворо заборонялося розширювати списки для отримання допомоги. Так, у листі Носача, голови Генічеського райпосівкома до всіх уповноважених ВПК, секретарів партосередків і голів сільрад (08 березня 1933 р.) засуджується порядок надання колгоспникам продовольчої допомоги, тому що начебто списки штучно розширюються «за рахунок ледарів і симулянтів». Носач, мавпуючи вже наведені вище вказівки центральної влади, розпоряджається надавати допомогу лише опухлим від голоду, розмір допомоги мав залежати від кількості трудоднів, відпрацьованих у колгоспі³¹⁷.

Прохання надати додаткову допомогу населенню розцінювалось як порушення партійної дисципліни, проте були випадки, коли уповноважені зверталися за допомогою для селян. Так, уповноважений Хорлівського районного апарату ДПУ УСРР написав офіційного листа до голови Хорлівської контрольної комісії робітничо-селянської інспекції з проханням видати хліба мешканцям с. Першокостянтинівка для харчування, бо мешканці села зовсім не мають їжі та змушені їсти «дохлих коней». За цей лист уповноваженого було виключено з партії та звільнено³¹⁸.

Через інтенсивні хлібозаготівлі постраждали всі категорії населення, навіть ті, що мали користуватися підтримкою держави, у тому числі сім'ї червоноармійців. У листі голови Генічеського райпосівкома Носача від 14 березня 1933 р. всім уповноваженим ВПК і секретарям партосередків повідомляється про окремі факти голодування серед сімей червоноармійців. Райком ухвалює постанову про вжиття негайних заходів для їх продовольчого забезпечення³¹⁹.

Це, як правило, не означало, що родина червоноармійця швидко й гарантовано отримувала допомогу. На практиці стан сім'ї ретельно перевіряли, тобто робили обшук обійстя. Якщо знаходили якісь продукти, сім'я переходила в розряд «симулянтів» з усіма наслідками, навіть якщо її члени опухли з голоду. Червоноармієць, який написав

³¹⁷ Державний архів Херсонської області. Ф. П-116. Оп. 1. Спр. 127. Арк. 12.

³¹⁸ Державний архів Херсонської області. Ф. П-2341. Оп. 1. Спр. 9. Арк. 25.

³¹⁹ Державний архів Херсонської області. Ф. П-116. Оп. 1. Спр. 127. Арк. 17.

скаргу, отримавши з дому листи про те, що його рідні помирають від голоду, також проходив перевірку. Якщо з'ясовувалося, що він поділився цією інформацією з товаришами, червоноармійця могли засудити за антирадянську агітацію. Так сталося із М. К. Зарецьким, червоноармійцем, заарештованим Уманським райвідділом ДПУ та засудженим до 3 років концтаборів. Отримавши звістку з дому, він поділився з товаришами сумними новинами: на хуторі Молодчики Херсонського району люди лежать та вмирають з голоду [у лютому 1933 р.], а навесні весь хутір може померти від голоду³²⁰. У справі згадуються листи з дому, що отримав Зарецький, але в самій справі їх, на превеликий жаль, немає.

Такі випадки суворо переслідувалися, щоб уникнути розголосо, особливо серед солдат. Натомість у газетах опублікували «зразкові» листи червоноармійців, які засуджують «куркульські вигадки про голод» своїх батьків. Отже, батьки боялися жалітися синам, щоб їх не заарештували, а солдатів тримали в покорі за допомогою страху за долю своїх рідних. Проте масовість голоду не могла зупинити розголос та поставила під загрозу боєздатність радянської армії, що стало ще однією причиною, чому влада почала надавати продовольчу допомогу та не залучала армію для посівної в Україні.

Зауважимо, жодна з цих причин не була пов'язана з гуманним ставленням до людини та повагою до її права на життя. Особливо це виявляється у ставленні держави та суспільства до дітей в екстремальних умовах голоду. На прикладі Тягинської та Зеленівської сільрад ми можемо переконатися, що головними жертвами голоду ставали діти. Вони становили більш ніж 50 % тих, хто помер від голоду та супутніх хвороб.

Українське суспільство виявилось нездатним забезпечити умови для життя своєї найменш захищеної категорії. Це – неспроможність батьків забезпечити харчування та необхідні умови для своєї дітей через відсутність їжі, сирітство через смерть батьків, залишення дітей та вбивства на ґрунті голоду. Однак, якщо умови, за яких суспільство не має можливості реалізувати свої соціальні функції із захисту дітей, створює держава шляхом насильства і терору,

³²⁰ Державний архів Херсонської області. Ф. Р-4033. Оп. 7. Спр. 337. Арк. 4, 19, 20, 25.

ми не можемо стверджувати, що це соціальна проблема, оскільки вона є результатом державної політики. Це було політичне вбивство цілого покоління українців радянською державою.

Документи про боротьбу з наслідками голоду 1933 р., мабуть, найбільш переконливо показують злочинну роль радянської держави у вбивстві дітей. У Постанові Дніпропетровського обкому КП(б) У «Про медичну допомогу голодуючим» від 13 лютого 1933 р. через збільшення кількості дітей-підкидьків ухвалюється «...облздоров'я і облнарпросвіту в триденний термін подати свої пропозиції з приводу розширення дитячих будинків... РІКам організувати при дитконсультаціях видачу молока насамперед дітям, які перебувають в особливо важкому стані, зобов'язавши керівників колгоспів, що мають молочні ферми й усупільнену худобу, забезпечити молоком ці консультації. Облздороввідділу разом з облземвідділом у дводенний термін розробити з цього приводу відповідні інструкції й розіслати РІКам»³²¹. На перший погляд, держава схаменулася, перестала морити голодом дітей, і всі сили кинула на ліквідацію наслідків лиха. Та це було не так.

Школи, дитбудинки та інші соціальні заклади повністю фінансувалися з місцевих бюджетів. Податкова реформа 1930 р. суттєво зменшила можливості місцевих бюджетів на користь централізованого регулювання. Фактично всі податки надходили до державного бюджету, у місцевий бюджет могли надходити ті кошти, що залишилися після виконання державного бюджетного плану. Так, вони мала право залишати собі 40 % зібраного продовольства після виконання плану хлібо- та м'ясозаготівель. Однак із листопада 1932 р. Одеська та Дніпропетровська область, як і вся Україна, були зняті з централізованого постачання за вказівкою центрального уряду в покарання за невиконання хлібозаготівлі. Місцева влада не мала можливості придбати продукти харчування й необхідні речі для дитбудинків, геріатричних інтернатів та лікарень.

Більше того, протягом осені-зими через її територію вал зерна йшов на експорт, а ті запаси, що знаходилися на території, належали всесоюзній конторі «Заготзерно» і місцева влада не мала права

³²¹ Голод в СССР. 1929–1934. Т. 2. С. 653–654.

їх чіпати, навіть за умови масових смертей від голоду. Це обурювало людей. Так, у карній справі О. М. Старченка, працівника залізничної станції, заарештованого відділом ДПУ станції Херсон, за «релігійну та антирадянську агітацію», наведено його слова: «..Від тих півфунта хліба, які отримують робітники станції, вони пухнуть, а між тим хліб відправляють за кордон»³²². Однак вони мусили спостерігати, як хліб вантажать за кордон, у той час коли їхні діти помирали від голоду.

«Незалежність» місцевих бюджетів, як і бюджету УСРР, від всесоюзного яскраво виявляється в тому факті, що для того, щоб виділити борошно, цукор та соняшникову олію для дитячих установ, потрібно було отримати особистий дозвіл Й. Сталіна. Тому єдиним резервом для постачання були місцеві колгоспи, де люди помирали від голоду і звідки, власне, й привозили дітей у міста, марно сподіваючись на їх порятунок. Це було замкнене коло смерті, створене політикою СРСР.

Навіть виробленим молоком в умовах голоду колгоспи не мали права розпоряджатися: половину молока колгоспи здавали державі, інша половина рекувізувалася за невивплату зборів та податків. Ті керівники колгоспів, які пускали хоч частку молока для дитячих майданчиків у селі, наражали себе на репресії. Необхідно зазначити, що подібний ризик не зупиняв керівництво колгоспів, про що свідчать карні справи ДПУ та вдячні спогади тих, хто вижив. Проте проблема полягала в тому, що в більшості колгоспів голови змінювалися дуже часто. На думку влади, така плінність кадрів мала забезпечити дотримання радянської законності: новий голова не буде милосердним, зважаючи на сумну долю свого попередника. На практиці це призводило до зростання корупції та господарського безладу. Новопризначений голова брався до справи з визначеною приреченістю та апатією, виявляючи «злочинну бездіяльність» (пиятика з головою сільради та колгоспним правлінням) і «відсутність партійної чуйності» (остання не мала нічого спільного з гуманністю, лише із вмінням відчувати, куди поверне курс партії). У результаті ті господарства, в яких керівництво часто змінювалося, працювали найменш ефективно, у тому числі в організації допомоги населенню.

³²² Державний архів Херсонської області. Ф. Р-4033. Оп. 7. Спр. 754. Арк. 10, 11, 14.

Видаються дивним сподівання керівництва Херсонського району щодо виконання плану збирання посівного матеріалу в середині березня 1933 р. Власне посівна вже мала розпочатися, а в районі було лише 4 % насінневих фондів від потрібної кількості. Тим не менш керівники Арнаутської, Білозерської та Богородицької сільрад і партосередків отримали попередження від керівництва району про вжиття до них найсуворіших партійних стягнень і наказ виконати цей план протягом трьох днів³²³.

Така жорстка позиція місцевих партійців була викликана непослідовною й суперечливою політикою центральної влади. Хоча 15 березня 1933 р. Москва публічно оголосила про надання значної посівпозики Україні, попри цей широкий жест, кожний район, який просив керівництво про додаткову посівпозику, зазнав нищівної критики, аж до репресій проти представників місцевої влади. Як і раніше, їм рекомендувалося зібрати насіння, якого не вистачало, з населення.

У статті всесоюзної газети «Правда» «Кулацкие тенденции сократят план сева остаются безнаказанными» особлива увага приділяється Одеській та Дніпропетровській областям. Цікаво, що в самій статті наводяться слушні аргументи керівників районів, які вважають, що варто не збільшувати посівні площі, а засівати ті, на які вистачає насіння, щоб зберегти якість посіву (ураховуючи проблеми попереднього 1932 р., коли рідко засіяні поля (через вилучення посівного зерна наприкінці 1931 – на початку 1932 р., про це саме в статті не згадується) заросли бур'яном і довелося витратити додаткові сили на прополювання), але це саме й були ті самі «куркульські тенденції», з якими потрібно було боротися³²⁴.

Приблизно 16–17 березня 1933 р. посівпозика почала доставлятися у Генічеський, Нижньосірогозький, Великолепетиський та Новотроїцький райони дуже заплутаними шляхами³²⁵. Ця відсутність логіки і логістики, хаотичне чергування нечуваної жорстокості та «царської милості» повністю деморалізували партійне

³²³ Державний архів Херсонської області. Ф. Р-1005. Оп. 1. Спр. 274. Арк. 78, 87.

³²⁴ *Правда*. 1933. 15 березня. № 73. С. 3.

³²⁵ *Правда*. 1933. 17 березня. № 75. С. 2.

керівництво на місцях. Місцеві партійці або опускали руки з безнадійною приреченістю (а траплялись випадки, що й накладали на себе руки), або починали виконувати безглузді та злочинні накази без роздумів і докорів сумління.

У спільній Постанові Дніпропетровського облвиконкому та обкому КП(б)У «Про заходи організації боротьби з розкраданням насіння на полі під час сівби», датованій 17 березням 1933 р., вимагалось вести «рішучу боротьбу» з крадіжками зерна, аж до застосування зброї. Прокуратура й судові органи зобов'язувалися розглядати справи про розкрадання в триденний термін³²⁶. Влада боялася, що голодне населення з'їсть посівне зерно, як це нерідко траплялося під час голоду затяжної весни 1932 р.

Тільки визнання нереальним збирання посівного фонду з населення та загроза зриву посівної змусили уряд виділити продовольчу допомогу. Тепер її нарешті отримали Київська та Донецька області та АМСРР у розмірі 140 тис. пудів³²⁷. Одночасно на шпальтах газети «Правда» оголосили про виявлення 700 тис. пудів розкраденого та схованого в ямах зерна в Україні³²⁸. Фактично республіку оголосили всесоюзною злодійкою, а доповідь Постишева про застосування переобмолоту та повернення незаконно виданого, розікраденого хлібу переспівувалась у покаючих статтях очільників регіонів України через газету «Правда».

Тривало карне переслідування людей, які намагалися озвучити правду про голод. У березні 1933 р. були засуджені: К. С. Харченко, мешканець с. Каланчак (Хорлівський район), за заклик до одноосібників «ховати хліб в ямах, бо план хлібозаготівель – нереальний і буде голод»³²⁹; Д. М. Охременко, мешканець с. Великі Копані (Цюрупинський район), за слова про те, що «радянська влада відбирає у людей останнє, народ пропадає з голоду, влада грабує хліб та гроші»³³⁰; О. Д. Пиж, мешканець с. Станіслав (Херсонський район),

³²⁶ Державний архів Херсонської області. Ф. П-1379. Оп. 1. Спр. 7. Арк. 5–5 зв.

³²⁷ Голод в СССР. 1929–1934. Т. 2. С. 672.

³²⁸ *Правда*. 1933. 15 березня. № 73. С. 1.

³²⁹ Державний архів Херсонської області. Ф. Р-4033. Оп. 7. Спр. 849. Арк. 12, 13, 14, 20, 23; Спр. 597. Арк. 10, 16 зв., 18, 19.

³³⁰ Там само.

хлібороб-одноосібник, який не виконав план контрактації та проводив розмови про грабінницький характер хлібозаготівлі, у результаті якої настав голод серед селян³³¹, у травні 1933 р. А. В. Петренко (с. Посад-Покровське Херсонського району) за викриття злочинів влади, яким стала хлібозаготівля, та слова: «Люди стали схожі на смерть. Попухли. Вже нараховується до ста чоловік пухлих колгоспників»³³². Інакше кажучи, заходи боротьби з голодом охоплювали насамперед заходи з боротьби з розмовами про голод.

Крім виснаження людей, браку посівного зерна, посівній загрожувало те, що через відсутність фуражу загинуло багато коней. Масовість загибелі худоби підтверджується в листі Одеського ОБЛФВ від 17.03.1933 з приписом «негайно перевірити причини масового падежу тварин у колгоспах, одноосібних господарствах з притягненням винних до відповідальності»³³³. Пошук винуватців не забарився, ДПУ відкрила низку справ проти конюхів. Одночасно кримінальні справи зафіксували голодування та відсутність їжі. Так, у кримінальній справі С. О. Єременка, який працював бригадиром артїлі, із пояснень підозрюваного стає зрозуміло, що його сім'я вже два місяці голодує, не має не тільки продовольчих запасів, а й навіть речей, які можна виміняти на їжу³³⁴.

У зведеннях ОДПУ зазначалося, що через виснаження велика кількість коней в Україні вибула зі строю, збільшився падіж через гостру нестачу кормів, велике навантаження та поганий догляд за худобою. У цілому в СРСР кількість коней з 1929 р. по лютий 1932 р. скоротилась у 2,5 рази. У зв'язку з цим 10 лютого 1933 р. Політбюро ЦК ВКП(б) ухвалило залучати до «легких польових робіт» корів колгоспників і з колгоспних ферм³³⁵. Багато корів загинуло через таку експлуатацію.

Залученню корів до сільськогосподарських робіт усіяко чинило опір населення, оскільки молоко було єдиним джерелом харчування

³³¹ Державний архів Херсонської області. Ф. Р-787. Оп. 1. Спр. 723. Арк. 3–4.

³³² Державний архів Херсонської області. Ф. Р-4033. Оп. 7. Спр. 643. Арк. 10, 11.

³³³ Державний архів Херсонської області. Ф. Р-399. Оп. 1. Спр. 100. Арк. 10.

³³⁴ Державний архів Херсонської області. Ф. Р-787. Оп. 1. Спр. 298. Арк. 6–7.

³³⁵ Голод в СССР. 1929–1934. Т. 2. С. 431–433.

для тих, хто зміг уберегти корову. Урядовці не вбачали жодного протиріччя в тому, що за їхніми вказівками ті самі корови, з одного боку, мають замінити коней, дати рекордний надій, щоб половиною молока забезпечити державні маслозаводи, а з іншого – врятувати дітей при колгоспних дитячих майданчиках від голоду.

У своєму листуванні більшовицькі лідери вже порушували тему, як дуже український селянин «чіпляється» за корову в умовах голоду. Тому, на нашу думку, залучення корів до сільськогосподарських робіт – це жорстокий спосіб змусити селян вийти на польові роботи й водночас завершальний етап організації штучного голоду.

Для кінця березня 1933 р. репресії проти керівництва господарств, як-то керівника артїлі ім. Петровського в с. Кіндійка Херсонського району, яке намагалося зменшити площі посіву, колгоспників, які відмовляються виходити на роботу в період сівби, відбуваються за вказівками ЦК КП(б)У на регулярній основі³³⁶.

Низка документів підтверджує факт, що розподіл продовольчої допомоги населенню, яке голодувало, зокрема й на території Херсонщини, відбувався не за потребою, а з політичних міркувань. Так, у листуванні голови Генічеського РКК-РКІ з сільрадами та колгоспом «Паризька комуна» стосовно кількості дорослих і дітей, які померли від голоду, зокрема зазначається, що чотирьом сім'ям, де були випадки смерті від голоду, відмовлено в допомозі, бо вони не є членами колгоспу³³⁷.

Це підтверджується також Постановою Дніпропетровського облвиконкому та обкому КП(б)У «Про порядок авансування колгоспників натурою з нового урожаю» від 28 квітня 1933 р., що забороняла надавати допомогу борошном та зерном на харчування в дитячих яслах і садках із загальноколгоспних резервів, її могли виділяти лише з авансу колгоспників і тільки для їх дітей, які там знаходилися³³⁸.

Крім того, допомогу, що надавали, не отримували вчасно через бюрократичну тяганину й відсутність адекватної логістики,

³³⁶ Державний архів Херсонської області. Ф. Р-1005. Оп. 1. Спр. 274. Арк. 108–109, 112–113.

³³⁷ Державний архів Херсонської області. Ф. П-116. Оп. 1. Спр. 140. Арк. 3, 4.

³³⁸ Державний архів Херсонської області. Ф. П-116. Оп. 1. Спр. 108. Арк. 160, 160 зв.

розрахунків її реальної потреби. У протоколі засідання бюро Новотроїцького райкому КП(б)У визнається відсутність жодного контролю за розподілом хліба, через що «дитячі установи та населення не отримують його своєчасно»³³⁹.

Ще в лютому 1933 р. Великолепетиський, Високопільський, Нижньосірогозький, Новотроїцький, Генічеський, Іванівський та Калініндорфський райони були визнані владою такими, що голодують, в них були офіційно зареєстровані смерті від голоду (це всі райони сучасної Херсонської області, що входили до складу Дніпропетровської області). Про голод у Бериславському районі стало відомо навіть за кордоном завдяки мешканцям колонії Старошведської.

На березень 1933 р. Херсонський міський народний суд Одеської області вже розглянув кримінальну справу зі звинувачення Н. Ф. Халявко, мешканки с. Киселівка Херсонського району, безробітної, у вбивстві своєї дворічної дитини через тривале голодування сім'ї³⁴⁰. У слідчій справі А. К. Заблоцького йдеться про випадки голодної смерті в Голій Пристані та с. Чалбаси³⁴¹. Секретар партійного осередку с. Агаймани Нижньосірогозького району Афанасьєв повідомив райком партії, що протягом 9 березня 1933 р. в селі померло 9 осіб, є багато пухлих дітей, а люди їдять своїх собак та котів³⁴².

Незважаючи на те що М. Хатаевич запевняв, що завдяки продовольчій допомозі ситуація з голодом контрольована, низка повідомлень свідчить про те, що голод у квітні ще не досяг верхньої межі й тільки починає збирати врожай смертей.

Так, Генічеський район, стан у якому вважався ще в лютому тяжким, але порівняно з іншими районами Дніпропетровської області не критичним, у середині квітня досяг пікової точки. Про це свідчить лист голови райпосівкома Носача до всіх політвідділів МТС та радгоспів, у якому міститься інформація про збільшення кількості смертей від голоду в першій декаді квітня 1933 р. Особливо

тяжким положення визнане «у селах Рождественці, Петрівці, 2-х Михайлівках, Стокопаннях, Юзкуях, Новогригорівці»³⁴³. Із листування Генічеського райвиконкому дізнаємося про масову загибель людей від голоду, непоховані трупи та випадки канібалізму³⁴⁴.

Однак і у Великолепетиському районі, який отримав за клопотанням М. Хатаевича більшу продовольчу допомогу, ніж Генічеський, засвідчується зростання кількості смертей від голоду, що підтверджує думку про декларативний характер допомоги. У рішенні Великолепетиського бюро РПК «Про продовольче становище району» від 21.04.1933 зафіксоване зростання смертності від голоду³⁴⁵.

В актах запису смертей збереглися записи з причиною смерті: «від голоду», «від виснаження», але відсутні жодні коментарі та реакції влади з цього приводу. Так, у книзі записів актів цивільного стану виконавчого комітету Широкобалківської сільської ради Херсонського району вказано 18 випадків смерті від дистрофії в період з 17.04.1933 по 02.07.1933. Зазначимо, що ця книга не була передана до фонду РАЦС, а зберігалась у фонді виконкому, й саме тому, імовірно, дійшла до нашого часу, на відміну від інших книг, цілеспрямовано знищених владою³⁴⁶. Цим актам передуює постанова від 5 квітня 1933 р. Херсонського міськкому КП(б)У, в якій йдеться про незадовільний стан сівби, особливо в колгоспах Станіславу, Широкої Балки, Цареводару, Федорівки, Богородицького, Чорнобаївки та притягнення колгоспників до відповідальності за шкідництво під час посівної в селах Кізомис та Широка Балка. Не важко пов'язати між собою ці події для пояснення ситуації, що склалась у цих населених пунктах.

Численні адміністративні зміни, що мали місце в 1933–1939 рр. та супроводжувалися розформуванням і створенням нових районів, сільрад, також не сприяють встановленню точних цифр. Однак якщо ці зміни можна реконструювати, то виконати подібний аналіз, спираючись на статистичні дані, набагато складніше.

³³⁹ Державний архів Херсонської області. Ф. П-109. Оп. 1. Спр. 34. Арк. 66.

³⁴⁰ Державний архів Херсонської області. Ф. Р-787. Оп. 1. Спр. 960. Арк. 5.

³⁴¹ Державний архів Херсонської області. Ф. Р-4033. Оп. 4. Спр. 290. Арк. 17–19.

³⁴² Державний архів Херсонської області. Ф. П-48. Оп. 1. Спр. 79. Арк. 5.

³⁴³ Державний архів Херсонської області. Ф. П-116. Оп. 1. Спр. 123. Арк. 42.

³⁴⁴ Державний архів Херсонської області. Ф. П-116. Оп. 1. Спр. 128. Арк. 42.

³⁴⁵ Державний архів Херсонської області. Ф. П-89. Оп. 1. Спр. 110. Арк. 38.

³⁴⁶ Державний архів Херсонської області. Ф. Р-175. Оп. 1. Спр. 149. Арк. 32, 33, 34, 35, 36, 38, 40, 46–49, 51, 52.

Вони не настільки докладні, щоб можна було відстежувати рух населення не лише на рівні сільради, а й цілого району. Та все ж основна проблема полягає в неповному збереженні архівів, про що вже йшлося в огляді Джерел.

Однозначно посівна збіглася з початком масових смертей від голоду. Бойкот посівної через голод набув значних масштабів: у Генічеському, Новотроїцькому, Херсонському, Цюрупинському районах райпарткоми ухвалюють постанови про застосування репресій, караючи через незадовільний стан сівби. У районах Степової України опір селян посівній кампанії набув загального характеру. Влада шляхом репресій і погроз намагалася вигнати селян на сільськогосподарські роботи. Колгоспникам погрожували арештом, одноосібникам позбавленням землі та засланням на Північ. Так, Херсонський міськком КП(б)У на початку квітня 1933 р. ухвалив застосувати прокуратурою до одноосібників, які «злісно саботують сів, постанови РНК УСРР від 15 лютого 1933 р. про позбавлення користування польовою і присадибною землею, конфіскацію озимих засівів, віддання до суду та висилку за межі району», зокрема в селах Арнаутка, Білозерка, Цареводар, Кізомис, Музиківка, Кіндійка. Своєю чергою, по партійні лінії зазнавали тиску від ЦК місцеві комуністи, які «прозвучали» в газеті «Правда» в статті, де йшлося про незадовільну роботу Херсонської парторганізації та редакції її друкованого органу – газети «Наддніпрянська правда» під час сівби³⁴⁷.

Однак ослаблене від голоду населення вже не реагувало на погрози та арешти. Більше того, одноосібники, які раніше трималися за свої земельні наділи, почали самі кидати землю, відмовляючись її засівати. Життя в сільській місцевості стало настільки нестерпним, що жодні заборони та погрози не могли зупинити вихід із села людей, які ще могли пересуватися. Вони тікали до міст, великих залізничних вузлів, мандрували між селами та містечками, зустрічаючи смерть на півдорозі.

Проте частину людей приваблювала посівпозика, що із запізненням, але все ж надійшла до колгоспів. Влада небезпідставно

³⁴⁷ Державний архів Херсонської області. Ф. Р-1005. Оп. 1. Спр. 274. Арк. 137.

побоювалася, що колгоспники вживатимуть в їжу посівне зерно, як це було дощової весни 1932 р. У людей не було моральних заборон щодо цього: вони страждали від голоду, а це зерно було тим самим, відібраним у них харчовим ресурсом. Як і минулого року, покаранням для тих, хто буде красти зерно на полях, було вигнання з колгоспу та ув'язнення. Однак було зрозуміло, що мало знайдеться людей, які зможуть втриматися від крадіжок через голод. Факти крадіжки насіння та притягнення до відповідальності зафіксовані в усіх районах Херсонщини. 27 березня 1933 р. Генічеський райком, з огляду на випадки крадіжок насіння на полі в с. Новогригорівка Стокопанівського району, погрожував притягувати до суду та виключати із колгоспів, незалежно від розмірів крадіжки³⁴⁸.

На початок квітня виступи проти насильницького залучення до сільськогосподарських робіт поширилися. В анкеті-характеристиці Цюрупинського району згадуються випадки відкритих куркульських виступів, окремих куркулів проти хлібозаготівель³⁴⁹. У Дніпропетровській області в сільськогосподарській артілі ім. Воровського Каменської сільради Нижньодніпровського району колгоспники написали заяву про припинення роботи, якщо не буде надана продовольча допомога³⁵⁰.

На початок квітня не всі колгоспи та артілі змогли розпочати сівбу й через те, що не був завезений посівматеріал, обіцяний ще в середині березня. Так, у протоколі засідання бюро Новотроїцького райкому КП(б)У від 9 квітня 1933 р. йдеться «про незадовільний стан сівби в зернорадгоспі “Доренбург” через відсутність посівматеріалу»³⁵¹. На фоні основної проблеми відсутність організації праці та невідповідності тракторного парку вже нічого не вирішували.

Херсонський міськком, отримавши догану, намагався репресивними методами домогтися від селян припинити бойкот посівної, знову взявшись за усупільнення корів. Йдеться про відставання

³⁴⁸ Державний архів Херсонської області. Ф. П-116. Оп. 1. Спр. 123. Арк. 107.

³⁴⁹ Державний архів Херсонської області. Ф. П-137. Оп. 6. Спр. 7. Арк. 30–33.

³⁵⁰ Державний архів Херсонської області. Ф. П-116. Оп. 1. Спр. 108. Арк. 62–64.

³⁵¹ Державний архів Херсонської області. Ф. П-109. Оп. 1. Спр. 34. Арк. 113–115.

Херсонського району, зокрема колгоспів Станіслава, Цареводару, Широкої Балки, Богородицького під час сівби ранніх культур. Відзначивши невиконання попередньої постанови міськкому партії від 5 квітня 1933 р., міськком наказав використовувати корів замість коней для підвезення насіння, пального, води та фуражу³⁵².

Необхідно зазначити, що виїмка посівного фонду, а потім завезення зерна невідомої якості із союзних зерносховищ негативно вплинули на схожість зернових. Практика централізованого засипання посівного фонду призвела до того, що зерно, яке раніше дбайливо добиралося для посіву селянами за певними технологіями, тепер діставалось із загальносоюзних буртів. СРСР довелося згодом закупати високоякісне посівне зерно в Канаді через хижацьке ставлення влади до агрономічної культури.

Крім того, селяни були змушені зберігати, а точніше ховати від влади, посівне зерно в непристосованих місцях, у тих самих зернових ямах, де воно псувалося від вологості, пошкоджувалося гризунами. Це велика трагедія, бо часто, намагаючись зберегти посівне зерно, а отже, шанс на життя в наступному році із майбутнім врожаєм, люди терпіли муки голоду, спостерігаючи страждання своїх дітей.

Через весняні холоди, надмірні дощі, а головне – використання насіння поганої якості в колгоспах Херсонського району навесні 1933 р. загинуло 4 % озимих культур. Справу за фактом загибелі озимини передали до прокуратури, зокрема в колгоспі с. Посад-Покровське³⁵³. Невідомо, чи розглядалася така справа в суді, принаймні у фонді міськсуду така справа відсутня. Зазвичай такі випадки оприлюднювали, щоб переконати людей, що в їх стражданнях винні «шкідники», «вороги народу», а не влада.

Винні знаходились усюди. До карної відповідальності притягувався конюх артілі «Батрак» с. Білозерка за крадіжку корму для коней, що «призвело до погіршення стану здоров'я худоби»³⁵⁴. Видається дивним, що в коней цієї артілі був якийсь корм:

³⁵² Державний архів Херсонської області. Ф. Р-1005. Оп. 1. Спр. 274. Арк. 146–148.

³⁵³ Там само. Арк. 149, 159.

³⁵⁴ Державний архів Херсонської області. Ф. Р-787. Оп. 1. Спр. 91. Арк. 13.

на засіданні Херсонської міськради доповідалося про погіршення в районі стану «кінського тягла за виснаженістю, збільшення захворювань і падежу», що, за висновками комісії, стало наслідком відсутності фуражних кормів в усьому районі.

Трохи згодом міськрада, заслухавши інформацію про падіж коней, зокрема в колгоспах сіл Музиківка, Федорівка, Кізомис, Широка Балка, дійшла висновку, що твердження: «Без концкормів робити не можна – коні подохнуть» – це куркульська агітація й зобов'язала прокуратуру розслідувати цю справу та судити винних у показовому порядку.

«Шкідники» та «вороги народу» загрожували також кролівництву. У наказі Одеської обласної контори управління кролівництва до всіх міжрайконтор попереджалося про притягнення до карної відповідальності завідувачів кролефермами та всього зоотехнічного й ветеринарного персоналу за надання дозволу на забій кролематок і самців, призначених для розпліднення. Якщо виявлялися випадки забою кролематок та самців, призначених для розпліднення, або їхній брак чи виснаження, винних рекомендувалося негайно притягати до відповідальності³⁵⁵.

Отже, на виснажених напівживих конях і коровах до посівної взялися працездатні колгоспники, які погодилися працювати за тарілку «затірки» та півстакана молока для своїх дітей на дитячих майданчиках, організованих колгоспами.

Однак більша частина населення відмовилася від вирощування зерна через хижацьку політику держави та зосередила свою увагу на власні присадибні ділянки, які через те влада погрожувала відібрати.

Тому до посівної були залучені містяни, які також тривалий час потерпали від голоду, а тепер були змушені розділити з селянами їхню гірку та виснажливу працю.

У другій половині XIX ст. для виконання сезонних сільськогосподарських робіт на Південь України стікались тисячі найманих робітників з України та Росії. Потреба в найманій праці було обумовлена примітивністю сільськогосподарських знарядь

³⁵⁵ Державний архів Херсонської області. Ф. Р-391. Оп. 1. Спр. 6. Арк. 92.

у співвідношенні до величезних територій, що засівалися пшеницею для її подальшого експорту. «Золоте» зерно збагачувало власників економік, а робітники отримували мізерну плату, грубу їжу та знаходились у постійній небезпеці через поширення епідемій, які супроводжували значні скупчення людей, які погано харчувалися, не дотримувалися мінімальних санітарно-гігієнічних вимог та тяжко працювали. Ф. Бродель писав про це, звертаючи увагу на схожі процеси на Півдні Франції, коли замість заробітку наймані робітники знаходили загибель від малярії та інших хвороб – супутників важкої праці й недоїдання.

Однак на території колишніх Херсонської та Таврійської губерній ніколи не проживало достатньо населення, щоб засіяти та зібрати врожай вчасно, коли кожний день зволікання може призвести до його загибелі або суттєвої втрати зерна. Тож потреба в сторонній найманій праці в XIX ст. була обумовлена демографічним чинником. Проте не тільки.

І в царській Росії експортери зерна ніколи не зупинялися, щоб подивитися, чи достатньо в селянина залишилося запасів у коморі, щоб пережити зиму та стати до праці весною. У той час коли дешева пшениця з Півдня України наводняла Європу, її населення могло терпіти голодовку, із усіх ресурсів, мабуть, людський вважався найбільш малоцінним, дешевшим, ніж кінь чи віл. Прийшли наймані робітники користувались особливим попитом. Передусім через те, що після завершення циклу вони самі відпливною хвилею покидали наш не дуже гостинний край через брак їжі і кожен день зволікання жахав відсутністю даху над головою в настанні зими та швидким таненням мізерного заробітку.

Запровадження механізованої праці зменшило потребу в сільськогосподарських робітниках, але не вирішило її остаточно. Сільськогосподарська техніка початку XX ст. була недосконалою, вимагала високого рівня сільськогосподарської культури, впровадження досягнень агрономічної науки, праці кваліфікованих робітників. Це все було доступним для великих господарств, але завдяки столипінській реформі та популяризації кооперації впровадження техніки та агрономії набуває поширення й у фермерських господарствах заможних селян.

Ми не можемо знати, як склалася б подальша доля сільського населення Південної України, але тривале та кровопролитне протистояння радянської Червоної армії та селянських отаманів Махна й Григор'єва говорить про те, що ленінський лозунг «Земля – селянам» навряд чи був здатний ввести когось в оману.

Нова влада, керуючись ідеологічними засадами побудови комунізму, виступила проти заможних селян та використання найманої праці. Проте для успішного ведення сільського господарства новоствореним комунам не вистачало техніки, агрономічної освіти, а головне – економічного стимулу. Навіть за наявності доброї волі їх членів ці підприємства були приречені на провал, бо ненаситна потреба радянської держави в українському хлібі законсервувала сільське господарство, «закріпачуючи» селян, позбавивши їх свободи вибору, та спричинила могутній імпульс «виходу» з села, який можна було зупинити лише зустрічною хвилею насилля.

Цей імпульс зберігся й далі руйнує українське село сьогодні: сільське населення бачить для своїх дітей іншу долю, ніж виснажливу і невдячну працю. Урбанізація за таких умов, відсутність економічних механізмів для підвищення привабливості зайнятості населення у виробництві сільськогосподарської продукції можуть призвести до продовольчої кризи, дефіциту продуктів харчування в сучасній Україні.

Проте навесні 1933 р. через загибель та ослаблення від голоду великої кількості працездатного населення влада була змушена відмовитися від своїх планів щодо масштабної депортації селян на Північ, що була запланована як захід проти антирадянських рухів. В «Инструкции всем партийно-советским работникам и всем органам ОДПУ, Суда и Прокуратуры» Голови РНК СРСР В. Молотова від 08.05.1933 йдеться про обмеження кількості сімей українців, яких засуджено до заслання в Сибір³⁵⁶. На той момент у Дніпропетровській та Одеській областях померло близько 480 тис. населення, половину з якого склали діти та особи похилого віку. Й. Сталін очевидно робив певні розрахунки щодо кількості населення, яке заважало йому йти до зміцнення особистої влади. Ми можемо переконатися в цьому,

³⁵⁶ Державний архів Херсонської області. Ф. П-116. Оп. 1. Спр. 123. Арк. 99, 99 зв.

передивляючись сотенні й тисячні списки для розстрілів і репресій, та в списки репресій у процентах «розкуркулених», «висланих», засланих. Демографічне піднесення, зафіксоване переписом 1926 р., дало Й. Сталіну віру в його сталість і безперервність. Його переконання в непотрібності цілих класів і народів, необхідності їх повного знищення, не завжди мали під собою переносний сенс, скоріше, це було жорстокою реальністю.

Однак демографічні механізми, які дійсно спрацьовують, відновлюючи населення після епідемій, війн та голодовок, не здатні забезпечити робочою силою в той момент, коли потрібно чийсь недолугий та лихий волі. Для цього потрібен час. Голод 1932–1933 рр. вдарив по колгоспниках, які заплатили за хліб своєю кров'ю та життям своїх дітей. Працездатні чоловіки першими ставали жертвами недоїдання і вмирили в разі збільшення фізичного навантаження, бо саме така клініка дистрофії внаслідок голоду.

Оскільки вся територія СРСР внаслідок сталінської економічної політики та боротьби з незгідними вже страждала від голодовки, Й. Сталін вирішив вкотре пожертвувати Україною, щоб втримати свою владу. Для цього було потрібно лише зібрати й вивезти врожай озимини.

У кінці квітня 1933 р. озима пшениця на Херсонщині ще не досягла молочної зрілості, але влада вже почала вживати заходи, щоб виснажене голодом населення не вжило в їжу зелене зерно. Такі випадки зафіксовані в Західній Європі лише в найстрашніші та масштабніші голоди: «...У 1694 р. біля Мелана пожнивували до того, як хліб дозрів, бо “багато людей харчувалося травою, наче тварини”...»³⁵⁷ Однак радянській владі не потрібно було зазирати в сиву давнину: голод в Країні Рад йшов один за одним – 1921–1923, із 1928 по 1934 р. Покладаючи сподівання на безкінечність людського ресурсу, влада спрямовувала зусилля на збереження ресурсу матеріального, виявляючи вигадливість у винайденні нових форм та поширюючи вже апробовані форми насилля над українським населенням.

³⁵⁷ Бродель Ф. Матеріальна цивілізація, економіка і капіталізм. XV–XVIII ст. Т. 1 : Структура повсякденності: можливе і неможливе / пер. Григорій Філіпчук. Київ : Основи, 1995. С. 55.

Це було насилля ідеологічне, що переростало у фізичне. У резолюції VIII розширеного пленуму Новотроїцького РВК від 18.04.1933 відбиті основні ідейні посилки центральної влади, адресовані партійцям для впровадження. Нагадуючи про невиконання плану хлібозаготівель у 1932 р. та звинувачуючи в недостатньо рішучій боротьбі із куркулями, колишніми петлюрівцями та махновцями, влада спрямовувала їх на боротьбу зі зрізання колосків і наказувала залучити міліцію для охорони врожаю³⁵⁸.

Подібні інструкції отримали партійні керівники Одеської області. Витяг із листа секретаря Херсонського міськпарткому Клочка до секретарів партосередків, парторганізаторів колгоспів, голів сільрад та голів колгоспів [28 квітня 1933 р.] свідчить про те, що влада підготувалася до всіх можливих виявів непокори задовго до жнив. А, крім сумно звичних звинувачень та закликів до класової боротьби, він містить й пряника – обіцянки зробити селянина заможним та відмінити оплату в трудоднях (вони насправді були відмінені, але лише в 1966 р.!) – за умови перемоги над класовим ворогом, який перешкоджає радянській владі та є головним винуватцем «тимчасових харчових труднощів»: «Шановні товариші! Нашому району, як і іншим південним районам Одеської області, залишилися буквально лічені дні, щоб почати найвідповідальнішу сільськогосподарську кампанію, що має виключне політичне значення – збирання врожаю і поставку хліба державі...

...Значна частина парторганізацій села не розгорнула масово-політичної роботи серед широких колгоспних мас, не перенесла центру масово-політичної роботи у виробничу бригаду. Не розгорнули справжньої боротьби з маневрами й підступами класового ворога та його агентури. Несвоєчасно викривають усілякі вияви ворожих дій куркулів, петлюрівсько-махновських недобитків, націоналістично-буржуазних та інших контрреволюційних елементів, які намагаються і ще намагатимуться своєю шкідницькою роботою зірвати виконання колгоспами зобов'язань перед державою, підірвати організаційно-господарське та політичне зміцнення колгоспів,

³⁵⁸ Державний архів Херсонської області. Ф. Р-1190. Оп. 1. Спр. 2. Арк. 56, 57, 58, 59, 60, 61.

перетворення колгоспників на заможних, ліквідацію вже цього року наших трудоднів.

Перевірка стану підготовки виявила низку яскравих фактів класової боротьби на селі, навколо яких потрібно змобілізувати увагу, партійно-класову пильність усієї парторганізації, щоб завчасно дати відсіч всім маневрам класового ворога і запобігти хибам минулого року.

По колгоспах нашого району класово-ворожі елементи, які організовують розкрадання хліба (П.-Покровське, Микольське, Роксандрівка тощо), ріжуть колоски і під виглядом очистки ланів, шляхів од бур'янів, збирання кормів для коней – косять хліб. Це виявилось в колгоспах Хведорівки, у комуні ім. Чубаря, колгоспі ім. Калініна (Надеждівка).

У колгоспі «Шлях до соціалізму» класово-ворожий елемент завдав минулого року такої великої шкоди колгоспові – знову розгорнув шкідницьку роботу: останніми днями через брак класової пильності партійців і комсомольців цієї артілі куркульські агенти спалили там молотарку.

У П.-Покровському та Ц.-Дарі куркулі та їхні агенти розгорнули шалену агітацію проти в'язання хліба. У Станиславі, в арт. «Серп і Молот», підривають труддисципліну, ведучи злісну контрреволюційну агітацію проти виходу на роботу: мовляв, «не треба дуже гнатися за трудоднями, бо однаково не за всі трудодні платити-муть натурою».

Використовуючи тимчасові харчові труднощі, куркульська аген-тура Микольського, Ц.-Дару та Роксандрівки підбурює колгоспників: «Якщо годуватимуть, отоді й вийдемо на косовицю», або ж «не складайте договорів із колгоспами про використання корів на польових роботах, бо це призведе до усупільнення корів». Ворожі елементи сіють серед отсталих колгоспників невір'я в закон про обов'язкову поставку зерна державі: «Все одно, якщо буде більший урожай, тим більше візьмуть, а ми залишимося знову без хліба»...³⁵⁹

Важко сказати, наскільки переконливою була аргументація листа для місцевих партійних функціонерів у ситуації, яка склалась

³⁵⁹ Державний архів Херсонської області. Ф. П-186. Оп. 1. Спр. 2. Арк. 6, 6 зв.

в Україні, бо партійці часто тікали зі своїх керівних постів у сільській місцевості, не чекаючи репресій або смерті від голоду. Подібні обставини окреслені в заяві уповноваженого посівної компанії ділянки № 3 начальнику політвідділу Рубанівської МТС Жолудю про звільнення (12.05.1933), а саме, причинами звільнення вказані загроза голодної смерті та масові випадки смерті від голоду в с. Рубанівка³⁶⁰. А в одній з особових справ комуністів, виключених з лав ВКП(б) в процесі чищення партії, причиною виключення з лав партії вказується дезертирство з колгоспу на два тижні для пошуку хліба³⁶¹.

Загибель працездатних колгоспників від голоду, адже за тими даними, що збереглися, смертність від голоду була найбільшою серед членів артілей та колгоспів, обумовлювала потребу в новій хвилі околгоспнення.

Травень 1933 р. дає збільшення смертності від голоду майже вдвічі. Про це свідчать відомості про смертність Тягинської сільради Бериславського району³⁶². Подібна динаміка фіксується по всій Україні.

Однак для Тягинської сільради нагальним питанням на кінець травня 1933 р. став не порятунок жителів від голоду, а запровадження охорони колгоспних полів, у тому числі через випадки викопування посаженої картоплі³⁶³.

У цілому засвідчується тенденція до збільшення покарання за крадіжки зерна для колгоспників. Вона тягла за собою значну кримінальну відповідальність. Так, у Новотроїцькому районі засуджені за крадіжку зерна: тракторист за 8 кг – на 5 років, колгоспник-середняк за 4 кг – на 5 років, а ось мірошник млина за 3 пуди 2 фунти – усього на 1 рік (02.05.1933)³⁶⁴. За фактом крадіжки в колгоспі «Червоний прапор» Херсонського району колгоспником 8 кг пшениці його виключили з колгоспу і віддали під суд (06.08.1933)³⁶⁵.

³⁶⁰ Державний архів Херсонської області. Ф. П-89. Оп. 1. Спр. 129. Арк. 80, 80 зв.

³⁶¹ Державний архів Херсонської області. Ф. П-141. Оп. 4. Спр. 54. Арк. 97.

³⁶² Державний архів Херсонської області. Ф. Р-314. Оп. 1. Спр. 159. Арк. 33.

³⁶³ Державний архів Херсонської області. Ф. Р-314. Оп. 1. Спр. 179. Арк. 48.

³⁶⁴ Державний архів Херсонської області. Ф. Р-1190. Оп. 1. Спр. 34. Арк. 116.

³⁶⁵ Державний архів Херсонської області. Ф. Р-1005. Оп. 1. Спр. 192. Арк. 135–136.

Хоча продовольча допомога надавалася передусім радгоспам, якщо мова йшла про здавання продукції, виявлялося, що ситуація там не ставала від того кращою. Керівництво в радгоспах дуже часто змінювалося, директори, агрономи, зоотехніки за будь-яку провину потрапляли під репресії, не встигнувши увійти в курс справ, і від того часто-густо жили одним днем.

«Радянське господарство», тобто радгосп, уособлювало собою перетворення селянина на сільськогосподарського робітника, який не володіє засобами виробництва. На відміну від колгоспників працівники радгоспів спочатку могли приходити та йти, коли їх не влаштували умови праці, а головне – отримували заробітну плату. Однак часто «умови» включали проживання в бараку, який здебільшого спочатку потрібно було побудувати своїми руками, заробітну плату затримували, тож робітники працювали за харчування в столовій. Саме тому радгоспи поповнювалися здебільшого випускниками дитячих будинків, за потреби туди направлялися добровільно-примусово комсомольці та комісовані червоноармійці. Згодом зміни, внесені до трудового законодавства, вже не дозволяли звільнитися без дозволу директора. У 1933 р. харчування в радгоспах стало дуже мізерне та недостатнє, що не сприяло дотриманню трудової дисципліни як з боку робітників, так і з боку керівництва радгоспів.

Так, у листі Одеського обкому спілки робітників тваринницьких радгоспів Херсонській міськпрофраді про розв'язання проблем забезпечення робітників м'ясом йдеться про факти шкідництва: крадіжок, підпалювання ферм із поголів'ям скота, невиконання завдань із заготівлі продукції, що призвело до зняття винних з роботи в радгоспах Бериславського, Великолепетиського, Голопристанського районів³⁶⁶.

Не в кращому становищі знаходилося кролівництво. Управління кролівництва НКЗС УСРР звернуло увагу на перевиконання у II кварталі 1933 р. плану із заготівлі кролячої шкірки та з'ясувало, що населення «під якимось впливом» знищує поголів'я кролів на м'ясо, що може становити загрозу плану розвитку кролівництва в Україні. Управління вирішує перевірити дійсний стан кролячого поголів'я,

³⁶⁶ Державний архів Херсонської області. Ф. Р-1005. Оп. 1. Спр. 192. Арк. 78.

«в разі виявлення злісного знищення кролячого поголів'я, справи передавати до суду для притягнення винних до відповідальності»³⁶⁷.

Голод та смерть від голоду серед колгоспників у листі політсектору Дніпропетровського обласного земельного управління політвідділам області про боротьбу зі страйком колгоспників від 01.06.1933 названі симуляцією та методом організації масових заворушень куркульськими та антирадянськими елементами³⁶⁸. Це один із прикладів викривлення інформації про голод, характерний саме для 1933–1934 рр., згодом навіть згадка «продовольчих труднощів» зникає із документів. «Не згадується голод в «Нарисах історії обласних партійних організацій Південних областей»³⁶⁹, на шпальтах тогочасних обласних газет «Більшовицький шлях», «Південна правда», «Херсонська правда», «Чорноморська зірка», «Наддніпрянська правда». Уперше факт голоду 1932–1933 рр. в Україні був визнаний у грудні 1987 р.» – слушно зазначає дослідник Голодомору 1932–1933 рр. на Півдні України Анатолій Бахтін³⁷⁰. Проте у 1933 р. замовчування голоду мало гостроактуальне політичне значення: колгоспник, який скаржився на голод та відмовлявся працювати через виснаження, мав чітко уявляти, що він виступає проти держави.

3.4. Голод 1932–1933 років у містах Херсонщини

За підрахунками демографів більшу частину жертв Голодомору 1932–1933 рр. становили сільські мешканці. Проте окремі українські міста постраждали від голоду не менше, ніж села. Серед таких міст був Херсон. За десять років до початку Голодомору Херсон пережив

³⁶⁷ Державний архів Херсонської області. Ф. Р-391. Оп. 1. Спр. 6. Арк. 119.

³⁶⁸ Державний архів Херсонської області. Ф. П-89. Оп. 1. Спр. 108. Арк. 6.

³⁶⁹ Нариси історії Миколаївської обласної партійної організації. Одеса : Маяк, 1969. 396 с.; Нариси історії Одеської обласної партійної організації. Одеса : Маяк, 1979; Нариси історії Херсонської обласної партійної організації. Сімферополь : Таврія, 1970.

³⁷⁰ Бахтін А. М. Колективізація сільського господарства і голод на території Півдня України (1929–1933 роки) [Текст] : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : 07.00.01 / Національний ун-т «Киево-Могилянська академія». Київ, 2006. С. 7.

страшний голод 1921–1923 рр. Однак якщо події голоду 1921–1923 рр. у Херсоні були задокументовані та стали широко відомі, про події голоду 1932–1933 рр. ми дізнаємося з обмеженого кола джерел.

Основною причиною голоду в Херсоні та містах Херсонщини: Каховці, Генічеську тощо – стало повне припинення централізованого забезпечення продуктами харчування та неможливість знайти інші джерела їжі в регіоні, охопленому голодом.

Чому так склалося? Херсон та міста Херсонщини були центрами сільськогосподарського регіону, де вирощували хліб. У місті не існувало «робітничого класу»: та невелика кількість промислових підприємств забезпечувалася кадрами з села, які постійно прибували. І ці підприємства також були спрямовані на перероблення продукції сільського господарства. Так, для забезпечення її потреб у 1933 р. в Херсоні також будують консервний завод та елеватор.

Отже, коли в листопаді 1932 р. через невиконання плану хлібозаготівель радянське керівництво ухвалює рішення про припинення централізованого постачання низки українських міст, Херсон закономірно опинився в числі саме таких. Тоді це пояснювалося браком продовольства в СРСР та необхідністю першочергово забезпечити хлібом центральні російські міста – Москву та Ленінград, а також стратегічний промисловий район – Донбас. У той час міста – центри сільськогосподарських регіонів УСРР мали подбати спочатку про виконання плану хлібозаготівель, а лише тоді – про власне постачання. Очевидно, що радянська влада планувала використати їхні партійний та робітничий людські ресурси для посилення тиску на селянство. Цей механізм вже використовувався в попередні роки: «шефство» над колгоспами та «буксирні бригади» не стали новинкою. Однак цього разу радянська влада оцінила зусилля містян дуже низько і фактично зробила їх так само винними в невиконанні хлібозаготівель, як і селян.

На території УСРР хлібозаготівлю офіційно припинили рішенням ЦК КП(б)У 14 січня 1933 р.³⁷¹ Це дозволило публічно звітувати про дострокове виконання завдань першої п'ятирічки. Проте керівникам областей було наказано забезпечити подальше виконання

³⁷¹ Голод в СССР. 1929–1934. Т. 2. С. 339–240.

«зниженого» плану хлібозаготівель: «Зобов'язати обкоми, залишені після цього зниження, до виконання хлібозаготівлі (станом на 11 січня 1933 р.) без мірчука: 1) по Дніпропетровській обл. – 7,8 млн пуд.; 2) по Одеській обл. – 6 млн пуд.; 3) по Харківській обл. – 4,2 млн пуд.; 4) по Донецькій обл. – 2,7 млн пуд., безперечно, повністю виконати не пізніше 5 лютого»³⁷².

Інакше кажучи, Одеська та Дніпропетровська області були оголошені такими, що не виконали план. Це відображено в рішенні Одеського обласного пленуму КП(б)У, на якому Постишев доповів про невиконання Одеською областю завдань із хлібозаготівлі. У результаті було зміщено очільника області Майорова та його апарат, що «поширювали елементи політичної розгубленості», виявили «бездіяльність у боротьбі з куркульською підривною роботою в колгоспах та саботажем хлібозаготівель»³⁷³, а міста області були зняті з централізованого постачання.

Для Херсона недопостачання хлібом не було новиною, місто із згортанням політики непу перманентно перебувало в продовольчій кризі, особливо в зимові та весняні місяці. Проте в 1932 р. продовольче становище міста виявило ознаки кризи вже в «ситному» серпні. Це було пов'язано із посиленням репресивної політики радянської влади, спрямованої на все населення УСРР, а не лише сільське. Якщо порівняти, скільки випікалося хліба в різні місяці, можна спробувати оцінити, наскільки погіршилося продовольче становище міста. Так, у серпні 1932 р. в Херсоні випікалося від 55 до 35 т хліба, причому зазначалося, що ця кількість не забезпечувала щоденного нормального функціонування хлібозаводу. Із листопада 1932 р. ця норма була скорочена до 15 т, проте вже в січні 1933 р. Херсоноблпостач замість відпуску для міста лише 5,5 т хліба. Як можемо перекоонатися, відпуск хліба для міста скоротився в 10 разів³⁷⁴.

Судячи з документів того часу, основною організацією, що опікувалася забезпеченням продовольством працюючого населення та населення, яке офіційно було зареєстрованим як безробітне, була

³⁷² Голод в СССР. 1929–1934. Т. 2. С. 339–240.

³⁷³ Державний архів Херсонської області. Ф. Р-1005. Оп. 1. Спр. 274. Арк. 51–52.

³⁷⁴ Державний архів Херсонської області. Ф. Р-1005. Оп. 1. Спр. 165. Арк. 7.

Херсонська міська рада профспілок. Принаймні тільки ця організація порушувала питання харчування та намагалася вирішити його, контактуючи з іншими установами в УСРР та СРСР. Коли зимова ситуація 1932–1933 рр. стала гострою, саме Херсонська міська рада профспілок була обуреною бездіяльністю заготівельних організацій та намагалася вплинути на них. Ми не можемо сказати, чи не була ця заява декларативною, оскільки рада профспілок була поінформована, що в Херсонському районі заготівля зупинилася через відсутність продуктів і констатувала, що в результаті цього «постачання продуктами харчування робітників у міста було припинене»³⁷⁵.

Через це Херсонська міськпромрада звернулася до колег із Білорусі та Росії з проханням поставити хоч якісь продукти, зокрема картоплю, проте не отримала жодної відповіді. Міська профрада підготувала листа до Одеської облпрофспілки, у ньому йшлося «про надзвичайно скрутне становище у м. Херсоні щодо робітничого постачання картоплею та овочами у 1932 р. та навесні 1933 р., затримку Держбанком надання потрібних кредитів для проведення заготівлі продуктів»³⁷⁶. Однак відповіді не було.

Отже, на початок 1933 р. Херсон не мав ні продовольчих запасів, ні коштів на їх закупівлю. Та й купувати було нічого, у лютому 1933 р. ні колгоспи, ні приватні господарства не могли постачати продукти на херсонський ринок в достатній кількості³⁷⁷.

Єдиним джерелом продуктів для міста стали рейди в села з метою вилучення зерна. Проте знову-таки насамперед мав виконуватися план хлібозаготівель, а вже потім забезпечуватись потреби міста. Міське керівництво скаржилося, що зерно надходить «в умовах запеклої класової боротьби через супротив куркулів». А в результаті містянам перепадало зіпсоване зерно, що не підходило для експорту, як, наприклад, із силосів управління Заготзерно із с. Львова³⁷⁸.

Поки в Одесі змінювалося партійне керівництво, у Херсоні на порядку денному міської ради профспілок першим йшло питання

про незадовільний стан робітничих їдалень заводу ім. Петровського та майбутню весняну сівбу³⁷⁹. Місцеві партійні чиновники усвідомлювали проблему, проте не намагалися її вирішити, оскільки більше, ніж заворушення на підприємствах, їх лякали репресії, які можуть бути застосованими до них. У будь-який момент ОДПУ, що виступало на їхньому боці та було готове втрутитися й придушити спротив робітників, за вказівкою зверху могло так само спрямувати свої зусилля на керівників, які не виконують настанови партії. Тому було вирішено заборонити поширювати інформацію про норми продовольства для робітників, водночас зросла кількість карних справ, заведених за розмови про голод.

Зростання напруження в стосунках між робітниками підприємств та адміністрацією в умовах голоду було цілком закономірним. Голод переважав страх. «Чому немає хліба для робітників, а для керівників є? Чому робітників Центру забезпечують краще, ніж нас?»³⁸⁰ – саме такі питання цікавили представників профспілки швейників і шкіряників, колишніх неспівців, а нині безробітних, через заборону індивідуальної підприємницької діяльності, яких зібрали, щоб обговорити матеріали чергового об'єднаного пленуму ЦК та ЦК КП(б)У.

Подібні питання виникали не просто так, оскільки для партійного керівництва функціонували закриті розподільники продуктів. Через постійні проблеми з продовольством у місті з початком колективізації та індустріалізації партійна верхівка й адміністрація отримували продукти й до початку голоду 1932–1933 рр. Однак із поглибленням продовольчої кризи, масовим голодуванням мешканців міста вислів «Ситий голодного не розуміє» став як ніколи актуальним.

Не можна сказати, що проблеми з харчуванням робітників не порушувалися: Херсонська міськпрофрада постійно зверталася до обласної профради в Одесу. Так, 27 лютого 1933 р. профрада повідомила, що через відсутність продовольчих запасів припинено постачання хліба в їдальні майстерень Трактороцентру,

³⁷⁵ Державний архів Херсонської області. Ф. Р-1005. Оп. 1. Спр. 140. Арк. 54.

³⁷⁶ Державний архів Херсонської області. Ф. Р-1005. Оп. 1. Спр. 165. Арк. 19, 45.

³⁷⁷ Державний архів Херсонської області. Ф. Р-1005. Оп. 1. Спр. 78. Арк. 34.

³⁷⁸ Державний архів Херсонської області. Ф. Р-1005. Оп. 1. Спр. 288. Арк. 14.

³⁷⁹ Державний архів Херсонської області. Ф. Р-1005. Оп. 1. Спр. 274. Арк. 51–52.

³⁸⁰ Державний архів Херсонської області. Ф. Р-1005. 1929–1937. Оп. 1. Спр. 156. Арк. 74–74 зв.

кондитерської та макаронної фабрик, консервного заводу, млина, комишитового заводу й навіть хлібозаводу. Що ж пропонувалося в їдальнях цих установ? «Жижиця – суміш води з капустою». У цей час в Одесі ситуація з продовольчим постачанням була не кращою. Замість того щоб забезпечити харчування робітників, в Одесі заборонили публічно оголошувати мізерні хлібні норми. Тому звернення херсонських колег не знайшли відклику, хоча раніше повідомлялося, що серед херсонських робітників зареєстровано 400 випадків безбілкового набряку, а серед безробітних, які знаходилися на обліку, – 10 смертей та два самогубства³⁸¹.

Отже, голодна смерть прийшла в Херсон одночасно із сільською місцевістю в грудні 1932 – січні 1933 р.³⁸². Про це свідчить збільшення кількості хворих на дистрофію за звітами Херсонської інспектури здоровохорони за перші чотири місяці 1933 р. Хворих на дистрофію та супутні хвороби приймали нарлікарні № 1 та № 2. Уперше з часів голоду 1921–1923 рр. там відкрилося інфекційне відділення, бо разом із голодом набули поширення інфекційні хвороби. Лікарі звітували: «Кількість госпіталізованих дистрофіків різко підвищилася». Опухлих з голоду привозили з робітничих гуртожитків або підбирали на вулицях. Лікарні були змушені перетворити всі відділення для хворих на дистрофію, кількість ліжок була збільшена вдвічі³⁸³. Однак вже незабаром довелося визнати, що хворі на дистрофію «лежать на підлозі, бо немає достатньої кількості ліжок»³⁸⁴. Для лікування не було головного – їжі. Достеменно невідомо, скільки пацієнтів нарлікарень померло від виснаження, проте такі дані є про Херсонську обласну психіатричну лікарню, де в діагнозах пацієнтів вказана смерть від голоду. Найменш захищені психічнохворі масово помирили в її стінах без належного харчування.

Навесні 1933 р. голод охопив Херсон. Продукти не були закуплені, з області допомоги було й годі чекати: на всі міста (Одесу,

³⁸¹ Державний архів Херсонської області. Ф. Р-1005. Оп. 1. Спр. 265. Арк. 15–19, 81–81 зв.

³⁸² Там само.

³⁸³ Державний архів Херсонської області. Ф. Р-1005. Оп. 1. Спр. 288. Арк. 208, 212–214.

³⁸⁴ Державний архів Херсонської області. Ф. Р-1005. Оп. 1. Спр. 259. Арк. 12, 14–15, 20, 24–25.

Миколаїв, Зінов'євськ та Херсон) раніше планувалося видати 100 т, з яких Херсону випадало 7. Проте з цих 100 т від мірчукового збору мало надходити 20 т, що завжди був менший від запланованого. Невдовзі на виконання рішення Наркомун постачання УСРР значно скоротити централізовані ресурси на березень Одеський обком КП(б)У 28 лютого, обговорюючи критичну ситуацію, що складалася, констатував, що цих 100 т не буде взагалі. Тоді обком приймає рішення забрати 100 т із фонду сільського постачання області, щоб покрити дефіцит та «у зв'язку з дуже важким становищем у справі хлібопоставок основних міст області, командирувати в ЦК КП(б)У та Народний Комісаріат Постачання України секретаря обкому товариша Степанова та завідувача обласного комітету постачання товариша Борисова»³⁸⁵.

Судячи з того, що представники херсонської міської влади й далі зверталися до обласного керівництва з проханнями і навіть погрозами, питання не було вирішене. Для 25 тис. осіб у квітні 1933 р., які мали забезпечуватися містом, з області постачалося лише 3–5 % потреби. Міськрада попередила про можливі заворушення серед робітників через закриття їдалень³⁸⁶. Такі заворушення вже мали місце в Україні, у Херсоні страх перед ними на короткий проміжок часу перебив страх перед керівництвом. Проте, крім тамувати повстання хлібом, існував інший спосіб – придушення заворушень силами ОДПУ.

Органи держбезпеки одразу вжили заходів щодо небажаних розмов, а в карних справах залишилась інформація про причини заворушень. Це не була боротьба з плітками. У спецповідомленні заступника начальника Одеського обласного відділу ДПУ Камінського від 15 березня 1933 р. зазначено: «...Отримані за останні дні дані з Херсонського міськвідділення ДПУ говорять про значне збільшення кількості захворювань на “дистрофію”. За цими даними на 10 березня цього року зареєстровано по місту Херсону до 400 випадків опухання від недоїдання, причому найбільше випадків опухання зареєстровано серед робітників заводу

³⁸⁵ Державний архів Одеської області. Ф. П-11. Оп. 21. Спр. 1. Арк. 86–86 зв.

³⁸⁶ Державний архів Херсонської області. Ф. Р-1005. Оп. 1. Спр. 165. Арк. 77.

ім. Петровського, Консервбуду, серед робітників-будівельників та Обозного заводу»³⁸⁷. Головними причинами голоду названі погане харчування в робітничих столових та затримка заробітної плати.

З тими, хто висловлював своє незадоволення реальною ситуацією, ОДПУ боролось шляхом репресій та старанно фіксувало висловлювання робітників про голод і його причини: «Подивіться на наших робітників – у більшості пухкі очі та обличчя, коли ж звернуть увагу на робочих нашого заводу?»³⁸⁸, «Робочий пухне з голоду. Не було ще в історії випадку, щоб було більше померлих, ніж новонароджених, а за першу п'ятирічку ми це маємо»³⁸⁹. Особливо владі не подобалися висновки робітників: «Поки існує радянська влада, весь робітничий клас може розраховувати тільки на голодування»³⁹⁰.

ОДПУ звітувало, що питання вирішене завдяки покращенню харчування, проте основним важелем впливу залишались арешти. Про це свідчать карні справи, заведені на робітників херсонських підприємств, зокрема за розмови про голод. Так, херсонського залізничника В. П. Захарова звинуватили в тому, що він сказав за себе та робітників своєї залізничної станції: «Пухнемо з голоду»³⁹¹.

Продовольчу допомогу, яку отримало місто, швидко витратили. Якщо 27 березня міськпромрада планувала виділити на хлібні картки по 200 г хліба для 350 безробітних, які страждали від голоду (у результаті вистачило лише для 25 осіб), то 15 квітня Херсонський трест громадського харчування розпорядився зняти із забезпечення всіх утриманців, тобто сім'ї робітників³⁹². Отже, кількість закріплених за 34 їдальнями у квітні 1933 р. зменшилася з 25 тис. до 17 тис. робітників і студентів. Проте міський трест харчування все одно не мав ні продуктів харчування, ні кредитів на їх придбання для того, щоб забезпечити навіть зменшену кількість. Не надійшли

³⁸⁷ Державний архів Одеської області. Ф. Р-710. Оп. 2. Спр. 2. Арк. 26–28.

³⁸⁸ Там само.

³⁸⁹ Там само.

³⁹⁰ Там само.

³⁹¹ Державний архів Херсонської області. Ф. Р-4033. Оп. 8. Спр. 8. Арк. 10.

³⁹² Державний архів Херсонської області. Ф. Р-1005. Оп. 1. Спр. 165. Арк. 86, 117, 168–169, 183–185; Спр. 192. Арк. 77.

очікувані овочі з приміських господарств. Місцеві підприємства рибтресту, консервного заводу, кондитерської фабрики ім. Войкова перестали постачати свою продукцію, бо за неї було нічим платити. Централізоване постачання практично повністю припинилося³⁹³. Усе, що змогли знайти для харчування, – мозкові кістки (2 пуди щоденно) з Херсонської консервної фабрики³⁹⁴.

Через голод у сільській місцевості продовольчу ситуацію в місті погіршив приплив безпритульних, зокрема дітей та підлітків з усього регіону. Клопотання перед Одеським облвиконкомом міської влади щодо надання коштів на нові притулки не мало результатів³⁹⁵. Особливо наплив дітей та підкидьків посилювався в березні 1933 р. Для них Херсонська міськпромрада вирішує відкрити гуртожиток і виділити по 200 г хліба. Ці плани були нездійсненними, оскільки і наявні вихованці дитбудинків не отримували своє харчування.

Від централізованого постачання також залежали в'язні тюрем та колоній: Херсонської тюрми, Херсонського будинку примусової праці та Херсонської сільськогосподарської колонії ім. Полякова³⁹⁶. Їхнє становище було жахливим, фактично арешт можна було порівняти із смертною карою: вижити у в'язниці було практично неможливо. З актів про смерть ми можемо дізнатися, що в тюрмах від «інаніці» – виснаження помирили не лише дорослі, а й підлітки від 14 років. Жорстоке ставлення: утримання в тісних приміщеннях, нестача води, харчування – засвідчують спогади родичів жертв. Про тісняву камер пише навіть новопризначений очільник Дніпропетровської області Хатаевич. Виснажені в'язні мусили важко працювати в колоніях та місцях примусової праці. Так, утриманці Херсонської сільгоспколонії ім. Полякова за планом Наркомзему

³⁹³ Державний архів Херсонської області. Ф. Р-1005. Оп. 1. Спр. 274. Арк. 165, 169, 172, 174–177, 189.

³⁹⁴ Державний архів Херсонської області. Ф. Р-1005. Оп. 1. Спр. 274. Арк. 191; Спр. 148. Арк. 2.

³⁹⁵ Державний архів Херсонської області. Ф. Р-1005. Оп. 1. Спр. 165. Арк. 165.

³⁹⁶ Державний архів Херсонської області. Ф. Р-171. Оп. 1. Спр. 95. Арк. 79, 106, 107, 165.

мали забезпечити експорт огірків (187 т)³⁹⁷. Однак Херсонський консервний завод не отримав своє замовлення, з усіх місць примусового утримання саме колонія Полякова відзначилася високою смертністю від голоду серед ув'язнених. Збереглися довідки, які видали родичам померлих від голоду, з яких випливає, що в тюрмах перебували селяни, арештовані за невиконання хлібозаготівлі.

Першотравень не став святковим для херсонців, вони зустріли його в нічних чергах за цвілим печивом. У розпорядженні міста було лише 8 тис. крб., а продукти харчування для дитсадків і лікарень закінчилися. Про жири, рибу, м'ясо та овочі можна було не згадувати, їх не було, лише невелика кількість круп і цукру. Провину за жалюгідні святкові пайки поклали на робкооп заводу ім. Петровського та Херсонторг, відповідальних працівників зняли з роботи та передали матеріали в ОДПУ³⁹⁸.

Щоб пояснити цілоденні черги біля розподільників хліба в Херсоні, редакція газети «Наддніпряньська правда» опублікувала статтю «Знову черги по хліб», в якій міськпрофрада пояснює цю ситуацію «реорганізацією мережі та перереєстрацією пайовиків, прагненням людей одержати хліб авансом, редакцію сповіщають про звільнення з посади одного із завідувачів розподільником»³⁹⁹. Проте ця стаття не була достатньо переконливою, а її тема викликала незадоволення й критику з боку партійного керівництва: про будь-які питання, пов'язані з постачанням, воліли краще не повідомляти нічого.

Продовольча допомога в невеликому обсязі надійшла у травні, її вирішили розподілити на додаткові пайки для робітників, хворих на дистрофію з числа «кращих робітників, ударників, старих кадровиків, багатосімейних». Проте ресурси знову закінчилися, а до нового врожаю було ще два місяці. Про обсяг допомоги свідчить заява голови групкому профспілки деревообробників: «Я форменно голодую» (липень 1933 р.)⁴⁰⁰.

³⁹⁷ Державний архів Херсонської області. Ф. Р-1005. Оп. 1. Спр. 274. Арк. 204–210.

³⁹⁸ Державний архів Херсонської області. Ф. Р-1005. Оп. 1. Спр. 165. Арк. 86, 117, 168–169, 183–185; Спр. 192. Арк. 77.

³⁹⁹ Державний архів Херсонської області. Ф. Р-1005. Оп. 1. Спр. 165. Арк. 348–349.

⁴⁰⁰ Там само. Арк. 418.

У дитячих установах відсутність хліба фіксується в червні 1933 р. (через заборгованість оплати за попередні місяці)⁴⁰¹, зростає смертність дітей від голоду в Будинку маляти⁴⁰².

Проте голодували не всі: партійні чиновники отримували продовольче забезпечення окремо. Однак говорити про це було небезпечно. Так, В. В. Орловського з с. Красне Скадовського району заарештували за слова про те, що на ґрунті голоду селянки «пачками тікають» до міста і «наймаються в прислуги до «баринь» – дружин комуністів та відповідальних робітників»⁴⁰³. Зазвичай дрібні партійні чиновники не долучалися до розподільників і так само голодували або використовували своє службове становище на місцях для отримання неправомірної вигоди.

У приморських містах Херсонщини, де голод так дуже не відчувався, поступово зростає кількість безпритульних дітей через голод у селах. Так, Генічеськ – невелике південне місто – наводнюють безпритульники, які ловлять бичків та крадуть на базарі. Щоб не псувати вигляд міста, їх вирішують помістити в розподільник та дитячий притулок. Оскільки місто не мало ресурсів для утримання персоналу, у цих закладах панував безлад через постійні звільнення працівників⁴⁰⁴. Особливо жахливе становище складалось у Будинку маляти, що перетворився на розсадник хвороб та дитяче кладовище. Зрештою, наляканому зростанням злочинності й кількістю голодних дітей у місті партійному керівництву спало на думку вивести дітей на примусові роботи в колгоспи. Там, з їхніх слів, про них мали подбати селяни, але самі селяни на той час не мали харчових ресурсів⁴⁰⁵. Для тих дітей, хто вижив весною-літом 1933 р. в Генічеському притулку, це стало жорстоким досвідом.

У м. Каховка ситуація була так само критичною. Місто не постачалося централізовано та мало самостійно шукати власні харчові резерви. Місцеві профспілки звернулися до Херсонської міжрайонної

⁴⁰¹ Державний архів Херсонської області. Ф. Р-1033. Оп. 1. Спр. 3. Арк. 659, 742.

⁴⁰² Державний архів Херсонської області. Ф. П-185. Оп. 1. Спр. 63. Арк. 17, 19.

⁴⁰³ Державний архів Херсонської області. Ф. Р-4033. Оп. 7. Спр. 595. Арк. 11 зв., 16, 17.

⁴⁰⁴ Державний архів Херсонської області. Ф. П-116. Оп. 1. Спр. 124. Арк. 63–64.

⁴⁰⁵ Державний архів Херсонської області. Ф. П-116. Оп. 1. Спр. 141. Арк. 19–22.

багатопромспілки, але отримали негативну відповідь⁴⁰⁶. Робітники Каховки спробували розповісти про голод через місцеву пресу, навіть вийшла замітка. Проте, крім репресій «за розголошення інформації про «продовольчі труднощі», наслідків не було⁴⁰⁷.

Без постачання та пайків протягом літа-осені 1933 р. залишилися працівники морського порту, пожежники та вчені⁴⁰⁸. Вижити без хлібного пайка було складно, ринкові ціни на хліб становили 10–30 крб. за буханку, що могла повністю складатись із малоїстівних речовин.

Ситуація дійшла до того, що в Херсоні сталася масова бійка через городину: «100 осіб залізничників напали на самодіяльні городи із зеленими кабаками та баштаном, що належали заводу ім. Петровського, бригадир залізничників, «озброєний палицею, своїми махновськими діями» спричинив бійку залізничників з петровцями»⁴⁰⁹.

Лише в жовтні 1933 р. ситуація з пайками покращується. Робітники могли отримати 200 г хліба⁴¹⁰. У порівнянні службовці та робітники «Укрзаготскот»: «робітникам та ІТР – 800 г на добу, службовцям – 600 г, утриманцям – 400 г»⁴¹¹. Разом із посиленням радянського режиму після голоду 1932–1933 рр. укріплюється практика привілейованого доступу до їжі. Так, з вересня 1933 р. було утворено закритий розподільник пайків для керівництва Херсонторгу⁴¹².

Адміністративна реформа, у результаті якої Херсон втратив статус центру округи, негативно вплинула на його продовольче постачання та рівень життя його мешканців в цілому. Будівництво нових підприємств: елеватора та консервного, а згодом, у 1938 р., нафтопереробного заводу зумовило стрімке зростання кількості його мешканців та урбанізації регіону. Проте керівництво міста

не дбало про створення належних умов життя та праці для його жителів. В умовах становлення тоталітарного режиму місцева влада й профспілкові організації не могли виконувати свої функції як органи самоуправління та громадські організації. У результаті в 1932–1933 роках Херсон став містом із надвисокою смертністю та стрімким падінням народжуваності. Міська влада, отримуючи продукти для себе із закритих розподільників, імітувала боротьбу з голодом. Водночас міське партійне керівництво перекладало свої проблеми на плечі сільських мешканців, підбурюючи робітників до конфліктів із селянами. Збільшення чисельності населення міста відбувалося здебільшого за рахунок прийшлих робітників, що суттєво змінило соціальну й національну структуру міста.

3.5. «Жнива скорботи»

Підготовка до жнив почалася задовго до них. Крім підготовки реманенту та зерносховищ, було вжито безпрецедентних заходів для охорони врожаю від голодних селян. Зелений хліб приваблював голодуючих, у зведенні ОДПУ по Одеській та Харківській області йшлося «про масове зрізання зелених колосків» та про те, що нібито селяни готують ями для переховування хліба нового врожаю. Тому очільники зернових областей, зокрема Хатаевич, у червні 1933 р. звернулися до партактиву із секретною директивою «вжити посилені заходи для охорони врожаю від класових ворогів», «застосувати зброю при охороні колгоспних полів», «недопущення потрапляння колгоспного хліба в громадське харчування»⁴¹³.

Проте карних справ у червні 1933 р. за зрізання колосків до жнив зафіксовано небагато. Так, у списку осіб, виключених із колгоспу «Іскра» в результаті чистки 26.06.1933, значиться Кузьма Ф. Михайленко, середняк, із формулюванням «за зрізання колосків»⁴¹⁴. Карні справи «про колоски» здебільшого належать уже до серпня 1933 р., тобто часу розгляду, а не часу вчинення дії.

⁴⁰⁶ Державний архів Херсонської області. Ф. Р-1042. Оп. 1. Спр. 56. Арк. 36, 36 зв.

⁴⁰⁷ Державний архів Херсонської області. Ф. П-134. Оп. 1. Спр. 2. Арк. 8–14.

⁴⁰⁸ Державний архів Херсонської області. Ф. Р-1049. Оп. 1. Спр. 10. Арк. 106; Ф. Р-501. Оп. 1. Спр. 20. Арк. 298–300; Ф. Р-1005. Оп. 1. Спр. 192. Арк. 176, 193; Ф. П-185. Оп. 1. Спр. 71. Арк. 9, 9 зв.

⁴⁰⁹ Державний архів Херсонської області. Ф. Р-1005. Оп. 1. Спр. 192. Арк. 187, 192.

⁴¹⁰ Державний архів Херсонської області. Ф. Р-1033. Оп. 1. Спр. 3. Арк. 1014.

⁴¹¹ Державний архів Херсонської області. Ф. Р-1085. Оп. 1. Спр. 2. Арк. 42.

⁴¹² Державний архів Херсонської області. Ф. Р-501. Оп. 1. Спр. 20. Арк. 192–195.

⁴¹³ Державний архів Херсонської області. Ф. П-116. Оп. 1. Спр. 123. Арк. 110–112.

⁴¹⁴ Державний архів Херсонської області. Ф. П-89. Оп. 1. Спр. 109. Арк. 14.

Справжнім «шкідником», який санкціонував жнивувати зелений хліб, виявилася держава. Централізоване керівництво жнивами, наказ косити пшеницю 1933 р. без урахування дійсної зрілості, яка залежить від місцевих особливостей, призвело до «горіння» зерна в сховищах.

Причому в регіоні жнивування нестиглої пшениці зустріло опір з боку населення, яке поставилося до цього дуже негативно. Так, у листі Фомічова, співробітника редакції газети «Колгоспне село» Генічеського району, до її відповідального редактора критикується занадто рання косовиця, що спричинила поширення серед селян чуток про те, що «ріжуть зелений хліб, щоб знову залишити селян без хліба»⁴¹⁵.

Крім протестів проти надто ранньої косовиці, колгоспники та працівники радгоспів масово не виходили на сільськогосподарські роботи через голод. Не всі могли відкрито протестувати, як житель села Новодмитрівка Кізомиської сільської ради Херсонського району І. Ф. Любченко з колгоспу «Спільна праця», який закликав селян до страйку через голод⁴¹⁶. Основними формами протесту були бойкот і втеча. Так, у радгоспі «Городній Велетень», що раніше славився гарними умовами праці, у липні 1933 р. робітники почали масово втікати через погане харчування в розпал косовиці⁴¹⁷.

Заохотити до сільськогосподарських робіт мала продовольча допомога для організації дитячих майданчиків, які досі забезпечувалися колгоспами. Вона почала надходити наприкінці червня 1933 р. як позика. Так, у Станіславській сільраді Херсонського району для харчування дітей в яслах і на дитячих майданчиках давали по 50 і 100 грамів хліба на дитину в день⁴¹⁸. Однак кількість дитячих майданчиків і ясел істотно зросла лише в 1935 р. На 1933 р. вони не могли охопити всіх дітей колгоспників, для дітей одноосібників взагалі продовольчої допомоги не передбачалося.

⁴¹⁵ Державний архів Херсонської області. Ф. П-116. Оп. 1. Спр. 125. Арк. 33–34.

⁴¹⁶ Державний архів Херсонської області. Ф. Р-787. Оп. 1. Спр. 533. Арк. 6, 12.

⁴¹⁷ Державний архів Херсонської області. Ф. Р-3599. Оп. 1. Спр. 232. Арк. 13–15.

⁴¹⁸ Державний архів Херсонської області. Ф. Р-171. Оп. 1. Спр. 95. Арк. 162.

Колгоспники могли розраховувати на тарілку «затірки» – юшки на борошні, фактично – рідкуватого неоднорідного клейстеру-киселю, яка видавалася безпосередньо на полі, перед початком роботи. Борошна, виданого як продовольча допомога, не вистачало на випікання хліба. Коли борошно закінчувалося, «затірка» замінювалася підсоленою водою із капустиним листям. Таке харчування призводило до того, що на роботу колгоспники не виходили або, виходячи, помирили прямо на ріллі від фізичного напруження.

Як колгоспників «заохочували» до роботи іншими методами, дізнаємось із спецповідомлень ОДПУ «Про порушення соцзаконності місцевою владою України в ході жнив», де вказано, що в Голопристанському районі (Одеська область) «...В артілі “1 Травня” голова РІКа Носов видав розпорядження, щоб усіх колгоспників, які не виходять на роботу, незалежно від причин, піддавати арешту і направляти в поле під озброєною охороною. Створеною групою із 4 членів сільради було заарештовано 11 колгоспниць, які утримувалися під вартою всю ніч, а вранці їх під конвоем направили в бригаду. Серед заарештованих були колгоспниці у віці 46–54 роки, які не виходили на роботу через хворобу, про що було відомо правлінню колгоспу. Крім того, сім’ї цих колгоспниць мали відпрацьованих трудовнів від 116 до 400. Усім заарештованим і доставленим на роботу під конвоем колгоспницям трудовні не були записані»⁴¹⁹. Ця інформація датується 7 жовтня 1933 р., коли жнива давно завершилися.

Чому вона потрапила у сферу уваги ОДПУ так пізно?

Керівництво СРСР застосовувало подібний прийом для зняття соціального напруження, коли на фоні системного насилля засуджувались одиничні факти. Винних публічно засуджували та показово притягували до відповідальності «за перегини». Відверто кримінальні дії партійного керівництва обговорювалися лише в партійному колі, а дії, пов’язані з катуваннями й вбивствами, вчиненими представниками влади щодо цивільного населення, доповідалися лише особисто Й. Сталіну. На практиці в розпал

⁴¹⁹ «Совершенно секретно»: Лубянка – Сталину о положении в стране (1922–1934 гг.). Т. 10. Ч. 2. С. 209.

сільськогосподарських робіт партійців закликали не боятись «перегинів» й обіцяли повну амністію, пояснюючи це тим, що сівба, жнива та хлібозаготівлі – справа політична. Хатаевич засуджував і висміював «боягузів», яких зупиняв страх перед «перегинами».

Однак по завершенні певного етапу насильства обов'язково приносилися жертва, на яку мав пасти народний гнів, а партія в такий спосіб доводила, що вона нібито прислухається до народу, є його частиною. Розпалювання класової та національної ненависті були дуже грубими механізмами впливу на суспільну думку. Набагато частіше в центр «п'ятихвилинок ненависті» потрапляли «петлюрівці» та «маховці» – більшовицький евфемізм українців, які, як переконувала центральна влада СРСР через пресу та нормативні акти, вирішили «задушити молоду радянську державу голодом». Не менш огидною виглядала «класова боротьба» в сталінській інтерпретації, коли голодних робітників натравлювали на голодних селян.

Щоб вирішити проблему з нестачею робочої сили, був оголошений Всеукраїнський конкурс на краще проведення весняної сівби для робітників підприємств, які також направлялися на жнива. Робітникам, яких відряджали на збір врожаю, обіцяли пайок. Про його розмір можна скласти уявлення із вказівки відповідним органам щодо організації відрядження робітників херсонських підприємств на жнива: у Херсоні 11.07.1933 була організована видача хліба «у центрі парка за огорожею дуба» починаючи з 4-ї години ранку: «всім відрядженим за нормою: 0,5 кг хліба на день на 3 дні вперед (хлібні картки при цьому відібрати), 100 г цукру, махорки 1 пачку (чоловікам) та 1 бутиль ікри (кабачкової) на 50 осіб»⁴²⁰.

Урожай 1933 р. ще не був зібраний, але влада вже оголосила про боротьбу із заниженням урожайності. У СРСР в 1933 р. було створено спеціальну комісію з уповноважених в кожному регіоні, яка мала дати прогноз щодо реального врожаю. Раніше на місцях цей обов'язок покладався на колгоспи, сільські ради та МТС, яких через невиконання хлібозаготівлі 1932–1933 рр. звинуватили в заниженні/завищуванні урожайності. Як правило, спочатку – у заниженні (поки тривала хлібозаготівля), а потім – у завищуванні (коли

план хлібозаготівлі не виконувався). Важко сказати, чи були спроможні уповноважені МТС давати оцінку врожаю, зважаючи на те що від них вимагалися цифри, які б «підхльостували» колгоспи здавати більше зерна. Відсутність фахівців через постійні партійні чищення, плінність кадрів, репресії та втечі службовців «з бойового посту» – не сприяли підвищенню точності обрахунків та відповідальності за їх наслідки.

У наказі Криницького, начальника політуправління МТС Наркомату земельного управління СРСР, Суслікову та Оленнікову, начальникам політвідділів Каховської та Каїрської МТС, «Про результати перевірки роботи МТС» від 15 липня 1933 р., подається як нібито встановлений факт, «що колгоспи, сільські ради та МТС занижують урожайність та розбазарюють хліб у громадському харчуванні»⁴²¹. Такі звинувачення мали масовий характер. Так, Херсонська міськпромрада звинуватила у приховуванні фактичного врожаю закритого в приміському господарстві робкоопу «Водників» та через Одеську облпрофраду вимагала для керівництва господарства кримінального покарання за «куркульську антидержавну, шкідницьку політику» «(ячменю 6 ц за звітом, а фактично – 11,5 ц, вівса – 6,5 ц проти 10,5 ц) (20.08.1933)»⁴²² – подібну жорстокість підігрівав голод у місті.

Найгучнішою справою в заниженні урожайності стало звинувачення службовців Одеського зернотресту. У газеті «Известия» від 16 червня 1933 р. була опублікована стаття «Процесс буржуазных перерожденцев и вредителей из Одесского зернотреста закончился», де показово засудили «шкідників», представників української технічної інтелігенції. Приводом для цього стала телеграма Й. Сталіна та В. Молотова С. Косіору та Є. Вегеру, що, мовляв, є достовірні дані про службовців Одеського зернотресту, які спеціально занизили урожайність, щоб зірвати хлібозаготівлю⁴²³. Ця справа стала пусковим гачком для подібних процесів, основною

⁴²⁰ Державний архів Херсонської області. Ф. Р-1005. Оп. 1. Спр. 283. Арк. 141.

⁴²¹ Державний архів Херсонської області. Ф. П-89. Оп. 1. Спр. 108. Арк. 12–17.

⁴²² Державний архів Херсонської області. Ф. Р-1005. Оп. 1. Спр. 156. Арк. 109; Спр. 192. Арк. 167.

⁴²³ Голод в СССР. 1929–1934. Т. 3. С. 72.

метою яких було залякування населення й перекладання провини за голод на вигаданих «шкідників». Принагідно зазначити, що «шкідники» чомусь мали українські прізвиська, – це один метод агресора перекласти провину на жертву.

Смертність від голоду не була зупинена новим врожаєм, його мали зібрати й негайно вивезти з України. Суворо переслідувалися спроби видати аванси зерном колгоспникам. Документи свідчать про звинувачення влади селян у низці нападів на колгоспні поля селян і містять приписи про обов'язкове й негайне озброєння сторожів вогнепальною зброєю (30.08.1933, Генічеський район)⁴²⁴. Подібна ситуація зафіксована також у селах Херсонського району: секретар Херсонського міськпарткому Клочко спочатку звинувачив селян у зрізанні колосків у с. Микільське, Посад-Покровське, Роксандрівка, Федорівка, комуні ім. Чубаря, колгоспі ім. Калініна (с. Надеждівка) та «куркульській агітації про повторення голоду в разі виконання хлібозаготівлі», й одразу розпорядився встановити вишки на полях та організувати спеціальні команди для охорони зерна в період воскової стиглості, скиртування та обмолоту⁴²⁵. Скоріш за все, ці рішення ухвалювалися масово на виконання постанов центрального уряду.

Якщо ми переглянемо зведення ОДПУ за серпень 1933 р., то ні на Херсонщині, ні в Україні, ті в СРСР в цілому в цей період не засвідчується загострення антирадянських рухів, що було характерно для розпаду сільськогосподарських робіт.

Антирадянський «бандитизм», про який йдеться у зведенні, наполовину складається з розмов, а наполовину – із криміналу. Проте станом на 25 серпня 1933 р. було заарештовано 23 816 громадян УСРР, що склало половину всіх заарештованих в СРСР⁴²⁶. Інакше кажучи, влада перестраховувалася, забігаючи наперед: в Україні рік знову був врожайний, а от на території Росії була посуха, що загрожувало повною втратою зерна. Саме тому урядова

риторика щодо українців стала більш загрозливою (негативні конотації у зведеннях ОДПУ: *куркульсько-петлюрівська група*, що зірвала проріджування буряку, *колишній петлюрівець*, який разом із *донькою куркуля* кинули в молотилку серп), пропорційно до зростання потреби в українському хлібі⁴²⁷. Також показово, що під слідством опинялися члени партії, що зовсім не дивно, зважаючи на підозріле ставлення Й. Сталіна до українських більшовиків. Звичайно, в РСФРР також були «шкідники» – білогвардійці та куркулі, які періодично згадувались у зведеннях, але щодо УСРР будь-який вияв непокори розглядався в політичному контексті, не говорячи про масштаби арештів та репресій.

Із звинувачень в антирадянській агітації можна простежити, як населення оцінювало політику держави. Так, М. Ф. Черевко, заарештований за антирадянську агітацію, писав із Москви своєму знайомому, порівнюючи стан селянства в Україні та Росії, що в Росії немає продовольчої кризи, на відміну від України, бо економічний розподіл між національними республіками нерівний, ляяв політику Сталіна в Україні. У результаті він був засуджений до 3 років заслання⁴²⁸. Крім традиційних скарг на зростання податків, конфіскацію худоби тощо, українські селяни звинувачували советську владу в організації голоду.

Як реакція на події голоду 1932–1933 рр. на початку вересня 1933 р. було оголошено, що хлібозаготівлі не будуть проводитись поетапно, тобто хліб мають здати одразу, відповідно до планових показників. Так, Одеський обком наголосив на поєднанні сівби озимини із хлібозацією, щоб не опинитися «на позиції минулого року в ряди найбільш відсталих областей». Щоб змусити колгоспників працювати, знову взялися до усупільнення корів, яких мали використовувати на молотьбі та під час скиртування замість коней. Відповідно, у місцевих газетах оголосили, що сівба озимини відбувається незадовільними темпами й засуджували колгоспників, які не хотіли віддавати своїх корів для роботи на обмолоті

⁴²⁴ Державний архів Херсонської області. Ф. П-116. Оп. 1. Спр. 127. Арк. 65.

⁴²⁵ Державний архів Херсонської області. Ф. П-186. Оп. 1. Спр. 2. Арк. 6, 6 зв., 7, 7 зв., 8, 8 зв., 9, 9 зв.

⁴²⁶ Голод в СРСР. 1929–1934. Т. 3. Лето 1933–1934 гг. С. 117.

⁴²⁷ Советская деревня глазами ВЧК-ОДПУ-НКВД. 1918–1939. Т. 3. Кн. 2. С. 448–457.

⁴²⁸ Державний архів Херсонської області. Ф. Р-4033. Оп. 7. Спр. 877. Арк. 38–42.

та скиртуванні⁴²⁹. Худобу також відбирали в порядку стягнення заборгованості за податками й зборами і в порядку виконання судових вироків⁴³⁰. Загроза втрати корови-годувальниці змушувала сільських мешканців виходити на поля.

Для охорони врожаю в УСРР до загальної кількості сторожів, яка становила 131 704 осіб, були мобілізовані міліція та дружинники з 9974 осіб, організовані 7333 бригади сприяння міліції в колгоспах, із 23 650 осіб 2158 добровільних пожежних дружин у колгоспах – «сторожі та сторожі сторожів», за влучним висловом Серджо Граденіго, італійського консулу в Харкові⁴³¹. Станом на 8 вересня 1933 р. до відповідальності за замах на усупільнене майно та врожай притягнуто 32 715 осіб, із них до карної відповідальності – 32 363 осіб. Основним злочином було зрізання колосків, у більшості злочинів (90 %) звинувачувалися колгоспники. Крім того, органами міліції було затримано 45 469 осіб, «паразитичного елементу», працездатні були направлені на примусові роботи в колгоспи і радгоспи.

Міліція звітувала, що охорона врожаю забезпечена. Проте під приводом імовірних заворушень та нападів на зерносховища хліб вирішили негайно вивезти. Так, Генічеський райком 8 вересня 1933 р. надіслав листа з грифом «цілком таємно» партійним і комсомольським осередкам. У ньому згадуються «крадіжки хлібу з Генічеської пекарні, елеваторів» та «напади на колгоспи і радгоспи району». Основними причинами названо «загостренням класової боротьби» та доручено «вжити рішучих заходів з посилення вивозу хліба»⁴³².

Хто був винний у крадіжках та нападах, не зазначалося, але серед партійного керівництва можна спостерігати зростання корупції. Це можна пояснити тим, що будь-яка підприємницька ініціативна вважалася незаконною: Так, під час партійних чисток у Хорлівському районі керівництво колгоспу «Червоний Жовтень» було звинувачене в продажу хліба за гроші, обміні хліба на овочі,

⁴²⁹ Державний архів Херсонської області. Ф. Р-1005. Оп. 1. Спр. 269. Арк. 170–171, 245.

⁴³⁰ Державний архів Херсонської області. Ф. Р-731. Оп. 1. Спр. 79. Арк. 15.

⁴³¹ Листи з Харкова. Голод в Україні та на Північному Кавказі в повідомленнях італійських дипломатів. 1932–1933 роки. С. 192.

⁴³² Державний архів Херсонської області. Ф. П-1379. Оп. 1. Спр. 63. Арк. 188–191.

порушенні строків сівби, крадіжці колосків⁴³³. Виявляти подібну активність було небезпечно, тому місцеве партійне керівництво поступово переходить на самозабезпечення та інші види дрібної корупції, оскільки за це лише могли виключити з партії, а не піддати репресіям.

Справді, в останньому кварталі 1933 р. засвідчується зростання активності комісій з чистки партії. Матеріали цих комісій становлять інтерес з погляду вивчення чергового повороту урядової політики під впливом наслідків голоду. Як головний організатор голоду комуністична партія на чолі із Й. Сталіним використала цю ситуацію як привід для репресій в українській парторганізації та засіб перекласти вину за голод на місцеве керівництво.

Ці документи містять також інформацію про перебіг голоду. За змістом матеріалів вони поділяються на кілька груп. Для нашого дослідження найбільш цікавими є звинувачення й апеляції про відновлення в партії виключених через опір хлібозаготівлям 1932 р., перевищення повноважень під час їх проведення та апеляції про поновлення в партії, підставою для яких вказується голод, опухання та загибель від голоду близьких.

До першої групи належать виступи проти хлібозаготівель у Великоолександрівському районі, нездача хліба під час хлібозаготівлі 1932 р. в Голопристанському районі⁴³⁴. Ці справи підлягали знищенню, тому збереглися дуже вибірково. Здебільшого за подібні дії виключення з партії супроводжувалось арештом і засланням. Проте, як бачимо, не завжди: описані випадки свідчать про поновлення в партії за каяття й гарну роботу. Наступними за хронологією є справи про виключення з партії за невиконання хлібозаготівлі вже у 1934 р. в Генічеському районі, причому їх значно більше і всі вони незавершені, тож, яке саме рішення було ухвалено, невідомо⁴³⁵.

До другої групи належать справи, в яких йдеться про встановлення фактів «розкуркулювання сімей бідняків та червоноармійців

⁴³³ Державний архів Херсонської області. Ф. П-2341. Оп. 1. Спр. 3. Арк. 24–26.

⁴³⁴ Державний архів Херсонської області. Ф. П-144. Оп. 5. Спр. 13. Арк. 121; Ф. П-141. Оп. 4. Спр. 54. Арк. 76.

⁴³⁵ Державний архів Херсонської області. Ф. П-116. Оп. 1. Спр. 1034. Арк. 11, 12, 18, 40, 92.

під час хлібозаготівлі 1932 р. в Каховському районі»⁴³⁶, примусового вилучення хліба, що призвело до голоду в колгоспах «Заповіт Ілліча», «Рух до комуні» сіл Ново-Федорівка та Залізний Порт Голопристанського району⁴³⁷, у Цюрупинському районі (с. Костогризове)⁴³⁸, пропозиції влади навесні 1933 р. колгоспникам Голопристанського району їсти «щавель та кашку»⁴³⁹, голодування жителів колонії Старошведське. Рішення про відновлення в партії здебільшого позитивні, оскільки подібні «перегини» визнавалися такими лише формально. Інакше кажучи, за смерть населення від голоду партійні діячі не отримали жодного покарання, навіть для виключення з партії це було супутньою причиною, виключалися здебільшого за пиятику, прогули та дрібну корупцію.

Члени партії, які постраждали від голоду, втратили через смерть від голоду членів сімей та апелювали до тих обставин, що в їхньому населеному пункті був голод, у партії не поновлювалися (Бериславський⁴⁴⁰, Генічеський⁴⁴¹, Каховський райони⁴⁴², с. Тарасівка Скадовського району⁴⁴³, м. Херсон (Херсонський сільськогосподарський інститут)⁴⁴⁴).

Усі точки на «і» свого часу розставляло ОДПУ, яке заперечувало факт голоду, тому розмови про нього вже були складом злочину. У спецзведенні ОДПУ, яке так і йменувалося «О мнимом голоде в некоторых районах Днепропетровской области», спростовуються чутки про опухання та смерть селян від голоду. Цей документ містить масштабне звинувачення селянства області в симуляції голоду, ледарстві, крадіжках та переховуванні в ямах колгоспного

⁴³⁶ Державний архів Херсонської області. Ф. П-134. Оп. 1. Спр. 4. Арк. 31–36.

⁴³⁷ Державний архів Херсонської області. Ф. П-141. Оп. 4. Спр. 45. Арк. 20–21, 23–25, 56.

⁴³⁸ Державний архів Херсонської області. Ф. П-137. Оп. 6. Спр. 18. Арк. 80.

⁴³⁹ Державний архів Херсонської області. Ф. П-141. Оп. 4. Спр. 49. Арк. 95.

⁴⁴⁰ Державний архів Херсонської області. Ф. П-127. Оп. 5. Спр. 24. Арк. 42, 42 об.; Спр. 23. Арк. 100.

⁴⁴¹ Державний архів Херсонської області. Ф. П-116. Оп. 1. Спр. 975. Арк. 3.

⁴⁴² Державний архів Херсонської області. Ф. П-134. Оп. 1. Спр. 3. Арк. 67–72.

⁴⁴³ Державний архів Херсонської області. Ф. П-122. Оп. 6. Спр. 17. Арк. 14, 15, 17.

⁴⁴⁴ Державний архів Херсонської області. Ф. П-185. Оп. 1. Спр. 69. Арк. 90–95.

хліба. Також у ньому повідомляється про притягнення до судової відповідальності голів колгоспів та інших посадових осіб, які доповіли керівництву про голод, видавали розпорядження сільрадам реєструвати випадки смерті від голоду⁴⁴⁵.

Щодо реєстрації смертей від голоду, то спецперевіркою роботи відділів реєстрації цивільного стану населення, згодом, у 1934 р., було встановлено, що, навпаки, мали місце ухилення від реєстрації смертей, а також недооблік смертей через брак бланків. Відповідно в листах із грифом «Не підлягає оголошенню» засуджувалися випадки ухилення від реєстрації смертей з боку відповідних установ; лікарням доручено «зарєєструвати в органах РАЦСу всі випадки смерті, які сталися в медичних установах, сільрадам – зарєєструвати всі відомі випадки смертей у 1933 р., якщо реєстрацію не було проведено вчасно»⁴⁴⁶. Однак через те, що більшість книг реєстрації смертей по районах Херсонській області за 1932–1934 рр. не збереглися, не можна перевірити, чи був виконаний цей наказ.

Після завершення чергового циклу сільськогосподарських робіт спротив сільського населення советській владі знову посилюється. Цей процес відбувався і в районах Херсонщини. Необхідно зазначити, що його причиною став відповідний тиск держави, яка вимагала збільшення постачання хліба та плодів посівів.

У листопаді 1933 р., святкуючи чергову річницю більшовицького перевороту, уряд СРСР хизувався зростанням свого значення на міжнародній арені. Проте становлення нацистської Німеччини й підвищення активності Японії на Далекому Сході не на жарт турбували радянське керівництво. Крім того, із розрекламованих в СРСР репортажів Ерріо про зростання могутності країни рад, виходило, що одним із показників цієї могутності є зростання чисельності населення аж на 3 млн щорічно⁴⁴⁷. Оприлюднення на весь світ непевних розрахунків радянської статистики, що мало зупинити розголос про те, що в СРСР голод забирає мільйони, нібито стало одкровенням для очільників СРСР. «Виявилось», що не можна

⁴⁴⁵ Державний архів Херсонської області. Ф. П-116. Оп. 1. Спр. 125. Арк. 18–20.

⁴⁴⁶ Державний архів Херсонської області. Ф. Р-731. Оп. 1. Спр. 79. Арк. 93.

⁴⁴⁷ Эррио об СССР. *Правда*. 1933. 02 листопада. № 303. С. 2.

вбивати своїх підданих голодом. До того ж тепер, коли продовольча криза через неврожай 1933 р. мала охопити територію Росії, Україну довелося залишити в спокої та думати, як перекрити негативний приріст населення й надприродну смертність. Тому влада задумалася над переселенням до України жителів інших республік.

Жителів Херсонщини лякали невідомими шкідниками-куркулями, які отруїли 44 колгоспники в артілі ім. Чубаря (Сталіндорфський район, тепер – у складі Дніпропетровської області) та артілі «Червоний селянин» (Новопраський район сучасної Кіровоградської області) 17 і 20 листопада 1933 р.⁴⁴⁸ Ця подія підозріло збігається з повідомленням Серджо Граденіго, який 30 жовтня 1933 р. писав про загибель більш ніж 2 тис. жителів Дніпропетровська від трушної отрути через порушення санітарних норм під час транспортування консервів з Одеського консервного заводу⁴⁴⁹. Членів партії залякували діяльністю терористично-кримінального угруповання на кордонах Нижньосірогозького, Акимівського і Генічеського районів, яке в 1933 р. «займалося розбоєм, крадіжками хліба у колгоспах, нападами на комуністів і активістів»⁴⁵⁰. У такий спосіб влада обґрунтовувала свої репресивні заходи й спонукала місцеві органи влади підтримувати репресивну політику партії. Так, на загальних зборах колгоспу ім. Івана Франка Самійлівської сільської ради Великолепетиського (тепер – Верхньорогачицького) району ухвалили посилити боротьбу з куркульським опором, ідеологічними шкідниками, що перетворювалося на обшуки колгоспних подвір'їв з метою «повернення розкраденого та прихованого в ямах хліба» 01.11.1933⁴⁵¹. Радянська людина мала жити в страху перед невідомими шкідниками та ворогами, сприймати насильство над собою як дії держави на захист суспільного блага.

Стан продовольчого забезпечення восени 1933 р. покажемо на прикладі освітян. Протягом 1932–1933 рр. для них періодично забороняли

⁴⁴⁸ Державний архів Херсонської області. Ф. П-116. Оп. 1. Спр. 124. Арк. 148–149.

⁴⁴⁹ Листи з Харкова. Голод в Україні та на Північному Кавказі в повідомленнях італійських дипломатів. С. 212–213.

⁴⁵⁰ Державний архів Херсонської області. Ф. П-116. Оп. 1. Спр. 127. Арк. 70–73.

⁴⁵¹ Державний архів Херсонської області. Ф. П-89. Оп. 1. Спр. 138. Арк. 80, 80 зв.

створювати спеціальні фонди, з яких вчителі могли отримувати продукти харчування. Наприкінці 1933 р. в Одеській області за них просто забули: керівництво Одеської області не призначило норми продовольчого постачання, незважаючи на постанову ЦК ВКП(б) про продовольче постачання вчителів «нарівні з робітниками промисловості»⁴⁵². У грудні 1933 р. на засіданні президії Херсонської міськради при розгляді стану постачання вчителів вказано на низку негативних явищ, а саме: видачу вчителям «борошна низького ґатунку в низці селищ», «невиконання райспоживспілкою плану забезпечення вчителів овочами», а в м. Херсон «незадовільне обслуговування вчителів в закладах громадського харчування»⁴⁵³.

Можна бачити, що новий врожай 1933 р. не вирішив питання голоду в цілому. Через відсутність продуктів ухвалили закрити їдальні в артілях⁴⁵⁴. Масова смертність від голоду змінилася на перманентний голод з окремими вогнищами смертей від недоїдання. На тих, хто вижив, чекало нове лихо: ослаблений організм не міг опиратися інфекціям: Україну охопила епідемія тифу, туберкульозу та малярії.

Становище медицини на початку 1930-х років на Херсонщині зазнає істотних змін. Як зазначає дослідниця боротьби із туберкульозом на Півдні України у міжвоєнний період Катерина Марквас: «З 1932 р. розпочалася офіційна критика попереднього етапу роботи фтизіатричної служби, а демократичний період в її організації змінився командно-адміністративним. Нарком охорони здоров'я М. Болдирев одразу ж оприлюднив заяви про викорінення соціальних причин розповсюдження туберкульозу та зниження рівня смертності від сухот, не підтвержені однак ніякими фактичними даними»⁴⁵⁵. Згортання масштабної просвітницької та медичної кампанії призвело до замовчування проблеми й неефективності, безсистемності боротьби із туберкульозом. Туберкульоз є досі

⁴⁵² Державний архів Херсонської області. Ф. Р-1005. Оп. 1. Спр. 269. Арк. 260–261.

⁴⁵³ Державний архів Херсонської області. Ф. Р-731. Оп. 1. Спр. 18. Арк. 2–3.

⁴⁵⁴ Державний архів Херсонської області. Ф. Р-1042. Оп. 1. Спр. 70. Арк. 46, 46 зв.

⁴⁵⁵ Марквас К. Ф. Досвід боротьби з туберкульозом на Півдні України у міжвоєнний період (за матеріалами Херсонщини). *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. 2018. Вип. 50. С. 293–297.

актуальною проблемою для Херсонщини, зважаючи саме на соціальні причини його поширення.

Подібне ставлення негативно позначилося на становищі всіх категорій лікарів. У розпал голоду вони були залишені без продовольчого забезпечення, подібно до вчителів, через вилучення продовольчих фондів, сформованих для них, під час хлібозаготівлі 1932 р.

Водночас навантаження на лікарні під час голоду зросло в десятки разів. На початку 1934 р. лікарі звітували за 1933 р., статистика хворих на дистрофію вражає. Так, у звіті про діяльність Станіславської народної лікарні Херсонського району за 1933 р. зафіксовано збільшення кількості хворих стаціонару на 447 ліжок-днів за рахунок хворих на дистрофію у 1933 р.⁴⁵⁶ Херсонських лікарів критикували за «неправильну» статистику смертей, мовляв вони самі її збільшують, підбираючи вмираючих від дистрофії на вулиці. На жаль, статистика смертей сформована лише частковими даними, які збереглися в дотичних документах – протоколах органів виконавчої влади, а не статистичних звітах, що вели медичні заклади.

Як уже зазначалося, кінець 1933 р. ознаменувався епідемією тифу. На засіданні президії Херсонської міської ради профспілок 9 січня 1934 р. розглядалося питання про підсумки боротьби з висипним тифом. Було зазначено, що 70 бригад із 325 медиків оглянули по м. Херсон понад 82 тис. осіб та 20 тис. – по селу, завдяки чому епідемію по місту та в районі майже ліквідовано⁴⁵⁷. Якщо епідемію було «зупинено» подібно до епідемії туберкульозу, тобто на словах, то говорити про її ліквідацію було зарано.

Отже, у червні – жовтні 1933 р. советською владою було зроблено все можливе для того, щоб хліб нового врожаю не став джерелом порятунку для селян. Була запроваджена цілодобова охорона полів, встановлені вишки із сторожами, розіслані накази жорстоко розправлятися з усіма підозрюваними в розкраданні хліба. Ці заходи суттєво вплинули на зростання смертності від голоду та рівня епідемічних захворювань на ґрунті голоду: висипного та черевного тифу, малярії, туберкульозу.

⁴⁵⁶ Державний архів Херсонської області. Ф. Р-998. Оп. 1. Спр. 12. Арк. 91 зв.

⁴⁵⁷ Державний архів Херсонської області. Ф. Р-1005. Оп. 1. Спр. 319. Арк. 138, 142–143.

Разом з тим владі необхідно було мобілізувати населення для жнив. Своєю чергою, у радгоспах та колгоспах Херсонщини поширилися страйки й протести, що супроводжувалися відмовами виходити на роботу, втечами та бойкотом сільськогосподарських робіт. Поряд з репресивними та насильницькими методами примусу керівництво Дніпропетровської та Одеської областей розпорядилося надати продовольчу позику для проведення жнив та харчування дітей колгоспників на дитячих майданчиках. Щоб отримати продовольчий пайок для себе і дітей, знесиленим та опухлим від голоду людям було потрібно вийти до праці, що призводило до зростання смертності, особливо серед чоловіків, через фізичні навантаження на організм, виснажений тривалим голодуванням.

Ситуація з хлібозаготівлями 1932–1934 рр. та зростання руху спротиву восени 1933 р. змусили владу переглянути порядок хлібозаготівель та зробити заяву про те, що вони віднині не будуть проводитись у зимові місяці.

Жоден партійний чиновник не поніс відповідальність за смерті від голоду на території, якою він опікувався. Навпаки, репресіям та переслідуванням були піддані ті з них, хто в тій чи іншій формі був причетний до розголошення інформації про голод (збирав та надавав керівництву відомості про тих, хто голодує, смерті від голоду, сам голодував).

Була проведена робота з реєстраторами станів цивільного населення в сільських радах щодо приховування причин смертності, вилучення книг реєстрації та запроваджена практика реєстрації померлих, не внесених до актових книг, без зазначення причин смерті.

3.6. Голод 1934 року

Зібраний врожай не забезпечив достатньою мірою потреби регіону в харчуванні, гострий голод перейшов у перманентний з окремими вогнищами, в яких смерті від голоду засвідчувались і восени 1933 р. – навесні 1934 р. (Херсонський район).

Нові обіцянки про «заможного колгоспника», відміну «зрівнялівки» під час хлібозаготівлі й встановлення плану по колгоспах,

а не за адміністративно-територіальною ознакою не викликали покращення економічної ситуації в 1934 р. Замість «зрівнялівки» встановлювалися республіканський, обласні та районний план розвитку різних галузей сільського господарства. Плани хлібозаготівлі та м'ясозаготівлі були надзвичайно високими й призводили до банкрутства колгоспів.

Колгоспникам були залишені їхні присадибні ділянки та право на власну худобу. Одноосібникам для ведення польових робіт надавалися непридатні землі, вони не мали можливості отримувати кредити та створювати рахунки в банках, закупати сільгосптехніку й насіння, використовувати найману працю, як це було під час непу. Зростання податків, борги за минулорічними хлібозаготівлями спричинювали збитковість індивідуальних господарств.

Отже, селяни, які й далі вели індивідуальне господарство, були змушені займатися виснажливою ручною працею на неродючій землі та вести напівголодне існування.

«Я скажу просто: у колгоспі набагато краще, ніж в одноосібному господарстві. Коли я був у нашому одноосібному господарстві, батько не давав мені спокою. Часто лаявся. А тепер я встав о 6-й ранку, пішов на роботу. Коли повертаюся додому, увечері спокійно вечеряємо. Відпрацював день, і я вільний. У своєму господарстві порався день і ніч, а хліба білого не бачив. Тепер я не тільки бачу, а й їм щодня. Бувало, у своєму господарстві доробишся до того, що щоки стягує, а тепер я хлопець хоч куди!» – розповів під час радіопереклички колгоспників, опублікованій в газеті «Правда» 3 листопада 1933 р., 22-річний Павло з Харківщини. Він старанно працював колгоспним конюхом і для щастя йому не вистачало лише радіо в кожній хаті⁴⁵⁸. Ці слова, навіть з урахуванням пропагандистської складової, свідчать про те, як труднощі ведення одноосібного господарства та голод сприймала молодь. Створення владою відверто несприятливих умов для приватної ініціативи відштовхувало молодь від подальшої боротьби за приватне господарство своїх батьків.

⁴⁵⁸ Растет доход колхозников Советской Украины. *Правда*. 1933. 03 листопада. № 304. С. 3.

Проте багато індивідуальників цінували власну гірку свободу дорожче за «колгоспний рай». Вони з відразою спостерігали, як колективна відповідальність у колгоспах підмінюється колективною безвідповідальністю, як поглиблюється безправність колгоспників перед привілейованим та зростаючим адміністративним апаратом. А інколи жорстко висміювали та засуджували колгоспників, які погоджувалися працювати за «миску помиїв», іронізували з себе, коли голод змушував йти до колгоспу, і без жалю виходили з нього, якщо з'являлася можливість. Проте молодь за нагоди прагнула покинути сільське життя й шукати нових можливостей у місті.

Перші роки колективізації негативно позначилися на розвитку сільського господарства, культура обробки полів через неглибоке орання занепала, було втрачене якісне, старанно відібране селянами посівне зерно, що відповідало місцевим умовам й давало високу врожайність. Використання техніки залежало від постачання МТС, худоба гинула через відсутність кормів та належного догляду.

Однак статистика свідчить, що промисловість також переживала період занепаду. Зменшилося споживання електроенергії, мав місце спад промислового виробництва.

Державний контроль за сільським господарством призводив до формалізму та бюрократизації усіх його напрямів. Навіть, щоб продати теля, колгоспу був потрібен дозвіл районного керівництва. Земельний відділ Херсонської міської ради в листі до сільрад та управ колгоспів, звертаючи увагу на факти загибелі худоби в районі, засуджує продаж колгоспниками молодняка попри заборону такого продажу до завершення виконання річного плану розвитку тваринництва на 1934 р. та м'ясоподатку⁴⁵⁹. Забезпечення «безкорівних» колгоспників коровами передбачалося державною програмою РНК і ВКП(б) від 14.08.1933, навіть обіцяли надати кредити для закупівлі молодняка⁴⁶⁰. Фактично колгоспи зобов'язували продавати таких телиць за зниженою ціною, селяни в РСФРР, наприклад, від них відмовлялися, мотивуючи тим, що не хочуть сплачувати молоко- і м'ясоподаток, не мають кормів. А от на теренах

⁴⁵⁹ Державний архів Херсонської області. Ф. Р-731. Оп. 1. Спр. 82. Арк. 1.

⁴⁶⁰ Советская деревня глазами ВЧК-ОДПУ-НКВД. 1918–1939. Т. 3. Кн. 2. С. 478–479.

Херсонщини були ті, хто бажав продати, і були ті, хто бажав купити, але, як бачимо, на практиці, це можливо було лише за умови виконання контрактиції тварин та м'ясопобудку.

Тваринництво мало важливе значення для Степу, воно забезпечувало добрива, сприяло більш ефективному переходу від пару до сівозміни завдяки вирощуванню після зернових кормових культур для потреб тваринництва. Занепад тваринництва через падіж худоби від нестачі кормів потребував відновлення стада. Під час обстеження комуні ім. Чубаря виявлено масову загибель худоби в комуні впродовж 1932–1933 рр.⁴⁶¹. На сьогодні цю комуну оголосили б банкрутом. Проте в той час коммуна накопичувала борги перед МТС (недоїмки з хлібозаготівель перед державою за 1933 р. у 1934 р. списувались або переводились у розстрочку⁴⁶²), а її працівники вели напівголодне існування.

Із зведення ОДПУ дізнаємося, що голод не полишає Степ: у чотирьох колгоспах, які обслуговувала Білозерська МТС, через градобій улітку 1933 р. частина колгоспників уже взимку 1934 р. залишилася без хліба. За роботу в колгоспі ім. Яковенко Кізомиської сільради колгоспники отримали на трудовень по 1,95 кг хліба і 1 руб. 06 коп. грошима та були змушені купувати хліб на базарі. Чотири сім'ї опухли від голоду, у тому числі сім'я Романова з п'яти осіб, що мала 340 трудовнів, сім'я Гайдаченко з двох осіб (225 трудовнів) тощо. Через голод значна частина членів колгоспу пішла в радгоспи та інші колгоспи. Із колгоспу «Прибій» із 82 чоловіків пішло 47, із 107 жінок вибуло 57 (у 1933 р. колгоспники отримали 1,718 кг хліба і 65 коп. за трудовень), колгосп залишився без працівників. Аналогічне становище склалося в колгоспі ім. Паризької Комуні (заробіток становив 1,36 кг хліба) і в колгоспі «Червоний Лиман», члени якого заробили 1,39 кг хліба і 76 коп. за трудовень. За свідченнями працівників МТС, тим, хто найбільше голодував, була надана допомога⁴⁶³.

⁴⁶¹ Державний архів Херсонської області. Ф. Р-3599. Оп. 1. Спр. 26. Арк. 131–132.

⁴⁶² Голод в СССР. 1929–1934. Т. 3. С. 325.

⁴⁶³ «Совершенно секретно»: Лубянка – Сталину о положении в стране (1922–1934 гг.). Т. 10. Ч. 2. С. 235–237.

Політбюро ЦК ВКП(б) суворо попередило керівників республік, областей та країв не звертатися до центральних органів влади за продовольчою, насінневою та фуражною допомогою – вона надаватись не буде. Як виняток, невелика насіннева допомога надавалася радгоспам, усі інші мали вирішувати продовольчі проблеми своїми силами⁴⁶⁴.

Для посівної не вистачало техніки, «розкуркулення» загрожувало навіть тракторам: «У Хорлівській, Велико-Олександрівській, Жашківській, Степанецькій і Фастівській МТС через нестачу запасних частин трактори ремонтуються за рахунок «розкуркулення» інших, доставлених для ремонту тракторів» (із спецзведення ОДПУ від 01.02.1934)⁴⁶⁵.

Елементи безладу та розгубленості вносили особливості організації сівби, коли що і кому сіяти вирішували не самі господарства, а облземвідділи: «Заслугують на увагу суттєві недоліки планування. До більшості колгоспів Одеської, Чернігівської, Донецької обл. плани сівби райземвідділу ще не доведені, що обумовлено неодноразовими змінами планів обласними організаціями. Чернігівським Облземом план змінювався 11 разів. Аналогічне становище в Одеській обл. По [Карл]-Лібкнехтовському району Облзем 9 разів змінювало план, причому останній план складений тільки 17 січня і ще коригується. Колгоспи не знають, скільки і якими культурами доведеться сіяти, і тому розроблення своїх планів не розпочинають. Аналогічне становище в Цюрупинському, Братському, Миколаївському та інших районах»⁴⁶⁶.

У 1934 р. на території Херсонської області й далі фіксувалися факти опухання та смерті від голоду, заяви людей, які вчиняли крадіжку через повну відсутність їжі⁴⁶⁷. На відміну від занепаду, що стався буквально за два сільськогосподарські сезони, відновні

⁴⁶⁴ «Совершенно секретно»: Лубянка – Сталину о положении в стране (1922–1934 гг.). Т. 10. Ч. 2. С. 235–237.

⁴⁶⁵ Там же. С. 238–242.

⁴⁶⁶ Там же.

⁴⁶⁷ Державний архів Херсонської області. Ф. П-104. Оп. 1. Спр. 136. Арк. 35–37; Спр. 129. Арк. 47–48; Ф. П-1379. Оп. 1. Спр. 67. Арк. 49; Ф. Р-787. Оп. 1. Спр. 281. Арк. 8.

процеси вимагали багато часу й обрікали регіон на тривалий економічний спад, який відчувався й у 1935–1936 рр., та бідність, що супроводжувалася хронічним недоїданням населення та поширенням інфекційних хвороб, особливо туберкульозу.

3.7. Виконавці Голодомору: кати і жертви

Як слушно зазначає Ю. Хоптяр у своїй статті «Судочинство і селянство України в 1929–1933 рр.» (2005), «...колективізація й хлібозаготівельні кампанії привели до утворення на початку 1930-х рр. “кампанійського судочинства” та розвалу кримінального провадження в Україні»⁴⁶⁸. У сумнозвісному зверненні Д. Медведєва до Президента України В. Ющенка має місце закид, про те, що Голодомор на місцях влаштовувався «переважно українськими кадрами, які не тільки завзято виконували вказівки з центру, а й нерідко висували “зустрічні плани”, у тому числі щодо репресій проти своїх братів, самих українців». Хоча ця заява має суто політичний характер, проте дослідження діяльності «місцевих» кадрів та їх роль в улаштуванні штучного голоду є певною мірою актуальною.

Відомо, що відповідальність за провал хлібозаготівель в Україні Й. Сталін поклав саме на республіканське керівництво. Як зазначає Ю. Хоптяр у згаданій статті: «У директиві секретарям обкомів партії В. Молотов і секретар ЦК КП(б)У М. Хатаєвич вимагали “нещадної” кари злочинним елементам у правліннях колгоспів, а ЦК КП(б)У зобов’язав судові органи розглядати справи з хлібозаготівель поза чергою, як правило, “виїзними сесіями на місці із застосуванням крутих репресій”». У нашому розпорядженні є група документів, яка дозволяє дослідити діяльність керівництва усіх ланок та дати їм відповідну оцінку. Це документи місцевих органів виконавчої влади, партійних органів, органів ОДПУ та спогади очевидців. На жаль, ці документи збереглися не в повному обсязі, а деякі питання залишаються без належного висвітлення донині.

⁴⁶⁸ Хоптяр Ю. А. Судочинство і селянство України в 1929–1933 рр. *Історія України: маловідомі імена, події, факти*. 2005. Вип. 31. С. 151–160.

У 1932–1933 рр. головою Херсонської міськради, яка одночасно керувала Херсонським сільським районом, що об’єднував херсонське передмістя та сучасний Білозерський район, був Аким Андрійович Кричевцов (Кричевцев). Судячи з постанов Херсонської міськради, він був вірним провідником державної політики: виступав за боротьбу з куркульством, підписував постанови про прискорення хлібозаготівель та посилення репресій, вилучення актових книг РАЦС із записами про смерть тощо. Він є підписантом усіх рішень, що були інструментом організації штучного голоду. Однак більше про нього нічого не відомо. У 1937 р. він був розстріляний за «Сталінським списком», на той час обіймав якусь посаду в Центральному апараті УРСР⁴⁶⁹.

Починаючи з Кричевцова, Сідерського⁴⁷⁰, Усова, Пузанова, Арістова, які обіймали керівні посади в районах та містах, закінчуючи очільниками областей, до складу яких входила територія Херсонщини: М. Майоровим, Є. Вегером та М. Хатаєвичем, – практично всі вони були розстріляні в 1937–1938 рр. Це не було покарання за їхні злочинні дії щодо населення чи некомпетентність. Усі дії цих чиновників впроваджували в життя постанови радянської держави. Отже, звинувачення їх у смерті населення від голоду було в принципі неможливим для існуючого режиму, оскільки держава визнала б себе головним організатором штучного голоду. У такий спосіб сталінський режим приховував сліди політики геноциду українців.

Більш того, до своєї загибелі під час репресій 1937–1938 рр. кілька херсонських чиновників, які були організаторами Голодомору, зробили непогану кар’єру, як-от З. Сідерський⁴⁷¹ та А. Кричевцов.

⁴⁶⁹ Меморіал. Сталинские расстрельные списки. URL: <http://stalin.memo.ru/names/p196.htm>

⁴⁷⁰ З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. 2017. № 1 (47).

⁴⁷¹ Сідерський Зіновій Осипович (1897–1938) у липні-листопаді 1937 р. – заступник наркома землеробства Української РСР. У жовтні-листопаді 1937 р. – виконавчач обов’язків наркома землеробства УРСР. Арештований 26 листопада 1937 р. Другого серпня 1938 р. Військова Колегія Верховного суду СРСР засудила З. Сідерського за «участь в антирадянській терористичній організації, що існувала в Наркомземі УРСР, та за шпигунство на користь польської розвідки» до розстрілу. Розстріляний 2 серпня 1938 р. Посмертно реабілітований 21 березня 1958 р. (Бажан О. «Ми всіх ворогів народу змемо з лиця землі, щоб не бруднили наш Радянський Союз...». Великий терор на Київщині в 1937–1938 рр.: механізм, діапазон, специфіка. З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. 2017. № 1 (47). С. 5–87 (С. 46).

На відміну від М. Хатаєвича, культ якого був запроваджений у Дніпропетровській області, про інших місцевих керманців мало що відомо, бо інша риса, яка їх об'єднує: усі вони були зайдами, тимчасовими призначенцями й місцевому населенню годі було чекати від них захисту своїх інтересів чи апелювати до їхнього милосердя. У своїй діяльності вони спиралися на органи ДПУ, армію, міліцію, суди та прокуратуру й навіть профспілки, що, здавалося, мали захищати інтереси трудящих, але склалися фактично з урядових чиновників і повністю підпорядковувалися ВКП(б). Влада, якою наділяла їх держава, була необмеженою, але дуже нетривкою: у будь-який момент усесильний феодал міг бути позбавлений усього за невиконання лише однієї вказівки з центру – і це спонукало місцеве керівництво діяти з відчайдушною жорстокістю.

Водночас ці фактори сприяли організованому опору населення політиці хлібозаготівель. Оскільки «вище» керівництво не повною мірою володіло знанням про місцеві реалії, не мало підтримки на місцях та викликало своїми діями вороже ставлення населення, утворювався певний простір для дій місцевої влади, яка тримала оборону проти хлібозаготівель, здебільшого мовчазну, а в інших випадках – відкриту. Саме про такі випадки йдеться у відомому листі Й. Сталіна до С. Косіора⁴⁷².

Через опір голів сільрад та колгоспів вони зазнавали репресій із розрахунку, що їм на заміну прийдуть особи, більш лояльні до влади. Невиконання плану хлібозаготівлі призводило до неминучого покарання. Однак в умовах голоду лояльність місцевої влади під тиском населення часто давала перебої.

Сумний досвід попередніх голодних років змушував голів колгоспу приховувати частину врожаю, фальшувати звіти. Така політика або спричинювала виїмку зерна та арешт керівництва колгоспу, або давала можливість нагодувати селян і забезпечити харчуванням дитячі майданчики, тобто врятувати односельців від голодної смерті.

Відданість центральній владі не захищала місцеву адміністрацію від репресій, навпаки, ставила в ситуацію, за якої наступної хвилі

репресії було не уникнути. Наприклад, Херсонський, Цюрупинський та Хорлівський райони, що входили до Одеської області, станом на 7 січня 1933 р. виконали загальний план хлібозаготівлі, а от Великоолександрівський, Голопристанський, Калініндорфський та Каховський райони потрапили до списку боржників (Скадовський район, який теж входив до складу Одеської області, узагалі не згадується). А на ті райони, що виконали план хлібозаготівлі, «повісили» невиконаний план хлібоздачі з індивідуального сектору. Нове завдання виконати вже було неможливо, тому покарання лише відтермінувалося.

Розправа з районами, що потрапили у «чорний список», була стрімкою та невідвратною як для керівництва, що зазнавало репресій «по партійній лінії», так для населення, яке каралося голодом. У Голопристанський район одразу після оголошення невиконання хлібозаготівель направили секретаря Херсонського міського комітету ВКП(б)У З. Сідерського з «товаришами» для запровадження примусової здачі хліба, в інші дали телеграму із вимогою виконати дані партійцями обіцянки зі здачі хліба. Такі виїзди закінчувалися для селян дуже погано. Досить згадати відвідини представниками урядових надзвичайних комісій із хлібозаготівлі: В. П. Затонським – Новотроїцького та Нижньосірогозького районів, Л. Кагановичем – с. Архангельське Великоолександрівського району чи В. Чубарем – населених пунктів Генічеського району (тоді – Дніпропетровської області). Через тотальну виїмку зерна смертність від голоду в цих районах в 1933 р. була надвисокою.

Тож, як правило, здавши все зерно примусово, селяни починали голодувати, місцеве керівництво зверталося за продовольчою позичкою в район, район – в область, керівники областей – безпосередньо до Й. Сталіна. Звіди у відповідь йшли погрози та вимоги нових поставок хліба та пропозиції області додатковими продуктивними податками одноосібників, а згодом забрати отриманий за трудодні хліб у колгоспників. Коли ж у містах та селах розпочалася масова загибель людей від голоду, вище керівництво звинувачувало місцеве, начебто воно не зверталося за допомогою, неправильно розпорядилося своїм продовольчим фондом. Районне керівництво зверталося в область за резервами, що розцінювалось як слабкість

⁴⁷² Голод в СССР. 1929–1934: у 3 т. Т. 1 : 1929 – июль 1932. Кн. 2. С. 229.

та супроводжувалось приписом шукати продовольство в себе, тобто знову забирати продовольство в одноосібників та колгоспників. Коли відомості про загиблих від голоду та злочини на ґрунті голоду доходили до вищого керівництва, сам факт поширення такої інформації вже брався до уваги як злочин, але формально, знову-таки місцеву владу звинувачували в недбалому зберіганні, розбазарюванні продовольчих запасів, несвоєчасному зверненні за допомогою, що призвела до масової загибелі людей.

Отже, виникла ситуація, за якої центральна влада нібито тільки й чекала, щоб прийти на допомогу, але через недолугі дії місцевого керівництва гинули люди.

Проти цього свідчать як звернення місцевого керівництва із повідомленнями про голод, що збереглися в архівах, так і низка кримінальних справ, матеріалів партійних чисток кінця 1933–1934 рр., фігуранти яких обвинувачувались у зверненнях про продовольчу допомогу, а найперше – у розповсюдженні інформації про продовольчу кризу та загибель людей від голоду. Зазначимо, що жодний чиновник не був засуджений безпосередньо за смерть людей від голоду. Навіть загибель коня була більш вагомою обставиною для покарання, ніж людини, навпаки, прояви людяності, гуманне ставлення до населення кваліфікувалося як злочин.

Збереглося кілька слідчих справ НКВС про засудження голів колгоспів за спроби допомогти населенню уникнути голоду.

Це слідча справа (23.12.1932 – 13.04.1933) С. В. Філя, голови колгоспу «Серп і Молот» Новоолександрівської сільради Хорлівського району. Голова колгоспу звинувачений у зриві хлібозаготівель та в тому, що «розбазарював» хліб, щоб не здавати його державі. Насправді Філь роздав хліб колгоспникам за трудовні до виконання плану хлібозаготівель, оскільки вважав, що його все одно не виконати. За це йому було присуджено три роки концтаборів⁴⁷³. Про вироки щодо нього та інших керівників (усього чотири особи, заарештовані та засуджені до заслання на Північ та штрафів від 1,5 до 8 тис. крб.) писала газета «Червоний Перекоп», орган

⁴⁷³ Державний архів Херсонської області. Ф. Р-4033. Оп. 7. Спр. 820. Арк. 1, 5, 6, 7, 8, 23, 24, 30.

Хорлівського райпарткому, райвиконкому та райпрофради. У газеті не повідомляється, що С. В. Філь роздавав хліб колгоспникам, як записано в справі, акцент робиться на тому, що він приховував його. Весь випуск газети від 23.12.1932 присвячено боротьбі із «саботажниками» хлібозаготівель – селянами, які підлягали обкладенню штрафами (28 осіб) та висилці за межі області (34 особи). Мета статті – залякати населення, тож її заголовок: «Нещадне покарання куркулів та їх агентів Луценка, Філя, Білінського і Руля – повинні скористати партосередки для мобілізації усіх сил на негайне виконання пляну хлібозаготівель». Підготовка таких спецвипусків протягом грудня 1932 р. – січня 1933 р. в усіх районах була ініційована очільником області Майоровим на виконання вказівки Кагановича. Усього для остраху мали покарати й вислати за межі області 500 сімей, зняти з посад 50 керівників, оприлюднивши їх списки в газетах.

Подібний припис, очевидно, отримала й Дніпропетровська область. У звинувачувальній справі голови колгоспу в с. Новоолексіївка Генічеського району Т. А. Злоцького (17.01.1933) зазначено, що він саботував хлібозаготівлі й також, як Філь, видав колгоспникам належний їм хліб за трудовні. Навчений попереднім голодом першої половини 1932 р., Злоцький закликав селян скоріше отримати свій хліб: «минулий рік (1932) вже навчив – колгоспники залишилися без хліба». Також його було звинувачено в навмисному поганому обмолоті. У результаті Злоцького засудили до 5 років концтаборів⁴⁷⁴.

Під суд пішов О. А. Рязанов, секретар партосередку с. Рубанівка. Він був заарештований Великолепетиським райвідділом ДПУ в січні 1933 р. Звинувачувався в саботажі хлібозаготівель: він розпорядився швидко перемолоти зерно на борошно, щоб не здавати хліб, за що був засуджений до трьох років концтаборів⁴⁷⁵. Очевидно, ці вироки супроводжувалися штрафами та конфіскаціями. У с. Рубанівка Великолепетиського району протягом наступних місяців зафіксовані масові смерті населення від голоду, а в травні 1933 р. стався жіночий бунт («волинка»).

⁴⁷⁴ Державний архів Херсонської області. Ф. Р-4033. Оп. 7. Спр. 352. Арк. 13, 15.

⁴⁷⁵ Державний архів Херсонської області. Ф. Р-4033. Оп. 7. Спр. 695. Арк. 12, 13.

У матеріалах партійних чисток є відомості про членів партії, виключених за крадіжку колосків, незаконний продаж хлібу, шкідницьке ставлення до утримання коней, неякісний обмолот зернових, шкідницький посів озимої пшениці восени 1932 р., приховування неоприбуткованого хлібу врожаю 1933 р., невиконання колгоспом плану хлібоздачі в 1933 р., зрив проведення весняної посівної кампанії, зниження розмірів посівних площ тощо. У 1933 р. був виключений з партії уповноважений Хорлівського районного апарату ДПУ УСРР за свій лист від 12.03.1933 до голови Хорлівської контрольної комісії робітничо-селянської інспекції з проханням видати хліб з посівного матеріалу мешканцям с. Першокостянтинівка Хорлівського району⁴⁷⁶. Подібні звинувачення передували судовому розглядові справи й слугували засторогою для партійного керівництва, яке, своєю чергою, мало ставитися до населення з більшою жорстокістю.

Інші державні службовці також мали проявляти «принциповість» кожний на своїй ділянці роботи. Так, 22.08.1933 Одеською обласною конторою «Укрзаготскот» оголошено догану керівникам райзаготконтор Калініндорфського і Новотроїцького районів, а керівника Скадовської райбази віддано під суд за зрив плану м'ясозаготівлі.

Приховане зерно не завжди потрапляло до тих, кому воно могло врятувати життя, оскільки від початку було нелегітимним ресурсом. Звідти – спокуса використати його для власних потреб. Воно могло згнити у ямах, стати непридатним до вживання. Зовсім не дивно, що серед керівництва колгоспів дійсно траплялися некомпетентні господарі, зважаючи на те, як швидко знімали одних та ставили інших, незважаючи на досвід, а лише на лояльність і готовність виконувати вказівки вищого керівництва.

У низці випадків дії представників місцевої влади набували відверто кримінального характеру. Оскільки поняття судочинства та права було знівельовано радянською владою, її уособлювачі безкарно займалися корупцією, розкраданням суспільного майна, а за певних умов перетворювалися на організоване злочинне угруповання. Партійний осередок, адміністрація колгоспу

⁴⁷⁶ Державний архів Херсонської області. Ф. П-2341. Оп. 1. Спр. 9. Арк. 25.

та представники сільради могли, об'єднавшись, тероризувати населення. Використовуючи своє службове становище, вони розправлялись зі своїми опонентами та зводили особисті рахунки. У 1932–1933 рр. за це могли оголосити догану або виключити з партії. Разючий випадок, коли в сусідній Миколаївщині, 21 квітня 1933 р. (хронометраж подій дуже важливий, без прив'язки до загальної хронології подій Голодомору кожний факт виглядає вирваним із контексту та позбавленим сенсу) представників влади, що нелюдськи знущалися з населення: голову сільради засуджено до 10 років таборів, а уповноваженого з хлібозаготівлі на 3 роки ув'язнення. Причому із формулюванням, «що підсудні своїми діями дискредитували партію та уряд, що викривленням революційної законності, яке мало місце у с. Лиса Гора, допустили не тільки зриви виконання плану хлібозаготівлі, а й негативно вплинули на підготовку до весняної сівби». У матеріалах слідства зазначається, що сільський голова – не місцевий, уповноважений також, а з боргу голови перед державою (не облікував та не здав гроші, вибиті з селян за допомогою катувань) вираховано його «законні» 10 %. Як бачимо, засуджувалися лише методи, але не результат.

На Херсонщині в документах про партійні чистки, у спогадах очевидців фігурують пиятики, знущання з населення, крадіжки майна⁴⁷⁷.

Так, у розпал голоду, у квітні 1933 р., в анонімці-листівці про звинувачення селянина А. Зозулі в крадіжці колгоспного хліба та симуляції голоду в артілі «Іскра» (с. Верхній Рогачик), заявляється: «Хліба вкраду то куплю й сільраду. Так і вийшло по Архиповому. Архип Зозуля накрив у своєму колгоспі хліба аж 150 пудів пшениці та жита. Заховав його в себе в дворі аж у 2 ямах. І зробився голодним-голодним. Буряку і того вволю не давав їсти своїм дітям. Чекав, поки посівна хвиля пройде. А тоді – роздайсь море. Коли – ж пробалакався про цей хліб – то вдався на хитрощі. А шурик В. Шевченко йому допоміг. Пустили чутки, що з неба впало пісьмо. А в тому пісьмі: “хліба дамо тому, хто мовчатиме про махінацію Зозулі”. Так і зробили. Гукнули приятелів, родичів, братів, кумок і сільраду. А своїх Іскровських ударників і близько не допустили. Навіть на голову

⁴⁷⁷ Державний архів Херсонської області. Ф. П-2341. Оп. 1. Спр. 4. Арк. 4.

колгоспу і уповноважену наплювали: “Не лізьте не мішайте нам розбазарювати державний хліб”. Преміювали зернохлібом усіх родичів із дозвілу сільради. І всі раді, що залишили в дураках Іскрівців, які перед цим сто разів питали Зозулю за ями – а він одматюковувася. За такий куркульський контрреволюційний виступ А. Зозулю загальні збори бідноти вилучили з колгоспу тієї ж ночі з віддачею до суду і описом майна. А голова с/ради т. Щербань не пустив і в хату Іскровських незаможників: “Не ваше діло описувати активіста Зозулю”. І не дав. Бо пшениця дуже гарна в Зозулі. Як хліба украду то куплю й сільраду казав Архип.

Так і вийшло. Інших селян дійсно бідних і несвідомих сільрада оддавала до суду і в заслання. А про дійсного відвертого агента куркульні – навіть говорити забороняє. Тепле крило сільради відкрито каже всім Архипам: “ховайте та не попадайтесь!”. Коли Зозулю не буде скарано, то сотні Архипів з ямами залишаться. Будуть їсти хліб і пиячити. – А дійсна біднота без посіву буде і голодуватиме. Де ж тут клясова пильність, де ж пролетарська чуйність? У пшениці?! Ми Іскровці вимагаємо од сільради повернення до колгоспу розкрадений Зозулею хліб, а самого Зозулю віддати до найсуворішого суду⁴⁷⁸».

У спогадах очевидців часто розповідається про людей, які шукали зерно і забирали останні продукти харчування. Ми вже писали про «шефські» бригади допомоги, «рейди» яких у села Херсонського сільського району були регулярними та зафіксовані архівними джерелами. Хто ж забирав останнє – свої чи чужі? Що спонукало їх це робити? Хто винен у Голодоморі зі слів очевидців? «Сталін, влада, голод, “керівники, що були при владі”, “податки”, засуха, “не знаю”» – такі відповіді характерні для анкет.

«Я переніс три голодовки 20 р., 33 р., 47 р. Їли буряки печені, за 3 місяці не їв і не бачив хліба. Було вредітельство, надранний посів рвали руками. Людоїдства не було. Продукти не могли заховати, бо все штиками кололи. Були такі, що не голодували, це начальство. Прийду до кладовщика Пономаренка, а він дасть мені совок муки. Я в 30 годі був у дитдомі, був сирота, жив у тітки, коли заснували

колхоз, я пішов туди робить. Був магазин, а не було за що купити. За колоски штрафували, в нас сіяли хлопок і там ріс пасльон, а нам не давали його рвать. Заробили в колхозі за 2 місяці 8 кг хліба, а приїхали з району і сказали, щоб ми віддали 5 в район, а три собі, ми почали кричать, ну нас ніхто не слухав. Церква була. Я вважаю, що винуваті сини куркулів вони позалазили в партію і мстили нам... Гнали на роботу, як не підеш то штраф накладали (свідок – Василь Грінченко, 1917 р. н., с. Велетенське)⁴⁷⁹.

Жителі смт Білозерка (спогади записані із порушенням, немає імен, р. н. респондентів, одні анкети) пригадують групу з 5–6 осіб, переважно із сусідніх сіл: Олександрівка, Архангельське (Борозни), Дмитровка, Вереміївка, або ж: «Приходили якісь босяки, а хто вони, не знаю»⁴⁸⁰.

Свідки дуже рідко, але називають прізвища людей, які приходили розкуркулювати – забирали хату та речі. Постраждали й досі вважають, що їх забирали для себе. І в дечому вони мали рацію: справи про присвоєння речей, що підлягали конфіскації за несплату податків, не рідкість. Однак радянське законодавство передбачало цю ганебну «десятину» – 10 % конфіскованого – як плату: «Підсудний Демченко Іван, користуючись тим, що голова сільради Нетовканий фактично не керував роботою сільради, використовував це на свою власну користь, а саме: знімаючи майно, не заприбутковував, не складав описи знятого майна, проводив зняття майна без будь-яких постанов на це, знімав майно в осіб, які були винні різні борги, а також і у тих, хто абсолютно жодних боргів не мав, ганяючись за одержанням 10 % зі стягнутих сум. Найбільш цінні речі, які були зняті, він перерахував як для себе, так і для роздачі своїм людям, виставляючи на торги менш цінні речі. На торгах брали участь поставлені ним особи, як наприклад, пожежники, торгові листи і акти фальшувалися. Таким чином, як це встановлено матеріалами справи, так і допитом цілої низки свідків, недохват знятого майна досягає понад 10 000 крб. Особливо це відноситься до продуктів харчування та хатніх речей, борошна, сала, масла,

⁴⁷⁸ Державний архів Херсонської області. Ф. П-89. Оп. 1. Спр. 107. Арк. 17, 18.

⁴⁷⁹ Державний архів Херсонської області. Ф. Р-4093. Оп. 2. Спр. 8. Арк. 35.

⁴⁸⁰ Там само. Арк. 35, 45.

картоплі, а з худоби – свиней, корів, килимів тощо. Що ж до розтрати 13 000 крб., то з поданих документів ця сума зменшується на 8800 крб., остання сума складається із незаконно ним одержаних 10 %, що передбачено законом, таким чином, ця сума розтрачена при прямому попусканні підсудного Нетовканого»⁴⁸¹.

У 1934 р. репресії проти місцевого керівництва не лише не припинилися, але й набули нових видів та форм. Будь-яка діяльність могла отримати тлумачення як антидержавна. Господарська недбалість пояснювалася політичними причинами: «У колгоспі “Пам’ять Ілліча” Каховського району розкриті к.-р. шкідницьке угруповання, до складу якого входили: голова колгоспу Євменов – брат білогвардійця, який емігрував до Франції, член правління Гадило, завгосп Василенко, комірник Шатохін. У цілях виклику продускладень і зриву весняної сівби членами угруповання було залишено в полі 500 пуд. буряку, який прийшов в повну непридатність, таким же шляхом згноєно 200 пуд. картоплі, 600 пуд. сіна, 150 пуд. цибулі тощо. Щоб приховати сліди злочинів, комірник Шатохін знищив звітність колгоспу. Учасники угруповання притягнуті до відповідальності», – говорить в донесенні ОДПУ. Як варіант, слабкість політичних звинувачень підкріплювалася звинуваченнями в господарській недбалості й навпаки: «У колгоспі “Червоне село” Хорольського району [Полтавщина – Н. К.] розкриті к.-р. угруповання в складі 8 петлюрівців, очолюване землевпорядником райземвідділу Штомпелею – колишнім великим кулаком. У результаті діяльності угруповання землеустрою в колгоспі на 1934 р. проведено явно по-шкідницьки: під посів зернових культур на одній ділянці відведені солончаківі землі, які навесні заливаються водою, на інших п’яти ділянках також відведені абсолютно непридатні землі. Учасники угруповання, підпорядкувавши своєму впливу колгоспну молодь, влаштували “національні” вечора, на яких співали українські шовіністичні пісні, на зразок “Ще не вмерла Україна” тощо, а також велися бесіди на а/с теми. Активні учасники угруповання притягнуті

⁴⁸¹ Кримінальний вирок Одеського обласного суду в справі злочинів представників влади у Гарбузинському районі Одеської області по відношенню до населення при проведенні хлібзаготівлі. 21.03.1933. URL: <https://archives.gov.ua/Sections/Famine/Publicat/Fam-Odesa-1932-33.php>

до відповідальності. Перевіряється проведене планування земель в інших колгоспах»⁴⁸². Дійсно, важко зрозуміти, яке із звинувачень передувало. Можливо, вони взагалі формувалися механічно без жодних підстав, оскільки політичні репресії проти почали набувати масового характеру.

Жорстка централізація управління в СРСР та право на прийняття всіх рішень, пов’язаних з організацією Голодомору, належали лише Й. Сталіну та вузькому колу його довірених осіб. Це не було загальне керівництво, ними контролювався кожен пуд зерна. Вірність Й. Сталіну ближнього кола забезпечувала кругова порука: із втраченою влади Й. Сталіним його поплічникам довелося би відповісти за репресивну політику, що призвела до мільйонних збитків у господарстві, засудженні сотень тисяч невинних людей та смерть мільйонів під час Голодомору.

Як уже зазначалося, більшість партійних чиновників, організаторів Голодомору, було страчено під час репресій 1937–1938 рр. Причому на відміну від репресованих через звинувачення в розповсюдженні інформації про голод та дії, спрямовані на допомогу населенню, вони були реабілітовані одразу після смерті Й. Сталіна. Це ставить всі точки над «і» в справі організаторів Голодомору в Україні.

3.8. Голодомор та дитинство

У 2007–2008 рр. в Україні було проведено масове опитування респондентів для створення «Національної Книги пам’яті жертв Голодомору 1932–1933 рр. в Україні» (2008)⁴⁸³. Їхнім результатом стало нагромадження великого масиву матеріалів з усної історії, незначна частина якого була опублікована. Більшість опитованих на момент Голодомору 1932–1933 рр. були дітьми, середній вік респондентів, які надали свідчення, складав станом на 1933 р.

⁴⁸² «Совершенно секретно»: Лубянка – Сталину о положении в стране (1922–1934 гг.). Т. 10. Ч. 2. С. 598.

⁴⁸³ Національна книга пам’яті жертв Голодомору 1932–1933 років в Україні. Херсонська область. 2008.

10 та 11 років⁴⁸⁴. Інакше кажучи, фактично ми маємо спогади про Голодомор та дитинство, які відображають відносини дітей і батьків, дітей і суспільства. Значення цих джерел подвоюється за повною відсутністю інших відомостей про сім'ю та повсякденність у цей період. Дослідники Голодомору вже звертали увагу на цей факт⁴⁸⁵.

Спогади відображають оцінні судження дітей, які пережили Голодомор, про своїх батьків та особистий погляд на його події. Порівняльний аналіз даного питання: діти і голод – дозволить поглибити джерельну базу дослідження проблеми, удосконалити методологію, а «погляд зі сторони» – побачити нові шляхи пізнання та розуміння трагедії Голодомору 1932–1933 рр. в Україні.

Зауважимо, що історія дітей в документах офіційного діловодства представлена дуже слабко, оскільки усвідомлення цінності життя дитини, права дитини на життя не укорінилось у суспільстві, яке ми розглядаємо, а в умовах голоду – грубо порушувалося. Водночас питання забезпечення прав дитини в екстремальних ситуаціях дуже актуальне для нинішньої України, частина якої є окупованою, з великою кількістю дітей-біженців.

Найгірше справа з обрахунком кількості жертв серед дітей, адже їх або не виділяли в окрему категорію, або не вважали за потрібне обліковувати окремо. В актах реєстрації смертей того часу часто вказують діагноз «дитяче» (синдром раптової дитячої смерті) навіть для дітей старше одного року, що свідчить про приховування причин або байдуже ставлення до смерті дитини. Тому відомості про втрати від голоду встановлюються за допомогою методів демографічної статистики, що оперує матеріалами переписів населення, які можуть скласти тільки приблизну картину жертв серед дитячого населення. Відомо, що найвища дитяча смертність в СРСР мала місце саме в 1933 р. Кількість смертей в Україні за віком показує, що найбільш вразливою групою були діти від 1–4 років.

Для радянської влади характерні спроби звинуватити в голоді український народ, перекладаючи на нього провину: мовляв,

⁴⁸⁴ Державний архів Херсонської області. Ф. Р-4093. Оп. 2. Спр. 1.

⁴⁸⁵ Лехан Л. Б. Голодомор 1932–33 років очима дитини-свідка: історико-психологічний аспект. *Південь України: етноісторичний, мовний, культурний та релігійний виміри* : зб. наук. пр. 2017. Вип. 6. С. 216–221.

у голоді винні куркулі («заможні» селяни), нероби, ледарі. Так, очільник Дніпропетровського обкому ВКП(б)У М. Хатаевич у своїх розпорядчих документах в 1933 р. стверджував, що «селяни, які зловмисно не здають хліб, спеціально доводять свої сім'ї до голодування та опухання дітей»⁴⁸⁶. У результаті допомога була надана запізно, коли голод вже зібрав багато жертв: в Україні допомога харчуванням на дитячих майданчиках починає надаватися, лише коли селяни масово не виходять на сільськогосподарські роботи весною 1933 р., не одразу, й тільки тим, хто погоджується працювати на полях. У 1939 р. такі майданчики були вже практично в кожному селі⁴⁸⁷, діти отримували «пайок».

В Україні 1932–1933 рр. виїзд селян за межі свого села був заборонений. Однак голод змушував українців поодинокі та цілими сім'ями прориватися крізь облогу в Крим, на Донбас, тікати на Західну Україну. Голодомор позбавив батьків можливості забезпечити дітей: батьки, від'їжджаючи на заробітки до Донбасу, Криму в Західну Україну залишають дітей і з різних причин (смерть, відсутність фінансових можливостей, створення іншої сім'ї) не повертаються – діти змушені дбати про себе самі.

Особливою рисою українських реалій 1930-х років є сирітство дітей через репресії проти батьків: розстріли, депортації з України на Північ Росії, тюремні ув'язнення. Національна та соціальна дискримінація, руйнування сім'ї, насилля – це реалії спецпоселень для депортованих українських сімей. Чи був вибір в українських селян, коли від них вимагали виконати не лише план хлібозаготівлі, а й «добровільно» обрати певну кількість осіб, призначену для знищення як «ворогів народу»? Чи взагалі добровільним був вибір батьків в екстремальних умовах – забрати дітей із собою чи залишити самих у звичному середовищі, що стало небезпечним? Жоден вибір не гарантував щасливого кінця.

Важливими для розуміння становища дітей під час Голодомору 1932–1933 рр. в Україні є моменти, коли селяни, не маючи

⁴⁸⁶ Державний архів Херсонської області. Ф. П-116. Оп. 1. Спр. 125. Арк. 17.

⁴⁸⁷ Райони УСРР. Т. 1 : Статистичний довідник / за ред. О. М. Асаткіна. Київ : Вид-во «Народне господарство та облік», 1936.

можливості прогодувати дітей, віддають їх у сиротинці. Траплялися випадки, коли батьки вбивали дітей, щоб не бачити їхньої жахливої смерті від голоду, а також випадки канібалізму, коли вбивали одну дитину, щоб нагодувати інших, викрадали або навіть купували чужих дітей для того, щоб вжити в їжу, випадки, коли канібалами-вбивцями ставали діти⁴⁸⁸. Так, із протоколів допиту Наталі Халявко, жительки с. Киселівка Херсонського району, впливає, що взимку мати двох дітей голодувала п'ять днів. На ґрунті голоду вона втопила дворічну доньку в ополонці, а батькам сказала, що залишила її в лікарні в Миколаєві. Була заарештована в березні, коли тіло доньки сплило. Вона пояснила, що чоловік її покинув, а вона, дивлячись на муки голодних дітей, вирішила втопити найменшу, хвору, щоб улаштуватися на роботу. Після того вона влаштувалась у радгосп «Городній Велетень» на парники, де працювала, аж поки її злочин не відкрився із весняною відлигою⁴⁸⁹.

Криза гуманізму в Україні також була пов'язана з тим, що в 1920-х роках більшість церков закриті «рішенням» громад, їх будівлі конфісковані, служителі репресовані, у розпалі – державна антирелігійна кампанія, отже, сиротами опікуються «казенні установи»: сиротинці, розподільники, яким була байдужа доля дітей.

Руйнування сімейних цінностей – особлива риса радянської соціальної політики. Дітей використовують для організації голоду: змушують доносити на батьків, які приховують залишки продовольства. Сім'я для радянської влади була не лише носієм ворожих духовних традицій, а й носієм ворожого способу виробництва. Водночас зусилля батьків щодо збереження сімейних відносин високо оцінюються свідками Голодомору в Україні, які з вдячністю та глибокою повагою згадують батьків, які зберегли сімейні відносини й захистили своїх дітей в екстремальних умовах.

Безвихідне становище дітей призводило до жорстокої експлуатації дитячої праці. Діти, рятуючись від голоду, фактично

продавали себе в рабство. Більше шансів на виживання в екстремальних умовах голоду мали підлітки. Покинуті діти концентрувалися в містах, де продовольче становище було кращим. Основними джерелами доходу для них стають крадіжки. Тому характерною ознакою стало зростання рівня злочинності серед дітей під час голоду. Покарання за злочини для неповнолітніх були дуже жорстокими: до них застосовувалися ув'язнення, тілесні покарання, навіть смертна кара. Не маючи змогу подолати дитячу злочинність, що захопила міста, малолітніх правопорушників насильно депортували в Сибір та на Урал.

Спогади українців, які пережили Голодомор у дитячому віці, – важливе джерело для розуміння проблеми дитини і голоду. Їхні оцінки судження, реакції дають пояснення, як Голодомор вплинув на подальший розвиток українського суспільства. Рефлексія, «чому я вижив/вижила», пронизує практично всі свідчення. Зазначимо, що певний інфантилізм, наявний у респондентів, можна пояснити тим, що події Голодомору вони пережили в дитячому віці, а розповідали про них у глибокій старості. Він виражається у спрощенні складних явищ, як-от причини Голодомору, та пояснення їх з позиції пізнішого власного життєвого досвіду або інформації, запозиченої з інших джерел, передусім засобів масової інформації.

Фактично ми бачимо події Голодомору очима дітей з погляду їхніх потреб. Однією з основних потреб у цей час закономірно є їжа. Їжа, доступ до їжі, її пошук, якість і кількість – питання, широко подані у спогадах. Це свідчить про те, що в момент голоду вона стає базисом, який визначає суспільну ідеологію, що спрощується до однієї мети – вижити попри все.

З усього дуже широко висвітлене питання гастрономії – що їли під час голоду? Ажде від того, що можна було приготувати для споживання, здавалося б, неїстівних продуктів, щоб втамувати голод та зберегти сили, залежало життя. За архівними документами й спогадами очевидців, значна кількість смертей наступала від отруєння, шлункових розладів та інфекційних захворювань, через вживання неїстівних та зіпсованих продуктів. Макорженики (моторженики), відома смачна українська страва, у частини респондентів асоціюється лише з голодом: «люди перебіювали солому,

⁴⁸⁸ Голодомор в Україні: Одеська область (1921–1923, 1932–1933, 1946–1947 рр.) Спогади, документи, дослідження. URL: <https://old.archives.gov.ua/Sections/Famine/Publicat/Fam-Odesa-1932-33.php#nom-60>

⁴⁸⁹ Херсонщина. Голодомор. 1932–1933 : збірник документів. Херсон : ХМД, 2008. С. 153–154.

вивіювали трохи зерна, мололи на жорнах, додавали лободу, щирецю і пекли так звані макорженики без жиру» (свідок – Марія Олександрівна Панченко, 1922 р. н., с. Качкарівка)⁴⁹⁰.

Рослинна їжа приховувала в собі безліч небезпек: змучені голодом люди споживали навіть ті рослини, якостей яких вони не знали. Так, у спогадах відображено випадки отруєння невідомими рослинами, що призводило до смерті або стану, близького до наркотичного сг'яніння. Особливо уразливими до отруєнь були діти.

Харчування сім'ї залежало від соціального становища батьків:

- «Батько був заступником директора совхозу. Був хліб, їли кабачки. В сім'ї нас троє дівчат і батько з матір'ю. На той час мені було 15-ть років (свідок – Ольга Павлівна Воеводіна, 1912 р. н., м. Берислав)⁴⁹¹.

- «Батьки працювали в колгоспі. Жили дуже бідно, але трохи краще за інших, бо батько був мірошником і як-не-як, а жменю борошна принесе додому. Вели напівголодне існування, але ніхто пухлий не був і від голоду не вмер. Чула, що люди сильно голодали. Я дружила з сусідською дівчинкою – однолітком селянина Дороша Кривошеї, то вона мені приносила коржі із щиреці, і ми мінялися: я їй давала коржик з борошна, а вона мені з щиреці» (свідок – Лідія Феофанівна Поберій, 1924 р. н., с. Качкарівка)⁴⁹².

- «Батько мій робив кладовщиком, в складі було трохи зерна, до нього приходили люди, то він було одвернеться, щоб люди набрали хоч у кармани зерна. Ну його тоді і забрали в Херсон і посадили за те, що він давав людям брать в кармани зерно» (свідок – Антоніна Федотівна Лемешева, 1920 р. н., с. Степне, Бериславського району)⁴⁹³.

- «В період 1932–1933 рр. наша сім'я проживала в с. Завадовкі Горностаївського району Херсонської області. В сім'ї було троє дітей. Батько працював тоді мірошником на мельниці. Пам'ятаю, що ми дітьми бігали в плавні, рвали лопухи, а мама з них варила

суп. Але яка ж то була їжа. Ми були голодні. У мене опухли ноги, були як ватні, я вже не міг багато ходити. Та спас мене від голодної смерті батько. Він кожного дня у карманах приносив по дві жмені різних відходів, тобто висівок. Мама їх готувала і мені давала їсти трохи більше ніж іншим дітям, тому я вижив» (свідок – Тимофій Ілліч Братусь, 1923 р. н., м. Берислав)⁴⁹⁴.

- «Сім'я дуже не голодувала, бо батько був у колгоспі пасічником і ще крім того, ловили йоржів у Дніпрі» (свідок – Тамара Андріївна Цвірінко, 1926 р. н., с. Качкарівка Бериславського району)⁴⁹⁵.

- «Нам допомагала вижити у ці страшні часи річка. Вона була нашою матір'ю-годувальницею. Ловили рибу, варили юшку, тільки-но почали зав'язуватися бруньки ми обривали їх та їли (свідок – Ілля Сергійович Михайлюченко, 1914 р. н., с. Одрадо-Кам'янка Бериславського району)⁴⁹⁶.

Зазначимо, що риболовля згадується очевидцями як основне джерело їжі, тому, коли річка встала, це стало справжнім лихом (свідок – Ганна Микитівна Симоненко, 1920 р. н., с. Одрадо-Кам'янка Бериславського району)⁴⁹⁷.

Головна тема спогадів – смерть. Свідки пригадують жахливі історії, схожі на страшні казки, про людодіство та труподіство, в яких намагаються пояснити, чому люди так вчиняли, що доводило їх до крайньої межі: втрати глузду, насилля, вбивства. Смерть перестає бути тим явищем, від якого дітей намагалися тримати осторонь: «Мого чоловіка, ще підлітка, і Дашу Шейко заставляли на снях, нашвидкуруч збитих з дрючків, тягати мертвих дітей на кладовище і скидати в яму»⁴⁹⁸, – розповідає одна з респонденток.

Не менш важливою темою, що розкривається в спогадах, є тема милосердя та допомоги дітям у скрутній ситуації. Надана допомога, незалежно від обсягу, давала відчуття потрібності, можливість пережити випробування, зберігши не лише фізичне, а й моральне

⁴⁹⁰ Державний архів Херсонської області. Ф. Р-4093. Оп. 2. Спр. 3. Арк. 66.

⁴⁹¹ Там само. Арк. 7.

⁴⁹² Там само. Арк. 68.

⁴⁹³ Державний архів Херсонської області. Ф. Р-4093. Оп. 2. Спр. 4. Арк. 33.

⁴⁹⁴ Державний архів Херсонської області. Ф. Р-4093. Оп. 2. Спр. 3. Арк. 1.

⁴⁹⁵ Там само. Арк. 12.

⁴⁹⁶ Там само. Арк. 99.

⁴⁹⁷ Там само. Арк. 102.

⁴⁹⁸ Там само. Арк. 9.

здоров'я. «Від держави не було ні допомоги, ні заступництва. Нам трохи поміг двоюрідний брат Потайний Митрофан і їжею, і одежею» (свідок – Клавдія Аврамівна Андрусенко, 1923 р. н., с. Качкарівка Бериславського району)⁴⁹⁹.

Респонденти пригадують, що бідні самі просилися в колгосп (на зиму), а потреба в робочих руках була лише в посівну та на прополку. «Помирали ті, хто не працював... Той, хто працював, той не голодував... Хто працював, той і вижив» (свідок – Микола Данилович Курило, 1923 р. н., смт Білозерка)⁵⁰⁰, «Той хто розкулачував, той не голодував» (свідок – Мельніченко, смт Білозерка)⁵⁰¹ або «Були такі, що не голодували, це начальство»⁵⁰².

Розкуркулені – люди, які опинилися на узбіччі, позбавлені громадянських прав і права на життя. Серед них найбільш вразлива категорія – сім'ї з дітьми, що залишилися без годувальника: «В нашому будинку жила зі своєю сім'єю тітка Улита, мамина сестра. Вона була козацького роду, гарна, завзята, безстрашна. Її розкуркулили і виселили з будинку. В селі до них відносилися з презирством, а мої батьки прийняли до себе, бо їм нікуди було дітися. Якщо ми голодували, то їм взагалі нічого було їсти. У тітки було двоє дітей, хлопчик мій однолітка та дівчинка менша. Тітка давала дітям сирі шматочки свого тіла, яке вона різала, а потім ці рани перемотувала, різала руки і давала їм з себе смоктати кров. Але ці діти так і не вижили, вони померли одне за одним. Згодом померла і тітка яка не змогла пережити це горе» (свідок – Тимофій Ілліч Братусь, 1923 р. н., м. Берислав)⁵⁰³.

Можливість схватися від переслідувань була не в усіх, але зміна місця проживання давала можливість врятуватися: «Дід був заможним селянином. Мала сім'я свою хату. Сім'я наша складалась з тата, мами та були у них два сини й дві дочки разом зі мною, я була старша, потім Мітя. Катя – 1925 р., і Вася – 1928 р. Під час

⁴⁹⁹ Державний архів Херсонської області. Ф. Р-4093. Оп. 2. Спр. 3. Арк. 9.

⁵⁰⁰ Державний архів Херсонської області. Ф. Р-4093. Оп. 2. Спр. 8. Арк. 30.

⁵⁰¹ Там само. Арк. 32.

⁵⁰² Там само. Арк. 53.

⁵⁰³ Державний архів Херсонської області. Ф. Р-4093. Оп. 2. Спр. 3. Арк. 1.

голоду 1932–1933 рр. ми всі разом жили в Кучерському. Не голодували не пухли. Ходили всі збирали пасльон, виливали з ямок ховрахів, варили їх і жарили, збирали калачики, рослини різні – заяче вухо, чай молочай. В 1933 р., коли діда розкуркулили, вся сім'я на заробітки виїхала в Нікополь. У нас була своя бричка і тато з мамою займались перевозом та грабарували. Ніхто із членів сім'ї під час голоду 1932–33 рр. не помер» (свідок – Ганна Никифоровна Логвиненко, 1921 р. н., м. Берислав)⁵⁰⁴.

За розкуркулених заступалися родичі, які мали вплив у колгоспі, колгоспники: «Батьки мали землю, дуже важко працювали. Прокидалися о 3–4 годині ночі і їхали в степ. Коли зернові скосять, то вже на току робили, щоб обмолотити. Ми, діти теж допомагали батькам з раннього дитинства. Мали коней, корів, телят, сільськогосподарський реманент, парову молотарку. Побудували хорошу хату. Але коли розпочалась колективізація, нас із хати вигнали, батька посадили у В.-Олександрівці, а матір у Нововоронцовці. Це робили свої люди – так звані комсомольці Грінченко Гаврило, Грінченко Павло, Лемеха, Половинко і інші. Нас, дітей, викинули на вулицю, хату опломбували і наказали пломбу не чіпати. Ми, в чому були, так і пішли селом. Нас ніхто в хату не пускав, дівтора гнала нас, насміхалася, бо ми куркульські діти. Довелося їсти калачики, іншу траву. Ходили брудні, спали, де попало. Батько там умер... Мати вирішила йти в Качкарівку, звідки родом, бо життя там не має: у хату не пускають, меблі забрали в контору, все розтягли. Вже після війни навіть бачила свої рушники в декого. Ікони пропали, витягли скло. Активісти частину добра собі забрали, частину продали. У матері було трохи грошенят і документи, так комсомольці вирвали з пазухи і забрали. ... Не приймали і мати в колгосп. Тоді Гугля Йосип заступився за неї на зборах, і її взяли в бригаду» (свідок – Клавдія Аврамівна Андрусенко, 1923 р. н., с. Качкарівка Бериславського району)⁵⁰⁵.

«Сім'я була з 7 чоловік. В 1930 р. сім'ю розкулачили, батька забрали, ми залишились з мамою... В селі дуже багато вмирало з голоду людей...

⁵⁰⁴ Державний архів Херсонської області. Ф. Р-4093. Оп. 2. Спр. 3. Арк. 3.

⁵⁰⁵ Там само. Арк. 9.

Потім маму і старшу сестру забрали на роботу і їм видавали пайки 200 гр муки і 1 літр молока, а менші діти були на майдані де їм надавали їжу (свідок – Лілія Гнатівна Оксамитна, 1918 р. н.)⁵⁰⁶. Один із респондентів згадував, що «маленьким, з глечиком, бігав на “дитмайдан”, де збирались багато дітей з села. Їх годували ріденьким супом чи борщем, грам 150–200 хліба» (свідок – Андрій Петрович Пономаренко, 1928 р. н., с. Ольгівка Бериславського району)⁵⁰⁷.

«Малою кров'ю» відбулася сім'я, що втратила лише будинок: «Пам'ятаю голод, що був у 1932–1933 рр. Я проживала в В. Олександрівському районі. Урожай був, але не давали його збирати. Наша сім'я із 5-ти чоловік проживала у добротному будинку, у господарстві мали корову, коня, птицю. З продуктів харчування були: буряк, квашена капуста, кукурудза та інші харчі. Сім'я не голодувала і ніхто з голоду не вмер. І продукти сільська рада не відбирала, але так, як будинок був великий та гарний, його у нас відібрали під дитячий садок, а нас переселили у стару хату. Батько пішов до колгоспу добровільно здавши коня» (свідок – Наталія Тимофіївна Онищенко, 1923 р. н., с. Новорайське Бериславського району)⁵⁰⁸.

Спогади відображають оцінні судження дітей, які пережили Голодомор, про своїх батьків. Засвідчується кілька тенденцій: схвалення, розчарування та осудження.

Якщо батько обіймав посаду, що давала доступ до продуктів харчування, або міг скористатися службовим становищем, щоб вкрати трохи їжі для сім'ї, респонденти оцінювали це позитивно.

Окрема категорія респондентів, що також схвально оцінює дії батьків під час Голодомору, вважає, що не зазнала голоду через те, що батьки були працюючі, «справжні хазяї» і могли в будь-якій ситуації прогодувати сім'ю, навіть стверджували, що від голоду помирали самі «ледарі».

Діти, які голодували, схвально оцінювали батьків, які попри все зберегли сім'ю і разом дбали про дітей і один про одного; могли улаштувати своє життя та життя дітей при новій владі, незважаючи

⁵⁰⁶ Державний архів Херсонської області. Ф. Р-4093. Оп. 2. Спр. 3. Арк. 21.

⁵⁰⁷ Державний архів Херсонської області. Ф. Р-4093. Оп. 2. Спр. 4. Арк. 22.

⁵⁰⁸ Там само. Арк. 10.

на своє «куркульське» походження; навіть через те, що вибирали з усіх дітей для особливого піклування саме респондента.

«Завдяки рибальству батька сім'я не бідувала, жила “сносно”... ..хліба продуктів не вистачало. Кругом голодні люди. Рятувало рибальство батька. Вся сім'я це розуміла і всяко оберігало його – щоб був нагодований, щоб відпочив і беріг сили. Рибу міняли на продукти де тільки могли. Віра Андріанівна зберегла про батька найкращі спогади: був добрий, не пив, не курил, “не гнув”. Не такий як інші» (свідок – Віра Андріанівна Луценко (Опара), 1921 р. н., с. Станіслав)⁵⁰⁹.

Частина респондентів, які осиротіли через те, що їхніх батьків розкуркулили й вони загинули в тюрмі, звинувачують у смерті своїх батьків владу, на неї і перекладають вину за голод, поневіряння та втрату сімейних статків. Ці респонденти отримували піклування від члена сім'ї, який залишився на волі, часто від усіх своїх родичів. Вони називають поіменно та засуджують конкретних винуватців – сільських активістів, які грабували та привласнювали майно, пам'ятають його перелік, аж до ікон.

Розчарування в батьках має місце в частини респондентів, які пережили голод та поневіряння, а головне – залишилися без сімейного піклування й захисту. Розчарування виражається через твердження, що, подорослівши та зумівши заробляти гроші чи пайок, колишні діти Голодомору 1932–1933 рр. вже ніколи не голодували, навіть у голодних 1946–1947 рр.: «В 1947–1948 рр. ми теж голодували, але я вже працювала, тому було трошки легше» (свідок – Марія Гаврилівна Сіденко, 1923 р. н., с. Кірове Бериславського району)⁵¹⁰. Також – у байдужому ставленні до смерті батьків або одного з батьків, які не зуміли захистити дитину, навіть якщо самі були репресовані: позбавлені майна, заарештовані чи заслані. У результаті обставини їхньої смерті та місце поховання не викликали інтересу протягом життя респондента.

Осудливе ставлення до батьків засвідчується переважно серед підлітків. Осуду зазнали батьки, які відмовили підліткам у підтримці, покинувши їх самих шукати засоби для існування. Такі діти

⁵⁰⁹ Державний архів Херсонської області. Ф. Р-4093. Оп. 2. Спр. 11. Арк. 32.

⁵¹⁰ Державний архів Херсонської області. Ф. Р-4093. Оп. 2. Спр. 3. Арк. 13.

знайшли підтримку та вижили завдяки родичам, або сусідам, або зовсім стороннім людям. З раннього віку вони тяжко працювали в колгоспі або на якийсь час покидали село в пошуках заробітку на шахтах, заводах, але врешті-решт повернулись у село.

Ставлення радянської влади до сімейних цінностей висвітлене в багатьох працях. Руйнування сімейних цінностей – особлива риса радянської соціальної політики. Сім'я для радянської влади була не лише носієм ворожих духовних традицій, а й носієм ворожого способу виробництва. Отже, усі складові культури української сім'ї визнавались як такі, що загрожують радянській державі.

Репресії та випробування голодом були не єдиними способами боротьби з сімейними цінностями. Провідником державної політики була школа. Для організації голодного терору широко залучалися учні. Так, в ухвалі протоколу загальних зборів учнів Сазонівської школи Самійлівської сільради Великолепетиського району про зобов'язання учнів провести масову роз'яснювальну роботу серед батьків, виявляти злочинців, які розікрали колгоспний хліб, та ями із хлібом для виконання плану хлібозаготівлі від 01 лютого 1933 р. зазначається:

«...1. Заслухав доповідь, ми, учні Сазонівської т[рирічної]/школи, зрозумівши величезне значення п'ятирічного плану [для] піднесення нашого всього народного господарства в Країні Рад, цілком підтримуємо Постанову ЦК ЦКК ВКП(б):

а) Даємо обіцянку партії і уряду повести масову роз'яснювальну роботу серед своїх батьків, а також виявляти злочинців, які розкрадали колгоспний хліб, цим самим потурали куркулеві, зриваючи виконання плану хлібозаготівлі, виявляти ями з хлібом.

б) Беремо обов'язок реалізувати постанову [про] хлібний податок на 1933 р., аби кожний селянин-колгоспник та односібник зрозуміли, що новий податок є кращий за контрактацей[сь]кий, тому що він підносить врожайність наших полів, заставляє кожного селянина чесно ставитися до своєї роботи, підносити свій добробут.

Дбатимемо про заготівлю посівного матеріалу шляхом викриття ям та повернення розкраденого колгоспного хліба...»⁵¹¹.

⁵¹¹ Державний архів Херсонської області. Ф. П-89. Оп. 1. Спр. 138. Арк. 57, 58.

Інакше кажучи, діти фактично мали самі вживати заходів щодо організації голоду. Мотив, який стимулював дітей виступити проти своїх батьків, був запропонований владою. Так, зафіксовано непоодинокі документи, в яких провину за голод та опухання від голоду дітей чиновники покладають на їхніх батьків, як-от у вже згаданій «Справке о мнимом голоде в целях борьбы против хлебозаготовок»⁵¹². На жаль, така провокаційна робота мала наслідки. Навіть дорослі почали вірити в те, що їхні односельці спеціально доводять до опухання від голоду своїх дітей, приховуючи хліб, у той час як усе село голодує. Так, у листі Секретного відділу Дніпропетровського обласного комітету КП(б)У «Факты открытия ям у лиц, симулирующих отсутствие хлеба и голодовку» до МПК та РПК від 8 березня 1933 р. розповідається про голод, опухання дітей від недоїдання в Нижньосірогозькому районі. Знаходження ям із зерном в опухлих колгоспників пояснюється виключно злим умислом. Ніхто з тих, хто обшукував подвір'я людей, які знаходились у стані виснаження, не ставив питання, чому вони не викопали заховане, нестерпно голодуючи.

Аналізуючи подібні документи, потрібно враховувати попередній сумний досвід господарювання селян. Адже посівне зерно мало залишатися недоторканим, оскільки від нього залежав новий урожай, а отже, новий рік життя. Також люди боялися, що їх зловлять на приховуванні зерна та відправлять на заслання. Ми не можемо знати напевне, що вони не починали робити цього і так дали знати нишпоркам про свої схованки проти своєї волі.

Багато дітей залишилися без батьківського піклування через те, що їхніх батьків заслали, хату відібрали, а їх вигнали на вулицю. Доля дітей, які осиротіли або залишилися без батьківського піклування, подана в архівних джерелах, на відміну від обставин життя дітей, які виховувались у сім'ї, що переважно описані засобами усної історії. Основними джерелами є листування, протоколи, акти обслідування дитячих будинків, в яких описуються умови утримування дітей.

Дитячі установи, що були на забезпеченні держави, вже восени 1932 р. почали потерпати від нестачі продуктів харчування.

⁵¹² Державний архів Херсонської області. Ф. П-116. Оп. 1. Спр. 125. Арк. 17.

Так, із листа Херсонторгу від 15.11.1932 можна дізнатися, що дитячі установи та будинки інвалідів перестали постачатися продуктами. Їхні працівники обласних та районних відділів освіти масово писали скарги про те, що діти голодують⁵¹³. Ця ситуація стосувалася так званих «стаціонарних» закладів, положення в дитячих розподільниках і притулках було набагато гіршим через збільшення кількості дітей, які прибували до міст і районних центрів.

У протоколі засідання президії Херсонської міської ради від 06 березня 1933 р., де обговорювався стан боротьби із безпритульністю, йшлося про «щоденне зростання у м. Херсоні чисельності підкидьків, безпритульних дітей, юнацтва (17–20 років) із сіл Херсонського та інших районів». Для того щоб дати раду, міськрада вирішила створити для них гуртожиток, відкрити додаткові дитбудинки, дитсадки та забезпечити щоденні 200 г хліба кожному. Однак для реалізації цього плану потрібно було пройти низку бюрократичних процедур. До того ж в міста зовсім не було хліба для вже відкритих закладів. Лише через півтора місяці на засіданні бюро Херсонського міського комітету КП(б)У від 22 квітня 1933 р. вирішили звернутися до Одеського облвиконкому щодо надання коштів для відкриття нових дитячих закладів. Далі ситуація лише погіршувалася. Продовольчого постачання в місті так і не з'явилося.

У протоколі засідання комісії з чистки членів та кандидатів у члени партії осередку Херсонського міського відділу охорони здоров'я від 29 серпня 1933 р. зазначалося, що смертність у будинку немовляти доходила до 60 % через те, що його працівники підбирали з вулиці напівмертвих дітей, хворих на дистрофію, і дуже небагато з них виживали. Отже, саме на цих працівників покладали провину за погану статистику.

Не кращим було становище дітей і підлітків у районних центрах. У постанові фракції президії Великопетиського райвиконкому від 07 липня 1933 р. йдеться про високий рівень смертності серед вихованців Великопетиської дитячої колонії через погані

⁵¹³ Державний архів Херсонської області. Реєстр фондів меморіального характеру: Голодомор 1932–1933 рр. URL: https://old.archives.gov.ua//Archives/Reestr/R_Organyvlady.pdf

харчування та догляд: «...Діти покидають двір дитколонії та ходять по райцентру і базару, займаються крадіжками масла, цибулі тощо, хворих дітей не ізолюють від здорових, харчування дітей у незадовільному стані. Усе це призвело до захворюваності і смертності дітей (за 6 червня померло 6 дітей)»⁵¹⁴.

У Генічеську у червні 1933 р. місцеві органи влади повідомляють про недостатнє харчування дітей, збільшення безпритульних через продовольчу кризу в селах. Тому, щоб діти, які голодували, не псували вигляду міст і райцентрів, замість того щоб відкрити нові заклади та забезпечити їх харчуванням, було вирішено розформувати дитбудинки.

Описи долі дітей-сиріт і дітей, залишених без батьківського піклування, трапляються й у спогадах очевидців та доповнюють жахливу картину дитинства в цей час.

Так, за свідченнями очевидців із сучасного Білозерського району, батьки, не маючи змоги прогодувати дітей, здавали їх у Благмон (колишній Благовіщенській жіночий монастир, закритий радянською владою у 1920-х, с. Приозерне Білозерського району), де в голод 1921–1923 рр. заснували дитячий притулок. Хто з дітей вижив, тих після закінчення голоду забирали додому.

«Для сиріт була комуна Раковського, де харчували сиріт раз у день», – пригадує мешканка с. Правдине (Цареводар) (свідок – Катерина Степанівна Вансович, 1921 р. н.)⁵¹⁵. Збереглися поодинокі спогади про тих, хто пройшов Генічеський розподільник у 1933 р. та вижив, що вже велике диво, зважаючи на жахливі умови утримання дітей у ньому.

Свідчення очевидців відображають різні явища, характерні для українського села під час Голодомору, та їхню оцінку тими, хто пережив голод. Отже, спогади українців, які пережили Голодомор у дитячому віці, – важливе джерело для розуміння проблеми дитини та голоду. Узагальнення досвіду людей, які пережили голод у дитинстві, свідчить про важливість не лише матеріальної, а й моральної допомоги дітям, які опинились у скрутних ситуаціях.

⁵¹⁴ Херсонщина. Голодомор. 1932–1933. Херсон, 2008. С. 196.

⁵¹⁵ Державний архів Херсонської області. Ф. Р-4093. Оп. 2. Спр. 11. Арк. 10.

3.9. Інтелігенція і влада. Опір Голодомору

Репресії радянської влади проти українського суспільства почалися з його провідників – національної інтелігенції. Її представники: літератори, митці, вчителі – зазнали переслідувань через активну громадянську позицію й нетерпимість до насилля, що чинила влада щодо українського населення. Свою здатність до протесту та підтримку народу в часи Голодомору 1932–1933 рр. творча еліта виражала у формі гострого слова, мистецького образу, палкого виступу. Українська інтелігенція становила спільноту, спроможну об'єднати народ у його справедливому гніві проти владного насилля. Не залишилися осторонь і херсонці.

Одним із представників нової радянської інтелігенції був Микола Гурович Куліш (1892–1937), уродженець Херсонщини. Символічно, що свою літературну діяльність він почав із подорожнього щоденника, опублікованого в одеській газеті, присвяченого подіям голоду 1921–1923 рр. Перебуваючи на посаді завідувача відділу народної освіти Дніпровського виконавчого комітету ради робітничих, селянських і червоноармійських депутатів, майбутній український драматург відвідує Дніпровський повіт Миколаївської губернії, охопленний голодом. Під час інспекції шкіл і дитячих будинків він описує трагічні події, що відбувалися на Півдні України: руйнування мережі шкіл, загибель від голоду дітей та дорослих, випадки канібалізму. У центрі його записок – складна система взаємовідносин між представниками влади, громадських організацій, працівниками освіти, селянами, у руках яких перебуває доля дітей, в умовах голоду, що охопив регіон. Ця публікація привернула увагу громадськості, іноземних благодійних організацій до страждань населення Півдня України та сприяла активізації допомоги тим, хто голодував, та подоланню наслідків голоду⁵¹⁶.

Можливо, символічно, що п'єса «97», присвячена голоду 1921–1923 рр., принесла М. Кулішу відомість, а п'єса «Маклена Граса»,

⁵¹⁶ Кузовова Н. Подорожні записки М. Куліша як джерело з історії голоду 1921–1923 рр. *Матеріали Міжнародної конференції «Штучні голоди в Україні ХХ століття»* (Київ, 16 травня 2018 р.). Київ – Дрогобич : Видавництво «Коло», 2018. С. 178–181.

пронизана атмосферою Голодомору 1932–1933 рр., стала його останнім словом публіці. Наприкінці 1920-х – на початку 1930-х років Микола Куліш, незважаючи на свої прокомуністичні погляди, зазнає владного тиску. Його критикують із політичних мотивів: закидають «чужість» та буржуазний націоналізм. Унаслідок того що проблематика його творів ятрила суспільство, не відповідала парадній риториці соціалістичних звершень, не кликала в комуністичне майбутнє, а головне – не зводила гуманізм до лозунгу, він стає незручним для радянських чиновників.

Повернувшись на Херсонщину в 1932–1933 рр., Куліш знову бачить несправедливість і страждання, але на відміну від голоду 1921–1923 рр. про події Голодомору 1932–1933 рр. говорити було не можна навіть відомому драматургу. Тому у своїй новій п'єсі він вдається до творчого прийому – перенесення подій у Польщу. Похмура атмосфера п'єси припадає не до смаку публіці, а відсилення до українських реалій 1933 р. – сестричка головної героїні пухне від голоду – обурили чиновників. У вересні 1934 р. на першому все-союзному з'їзді радянських письменників Миколу Куліша оголосили буржуазним націоналістом. Того самого року його було заарештовано, а в 1937 р. – розстріляно в урочищі Сандормох.

Останнім слово про Голодомор стало слово ще одного херсонця – українського письменника та поета, громадського діяча Миколи Федоровича Чернявського (1867–1938). Незважаючи на свою аполітичність, М. Чернявський не раз ставав жертвою репресій. Уперше він заарештовувався радянською владою в 1929 р. у зв'язку з процесом Стілки визволення України. Підставою для цього, вочевидь, послужили листи М. Чернявського до Сергія Єфремова з проханням поклопотатися щодо допомоги колишньому колезі М. Чернявського – захиснику української школи, земському діячу, просвітителю Андрію Грабенку (Конощенку) (1857–1932), який на схилі років зазнав матеріальної скрути та, імовірно, помер від голоду в 1932 р. в Херсоні. Коли С. Єфремова було звинувачено, а особисті папери конфісковані, у розробку ОДПУ потрапили всі його кореспонденти⁵¹⁷.

⁵¹⁷ Державний архів Херсонської області. Ф. Р-4033. Оп. 6. Спр. 927. Т. 2.

У 1933 р. письменника знову заарештовують на місяць. У результаті письменник із сім'єю був виселений із Херсону.

«Того ж року прізвище Чернявського востаннє з'явилося як автора оповідання, в якому він у завуальованій формі розповів правду про нелюдські експерименти над народом. Письменник показав зіткнення братів Волетарських у гострій дискусії. Андрій, що приїхав до Радянського Союзу як представник іноземної компанії, намагається розкрити братові очі на “комуністичну каторгу” коли “пухне вся країна з голоду, ходить гола, боса”, коли ведеться “боротьба з куркулем – отією людиною, що годувала вас хлібом”, але наптовхується на цілковите нерозуміння задурманеного комуністичною пропагандою Павла. Жорстокість і кров братовбивчої класової боротьби Павло намагається виправдати тим, що, мовляв, “ні одно велике діло ніколи не робилось і не робиться без великих жертв”»⁵¹⁸.

Можливо, цей уявний діалог відбувався між Чернявським та Кулішем: Чернявський неодноразово публікувався в журналі «Червоний шлях», редактором якого був Куліш, хоча ніколи не поділяв його комуністичних поглядів. У 1937 р. його втретє заарештовує НКВС за звинуваченням в участі в «націонал-фашистській» організації. Імовірно, представники НКВС у Херсоні хотіли зробити гучну справу, про що свідчать два томи слідчої справи (зазвичай справа складалася з кількох аркушів), проте ні сам Чернявський, ні його колеги, яких регулярно допитували, не підтвердили існування в місті таємної антирадянської націоналістичної організації на чолі з тяжкохворим 70-літнім чоловіком. Справа розсипалася, але доля М. Чернявського, подібно долі багатьох репресованих, була вирішена задалегідь⁵¹⁹.

М. Чернявський в останні роки життя викладав у Херсонському інституті соціального виховання ім. Н. К. Крупської (тепер – Херсонський державний університет), студенти якого голодували. Це було характерно для всього періоду 1930-х, проте в 1932–1933 рр. набуло загрозливого характеру. Постачання студентських їдалень

Херсона тривалий час знаходилося на низькому рівні. Херсонська міська рада профспілок протягом 17.11.1931 – 14.12.1932 розглядала результати Всеукраїнського рейду перевірки роботи шкіл ФЗУ, акти та звіти про обстеження соціально-побутових умов студентів інститутів та ФЗУ м. Херсона. Під час рейду з'ясовано, що в цей період мали місце значні порушення, як-от продаж на ринку м'яса, призначеного для студентської їдальні Херсонського сільськогосподарського інституту. А в результаті обстеження студентської столової Херсонського інституту соціального виховання ім. Н. К. Крупської 25.03.1932 зазначалося, що харчотрест повністю не забезпечує її необхідними продуктами, «хліб видається по 70 г замість 100 г на особу, якість обідів низька, а борщ з однієї капусти»⁵²⁰.

Однак особливо тяжка ситуація складалася у середині грудня 1932 р. через недостатнє забезпечення студентських їдалень продуктами та низьку калорійність їжі. Найбільше страждали студенти Херсонського інституту соціального виховання ім. Н. К. Крупської. Незважаючи на те що вони харчувались у закритій столовій, продуктів на всіх не вистачало, мали місце великі тригодинні черги, норма видачі хліба скоротилася майже вдвічі (замість 100 г на особу видавалося 50–70 г хліба). У результаті цього почався вплив студентства з навчального закладу⁵²¹. З метою вирішення проблеми профспілка постановила заснувати закритий розподільник хліба в інституті.

Влада вважала, що студенти, які голодують, стануть дієвим інструментом для вилучення хліба в селян. Із грудня 1932 р. згідно з рішенням Херсонської міськпрофради про шефство профспілок над селом студентів залучили до шефських бригад на селі для проведення другого обмолоту соломи, щоб запобігти крадіжкам зерна та зриву хлібозаготівлі, і навіть до вжиття до винних дисциплінарних заходів⁵²². Фактично це виглядало безпомічною спробою покласти харчування студентів на селян і марною надією на те, що опухлим з голоду студентам можна дістати в селі, що голодує, хоч якоїсь їжі.

⁵¹⁸ Бібліотека української поезії «ПОЕТИКА». URL: <http://poetyka.uazone.net/chernv00.html>

⁵¹⁹ Державний архів Херсонської області. Ф. Р-4033. Оп. 6. Спр. 927. Т. 2.

⁵²⁰ Державний архів Херсонської області. Ф. Р-1005. Оп. 1. Спр. 174. Арк. 44.

⁵²¹ Державний архів Херсонської області. Ф. Р-1005. Оп. 1. Спр. 142. Арк. 62–63 зв.

⁵²² Державний архів Херсонської області. Ф. Р-1005. Херсонська міська рада профспілок. 1929–1937. Оп. 1. Спр. 161. Арк. 79–80 зв.

Судячи із звітів ситуація із харчуванням студентів у березні, квітні й травні не зазнала суттєвих змін. Ще в березні 1933 р. Херсонська міська рада профспілок попереджала, що більша частина їдалень припинить роботу в квітні, «що може викликати небажані наслідки»⁵²³. Проте на початок квітня 1933 р. студентські їдальні вкотре залишилися без будь-якого постачання⁵²⁴.

До органів влади про голод серед студентів звертатись із заявами викладачі. Необхідно зазначити, що подібні дії розглядались владою як провокації й жорстко каралися. Так, Херсонським міським комітетом Компартії України в листопаді 1933 р. розглядалася справа лектора Херсонського сільськогосподарського інституту О. Н. Опокова, який намагався захистити інтереси своїх студентів та розголосив інформацію про випадки голодування й дистрофії серед них, за що був виключений з партії⁵²⁵.

Як уже зазначалося, незважаючи на голод, що охопив Україну, у засобах масової інформації заборонялося поширювати інформацію, закликати допомогти тим, хто голодує, як це було в 1921–1923 роках. Навіть розмови про голод могли призвести до сумних наслідків. Особливо це стосувалося журналістів. Так, у січні 1933 р. ДПУ був заарештований А. Г. Суржок, редактор Великолепетиської районної газети «Соціалістичний шлях». Його звинувачували в антирадянській агітації, зокрема, за слова, що «в результаті партійних чисток хліба все одно не більше, коні знесилені, посівматеріалів у більшості колгоспів зовсім немає і як буде проведена весняна посівкампанія 1933 р., він не уявляє». До звинувачення додано те, що Суржок нібито брав участь у навмисному зменшенні показника врожайності 1932 р. в селах Первомаївка та Ушкалка Верхньорогачицького району, коли редактор газети (!) очолював там комісію з визначення врожайності. У результаті А. Г. Суржок був засуджений на п'ять років концтаборів⁵²⁶.

⁵²³ Державний архів Херсонської області. Ф. Р-1005. Оп. 1. Спр. 165. Арк. 77.

⁵²⁴ Державний архів Херсонської області. Ф. Р-1005. Оп. 1. Спр. 192. Арк. 77.

⁵²⁵ Державний архів Херсонської області. Ф. П-185. Оп. 1. Спр. 69. Арк. 90–95.

⁵²⁶ Державний архів Херсонської області. Ф. Р-4033. Оп. 7. Спр. 772. Арк. 4, 5, 6, 11, 12, 14.

Одними з перших, хто почав відкрито говорити про голод, стали вчителі. Хоча радянська школа була провідником ідеології, а вчителі отримували «пайок», сільська інтелігенція активно включилась у боротьбу з голодом. Так, вчитель Федір Кіндратович Фоменко, 1887 р. н., мешканець с. Преображенка Хорлівського району, був засуджений на адміністративну висилку за межі України строком на 5 років через агітацію колгоспників проти хлібозаготівель та підбурювання щодо вимог до їх зменшення. На нього донесли, начебто він говорив поміж колгоспників: «зараз на селі твориться щось жахливе, народу доведеться цього року голодувати, колгоспи отримали непосильні плани, якщо вивезти весь хліб колгоспники залишаться голодними». Побувавши в грудні 1932 р. в м. Херсон, де розпочався голод, він повідомив односельців, що робітники майже помирають з голоду⁵²⁷.

Вчительки шкіл Великої Лепетихи Олександра Плетенець та Нікітченко зазнали переслідувань через засудження політики радянської влади (травень 1933 р.). За словами О. Плетенець, «у школах викладаємо політику, розповідаємо про предмет суспільства, як жили робітники та селяни за царських часів, навіщо це їм, а тепер що робиться. Добре, що учні мало знаються, а то могли б заявити викладачам, що за царизму не вмирили з голоду, як помирають зараз». Вчителька Нікітченко публічно засуджувала радянську владу: «Пишуть, що Хвильовий застрелився, влада його вчинок засуджує. Їхня справа звинувачувати, але людина не могла спокійно [дивитися] на навколишнє оточення. Він бачив, що твориться навколо. Правди писати не можна. Він бачив голод і смерть, не переніс і пішов з життя. Раніше не було випадків, щоб письменники йшли на самогубство, а за соввласті є. Зате Горький не стрілятиметься, так як має дачу і кошти»⁵²⁸.

Хочемо зауважити, що на радянських вчителів також покладали завдання, які були складовою організації державою штучного голоду. Вони були повинні агітувати дітей, щоб ті виявляли та доносили про схованки із хлібом у власних батьків.

⁵²⁷ Державний архів Херсонської області. Ф. Р-4033. Оп. 7. Спр. 824. Арк. 34, 35 зв., 36.

⁵²⁸ Херсонщина. Голодомор. 1932–1933 : збірник документів. Херсон : ВАТ «ХМД», 2008. С. 188–189.

Серед представників інтелігенції були й такі, які не обмежувались однією агітацією, а й намагалися організувати повстання серед селян для того, щоб припинити хлібозаготівлю. Це завідувач Каховської районної бібліотеки А. Г. Перепеліцин, який вважав, що робітники в містах також не підтримують радянську владу, проте «радянська влада міцно тримає їх за шлунок за допомогою продовольчих книжок...». Він вважав, що головною причиною страшного голоду стало те, що «радянській владі необхідно економічно послабити Україну, тому що Україна є ласим шматком для деяких європейських держав, які прагнуть відірвати її від Радянського Союзу. Крім того, серед українського населення сильно розвинений націоналістичний настрій і прагнення до самостійності... Ось чому Радянська влада прагне розорити Україну, послабити її, зробити безсилою... Водночас українське селянство, яке чинить опір колективізації, шляхом голоду примушується до колективізації...». А. Г. Перепеліцин також надіслав лист Максиму Горькому з критикою його ганебної позиції. Вочевидь саме цей лист призвів до арешту А. Г. Перепеліцина та однодумців, яких засудили до трьох років концтаборів⁵²⁹.

Як можна переконатися на прикладі Херсонщини, інтелігенція мала спільну позицію щодо оцінки дій радянської влади та її ролі в створенні штучного голоду в Україні. Вона виражала свою громадську позицію і вживала активних дій щодо боротьби з голодом. Митці привертали увагу до народних страждань у своїх творах. Викладачі спонукали профспілковий рух звертатись із закликами про допомогу студентам та учням. Вчителі писали відозви до відомих громадських та культурних діячів про голод. Їхня підтримка давала населенню надію, але не могла побороти голод, бо головний ініціатор Голодомору – держава – жорстоко розправлялась не тільки з тими, хто засуджував і чинив їй опір, а й тими, хто просив допомоги. Практично всі архівні документи, що розкривають тему діяльності інтелігенції в часи Голодомору й збереглись до нашого часу, – це матеріали карних справ, у яких під тиском, моральним

⁵²⁹ Херсонщина. Голодомор. 1932–1933 : збірник документів. Херсон : ВАТ «ХМД», 2008. С. 231–232.

та фізичним, органів ОДПУ-НКВС населення свідчить проти тих, хто захищав його інтереси.

Не менш запеклий опір організатору Голодомору чинило населення Херсонщини. У вітчизняній та зарубіжній історіографії питання опору українців радянській владі розглядається в працях С. Кульчицького, який у статті «Політика колективізації» в «Енциклопедії історії України» називає основні причини селянського опору та дає уявлення про масштаби селянських повстань в Україні. Відомості про характер і кількісні показники селянських повстань в Україні також наводить А. Зінченко в статті «Селянські повстання проти більшовицького режиму. 1929–1932»⁵³⁰. Передумови, мотиви та форми селянського руху в 1930-ті роки стали предметом дослідження В. Ю. Васильєва: у своїх історичних нарисах він звертає увагу на закономірність зростання селянського опору через злочинну політику СРСР щодо громадян України. На думку Васильєва, ще потребують поглибленого вивчення суспільні настрої селян, робітників, службовців, які голодують⁵³¹. У статті О. І. Ганжі «Опір селянства політиці суцільної колективізації в Україні» формулюються висновки, що репресії та Голодомор 1932–1933 рр. стали результативним ходом тоталітарного режиму щодо придушення повстань українців 1930 р. проти злочинної політики Москви та Сталіна⁵³². С. Маркова розглядає історіографію питання щодо соціальних наслідків колективізації для України в межах сучасних наукових дискусій вітчизняних і зарубіжних істориків⁵³³. Також розпочате вивчення цього питання в регіонах⁵³⁴, що свідчить про доцільність й актуальність продовження та поглиблення розробки даної теми на прикладі Херсонщини.

⁵³⁰ Кульчицький С. В. Розкуркулення політика. URL: http://www.history.org.ua/?termin=rozkurkulennja_polityka

⁵³¹ Васильєв В. Ю. Селянський опір колективізації в Україні (1930-ті рр.). *Історія України: маловідомі імена, події, факти*. Київ, 2005. № 31. С. 150.

⁵³² Ганжа О. Опір селянства політиці суцільної колективізації в Україні. URL: <http://history.org.ua/JournALL/pro/5/9.pdf>

⁵³³ Маркова С. Соціальні наслідки сталінської індустріалізації для українського села: тенденції й характер сучасних наукових дискусій та оцінок. *З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ*. 2012. Вип. 2. С. 350–372.

⁵³⁴ Настрої та поведінка населення Поділля і умова сталінської революції «згори». *1928–1940 : збірник документів*. 2013. 528 с.

Початок хлібозаготівельної кампанії 1932 р., що здійснювалася в Україні радянською владою, ознаменувався піднесенням руху опору селянства. Наслідки злочинної політики радянської влади прогнозувалися сучасниками й майбутніми жертвами Голодомору – українськими селянами, тисячі повідомлень представників партійного керівництва про політичний та економічний стан в Україні регулярно надсилалися керівництву УСРР та СРСР, тож говорити про те, що влада не уявляла наслідків своїх дій або не мала на меті за допомогою штучного голоду розправитися зі своїми опонентами, не уявляється можливим. Така політика викликала обурення серед громадян України й спонукала їх до рішучих дій. Документи, що відображають ці події на Херсонщині⁵³⁵, збереглися в архівах лише частково, тим не менш дають можливість дослідити мотиви, перебіг та наслідки виступів всіх верств населення проти колективізації, хлібозаготівель та радянської влади.

У попередніх розділах роботи ми вже звертали до питання антирадянських рухів на Херсонщині. Зазначимо, що вони не мали організованого характеру, утім певна закономірність має місце: їх посилення припадає на завершення чергового циклу сільсько-господарських робіт. Це не дивно. Замість того щоб отримати віддачу за свій тяжкий труд, селяни опинялись ні з чим та ще залишалися винні державі через надвисокі натуральні й грошові податки.

У липні 1932 р., як зазначається в постанові Херсонського міського комітету КП(б)У, класова боротьба навколо хлібозаготівель набуває нових форм. Вона виражалась у крадіжках хліба, агітації проти радянської влади, знищенні колгоспного майна. У зведеннях ДПУ є відомості про діяльність банд, що займалися підпалами⁵³⁶.

Проте протистояння із владою на Херсонщині почалося ще навесні 1932 р., коли селяни зіставили свої прогнози на врожай із державним планом сільгоспзаготівель.

Почали чинити опір селяни-одноосібники, адже вони мали бути першими, хто мусив залишитися без засобів до існування цього року. В архівному фонді Херсонського міського суду знаходяться справи

зі звинувачення селян у вчиненні опору під час хлібозаготівлі весною 1932 р. Так, О. Я. Козлов та Є. З. Козлова, селяни-одноосібники з хут. Покрово-Облойських Голопристанського району, під час «безспірного стягнення контрактації» здійняли галас, обізвали бригаду «грабітелями», а Є. З. Козлова кинулася з вилами на членів бригади та проколола плече одному з узаконених грабіжників⁵³⁷.

Подружжя Козлових не було злочинцями, які не бажали виконувати свої ж зобов'язання перед державою за контрактацією. Проте становище одноосібників (деякі з яких були колишніми колгоспниками та вийшли з колгоспів під час короткотривалого сталінського відступу від планів тотальної колективізації через масштабні селянські повстання 1930 р.), у 1932 р. знову погіршилося: вони були обкладені величезними податками, що перевершували їхні статки та прибутки. До того ж «контрактація» в радянському контексті не передбачала індивідуальної угоди або грошового відшкодування. Це був натуральний обмін продуктами виробництва між містом і селом: замість зданого продовольства в кооперативні магазини надходили така-сяка промпродукція, сіль, сірники тощо. У 1932 р. виконати обсяг контрактації, що, до речі, встановлювали не самі виробники, а держава, не уявлялося можливим, як і оскаржити, не дарма стягнення називалося «безспірним»⁵³⁸. Це не могло не викликати негативної реакції на грабунок серед білого дня в селян-одноосібників.

Крім одноосібників – колишніх колгоспників, в агітації проти колективізації брали участь одноосібники ідейні, яких неможливо було змусити втрапити в колгоспне рабство жодними засобами впливу. У пояснювальній записці райкому партії, наданій народним суддею Великолепетиського району про прокурорські подання в справах засуджених селян, наводяться відомості про Михайла Петровича Дашківського, 49 років, жителя району, засудженого до 2 років умовно (без штрафу за відсутності майна, яке конфіскувалося та продавалося навіть двічі – у 1930 та 1932 рр.) за невиконання

⁵³⁵ Херсонщина. Голодомор. 1932–1933. 2008. С. 4.

⁵³⁶ Державний архів Херсонської області. Ф. П-185. Оп. 1. Спр. 2-а. Арк. 7, 8.

⁵³⁷ Державний архів Херсонської області. Ф. Р-4033. Оп. 8. Спр. 365. Арк. 7, 8.

⁵³⁸ Кульчицький С. В. Ліквідація куркульта як класу. *Енциклопедія історії України*. URL: http://www.history.org.ua/?termin=Likvidatsiya_kurkultva

плану хлібозаготівлі та агітацію проти колективізації, який публічно казав, що «здохну, а в колгосп не піду». Станом на 1932 р. ця людина була позбавлена житла та будь-якого майна в рідному селі, її подальша доля невідома.

У вказаній записці також повідомляється про засудження до 8 років таборів раніше розкуркуленого М. Х. Литвиненка, мешканця с. Ново-Миколаївка Великоолександрівського району, який улітку 1932 р. запропонував колгоспникам зтягнути молотьбу, щоб не допустити вивезення всього хліба з колгоспу та запобігти голоду⁵³⁹.

О. Є. Палаш, мешканець с. Новодмитрівка Херсонського району, розкуркулений у 1930 р., який мав приховані посіви, пояснював колгоспникам (зі слів ОДПУ): «Ми зуміємо як за Радянської влади жити, так зробимо, що їм самим (комуністам) буде смішно, хай розкуркують, мені буде краще». У серпні 1932 р.: «Нині ніхто не знає, що далі буде, а я знаю, що хліб відберуть, а ми сидітимемо голодом, зате влада – робітничо-селянська!»⁵⁴⁰.

Інший одноосібник – Г. Гладченко із с. Кіндійка Херсонського району, якого сільська влада змусила надати підводу для вивезення хліба за контрактацією, запитував односельців – організаторів так званої «червоної валки», що вони збираються весною сіяти та їсти. Доречне запитання, адже справа відбувалася в грудні 1932 р.⁵⁴¹.

Жіночі «волиники» мали місце протягом 1928–1933 рр., але в перешкоджанні вивезення зерна брало участь також чоловіче населення: «Н[ижньо]-Сірогозький район. На світанку 18 травня у с. В[ерхні] Торгаї з'явилося 20 селян з Мохівки і Благовіщенки Каховського району, які з приблизно такою ж групою місцевих жителів, що приєдналася, напали на комору і розібрали 12 ц зерна. Вранці жінки, близько 60 осіб, вимагали видачі хліба, погрожуючи інакше розгромити комори. Внаслідок роз'яснювальної роботи, проведеної працівниками райорганізацій та ДПУ, жінки розійшлися. 19 травня вранці натовп у 150 осіб із сіл Мохівка, Благовіщенка, Василівка Каховського району, Рубанівка В[елико]-Лепетихського

району, зібравшись у с. В[ерхні] Торгаї, напала на підводи із зерном і розібрала 28 ц, після чого розійшлася. Каховському райвідділку ДПУ запропоновано вилучити призвідників волиники. Така ж вказівка дана В[елико]-Лепетиському райапарату ДПУ» (із спецзведення ОДПУ від 26 травня 1932 р.)⁵⁴².

Протягом осені 1932 р. одноосібники рили ями для приховування зерна від держави – так звані «чорні ями», намагаючись врятуватися від голоду, що наступав. У пам'яті населення Херсонщини ще не стерлися наслідки голоду 1928–1929 рр. Так, селянин-одноосібник Н. Є. Шума (с. Широка Балка Херсонського району) агітував не здавати зерно, посилаючись на свій гіркий досвід: «...План хлібозаготівлі дають такий, що ми залишимося голодувати взимку. Весь хліб відправляють у місто... влада займається грабінництвом і може зробити другу голодовку...»⁵⁴³.

Антирадянська агітація одноосібників проти колективізації не припинялася протягом зазначеного періоду, набула значного поширення й різних форм: усна, у вигляді листівок та прокламацій. Агітатори намагалися пояснити, чому колгоспи для селянства – зло, як могли. Так, І. Т. Мовчан (с. Одрадівка Новотроїцького району) переконував, що в цьому році (1933) колгоспники будуть пухнути з голоду та помирати, тому що заберуть увесь хліб до фунта: «...Дивіться, мене пограбували і я живу, а ви працюєте, як воли, біля молотарки, їсти не буде тому, що від вас заберуть увесь хліб, а ви, як голодували, так і голодуватимете, працюйте, дурні, а хліба не матимете у своєму колгоспі, бо від колгоспів вивозять не лише надлишки хліба, а вивозять і посівматеріал... Дивіться, що в нашому селі всі колгоспники залишилися без хліба і пухнуть голодні, а чим вони сіятимуть поля навесні, що немає жодного фунта посівного матеріалу, ось бачите, що зробила радянська влада, що навмисне від вас забрали хліб, щоб ви повмирали з голоду...».

Злочинна політика держави щодо одноосібників зовсім не означала, що організатори штучного голоду більш лояльно поставилися

⁵³⁹ Державний архів Херсонської області. Ф. П-4033. Оп. 4. Спр. 492. Арк. 25.

⁵⁴⁰ Державний архів Херсонської області. Ф. Р-787. Оп. 1. Спр. 19. Арк. 1.

⁵⁴¹ Державний архів Херсонської області. Ф. П-787. Оп. 1. Спр. 205. Арк. 3.

⁵⁴² «Совершенно секретно»: Лубянка – Сталину о положении в стране (1922–1934 гг.). Т. 10. Ч. 2. С. 371.

⁵⁴³ Державний архів Херсонської області. Ф. Р-4033. Оп. 7. Спр. 959. Арк. 20, 21.

до колгоспників. В уявленні партійного керівництва всі українські селяни були потенційними зрадниками, у колгоспі або поза ним, адже вони чинили шалений опір колективізації в 1930 р.: 50 % з них вийшли зі складу колгоспів у 1931 р., а в 1932 р. агітаційні бригади з робітників знову були змушені заганяти селян до колгоспів. Тому колгоспи отримали не менш фантастичний план сільгоспзаготівель, ніж одноосібники. Реакція на нього була різною. Навіть з-поміж колгоспників мало хто мав ілюзії щодо намірів держави, хоча в деяких з них ще зберігалися уявлення про колгоспників як сільський пролетаріат, який не може бути класовим ворогом, а отже, його не торкатимуться репресії. Серед прихильників подібних хибних уявлень на Херсонщині найбільшою акцією стало рішення загальних зборів колгоспників ім. Калініна (с. Стокопані Генічеського району) направити делегацію до Калініна в Москву, щоб зменшити план хлібозаготівлі (причому гроші на проїзд делегації здали навіть комуністи). Незважаючи на те що колгоспникам вдалося приховати факт відправки делегації від секретаря партії, однаково делегати не досягли своєї мети, їхні дії розцінили як «вилазку ворожого куркульського елемента»⁵⁴⁴.

Здебільшого проблему намагалися вирішити на місцях. Часто агітацію проти хлібозаготівель проводили самі керівники колгоспів. У кримінальній справі П. К. Вдовиченка (голова), С. О. Шевченка – членів колгоспу «Радянське село» Токарівської сільради Херсонського району зазначається, що під час збиральної компанії П. К. Вдовиченко «видавав колгоспникам на спільне харчування по 3 фунти печеного хліба та по одному фунту муки на кожного колгоспника на приварок. Таким чином розбазарено велику кількість хліба – 1700 пудів». Крім того, «спекуюючи на труднощах», вказані особи проводили агітацію проти хлібозаготівель, заявляючи «хліба нема і не буде, бо його весь забирають», що неможливо виконати план хлібозаготівель за врожаєм 5 пудів з га: «...в цьому році будемо здихати дуже ще, як в минулому році. Хоч би крига, та під кригу, та топиться...»⁵⁴⁵. Факти «переавансування колгоспників хлібом» вочевидь були поширеною підставою

⁵⁴⁴ Державний архів Херсонської області. Ф. П-1. Оп. 1. Спр. 62. Арк. 1, 7.

⁵⁴⁵ Державний архів Херсонської області. Ф. Р-787. Оп. 1. Спр. 137. Арк. 1, 7.

для відкриття карних справ, оскільки в циркулярі ЦК КП(б)У до обкомів і райкомів КП(б)У від 03 січня 1933 р. вимагалось кваліфікувати ці дії як крадіжку колгоспного майна і лише за таким формулюванням включати в протоколи, оскільки це під час публікації протоколів: «замість того, щоб викликати обурення проти дезорганізаторів колгоспів, розкрадачів колгоспного майна, викликає чи співчуття до засуджених, чи подив...»⁵⁴⁶.

Проте чутки про голод та обурення «голодовкою» вже не було можливості зупинити. Голодні селяни у квітні 1933 р. почали масово нападати на пункти «Союзхлібу». Ці спроби були невдалими – пункти охоронялися райвідділами ДПУ та міліцією. Боячись, що навіть збройна охорона не зупинить знавсіліх від голоду селян, місцева партійна влада боягузливо благала прискорити вивезення зерна⁵⁴⁷. Тоді, у лютому 1933 р., до збирання посівматеріалу на території Херсонщини була залучена армія⁵⁴⁸.

У листопаді-грудні 1932 р. голод повністю охопив Херсонщину та почав збирати перші жертви. Не оминув він і самого Херсону. Із грудня 1932 р. не лише селяни, а й робітники потерпали від нестачі продовольства, серед них поширювалися антибільшовицькі настрої. Так, І. С. Серков, десятник-будівельник залізничної ст. Херсон, звинувачений в антирадянській пропаганді за свої слова: «Комуністи привели країну до загибелі та злиднів. Дивіться, навколо народ гине з голоду, а вони живуть ні про що не думаючи. Так далі жити неможливо... На позику я не підпишусь! Тому що не бачу від цих позик користі для робітничого класу. Усі будують індустрію, а народ гине з голоду. До біса їх позику. Я хочу жити! Досить знущатися з нас... Ось дивіться, доходить черга до робітників. Скрізь кричать, що хліб урізають тимчасово у зв'язку із труднощами у доставці, а в результаті це зовсім не те. Село пограбували, народ звалиться з голоду, а зараз взяли за робітників. Це все політика партійців. Час уже думати, щоб скинути ярмо комуністів»⁵⁴⁹. Його, імовірно, брат Д. С. Серков, також

⁵⁴⁶ Державний архів Херсонської області. Ф. П-104. Оп. 1. Спр. 122. Арк. 1–1 зв.

⁵⁴⁷ Державний архів Херсонської області. Ф. П-114. Оп. 1-а. Спр. 2. Арк. 23.

⁵⁴⁸ Державний архів Херсонської області. Ф. П-89. Оп. 1. Спр. 53. Арк. 3, 3 зв.

⁵⁴⁹ Державний архів Херсонської області. Ф. П-185. Оп. 1. Спр. 2-а. Арк. 7–8.

працівник залізничної ст. Херсон, був засуджений на п'ять років концтаборів за слова проти відправки хліба за кордон, у той час як робітники голодують, створення владою голоду⁵⁵⁰.

Співзвучні думці І. С. Серкова висловлювання В. В. Орловського, працівника кооперації (с. Красне Скадовського району), який давав свої пояснення щодо порожніх полиць підвідомчого магазину: «Такою є політика радянської влади, треба почекати, ще гірше буде. Може, хочете жити як у Москві? Не забудьте, хто ви... У Москві коні їдять булку, а дружини комуністів і взагалі відповідальних працівників ні на базар, не в кооперацію не ходять, всі необхідні продукти закриті розподіли відправляють їм додому. Це для того, щоб дружини не дай Бог схудли. Селянки на ґрунті голоду пачками біжать у місто і в кожній такої пані по дві прислуги...». За свої висловлювання В. В. Орловський був засуджений до 5 років концтабору⁵⁵¹.

В. П. Захаров, чорнороб із Херсону, також звинувачував владу в штучному голоді, партійців у неробстві⁵⁵².

Куди йде український хліб? На це питання відповідав усім, хто бажав його вислухати, А. К. Заблоцький, вантажник Скадовського морського порту: «Вони кажуть народу, що хліб потрібен для робітників міста, але тільки вантажник знає правду, куди хліб вантажиться». Серед його висловлювань – слова, сповнені гіркою сарказму: «...Ми дотягнемо до того, що десять людей бігатимуть за одним щуром. Я дивуюсь, чому у робітників і службовців тільки відбирають борошно та зерно, отримане ними в пайку. Я б забрав також собак, кішок, загалом усі предмети розкоші». Він стверджував: «Колективізація – це нова кабала та рабство трудового селянства. Колгосп поступово перетворюються на жебрацький дім, господарство гине, коні щодня здихають сотнями, тисячами. Селянство розорене та пухне з голоду». Його дивували люди, які робили йому зауваження щодо його висловлювань: «Адже ти голодний, як і я, а захищаєш. Коли почнеш пухнути, тоді зрозумієш»⁵⁵³.

⁵⁵⁰ Державний архів Херсонської області. Ф. Р-4033. Оп. 7. Спр. 595. Арк. 16, 17.

⁵⁵¹ Там само.

⁵⁵² Державний архів Херсонської області. Ф. Р-4033. Оп. 8. Спр. 139. Арк. 10.

⁵⁵³ Державний архів Херсонської області. Ф. Р-4033. Оп. 7. Спр. 716. Арк. 9–10.

Поширювати інформацію про голод суворо заборонялося, і приховати його було неможливо. Особливо переслідувалися люди, які наводили конкретні цифри, серед них А. В. Петренко, житель с. Посад-Покровське Херсонського району, який поширював інформацію, що в селі близько 100 осіб, опухлих з голоду, та закликав на майбутнє давати державі хліб, тільки якщо залишиться⁵⁵⁴.

Хоча представники місцевих органів ОДПУ самі в секретних повідомленнях фіксували страшні картини голоду (як, наприклад, нелюдські умови утримування дітей у дитбудинку та колекторі м. Генічеськ), вони визнавали злочином будь-які висловлювання щодо смерті дітей на вулицях міста. Хоча саме донесення має чітке посилення: якщо ситуація не зміниться, антирадянські настрої можуть охопити й міста.

Особливо представники радянської влади боялися, що чутки про їх злочини сягнуть закордону. Вони врахували уроки голоду 1921–1923 рр., коли «слава» про успіхи радянського економічного господарювання прогрімала світом. Ізоляція мала завершити розправу над селянством, а допомога добродійних іноземних організацій лише б завадила цьому процесові. Тож не дивує звинувачувальний вирок щодо М. Ф. Черевка, який написав своєму дядькові в Америку про особливості колективізації, у листах одному зі своїх товаришів, після того як Черевко побував у Москві, висловив свої враження і думки про політику радянської влади щодо українців: «Побувавши в Москві і побачивши, як живуть робочі і колгоспники Москви, і не мають такої трудної життя в погляді недоїдання, а в нас у Україні багато голодних і пухлих через великий хлібозаготівельний план, написав 2 листи Лук'яненко Миколі Івановичу, в яких під час всього, що бачив в м. Москві, назвав «б... Сталінська політика», себто в обох листах вирутав вождя ВКП під час злочи, бачачи нерівне економічне розділення між національними республіками СРСР»⁵⁵⁵.

Не можна стверджувати, що після Голодомору 1932–1933 рр. антирадянські виступи повністю припинилися. На Херсонщині голод був і в 1934 р. Так, у лютому-травні 1934 р. І. Т. Прокопєць,

⁵⁵⁴ Державний архів Херсонської області. Ф. Р-4033. Оп. 6. Спр. 643. Арк. 10, 11.

⁵⁵⁵ Херсонщина. Голодомор. 1932–1933 : зб. докум. Херсон, 2008. С. 207.

житель с. Велика Олександрівка, агітував білорусів, яких переселили у Велику Олександрівку, повертатися додому, розповідаючи про те, як радянська влада морить голодом українських селян. Через це деякі з переселенців почали вимагати повернути їх додому, у Білорусію.

Також 1934 р. бригадир колгоспу «Червоний Велетень» Великолепетиського району казав, що «як тільки вивеземо хліб державі, то люди будуть пухнути», І. Кравченко, колгоспник, казав: «Та де вони наші – поміщики, хіба наші зуміють правити державою. Минулого року я був у с. Б. Лепетиха на пристані, і як прийшов пароплав, і ці наші як виходили з пароплава і самі всі їдять і діти, а наші члени колгоспу та їхні діти вже ходять мертві, простягають руки і просять: “Дайте що-небудь”, а вони і не дивляться, хоч би глянули на дітей... Та ось прийшов з армії червоноармієць Сименков і в нас у колгоспі розповів, він служив у Москві, біля правителів, то ці наші правителі цілий рік свіжі яблука та виноград їдять, і дивіться, його вигнали з армії за те, що він сказав, що в Україні голод, ніби це неправда, ех, вони всі знають, та тільки вони за нас не вболівають»⁵⁵⁶.

Найбільше поширення антидержавних настроїв відбулося в період обмолоту, коли керівники колгоспів почали підраховувати врожай. Партійці не приховували важливого політичного значення збирання врожаю: «Нашому району як і іншим південним районам Одеської області залишилися буквально лічені дні, щоб почати найвідповідальнішу сільськогосподарську кампанію, що має виняткове політичне значення – збирання врожаю і поставку хліба державі...»⁵⁵⁷. Партійні чиновники, на чий території проходили антирадянські виступи, зазнавали жорсткої критики: «...Значна частина парторганізацій села не розгорнула масово-політичної роботи серед широких колгоспних мас, не перенесла центру масово-політичної роботи у виробничу бригаду. Не розгорнули справжньої боротьби з маневрами й підступами класового ворога та його агентури. Несвоєчасно викривають усілякі вияви ворожих дій куркулів,

⁵⁵⁶ Херсонщина. Голодомор. 1932–1933 : збірник документів. Херсон, 2008. С. 240.

⁵⁵⁷ Там само. С. 178–179.

петлюрівсько-махновських недобитків, націоналістично-буржуазних та інших контрреволюційних елементів, що намагаються і ще намагатимуться своєю шкідницькою роботою зірвати виконання колгоспами зобов'язань перед державою, підірвати організаційно-господарське та політичне зміцнення колгоспів, перетворення колгоспників на заможних, ліквідацію вже цього року наших трудоднів»⁵⁵⁸.

Найчастішими видами антирадянської діяльності були: розкрадання хліба (П.-Покровське, Микольське, Роксандрівка тощо), зрізання колосків, під виглядом очистки ланів, шляхів од бур'янів, збирання кормів для коней – косіння хліба. «У колгоспі “Шлях до соціалізму” класово-ворожий елемент завдав минулого року такої великої шкоди колгоспові, – знову розгорнув шкідницьку роботу: останніми днями через брак класової пильності партійців і комсомольців цієї артілі, куркульські агенти спалили там молотарку. У П.-Покровському та Ц.-Дарі куркулі та їхні агенти розгорнули шалену агітацію проти в'язання хліба. У Станиславі, в арт. “Серп і Молот”, підривають труддисципліну, ведучи злісну контрреволюційну агітацію проти виходу на роботу: мовляв, “не треба дуже гнатися за трудоднями, бо однаково не за всі трудодні платитимуть натурою”. Використовуючи тимчасові харчові труднощі, куркульська агентура Микольського, Ц.-Дару та Роксандрівки підбурюють колгоспників: “Якщо годуватимуть, отоді й вийдемо на косовицю”, або ж “не складайте договорів із колгоспами про використання корів на польових роботах, бо це призведе до усупільнення корів”. Ворожі елементи сіють серед отсталих колгоспників невір'я в закон про обов'язкову поставку зерна державі: “Все одно, якщо буде більший урожай, тим більше візьмуть, а ми залишимося знову без хліба”»⁵⁵⁹.

Варто порівняти звинувачення держави із тим, як селяни бачили її дії щодо себе. У спогадах жительки с. Правдине (Цареводар) відображено ці події: «Урожай був. І хороший врожай був, повен засік зерна був. А до нас приїхала підвода і забрала все... з красним прапором приїжджали підводами, машинами і забирали. (А чи застосовувалися до людей покарання, побиття, висилання, арешти?)

⁵⁵⁸ Херсонщина. Голодомор. 1932–1933 : збірник документів. Херсон, 2008. С. 178–179.

⁵⁵⁹ Державний архів Херсонської області. Ф. П-185. Оп. 1. Спр. 2-а. Арк. 7–8.

Да. Забирали їх. Як забрали їх, то по сей день, то ніхто не знає, де вони... (Як люди боронилися?) Хто захищав зерно то тих людей забрали зразу і по сей день ніхто не знає, де вони... (В який час ходили забирати в людей зерно?) Дньом це було. Вони самі боялись ночью ходити» (свідок – Катерина Дмимтрівна Баранова, 1922 р. н., с. Правдине Білозерського району)⁵⁶⁰. Або ж «...З Білозерки приїжджав на бричці міліціонер Кравченко, брав представників влади на селі і шастали з хати в хату, по звірські відносились до людей. Заходили в хату, коли їх не чекали. У кожному селянинові вбачали ворога, вора» (свідок – Катерина Степанівна Вонсович, 1921 р. н.)⁵⁶¹.

Отже, опір селян колективізації у 1932–1934 рр. набував багатьох видів та форм. Не можна говорити, що після Голодомору 1932–1934 рр. селяни остаточно змирилися з радянською владою, але злочинна політика СРСР щодо України забрала людські та матеріальні ресурси, що могли зробити цю боротьбу більш результативною.

3.10. Голодомор і національне питання

Херсонщина з кінця XVIII ст. була місцем розташування колоній, де компактно проживали євреї, німці, поляки, шведи. У містах та містечках національну більшість становило українське, російське та єврейське населення. Згідно з переписом 1897 р. в Херсоні за мовним розподілом 19,6 % населення розмовляло українською та 47,2 % російською мовами, 29,1 % – на ідиші, у Бериславі – 72,9, 4,3 та 21,7 %⁵⁶² та в Олешках – 21,7, 69,5 та 8,2 % відповідно⁵⁶³.

⁵⁶⁰ Державний архів Херсонської області. Ф. Р-4093. Оп. 2. Спр. 11. Арк. 2–9.

⁵⁶¹ Там само. Арк. 10.

⁵⁶² *Первая Всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г.* / под ред. [и с предисл.] Н. А. Тройницкого. [Санкт-Петербург] : Издание Центрального статистического комитета Министерства внутренних дел, 1899–1905. Кн. 47 : Херсонская губерния, 1904. [6], XVI. С. 90–92.

⁵⁶³ *Первая Всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г.* / под ред. Н. А. Тройницкого. [Санкт-Петербург] : Издание Центрального статистического комитета Министерства внутренних дел, 1899–1905. Кн. 41 : Таврическая губерния, 1904. [6], XXVI. 310 с.

У сільській місцевості переважна більшість населення була україномовною.

Перепис 1926 р. показав зростання частки українського населення в містах: у Херсоні нараховувалося 36,0 % україномовних, 36,0 % російськомовних, 25,3 % розмовляли на ідиші, 0,4 % – німецькою, у Генічеську – 27,2, 51,9, 17,9 та 0,3 % відповідно; та серед сільського населення. Це можна пояснити асиміляційними процесами в бік української більшості та визнання української мови рідною частиною населення, яке позначало себе як «росіяни» за імперських часів. Не останню роль для зростання кількості сільського українського населення зіграли економічні перетворення після 1917 р. Розподіл колишніх поміщицьких земельних володінь серед селян та економічно сприятливий період непу зумовили значне збільшення кількості населення, що не лише компенсувало втрати від голоду 1921–1923 рр., а й перевищило в кілька разів показники 1897 р. Однак це зростання не стало стабільним через політичну та економічну ситуацію в країні.

Зниження частки росіян у містах також відбулося через втрату Херсоном губернського статусу, за якого вони обіймали більшість адміністративних посад, відповідно до засад внутрішньої політики Російської імперії. Ця частка суттєво не збільшилась у міжвоєнний період за рахунок продовжувача імперських традицій СРСР лише через те, що понижений адміністративний статус Херсона не потребував великої кількості чиновників. Тому її збільшення відбулося після утворення Херсонської області в 1944 р. й стосувалося лише міст.

Проте національна культура Херсонщини все ж була більш різноманітною, ніж сьогодні, коли в містах та районах переважає українське населення. Причини цього полягають у згортанні політики коренізації та сталінських політичних репресіях 1937–1938 рр., які здійснювалися не лише за політичною, а й за національною ознакою. У результаті було заарештовано, розстріляно та вислано за межі країни багато представників єврейського, польського та німецького населення, зокрема мешканців Херсонщини.

Під час Голокосту на території регіону було вбито більш ніж 28 тис. євреїв, а по завершенні війни радянська влада не дозволяла

евакуйованим євреям повертатися на батьківщину, пропонуючи заселяти Далекий Схід – Біробіджан⁵⁶⁴.

Німецьке населення регіону під час Другої світової війни було вивезене до Німеччини, а після повернення висилалося за межі УРСР через підозри в пособництві нацистам, навіть за відсутності доказів, тобто за національною ознакою⁵⁶⁵. У 1947 р. значну кількість польського населення Херсонщини було депортовано за межі України, а з Польщі замість них переселили польських українців⁵⁶⁶. Зменшення частки російського населення відбулося через розпад Радянського Союзу та припинення експорту російських керівних і робітничих кадрів у межах політики русифікації України, яку здійснював СРСР.

Однак серед цих подій були причини, пов'язані безпосередньо з Голодомором. Крім загибелі від голоду, основними з них можна назвати репресії проти населення національних колоній як помста за міжнародний розголос інформації про голод та втрата економічної привабливості регіону внаслідок колективізації.

У середині 1920-х років політика коренізації робила Південь України привабливим для представників багатьох національностей. Тут почали створювати національні райони, в яких можна було навчати дітей рідною мовою, видавати власну пресу, займатись громадською та економічною діяльністю, спрямованою на всебічний розвиток національної громади.

Допомогу колоністам надавали іноземні уряди Німеччини, США, Швеції, Польщі, благодійні організації, які дбали про постачання сільськогосподарської техніки, надання пільгових кредитів, допомагали грошми, речами та продуктами харчування.

Згорання політики коренізації та початок колективізації негативно позначилися на колоніях. Їхні мешканці не одразу зрозуміли,

⁵⁶⁴ Кузовова Н. М. Єврейська община Херсонщини в 1944–1960 рр. (за документами фондів партійного архіву Херсонського обкому КП(б)У–КПУ). *Вісник Академії праці і соціальних відносин Федерації профспілок України*. 2004. Вип. 2. С. 111–115.

⁵⁶⁵ Айсфельд А., Мартиненко В. Етнічні німці України під час Другої світової війни і в повоєнні роки. *Україна в Другій світовій війні: погляд з XXI ст.*: Історичні нариси: у 2 кн. Київ: Наукова думка, 2011. Кн. 1. С. 626.

⁵⁶⁶ Кузовова Н. М. Документи з історії українських переселенців із Польщі у фонді Херсонського обласного комітету КП(б)У (1944–1947). *Архіви України*. 2002. № 4 (257). С. 219–226.

наскільки змінилося ставлення держави до колоністів та який ступінь політичного та економічного тиску очікує на них.

Примусові хлібозаготівлі 1932 р. стосувалися також колоній, тобто вони зазнали того самого економічного насилля, що й українське населення: у них вилучили все зерно та всі продукти харчування за невиконання хлібозаготівлі й м'ясозаготівлі.

Колоністи звернулися за допомогою до своїх резидентів і стикнулись з тим, що радянська влада, яка здійснювала експорт зерна за кордон, усіляко чинила перепони розголосу про голодову катастрофу, що сталася в СРСР. Щоб припинити чутки про власне банкрутство, радянський уряд не зупинився перед репресіями щодо тих, хто писав листи за кордон з проханнями про допомогу.

У той час як благодійні організації намагалися передати допомогу, почувши про голод СРСР, радянський уряд наживався на спекуляції валюти через мережу Торгзін⁵⁶⁷ та вимагав від колоністів передавати валюту й отриману допомогу у фонд МОДР⁵⁶⁸.

Українським закордонним громадським організаціям було відмовлено в наданні такої допомоги взагалі, така сама доля чекала ініціативи російської еміграції. Проте були організації, яким вдалося допомогти тим, хто голодує, зокрема на території Херсонщини.

Одними з перших про голод в СРСР у своїх листах до журналістів повідомили шведи з колонії Старошведська Бериславського району. Розголосу сприяло те, що ця національна спільнота підтримувала тісні зв'язки зі Швецією, оскільки вони були подвійними реемігрантами й останнього разу до них приєдналися шведські комуністи із сім'ями, які ніколи раніше не жили в СРСР. Дослідник Андрій Котлярчук з'ясував, чому старошведи зрештою ухвалили

⁵⁶⁷ Всеукраїнська контора торгзину (ВУК «Торгзін»), назва походить від російського словосполучення «торговля с иностранцами» – акронім «торгзін», «торгівля з іноземцями».

⁵⁶⁸ Міжнародна організація допомоги борцям революції, або МОДР (рос. Международная организация помощи борцам революции (МОПР)) – комуністична організація, що надавала матеріальну підтримку комуністичним терористам та лівим діячам по всьому світу. Створена 1922 року за рішенням Комінтерну. Мала відділення в десятках країн світу. Аналог комуністичного Червоного хреста. Перестала існувати 1947 року.

рішення повернутися на Херсонщину й спробувати пристосуватися до радянських реалій.

Розголос, який зчинила ця невеличка, до тисячі осіб, національна громада, став справжнім міжнародним скандалом, тому що свого часу, у 1930 р., шведські переселенці мотивували свій від'їзд із «загниваючої» капіталістичної Швеції бажанням будувати комунізм. Цей випадок широко використовувався Комуністичною партією Швеції в пропагандистських цілях.

Однак не пройшло й трьох років, як страшна звістка облетіла Швецію. У змістовному огляді шведської преси, присвяченої подіям Голодомору в с. Старошведське, Андрій Котлярчук виділяє такі події: «2 березня 1933 р. найбільша ліберальна газета Швеції "Aftonbladet" опублікувала статтю "Кишки тварин і картопляне лушпиння – основна їжа в Шведському селі", у якій повідомляла читачів про масовий голод і катастрофічне становище херсонських шведів. Найстарша газета Швеції "Norrk pings Tidningar" 3 березня 1933 р. опублікувала статтю "Новий крик про допомогу від співвітчизників з Шведського села" з жорсткою критикою комуністичного проекту»⁵⁶⁹.

Жінки с. Старошведське написали листа, якого опублікувала шведська преса: «Мы согрешили против Швеции и шведов и продемонстрировали огромную неблагодарность. Но мы не ведали, что творили, охваченные изнурительной тоской по Родине. В селе нет ни еды, ни керосина. В магазине продаются только коммунистические книги, плакаты и прочий мусор. Все плохо, очень плохо. Если вы христиане, вы должны простить нас. Подумайте о наших невинных детях» (переклад статті з *Norrk pings Tidningar* (Den 3, mars 1933) А. Котлярчука)⁵⁷⁰. Особливо вражає те, що реемігранти тепер просили лишень сприяння в отриманні дозволу виїзду з СРСР, були готові на все, аби покинути «комуністичний рай».

Багато радянських чиновників втратили свої посади, самі мешканці колонії зазнали репресій, але частині з них вдалось втекти

⁵⁶⁹ Котлярчук А. «В кузнице Сталина»: шведские колонисты Украины в тоталитарных экспериментах XX века. Москва : Россмен, 2012. С. 110.

⁵⁷⁰ Там же. С. 109.

з СРСР до Швеції. Завдяки активності цієї громади світ дізнався про Голодомор в СРСР.

Ось що пригадують херсонські шведи, які пережили Голодомор. Мешканка с. Зміївка (колишнє с. Старошведське або Червоно-Шведське), 1923 р. н., засвідчила, що чула від людей, що «тут [у Старошведському – Н. К.] люди не голодували, бо прийшла з Швеції баржа з харчами і роздавали всім»⁵⁷¹. Чи надавалася допомога жителям села із Швеції? На це питання відповідають свідчення іншої жительки с. Зміївка. Етнічна шведка Ганна Матвіївна Портъє, 1923 р. н., розповідає: «Після повернення зі Швеції батько працював в колгоспі «Швецька Компартия», та, незважаючи на це, годувати сім'ю було нелегко, особливо скрутно стало в роки Голодомору 1932–1933. Порятунок родини від голодної смерті був єдиний – в Швеції залишилась батькова сестра. Він написав їй листа та відправив його в Каховці, перепливши туди на човні. Зі своїми планами та надіями голова сім'ї поділився з Кнутас Лідією, мовляв, сестра вишле гроші, а в Каховці, магазині «Торгзін» за них можна купувати харчі. Та, на біду, та жінка виявилась донощиком. Через день його та О. Угаса арештували та відправили до Херсону, вирок був – 3 роки вислання в м. Балашов. Там вони вирощували коней для армії, Олександр додому так і не повернувся...»⁵⁷².

Коли ми говоримо про обсяг допомоги з-за кордону, необхідно зважати на те, що в той час світ був охоплений економічною кризою. Оскільки СРСР не визнав голод, допомога приходила в приватному порядку, обтяжена митом. Обміняти валюту можна було лише через радянський Торгзін, який займався спекуляціями з валютою та коштовними металами. Завдяки тому, що шведська громада не припиняла писати листи, тепер вже з проханням допомогти визволити заарештованих, справа набула ще більшого резонансу. Колоністи змогли отримати перекази з-за кордону та продовольчу допомогу від Шведського Червоного Хреста⁵⁷³.

⁵⁷¹ Державний архів Херсонської області. Ф. Р-4093. Оп. 2. Спр. 3. Арк. 54.

⁵⁷² Там само. Арк. 55.

⁵⁷³ Аннас Густав Густавович. Інтерв'ю // Піддубняк В. Г. Жниво Молоха: Голод 1932–1933 рр. на Херсонщині. Херсон, 2006. С. 80.

Житель Зміївки Іван Іванович Румега, 1928 р. н., засвідчив, що: «з 1933 р. наша сім'я переїхала жити в с. Зміївка (Старошведське) Бериславського району. У Зміївці великого голоду не було. Спасали плавні, де ловили рибу, копали солодкий корінь, їли шовковицю. В селі був колгосп «Швед. Компартія»⁵⁷⁴.

Навряд чи допомога з-за кордону від шведських родичів була значною, вони були звичайними фермерами, які, як і весь світ, тяжко переживали кризові явища в економіці. Однак ця підтримка була дуже важливою для тих, хто опинився на межі виживання. Якщо б херсонські шведи промовчали, їхня доля була незавидною. За свідченнями очевидців вже 8 березня 1933 р. ОДПУ провели перші арешти в колонії. А 15 березня 1933 р. С. Косіор віддав розпорядження уповноваженому ОДПУ по УСРР Балицькому «вжити заходів щодо запобігання проникненню відомостей про випадки голодування у с. Старошведське за кордон»⁵⁷⁵. Він також розпорядився, щоб Одеський обком ліквідував наслідки голоду. Однак основним методом ліквідації голоду, рекомендованим ЦК КП(б), була негайна висилка на Північ усіх, хто насмілився поскаржитись. Узагалі, якщо в подібних розпорядженнях не зазначалося, з яких джерел має надаватися допомога, то вона, як правило, не надавалася: власних ресурсів ні в області, ні в районах не було. Так сталося із херсонськими шведами, більш того всі, хто писав листи про голод, були змушені покинути СРСР, крім П. Утаса, якого не вдалося визволити. Він був розстріляний у 1937 р.

Зазначимо, що партійні чиновники були покарані не за допущення голоду в шведській колонії, а за розголос інформації про нього.

Сусідами шведів були німці: Бериславський район був місцем, де національні сільські ради були досить поширеними, адже там розташовувалися також німецькі та єврейські колонії. На відміну від шведської громади німецькі колоністи зазнали розкуркулення. Ставлення до німців радянської влади через напружені стосунки з Німеччиною було неоднозначним. Німецька громада в Україні не лише розділила страждання українського народу,

а й також відчула на собі сталінське покарання голодом за національною ознакою⁵⁷⁶.

Одразу зауважимо, що книги реєстрації смертей у місцевостях з німецьким населенням збереглися частково. Також є дані, виявлені на даний момент, опубліковані українським істориком Ігорем Іваньковим у статті «Німецькі колонії Півдня України та голод 1932–1933 рр. (за матеріалами Міністерства східних окупованих територій гітлерівської Німеччини)» (2004), причому він зазначає, що окупаційна влада порахувала втрати німецького населення з 1917 по 1941 р. включно, не виділяючи окремо втрати від Голодомору. Скоріше за все, за цими самими окупаційними документами підраховані жертви Голодомору в енциклопедичному виданні «Немцы России» (2006)⁵⁷⁷, що належить до історичної популярної літератури, виданою Громадською Академією наук російських німців, в якій містяться дані про загибель німецького населення Високопільського району Дніпропетровської області під час голоду 1932–1933 рр.

Відомий український дослідник Голодомору Василь Марочко дослідив діяльність німецького консула в Одесі Фрідріха Рота, який відвідував німецькі колгоспи в цей час⁵⁷⁸. Проте німецьких поселень у сучасній Одеській області було значно більше, ніж на території Херсонської, що входила до її складу, де проживало близько 2,5 тис. німців, і вони не опинились в епіцентрі уваги консула. Так само найбільші німецькі поселення в Дніпропетровській області знаходилися на території сучасної Запорізької області, на території Херсонщини – усього близько 16 тис. осіб. Разом на Півдні України в Одеській та Дніпропетровській областях проживало більш ніж 250 тис. німців. До того ж у Харків, тодішню столицю УСРР, інформація про голод надходила в цілому, без регіональних характеристик.

⁵⁷⁴ Державний архів Херсонської області. Ф. Р-4093. Оп. 2. Спр. 3. Арк. 59.

⁵⁷⁵ Голод в СССР. 1929–1934. Т. 2. Москва : МФД, 2012. С. 674.

⁵⁷⁶ Айсфельд А., Мартиненко В. Етнічні німці України під час Другої світової війни і в повоєнні роки *Україна в Другій світовій війні: погляд з XXI ст.*: Історичні нариси: у 2-х кн. Київ : Наукова думка, 2011. Кн. 1. С. 599.

⁵⁷⁷ Немцы России: населенные пункты и места поселения: энциклопедический словарь / сост.: В. Ф. Дизендорф. Москва : «ЭРН», 2006. 472 с.

⁵⁷⁸ Марочко В. Німецькі дипломати і Голодомор 1932–1933 рр. в Україні. *Київські історичні студії*. 2015. № 1. С. 62–66.

Нині внаслідок колективізації, сталінських репресій та подій Другої світової війни німецьке населення сучасної Херсонщини нараховує 1362 осіб, багато колишніх німецьких сіл перестали існувати або їхня територія була поглинена більшими населеними пунктами.

Однак загальна ситуація в німецьких поселеннях реконструюється за дотичними джерелами.

Із листів Серджо Граденіго⁵⁷⁹ ми дізнаємося, що німецькі колоністи виявили побажання негайно покинути територію СРСР ще в листопаді 1932 р. через політичні та економічні утиски. За повідомленням італійського дипломата, німецький уряд висловив протест проти завищених цін на квитки для тих, хто бажав повернутися на батьківщину. Зазначимо, що німецькі колоністи проживали в Україні більше ста років і вважали її своєю вітчизною, але антирелігійна кампанія, непосильні хлібозаготівлі, колективізація та розкуркулення змусили їх покидати рідні домівки й тікати в Німеччину.

Інформація про голод першої половини 1932 р. спонукала німецьку громадськість активізуватися щодо надання грошової допомоги своїм співвітчизникам, які стали заручниками комуністичного режиму. Значний обсяг цієї допомоги викликав невдоволення радянської влади, яка бачила в ній джерело для спротиву колективізації й чинила всілякі перешкоди в отриманні допомоги.

Німецький дослідник Альфред Айсфельд⁵⁸⁰ говорить про 487 821 золотих карбованців, що надійшли як допомога німцям, які голодували, протягом квітня 1933 – квітня 1934 рр. із Німеччини. Так, від Міністерства іноземних справ Німеччини через посольство Німеччини в СРСР в червні 1933 р. надійшла допомога для рейхсдойче, які голодували в Одеській області в розмірі 1000 дойчмарок (загальна сума допомоги становила 11 тис. дойчмарок: у розпорядженні посольства – 2000 («Коли день за днем читаєш скарги і прохання про допомогу, то не можеш не допомогти», – писав посол),

⁵⁷⁹ Листи з Харкова. Голод в Україні та на Північному Кавказі в повідомленнях італійських дипломатів. 1932–1933 роки. С. 109–111.

⁵⁸⁰ Айсфельд А., Мартиненко В. Етнічні німці України під час Другої світової війни і в повоєнні роки. С. 599.

Харкову – 2000, Києву – 2000, Одесі – 1000, Новосибірську – 1000, зазначено, що Москва та Ленінград допомоги не потребують)⁵⁸¹.

Допомога тим, хто голодував, обкладалася подвійним податком, радянська влада називала їх «гітлерівською допомогою» й змушувала відмовлятися від неї, передаючи їх до МОДРу. «У відповідь на посилки товариства допомоги фастібріліант з Берліна, що одержуються в німецьких колгоспах, Вам необхідно в тих самих колгоспах організувати прийняття постанов загальними зборами колгоспників про передачу одержаних грошей у фонд МОДР для надання допомоги жертвам німецького фашизму», – писав Л. Каганович до керівництва політвідділу однієї з МТС Одеської області в серпні 1933 р.⁵⁸². Через радянську «блокаду» допомоги та кампанії щодо замовчування голоду втрати серед німецького населення становили близько 20 тис. осіб.

Смертність від голоду німецького населення в Одеської області на території Херсонщини, про яку збереглися відомості, становила: у Клостердорфі (с. Костирка Бериславського району) – 8; Ной-Клостердорфі (тепер – с. Костирка Бериславського району) – 1; Мюльхаузендорфі (район с. Зміївка Бериславського району) – 8; Шлангендорфі (район с. Зміївка Бериславського району) – 17; Грюнфельді (с. Зміївка Бериславського району) – 1⁵⁸³, виселок Кронау (на цей час не існує Ольгівської сільради Каховського району) – 1; Ольгине Каховського району – 15.

За даними, отриманими окупаційною владою з опитування фольксдойче, у районі імені Фріца Геккерта (до 1936 р. – Високопільський німецький район Дніпропетровської області) в 1932–1933 рр. померли від голоду 323 німці. Із них у селах, що знаходяться в складі сучасної Херсонської області: в Олександркроне (тепер Лугівка, село Високопільського району, зняте з обліку як неіснуюче) – 8; Альтонау (с. Пригір'я Високопільського району) – 12; Блюменорті (с. Світловка Високопільського району) – 10; Дейчендорфі (с. Іванівка

⁵⁸¹ Голод в СРСР. 1929–1934. Т. 3. С. 490.

⁵⁸² Там же. С. 545.

⁵⁸³ Іваньков І. Німецькі колонії Півдня України та голод 1932–1933 років (за матеріалами Міністерства східних окупованих територій гітлерівської Німеччини). *Етнічна історія народів Європи*. 2004. Вип. 16. С. 60–66.

Високопільського району) – 13; Кронау (сmt Високопільля) – 12; Ландау (с. Потьомкине Високопільського району) – 13; Ней-Гальбштадті (с. Рівнопілля Високопільського району) – 41; Ней-Мангеймі (частина сучасного сmt Високопільля) – 5 осіб; Николайфельді (с. Микільське Високопільського району) – 26; Орловому (Високопільський район) – 19; Софіївці (Високопільський район) – 2; Розенорті (с. Розовка Високопільського району) – 2; Тіге (с. Кочубеївка Високопільського району) – 18; Фірстенфельді (с. Князівка Високопільського району) – 11; Шенау (с. Краснівка Високопільського району) – 34; Штейнфельді (с. Кам'янка Високопільського району) – 7; Ейгенталі (с. Ольгівка Високопільського району) – 16; Ейгенфельді (частина с. Іванівка Високопільського району) – 28 осіб⁵⁸⁴. Усього – 277 осіб.

Ця сумна статистика навряд чи є повною, оскільки Бериславський, Каховський і Високопільський райони опинилися в боржниках із хлібозаготівлі й до них було застосовано всі санкції, включаючи вилучення особистих продовольчих запасів населення. Крім того, про багато інших сіл відомості взагалі відсутні. У містах також немає повних відомостей про загиблих від голоду. У книгах реєстрації смертей відображено лише два села – Кронау й Ольгине Каховського району. Смертність серед німецького населення припадає на першу половину 1932 р. та весну 1933 р., фактично всі записи, що збереглися, – це записи про смерть німецького населення. Серед причин смерті «не вказано», про Йосипа Яуфмана, який помер у 51 рік – запис «від старості»⁵⁸⁵.

Німецьке населення в листах до консульств⁵⁸⁶ і родичів у Німеччині та США зверталось за допомогою через голод, сприяючи поширенню інформації про Голодомор. Завдяки активній діяльності уряду Німеччини питання про надання допомоги тим, хто голодує, в Україні та на Північному Кавказі позитивно розглянув Міжнародний Хрест за поданням Ліги націй. Через німецький

уряд і німецьку благодійну організацію «Брати в нужді» (“Brüder in Not”) намагались організувати допомогу українському населенню представники української діаспори на чолі з Елісаветою Скоропадською⁵⁸⁷.

Проте позиція Радянського Союзу, яка не лише спростовувала інформацію про голод через дипломатичні канали, а й сприяла поширенню дезінформації через прокомуністичні газети Франції, Швеції, США, у тому числі за допомогою інтерв'ю ліонського мера Едуарда Ерріо, який, відвідавши СРСР та Україну в серпні 1933 р., заперечив голод, спричинила те, що допомога не була надана всьому населенню, яке голодувало, а тільки окремим етнічним групам і не в тому обсязі, якого вони потребували.

За поширення інформації про голод німецьке населення було піддане репресіям. «У німецьких районах нашої області розкрита фашистсько-гітлерівська організація, яка вела контрреволюційну шпигунську роботу, займалася надсиленням у Німеччину провокаційних неправдивих листів про нужду, голод й отримання звітти грошових переказів. Ця організація була пов'язана з Німецьким консульством у Харкові. Матеріал дуже вигідний для постановки прилюдного судового процесу, який можна поставити так, щоб консульство залишилося осторонь. Вважаю про доцільність суду», – писав М. Хатаєвич Л. Кагановичу (20 липня 1934 р.). Як покарання Й. Сталін та його поплічники вирішили присудити по 5 років трудових таборів кожному підозрюваному. Подібні репресії й розгляд справ тривали і 1935 р.⁵⁸⁸.

Єврейські колонії

В огляді зарубіжної преси про голод в Росії, укладеному представниками радянської влади 15 липня 1934 р., зазначалося: «Кореспондент єврейської газети “Vorwarts”⁵⁸⁹ в Нью-Йорку

⁵⁸⁴ Немцы России: населенные пункты и места поселения : энциклопедический словарь. 472 с.

⁵⁸⁵ Національна книга пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 років в Україні. Херсонська область. 2008. С. 254–255.

⁵⁸⁶ Hencke A. Erinnerungen als Deutscher Konsul in Kiew in der Jahren 1933–1936; mit einer Vorbemerkung von Georg Stadtmüller. München, 1979. 72 S.

⁵⁸⁷ Голод в СССР. 1929–1934. Т. 3. С. 494–495.

⁵⁸⁸ Там же. Т. 3. С. 555–561.

⁵⁸⁹ The Forward (ідіш פֿױרװָױט, Форвертс – «Вперед», перша назва – The Jewish Daily Forward), американська газета, орієнтована на ліберальну світську єврейську аудиторію, видається й зараз. У 1920–1930 роках вона охоплювала 275 тис. підписників. Серед її авторів Л. Троцький, М. Вінчевський та І. Башевіс-Зінгер.

стверджує, що 40 % єврейського населення в Білорусії та Україні померли від голоду»⁵⁹⁰.

На території Херсонщини ще наприкінці 1920-х років було створено єврейський національний район, який мав потужну фінансову та технічну підтримку від «Агроджойнта», який припинив свою діяльність в СРСР лише в 1938 р. Як так сталося, що єврейське населення постраждало від голоду, коли мало таке фінансування?

Узимку 1932–1933 рр. в єврейських селах почався Голодомор. Про це писали газети Нью-Йорка і Варшави, єврейські організації Польщі, Франції, Великої Британії і США. Вони готові були надати допомогу всім голодуючим, оскільки це було в 1921–1923 рр. Проте більшовицька влада запевняла, що розмови про голод не більш ніж наклеп на країну рад і відмовилася від допомоги. Херсонському Комзету заборонили звертатися за кордон за допомогою. У результаті за 1930–1933 рр. кількість селян-євреїв скоротилася втричі. Упродовж 1938–1940 рр. були спроби відновити єврейські колгоспи, але вони виявилися марними. Більшість спеціалістів було репресовано, а Голокост остаточно поклав край єврейському землеробству в країні.

Як і у випадку з німецькими поселеннями, а німці і євреї на Херсонщині жили поряд, колективізація змінила устрій колоній. Розкуркулення та репресії, антирелігійна кампанія – усе це зробило життя євреїв-землеробів нестерпним.

У грудні 1932 р. через зрив плану хлібо- та м'ясозаготівель⁵⁹¹ одразу у два райони Херсонщини – Каховський та Калініндорфський – відповідно до листа директора Херсонторгу до сектору держторгівлі Одеського облпостачу припиняється заведення товарів⁵⁹². У цих районах знаходилися місця компактного проживання сільського єврейського населення Херсонщини.

Принагідно зазначимо, що у свідченнях очевидців відображено взаємини між єврейським та українським населенням у часи

⁵⁹⁰ Голод в СССР. 1929–1934. Т. 3. С. 487.

⁵⁹¹ Державний архів Херсонської області. Ф. П-185. Оп. 1. Спр. 12-а. Арк. 89–97.

⁵⁹² Державний архів Херсонської області. Ф. Р-501. Оп. 1. Спр. 18. Арк. 526–528.

Голодомору, причому основний мотив спогадів – це визнання та вдячність за допомогу, яку єврейський народ надавав українцям під час трагедії, що стала спільною.

«В 1933 р. мені було всього п'ять років, пам'ятаю ніби якийсь сон. Було дуже голодно, восени на околицю села жителі звозили продовольство для податку, яке здавали державі. Мабуть, якийсь додатковий збір, бо був же колгосп “Ройтер Октобер”, і він теж здавав зерно. Колгосп був багатий, тут жили в основному євреї. Але голод був і в нашому селі, хоча голодували не всі. Були такі люди, до яких навіть наймалися на роботу, щоб дали хоч трохи хліба», – пригадує Марія Тиквенко, 1929 р. н., жителька с. Бобровий Кут (запис 2006 р. І. І. Лутюк, вчителя історії Бобровокутської ЗОШ)⁵⁹³. «Мама працювала в Качкарівці в лікарні, доглядала євреїв. Ходила до неї пішки (відстань 7 км). Яка їжа після хворих залишалася, мама мені віддавала, і я верталася додому» (свідок – Марія Лободенко, 1919 р. н., с. Милове Бериславського району)⁵⁹⁴.

«В Новорайську була лікарня, де працювали лікарі – євреї, у них було двоє діток. Вони мене підтримали і я вижила» (свідок – Ганна Йосипівна Багненко, 1911 р. н., м. Берислав)⁵⁹⁵. «На час Голодомору жили в єврейському містечку Широке, с. Інгулець Дніпропетровської області. Мені було 9 років, багато чого не пам'ятаю, але помню, що багато допомогли євреї, вони нас не обіжали» (свідок – Лариса Семенівна Демиденко, 1922 р. н., с. Новорайське Бериславського району)⁵⁹⁶.

«Заховані продукти шукали і хороші люди, ну їх заставляли, а було і перші голодранці ставали активістами. Ой, вони противні були! Як той, що у нас у печі все поперекидав рогачами. Все що мама зварила вилив. А єврейчик, був управляючим, хорошим був. І ходе по хаті плаче, і витягає гроші із кармана, і дає меншому гроші,

⁵⁹³ Національна книга пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 років в Україні. Херсонська область. С. 585.

⁵⁹⁴ Державний архів Херсонської області. Ф. Р-4093. Оп. 2. Спр. 3. Арк. 105.

⁵⁹⁵ Там само. Арк. 111.

⁵⁹⁶ Державний архів Херсонської області. Ф. Р-4093. Оп. 2. Спр. 4. Арк. 4.

Жені, жалів нас. Ну їх заставляли ходити» (свідок – Ганна Андріївна Веденко (Ніщерецька), 1920 р. н., жителька с. Олександрівка (запис 2008 р. Н. Волошиної)⁵⁹⁷.

«Не голодували ті, що відбирали зерно та інші продукти харчування. Люди допомагали одне одному. Нам допомогли євреї, які зуміли заховати дещо» (свідок – Павло Георгійович Косяков, 1917 р. н., житель с.мт Білозерка (запис 2008 р. В. Коцюпак)⁵⁹⁸.

«Ходила мама на заробітки до євреїв у Бобровий Кут. Прала їм і за це їй давали то шматочок хліба, то ще якусь їжу» (Ганна Василівна Костенко, 1929 р. н., жителька с. Чарівне (запис 2007 р. Л. І. Барановського, вчителя Чарівнянської ЗОШ)⁵⁹⁹.

«Ми пішли, кураю назбирали, постелили у голови і вкрились, курайом спасались. А тоді ж поорали трактори, далше пішли, а ми вже пішли на єврейські посольки. Там ми просили їсти, а спали надворі, де попало. Чи хліба кусочок, чи вареного, чи шо. А тоді увечері прийшов єврей, узяв брата уборну почистити, а єврейка взяла мене kwasолю садить. Нас розрізнили з братом. Я прийшла ввечері, брата нема. Я тоді пішла попаски на Скадовськ. ...А брат ходив в Ніколайовці, тоже ж просило їсти. Попав до їврея. Єврей його нагодував і каже: «як тебе звать?», а він каже: «Ваня». «А ти підеш в МТС учитись?» Він каже: «Піду», і він його забрав, учив спеціальності, і годував, глядів його. А тоді, як він виучився, чи півгоду було, не знаю, а він і каже: «Ваня, ти вже получаеш гроші» давали гроші і продукти, на дом давали. «Проїдь додому, узнай, хто є в тебе живий, забери їх сюди у Николаєву, і ти будеш робить, получают гроші і продукти, а батьки будуть десь друге щось робить». Так він і зробив: попривозив їх у Николаєву і я прийшла. І оце ми там жили в Николаєві, аж поки вже стало харашо (свідок – Ганна Онисимівна Анастасієнко, 1923 р. н., жителька с. Кардашинка (запис 2006 р. В. Киселя)⁶⁰⁰.

⁵⁹⁷ Національна книга пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 років в Україні. Херсонська область. С. 548.

⁵⁹⁸ Там само. С. 553.

⁵⁹⁹ Там само. С. 579.

⁶⁰⁰ Національна книга пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 років в Україні. Херсонська область. С. 625.

Зважаючи на значну матеріальну підтримку, що надавалася через КОМЗЕТ, не варто недооцінювати матеріальні труднощі, які спіткали міжнародні благодійницькі організації через світову економічну кризу. Зменшилися можливості надавати підтримку єврейському населенню у валюті, а цінні папери втратили частину своєї вартості. Не менш важливим було те, що СРСР був більше зацікавлений в отриманні валютний займів, ніж у долі єврейський поселенців. Боротьба з сіонізмом стала новим обличчям радянського антисемітизму, репресії та розкуркулення, антирелігійна політика були невід'ємною складовою життя національних колгоспів.

Замість допомоги населенню вже створених єврейських національних районів в Україні радянські урядовці воліли спрямувати валютний потік на освоєння єврейської автономної області в Біробіджані. Так, у Постанові президії Центрального виконавчого комітету СРСР «О работе Комитета по земельному устройству трудящихся евреев при президиуме Совета национальностей ЦИК Союза ССР» від 27.09.1933 зазначалося: «Відзначаючи успішне здійснення роботи з переселення трудящих євреїв до Криму і на Україну та їх осідання, запропонувати КОМЗЕТ'у продовжити роботу по завершенню в найближчі 2 роки переселення євреїв на Україну і до Криму, зосередивши основну увагу на заселенні й освоєнні Біробіджана»⁶⁰¹. Тому остання хвиля переселення єврейських колоністів на Південь України відбулася в 1934 р.⁶⁰²

Узбеки

Незадовго до початку Голодомору на території сучасної Херсонської та Одеської областей облаштували спецпоселення для узбеків, казахів та киргизів, репресованих на батьківщині. Вони мали започаткувати на Півдні України бавовництво. Спочатку на утримання спецпоселень надавалися кошти із союзного бюджету. Але з 25 лютого Постановою РНК СРСР усі витрати було покладено

⁶⁰¹ ЦК ВКП(б) и национальный вопрос. Кн. 2. 1933–1945. Москва : РОССПЭН, 2009. С. 45–50.

⁶⁰² Центральний державний архів громадських об'єднань України (м. Київ). Ф. 1. Оп. 16. Спр. 11.

на місцевий бюджет⁶⁰³. Як наслідок, голод охопив спецпоселення. Про стан у колоніях розповідається в карній справі Н. Халикова, колишнього мули, заарештованого Каховським райвідділом ДПУ 3 березня 1933 р. Його було звинувачено в антирадянській агітації, оскільки він поскаржився, що переселенцям видають дуже мало продуктів харчування, вони вмирають з голоду, «і можуть померти всі». Халиков організував демонстрацію в'язнів біля комендатури ДПУ. Протестанти вимагали збільшити норми харчування для спецпоселенців. Мула був засуджений до 3 років. Після смерті Й. Сталіна спецпоселенці остаточно покинули Херсонщину та повернулись на Батьківщину⁶⁰⁴.

Отже, на прикладі Херсонської області можна сказати, що для кожного з народів, які розділили долю українців у 1932–1934 рр., Голодомор став трагедією з національним колоритом. Тому думка Людмили Гриневич, висловлена на вебінарі Німецько-української комісії істориків «Чи можна вважати Голодомор геноцидом?», є цілком правильною (24.09.2020): «Я особисто вважаю, що Голодомор був геноцидом, і підтримую позицію тих українських юристів, які вважають, що об'єктом геноциду була національна група – частина громадян Української Соціалістичної Радянської Республіки, незалежно від етнічних, релігійних та інших ознак, а також етнічна група – українці Кубані»⁶⁰⁵. Додамо, що етнічні групи зазнали додаткових репресій через міжнародний розголос радянського злочину Голодомору в Україні.

⁶⁰³ Спецпереселенці. З історії розвитку бавовництва на Херсонщині у 30–40 роки ХХ століття: збірник документів. Херсон: Державний архів Херсонської області, 2019. С. 7.

⁶⁰⁴ Державний архів Херсонської області. Ф. Р-4033. Оп. 7. Спр. 847. Арк. 24, 25, 27.

⁶⁰⁵ «Чи можна вважати Голодомор геноцидом?»: transcript of the webinar of the German-Ukrainian Commission of Historians, September 24, 2020, 18:00–19:30. URL: <https://www.holodomorstudies.com/petition/3/>

РОЗДІЛ 4

ПОСТГОЛОДОМОР

4.1. Демографічні втрати та їх наслідки. Переселенці

Економічні прогнози, що передували Голодомору, передбачали збільшення населення України в 1933 р. до 33 млн 184 тис. осіб, або на 11,2 %, масштабну трудову еміграцію поза межі України (близько мільйона осіб), зростання урбанізації за рахунок сільського населення та припливу робочої сили ззовні. За довідником «Адміністративно-територіальний поділ УСРР. За станом на 1 грудня 1933 р.» населення України становило 32 млн 187 тис. 731 особу⁶⁰⁶. Проте за результатами Всесоюзного перепису 1939 р. населення УСРР становило лише 30 млн 946 тис. 218 осіб.

Кількість населення, яке проживало на території Херсонщини в 1920–1930 рр., відображена в таблиці (див. с. 256–257).

Демографічні процеси 1920–1930-х рр. характеризувалися високим рівнем народжуваності, який не характерний для сучасної України. Саме в цей час країни світу нарощували свій демографічний потенціал. Подібні процеси відбувалися в Україні, коефіцієнт приросту населення якої із середини 1920-х років становив 22,4 осіб на тисячу. Для порівняння: середній рівень народжуваності в сучасній Україні – 8,7, а в 1929 р. він дорівнював 42,7, у тому числі у Степовій Україні – 44,2 осіб на тисячу. При цьому рівень смертності був вищий, та не набагато від сучасного: 19,2 (1926) (зокрема 17,9 – Степова Україна) та 14,8 (2018).

Проте за допомогою порівняльної таблиці обліку населення Херсонщини за 1926, 1933, 1935 та 1939 рр. (див. с. 256–257) можна спостерігати за згасанням цього демографічного імпульсу. У сільській місцевості, де рівень народжуваності був найвищий, кількість населення протягом 1926–1939 рр. зменшилася на 37 тис. 872 особи, або на 5,6 %, замість очікуваного зростання

⁶⁰⁶ Адміністративно-територіальний поділ УСРР. За станом на 1 грудня 1933 року. Харків: Вид-во ВУЦВК «Радянське будівництво і право», 1933. С. 20.

на 11,2 %. Це відбулося на фоні стрімкої урбанізації, унаслідок якої населення Херсона збільшилося на 164,9 %.^{607 608 609 610 611 612 613 614}

Населення Херсонщини за роками

Район сучасної Херсонської області	1926 ⁶⁰⁷	1933 ^{608, 609}	1935 ⁶¹⁰	1937 ⁶¹¹	1939 ⁶¹²
	Мелітопольська округа	Дніпропетровська область		лише Херсон	Запорізька область
Високопільський (з 1935 р. – Фріц-Геккертовський)	14 614	16 400	17 610		16 965 ⁶¹³
Великопететиський	63 279	60 600	48 923		36 980
Верхньорогачицький					
Генічеський	59 947	52 600	41 712		59 459
Іванівський	35 573	—	25 007		26 459
Нижньосірогозький	31 455	54 800	41 536		31 325
Новотроїцький	44 937	35 600	28 827		34 182
Сиваський	—	—	17 640		19 862
Усього	249 805	220 000	221 255		225 232
	Херсонська округа	Одеська область			Миколаївська область
м. Херсон	58 801	83 402	82 989	84 609	96 987
Білозерський	—	—			35 833
Херсонський ⁶¹⁴	45 657	49 600	49 488		22 049

⁶⁰⁷ Нові адміністративні райони УСРР. Статистичний довідник / Державна плянова комісія УСРР, Економічно-статистичний сектор. Харків : Держвидав «Господарство України», 1930. 322 с.

⁶⁰⁸ Адміністративно-територіальний поділ УСРР. За станом на 1 грудня 1933 року. Харків : Вид-во ВУЦВК «Радянське будівництво і право», 1933. С. 6–7.

⁶⁰⁹ Административно-территориальное деление Союза ССР. На 15 июля 1934 года. Москва : Издательство «Власть Советов» при Президиуме ВЦИК, 1934. 350 с.

⁶¹⁰ Райони УСРР. Т. 1 : Статистичний довідник / за ред. О. М. Асаткіна. Управління народногосподарського обліку УСРР. Київ : Вид-во «Народне господарство та облік», 1936. 1245 с.

⁶¹¹ Жиромская В. Б., Киселев И. Н., Поляков Ю. А. Полвека под грифом «секретно»: Всесоюзная перепись населения 1937 года. Москва : Наука, 1996. С. 59.

⁶¹² Численность населения СССР на 17 января 1939 г.: по районам, районным центрам, городам, рабочим поселкам и крупным сельским населенным пунктам. Москва : Госпланиздат, 1941.

⁶¹³ Миколаївська область.

⁶¹⁴ Без урахування сільрад, що тепер у складі Миколаївської області.

Закінчення таблиці

Бериславський	26 037	26 600	27 868		28 038
Великоолександрівський	31 878	64 700	37 608		52 018
Качкарівський	45 320	—			
Голопристанський	51 644	51 600	51 580		54 583
Горностаївський	33 920	—	27 599		25 695
Каланчацький	—	—			17 501
Нововоронцовський	—	—	22 445		
Калініндорфський район	11 298	12 500	14 359		16 965
Каховський	53 095	77 000	49 557		48 922
Скадовський	33 616	59 000	38 642		41 220
Хорлівський	—	58 400	22 316		
Цюрупинський	40 454	44 200	44 119		41 559
Чаплинський	51 793	—	36 103		27 030
Усього (райони)	424 712	443 600	421 684		411 413
Усього	483 513	527 002	504 673		508 400
Разом райони	674 517	663 600	642 939		636 645
Разом	733 318	747 002	725 928		733 632

Зазначимо, що дані, покладені в основу розрахунків, не рівнозначні. Найбільш точну інформацію можуть надавати лише переписи населення, що відбулися в 1926, 1937 та 1939 рр., причому дані 1937 р. не були визнані та оприлюднені, а 1939 р. – зазнали нищівної критики демографів через маніпуляцію з метою приховування зменшення кількості населення всупереч прогнозам зростання. Для обрахунку даних були залучені опубліковані матеріали поточної статистики, що містять лише узагальненні цифри. Однак навіть така приблизна та викривлена інформація сталінської статистики дає уявлення про страшну гуманітарну катастрофу, що спіткала населення нашого краю та України в цілому.

Збільшення чисельності населення вважається одним із показників зростання економіки. Для керівництва СРСР було важливо, щоб цей показник демонстрував могутність. Тому в репортажах лонського мера Еррію, який відвідав СРСР у серпні 1933 р., окреме

місце приділялося показнику зростання населення СРСР, адже на той момент світова спільнота говорила про мільйонні жертви голоду в результаті колективізації. Радянська статистика, спираючись на результати Всесоюзного перепису 1926 р., оцінила потенціал зростання СРСР на 3 млн щорічно, ці розрахунки були оприлюднені Ерріо⁶¹⁵.

Проте весною 1934 р. Центральним управлінням народно-господарського обліку СРСР були зроблені попередні підрахунки чисельності населення. Вони показали критично від'ємне зростання його кількості. Основні демографічні втрати припали на Україну.

Це демонструє таблиця, укладена ЦУНГО СРСР у 1934 р. за матеріалами сільськогосподарського податкового обліку 1932 та 1933 рр.⁶¹⁶:

Республіка	1932 р. ЦУНГУ	1933 р. ЦУНГУ	У 1933 р. більше (+) або менше (-), ніж 1932 р.	Різниця в процентах
РСФРР	61 379,5	59 142,1	-2237,4	-3,65
УСРР	22 731,0	19 639,8	-3091,2	-13,6
БСРР	4054,2	4038,5	-15,7	-0,4
ЗСФРР (без Азербайджану)	2771,6	2805,4	+33,8	+1,2
Туркменська СРР	778,3	691,6	-86,7	
Таджицька СРР	1092,5	890,2	-202,3	
СРСР (без Узбекистану)	92 807,1	87 207,6	-5599,5	

Для уточнення цих даних були перевірені книги записів цивільного стану населення. Усупереч сподіванням радянського керівництва перевірка показала значний недооблік смертей, тобто зменшення кількості населення виявилось ще більш катастрофічним, ніж очікувалося. Зазначимо, що на ЦУНГО СРСР радянське керівництво в 1939 р. поклато провину за перебільшені показники зростання чисельності населення. Однак ініціаторами та провідниками

⁶¹⁵ Эррио об СССР. *Правда*. 1933. 02 листопада. № 303. С. 2.

⁶¹⁶ Голод в СССР. 1929–1934. Т. 3. Лето 1933–1934 гг. Москва : МФД, 2011. С. 594–601.

махінацій з обліком населення були радянські високопосадовці, а їхньою основною метою – приховування злочинів радянської влади, передусім Голодомору.

Станом на квітень 1934 р. по Україні було проаналізовано 76 % даних про смертність та народжуваність. Вони містили інформацію про те, що на Україну припадало 85,7 % від'ємного приросту населення СРСР, що виражалось у 1109 тис. смертей за 1933 р. порівняно з 1932 р. (668 тис.).

На підставі зібраних даних (по Україні – 76 %) ЦУНГО СРСР уклало «Таблицю підсумкових даних з природного руху населення за 1931, 1932 і 1933 рр.»⁶¹⁷ (див. с. 260).

«У загальній величині негативного приросту населення, а також у збільшенні смертності вирішальну роль відіграли сільські місцевості (80,9 % смертності та 85,2 % спаду). З областей України перші місця за абсолютною величиною смертей і тісно пов'язаним з цим негативним приростом сільського населення займали: Харківська – смертей 289 тис., негативний приріст 255 тис. осіб, і Київська – смертей 292,8 тис., негативний приріст 244,1 тис. осіб). За коефіцієнтами смертності на перших місцях стоять ці самі області: за середніх для сільських місцевостей України коефіцієнтів смертності 60,5 на тисячу і негативного приросту 46,4 на тисячу, сільські місцевості Харківської обл. дають 83,4 і 73,4 відповідно; Київської – 75,7 і 63,1; далі йде Вінницька обл. з відповідними коефіцієнтами – 56,3 (смертність) і 38,1 (негативний приріст). Найменші коефіцієнти смертності, а отже, і негативного приросту дали сільські місцевості Донецької обл. (смертність 32,8 на тисячу і негативний приріст 17,5) і Чернігівська обл. (34,3 і 16,6 відповідно)»⁶¹⁸, – зазначено у звіті ЦУНГО.

⁶¹⁷ Голод в СССР. 1929–1934. Т. 3. С. 594–601.

⁶¹⁸ Там же.

	Смертність			Народжуваність			Приріст			
	1931 р.	1932 р.	1933 р.	1931 р.	1932 р.	1933 р.	1931 р.	1932 р.	1933 р.	
РСФРР	Місто	472 037	577 537	635 478	620 605	711 267	446 908	148 568	133 730	-188 570
	Село	1 466 730	1 518 395	1 319 013	2 776 458	2 717 321	1 278 704	1 309 728	1 198 926	-40 309
	Разом	1 938 767	2 095 932	1 954 491	3 397 063	3 423 588	1 725 612	1 458 296	1 332 656	-228 879
УСРР	Місто	101 926	141 018	250 773	151 592	167 027	110 093	49 666	26 009	-140 680
	Село	412 818	527 140	1 058 073	823 728	615 015	248 739	410 910	87 875	-809 334
	Разом	514 744	668 158	1 308 846	975 320	782 042	358 832	460 576	113 884	-950 014
БСРР	Місто	12 251	12 080	19 342	24 325	24 466	18 740	12 074	12 386	
	Село	58 508	54 674	38 495	159 123	163 127	82 473	100 615	108 453	
	Разом	70 759	66 754	57 837	183 448	187 593	101 213	112 689	120 839	
СРР Вірменія	Місто	Немає даних	Немає даних	4563	Немає даних	Немає даних	7486	Немає даних	Немає даних	
	Село	Немає даних	Немає даних	7846	Немає даних	Немає даних	28 495	Немає даних	Немає даних	
	Разом	16 158	14 701	12 409	53 801	48 591	29 981	37 643	33 890	
СРР Грузія	Місто	5457	6102	11 631	7839	7929	12 950	2382	1827	1319
	Село	Немає даних	Немає даних	5203	Немає даних	Немає даних	13 729	Немає даних	Немає даних	8526
	Разом	5457	6102	16 834	7839	7929	26 579	2382	1827	9845
Разом	Місто	591 671	736 737	911 787	804 361	910 689	596 177	212 690	173 952	-325 610
	Село	1 938 056	2 100 209	2 428 630	3 759 309	3 495 463	1 646 140	1 821 253	1 395 254	-782 490
	Разом	2 545 885	2 851 647	3 350 417	4 617 471	4 454 743	2 242 317	2 071 586	1 603 096	-1 108 100

Тут мова йде про середньорічні показники, але С. Каплун окремо звернув увагу на коливання кривої смертей: «І, нарешті, вважаю за необхідне зазначити, що, незважаючи на всі беззаперечні недоліки первинного обліку смертей і народжень у сільрадах, дефекти, здебільшого позбавляють ці записи їхньої величезної державної ваги, навіть кон'юнктурні дані 1933 р. за всіх їх зазначеної вище неповноти, безперечно, своєчасно і досить чутливо відбивали основні процеси, що відбувалися в русі населення в зв'язку з економічними процесами, що мали місце в 1933 р. Так, по Україні та по РСФРР і по всіх майже без винятку областях, по великих містах в липні та в серпні 1933 р. настав крутий перелом кривої смертності. Так, у сільських місцевостях України коефіцієнт смертності в серпні впав порівняно з липнем із 134,4 до 51,1 на 1 тис. чол. Останні місяці 1933 р. і перший місяць 1934 р. дають показники за смертністю, близькі до показників найбільш сприятливих років».

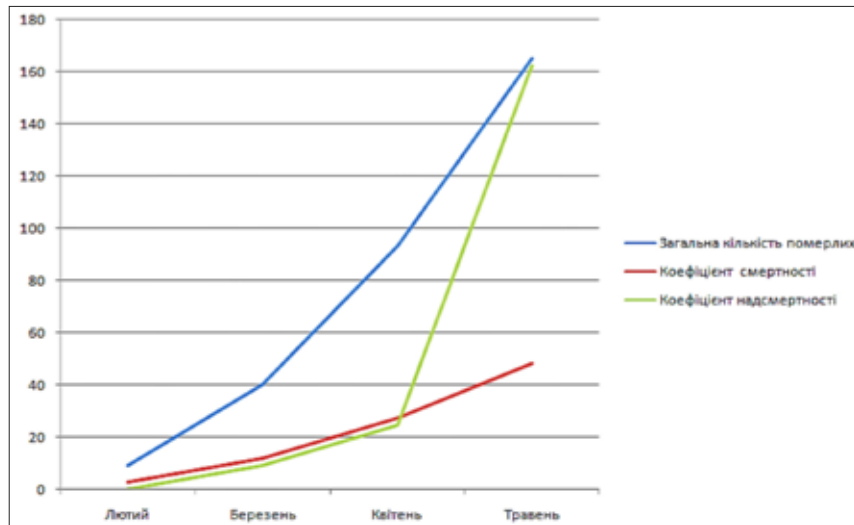
Ось як ця крива виглядає на прикладі даних за лютий-травень 1933 р. на прикладі Тягинської сільради Бериславського району (див. с. 262).

Ми можемо облікувати кількість смертей та від'ємний приріст населення для Херсонщини, проте зауважимо, що коефіцієнт смертності населення для Одеської та Дніпровської областей пороховано середній, оскільки він у документах зазначений як менший ніж 56,3 та більший ніж 32,8, й тільки за 1933 р., за 1932 р. смертність була вповоловину меншою, як вказує укладач довідки С. Каплун, 1934 р. не облікований, оскільки на момент укладання довідки він не завершився. Проте ми можемо вказати, спираючись на довідку, скільки людей померло та народилося в Херсоні в 1933 р., оскільки по цьому місту в довідці наведено конкретний коефіцієнт, що вищий, ніж у сільській місцевості Херсонщини та опосередковано за 1932–1934 рр.

Значний статистичний матеріал з історії Голодомору 1932–1934 рр. містить проект «Електронний атлас Голодомору», що розробляється Гарвардським університетом в межах проекту «МАРА: Digital Atlas of Ukraine». У його створенні взяли участь спеціалісти Інституту демографії та соціальних досліджень імені М. В. Птухи, О. Воловина (США, Університет Північної Кароліни)

та Український науковий інститут Гарвардського університету⁶¹⁹. Він містить відомості про смертність та коефіцієнти смертності за регіонами України за 1932–1934 рр. На підставі обрахованих коефіцієнтів можна визначити загальну кількість жертв Голодомору на Херсонщині у вигляді надприродної смертності.

Тягинська сільрада Бериславського району	Загальна кількість померлих	Кількість померлих від голоду	Коефіцієнт смертності	Коефіцієнт надсмертності
Лютий	9		2,64	0
Березень	40		11,72	9,08
Квітень	93		27,2	24,6
Травень	73		21,4	18,75
Усього	215	109	62,98	31,5
Додаткові дані станом на початок травня	165	109	48,33	162,36
Усього	380	109	111,3	31,5/108,67

⁶¹⁹ The Great Famine Project of The Ukrainian Research Institute at Harvard University. URL: <http://gis.huri.harvard.edu/historical-atlas/the-great-famine.html>

Методологія підрахунку надприродної смертності в цілому по Херсонській області за відсутності точних даних надзвичайно утруднена. Пропонуємо дві методики. У першому випадку відштовхуємося від даних ЦУНГО СРСР: чисельності населення за 1933 р., із зауваженням – чутливість показнику до втрат від голоду за 1932 р. досить сумнівна, але може мати місце та власне підрахунків ЦУНГО СРСР за 1932–1933 рр. Другий випадок дозволяє оцінити розмір втрат та від'ємного приросту населення за коефіцієнтами Гарвардського університету, які узагальнюють дані, виведені провідними демографами, відштовхуючись від Всесоюзного перепису 1926 р. і дозволяють врахувати 1934 р. (див. с. 264–266).

За найгрубішими підрахунками протягом 1926–1939 рр. населення Херсонщини, зважаючи на її демографічний потенціал, мало збільшитися більш ніж на 260 тис. осіб і становити практично 1 млн осіб. Однак у результаті ми бачимо, що його чисельність практично не змінилася. Подібна ситуація склалася в усій Україні і не могла, зважаючи на масштаби втрат, не позначитися на чисельності СРСР.

На жаль, мусимо визнати, що в населених пунктах у сільській місцевості через Голодомор, сталінські репресії, Другу світову війну, Голокост та депортації кількість населення не відновилося й у наш час і в цілому по області ледь перевищує 1 млн осіб. Замість того відбулося укрупнення районних та обласного центрів, а населення сіл, велелюдних у другій половині 1920-х років, у середньому скоротилися майже на третину. Це прямі наслідки діяльності радянської влади та її злочинної політики відносно українців. А також і наслідки економічної кризи, російсько-української війни та окупації Криму, що вплинули на її поглиблення сьогодні.

Однак тоді, у 1933–1934 рр., після підбиття підсумків потрібно було вирішити, як перекрити від'ємний приріст населення та надприродну смертність і відновити трудові ресурси. Тому влада задумалась над переселенням до України жителів інших республік.

Район сучасної Херсонської області	1926 ⁶²⁰	1933 ⁶²¹	Смертність населення, к 44,55 (для місьовості) 1932–1933, к 50 – Херсон (ЦУНГО СРСР)	Дніпропетровська область					1935 ⁶²²	1937 ⁶²³	1939 ⁶²⁴
				к 5,4 на 1 смерт-ність к 17,9	к 23,3	к 91,6 + к 17,9	к 4,7 + к 17,9	к 1932-1934			
Високопільський (з 1935 р. – Фріц-Геккергове-ський)	14 614	16 400	364	729	382	1795	370	2547	1669	17 610	16 965 ⁶²⁶
Великопелетиський	63 279	60 600	1349	2699	1411	6635	1369	9415	6161	48 923	36 980

⁶²⁰ Нові адміністративні райони УСРР. Статистичний довідник / Державна плянова комісія УСРР, Економічно-статистичний сектор. Харків : Держвидав «Господарство України», 1930.

⁶²¹ Адміністративно-територіальний поділ УСРР. За станом на 1 грудня 1933 року. Харків : Вид-во ВУЦВК «Радянське будівництво і право», 1933. С. 6–7.

⁶²² Райони УСРР. Т. 1 : Статистичний довідник / за ред. О. М. Асаткіна. Управління народногосподарського обліку УСРР. Київ : Вид-во «Народне господарство та облік», 1936.

⁶²³ Жиромская В. Б., Киселев И. Н., Поляков Ю. А. Полвека под грифом «секретно»: Всесоюзная перепись населения 1937 года. Москва : Наука, 1996. С. 59.

⁶²⁴ Численность населения СССР на 17 января 1939 г.: по районам, районным центрам, городам, рабочим поселкам и крупным сельским населенным пунктам. Москва : Госпландат, 1941.

⁶²⁵ Административно-территориальное деление Союза ССР. На 15 июля 1934 года. Москва : Издательство «Власть Советов» при Президиуме ВЦИК, 1934. 350 с.

⁶²⁶ Миколаївська область.

Продовження таблиці

Верхньорогачицький	59 947	52 600	1171	2343	1225	5759	1188	8172	5349	41 712	59 459
Генічеський	35 573	–	–	–	–	–	–	–	25 007	26 459	–
Іванівський	31 455	54 800	1220	2441	1276	6000	1238	8514	5571	41 536	31 325
Нижньосіро-тозький	44 937	35 600	792	1585	829	3898	804	5531	3619	28 827	34 182
Новотроїцький	–	–	–	–	–	–	–	–	–	17 640	19 862
Сиваський	249 805	220 000	4896	9797	5123	24 087	4969	34 179	22 369	221 255	225 232
Усього	–	–	2574	2574	8800	2970	8800	20570	–	–	–
Народжені, к 44-3,5	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
Херсонська округа	58 801	83 402	2085	4170	2001	9732	1718	13 451	8947	82 989	96 987
м. Херсон ⁶²⁷	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
Білозерський район	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	35 833
Херсонський район ⁶²⁸	45 657	49 600	1104	2209	1190	5788	1021	7999	5527	49 488	22 049
Бериславський район	26 037	26 600	591	1183	638	3104	547	4289	2853	27 868	28 038
Великолександрівський район	31 878	64 700	1439	2879	1552	7550	1332	10 434	6941	37 608	52 018
Качкарівський район	45 320	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–

⁶²⁷ Коэффициент смертности для Херсона – 50.

⁶²⁸ Без ураховання сільрад, що тепер у складі Миколаївської області.

Закінчення таблиці

Голопристанський район	51 644	51 600	11 49	22 98	12 38	6 021	1 062	8 321	5 465	51 580	54 583
Горноставський район	33 920	-	-	-	-	-	-	-	-	27 599	25 695
Каланчацький район	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	17 501
Нововоронцовський район	-	-	-	-	-	-	-	-	-	22 445	-
Калінінорфський район	11 298	12 500	278	556	300	1458	257	2015	1341	14 359	16 965
Каховський район	53 095	77 000	1715	3430	1848	8985	1586	12 419	8260	49 557	48 922
Скадовський район	33 616	59 000	1314	2628	1416	6885	1215	9516	6329	38 642	41 220
Хорлівський район	-	58 400	1300	2601	1401	6815	1203	9419	6265	22 316	-
Цюрупинський район	40 454	44 200	984	1969	1060	5158	610	6828	4741	44 119	41 559
Чаплинський район	51 793	-	-	-	-	-	-	-	-	36 103	27 030
Усього (райони)	424 712	443 600	9874	19 753	10 643	51 764	8833	71 240	47 722	421 684	411 413
Усього	483 513	527 002	11 959	23 923	12 644	61 496	10 551	84 691	56 669	504 673	508 400
Народжені, к 44-3,5			7114	7114	23 188	7114	23 188	53 490			
Народжені			9688	9688	31 988	10 084	31 988	74 060			
Разом райони	674 517	663 600	14 770	29 550	15 766	75 851	13 802	105 419	70 091	642 939	636 645
Разом	733 318	747 002	16 855	33 720	17 767	85 583	15 520	118 870	79 038	725 928	733 632

Переселенці

Хоча потреба в робочій силі була дуже значною в очікуванні жнив, тим не менш протягом 15 червня – 20 липня 1933 р. відповідно до плану ОДПУ від 12 травня 1933 р. ще 2000 сімей із 8000 осіб було ув'язнено в концтабори за межами України, зокрема з Одеської області вивезли 300 сімей (1200 осіб) та з Дніпропетровської – 400 сімей (1600 осіб) ⁶²⁹.

Проблема нестачі робочої сили мала бути вирішена незабаром за рахунок переселенців.

27 серпня 1933 р. Сталін у листі Л. Кагановичу та В. Молотову писав: «Предлагаю: немедля утвердить персональный состав переселенческого ком[итета] и также немедля дать ему операт[ивное] задание вроде организации переселения к началу будущего года на Кубань и Терек (скажем, 10 тыс. домохозяйств с семьями), на Украину (степь) 15–20 т[ыс.]. Это вопрос рабочей силы на юге, где всегда не хватало рабочих. Поторопитесь с этим делом» ⁶³⁰.

До Одеської області з Горьківського краю планувалося завести 2000 сімей. Для переселення було обрано 7 районів краю (до 1932 р. – Нижньонівгородського): Унінський, 2-й Богородський, Советський, Лебязький, Фоминський, Ляховський та Ардатівський. Якщо врахувати те, що ці райони не відрізнялися великою чисельністю та густиною населення (і в наш час мають від'ємний приріст), це рішення не мало жодного економічного сенсу і було виключно політичним. Вочевидь райони обирали за принципом віддаленості, щоб селяни не володіли інформацією про реальний стан речей в Україні та, головне, не мали можливості одразу втекти додому.

Водночас в Україну неорганізовано втікали селяни з Брянської, Смоленської областей (так звана «Західна область») та Ставропольського краю. Про це повідомляється ОДПУ 20 жовтня 1933 р. Основною причиною втечі ОДПУ названі оголошені норми хлібоздачі та неврожай.

⁶²⁹ Советская деревня глазами ВЧК-ОДПУ-НКВД, 1918–1939. Документы и материалы: в 4 т. Т. 3. Кн. 2. С. 419–425.

⁶³⁰ Сталин и Каганович. Переписка, 1931–1936 гг. С. 316; Трагедия советской деревни. Коллективизация и раскулачивание. Т. 3. С. 809–811.

Те, що жителі ближніх до України територій воліли переселитися, не означає, що ситуація в Україні була кращою, а лише те, що їхнє життя на звичному місці стало нестерпним. Справді, у тому самому повідомленні зазначається, що населення СРСР з прикордонних територій сім'ями тікає в Персію, затримувалося на кордоні з Туреччиною та Афганістаном. Російські селяни, крім України, переселялись у Сибір, на Кавказ або ж утікали в невідомому напрямку. Українці в повідомленні не згадуються, їм виїзд поза межі республіки був заборонений набагато раніше⁶³¹. За неможливості вплинути на ситуацію, що склалася в СРСР, його населення проти радянської влади «проголосувало ногами».

Щоб заохотити до переселення, центральні комуністичні газети писали, що в Україні надзвичайно гарний врожай, а українські селяни досхочу їдять білий хліб. Такі пропагандистські матеріали про всі республіки СРСР публікувалися щоденно. Наприклад, про німецькі кантони Поволжя 1933 р. писали, що там голодують лише ледарі. Однак восени 1933 р. Україна, що втратила 3,5 млн своїх громадян, поставала в радянській пресі справжньою землею обітованою, як-от: «Алексей Кривоного из колхоза им. Шевченко Ореховского района Днепропетровской области получил на свои трудовые столько хлеба, что пришлось засыпать большую часть хаты... Алексей Кривоного и его родная артель им. Шевченка – не исключение. Тысячи колхозов, досрочно выполнивших свои обязательства перед государством, расплатившихся натурой с МТС, засыпавшие полагающиеся для нужд колхозников фонды, уже приступили к распределению доходов. Результаты истекшего хозяйственного года для многих колхозников превзошли лучшие ожидания и надежды», – на першій шпальті повідомляла газета «Правда» 3 жовтня 1933 р., розповідаючи, що розподіл прибутків у колгоспах на Півдні України перетворюється на свято⁶³².

Міграційні процеси відбувались і в Україні, поки в селян не відібрали можливість змінювати місце свого проживання. На прикладі Херсонщини вимальовувалася проста стратегія виживання: люди

⁶³¹ Советская деревня глазами ВЧК-ОДПУ-НКВД. 1918–1939. Т. 3. Кн. 2. С. 479–480.

⁶³² *Правда*. 1933. 3 жовтня 1933. № 273. С. 1.

переселялися в інше місце, туди, де їх ніхто не знає, щоб уникнути тавра куркуля та втекти від штрафів за несплату податків. На практиці щастило далеко не всім: справа була не лише в переслідуванні владою, а й у відсутності ресурсів для переселення всієї сім'ї. Ми вже наводили приклади, коли вимушені переселенці зустрічали свою смерть, не відійшовши й з півсотні кілометрів від рідного села.

Для переселенців із Росії сприятливі умови мала створити місцева влада: надати житло, реманент, худобу (або забезпечити її перевезення), натомість залишених удома. Зауважимо, що райони Горьківського краю знаходилися в кліматичних умовах, відмінних від Півдня України, основними заняттями населення було скотарство, дохід приносив також ліс, вони не мали жодного уявлення про посушливий клімат Півдня, тобто УСРР мала забезпечити людей, які не мали досвіду роботи в сільському господарстві, у той час як її громадяни поповнювали концтабори Біломорканалу.

Переселяти планували тільки колгоспників, був припис «суворо стежити, щоб серед завербованих голів господарств і їхніх членів сімей не опинилися куркулі, саботажники й інший антирадянський елемент. При встановленні цих елементів негайно останніх відводити через секретарів райкомів і нач[альників] політвідділів МТС»⁶³³. Отже, ті, хто хотів переселитися сам, не підходили, були небажаними й підлягали примусовому поверненню на місця проживання.

Проте колгоспники, яких мали «заагітувати», з великою недовірою поставилися до ініціативи уряду, небезпідставно припускаючи, що колгоспи хочуть усупільнити їхнє майно, а на новому місці не все так добре, як пишуть у радянських газетах. Радо погоджувались на переїзд лише незаможні колгоспники й партійне керівництво. «Станом на 26 жовтня ц. р. завербовано для переселення 1,1 тис. господарств. В окремих районах вербування проходить дуже незадовільно: у Ляховському районі з 350 господарств на 22 жовтня було завербовано тільки 82 господарства, в Ардатівському районі завербовано 59 господарств. Незадовільний хід вербування в цих районах пояснюється тим, що райорганізації не розгорнули потрібними темпами цю роботу ... Партосередки та сільради деяких

⁶³³ Советская деревня глазами ВЧК-ОДПУ-НКВД. 1918–1939. Т. 3. Кн. 2. С. 484–485.

районів не розгорнули масово-роз'яснювальної роботи з роз'яснення значення, умов переселення та надання пільг. Через недостатню масову роботу з боку деяких колгоспників є вичікувальні настрої, колгоспники вважають за необхідне попередньо з'їздити на місце і дізнатися умови роботи, стан ґрунту тощо (Ардатівський район). У Ляховському районі частина колгоспників заявляє: «Не знаємо місця, їхати небезпечно і до того ж близько кордони, раптом війна, доведеться знову переїжджати»⁶³⁴.

Звичайно, ніхто не дозволив «з'їздити подивитися» на нове місце проживання, навіть розмови про таке не допускались і розцінювались як антирадянська агітація.

Лише високі плани хлібозаготівель за умови неврожаю могли «вплинути» на бажання переїхати. «У тих районах, де навколо вербування розгорнута масово-роз'яснювальна робота, колгоспники дуже позитивно реагують на переселення. Так, наприклад, в Унінському районі після опрацювання цього питання на пленумах сільрад від колгоспників стали надходити групові заяви про бажання переселитися. Так, за один день з 15 жовтня надійшло до 50 групових заяв. Є випадки подання заяв головами колгоспів про бажання поїхати, які одночасно просять ПО МТС і сільради сприяти їм у цьому. У Ляховському районі надійшло 24 заяви від керівного партійного складу про бажання переселитися в Одеську область. Більшість колгоспників досить позитивно реагує на переселення, з цього питання нами зафіксовані такі настрої: «Я на Україну поїду з великим задоволенням, у всякому разі там можна жити і працювати не гірше, ніж тут. Спочатку здається страшно, але поживемо і побачимо, Радянська влада для селян нічого поганого не хотить, крім хорошого» (с. Хрипунове, колгоспник-середняк Растунін). «Переселятися на Україну – є повний розрахунок, у нас в районі землі погані і врожаї теж бувають погані, на Україні хліб родиться добре, на Україні можна жити набагато краще» (с. Поляна, колгоспник-бідняк Зубов). Аналогічні факти позитивних настроїв колгоспників зазначені в низці колгоспів (с[іл] Коровіно, Вілейки, Автодеево тощо). У деяких районах (Ардатівський тощо) мають місце випадки

⁶³⁴ Советская деревня глазами ВЧК-ОДПУ-НКВД. 1918–1939. Т. 3. Кн. 2. С. 484–485.

подання заяв одноосібниками про бажання поїхати в Одеськ[у] область. Коли їм у цьому відмовляють, то вони просять про прийняття їх у колгосп. В Унінському районі в низці випадків заяви про переселення надходять від колгоспників тих колгоспів, які слабо економічно забезпечені. Бажання переселитися вони обґрунтовують тим, що тут неврожай, а там хліба буде багато»⁶³⁵.

Те, що селяни розуміли, що від радянської влади нічого чекати «поганого, крім хорошого», і задавались питанням, чому в Україні виникла нагальна потреба в робочій силі за таких гарних умов, відзначається у «поодиноких» випадках «поширення провокаційних чуток» у зв'язку з переселенням. «Там була епідемія і всі вимерли, туди нас і хочуть направити» (д. Боровка)⁶³⁶. Проте це переселення фактично було примусовим, а згода формальністю. Відповідно населення, яке переселялося, робило все можливе, щоб його уникнути.

Згідно з Постановою Політбюро ЦК ВКП(б) «Про переселення колгоспників на Україну» від 22 жовтня 1933 р., в якій мова йшла про переселення 21 тис. осіб, ще одним джерелом переселенців в Україну стала Білорусія та Західна область⁶³⁷. Зважаючи на намагання БСРР повернути територію колишньої Смоленської області до складу республіки, СРСР планував зменшити частку білоруського населення в регіоні. Тому саме білоруси мали переїхати в Україну, хоча на території Західної області, куди входив також Брянськ, проживало багато українців.

У розпал голоду, узимку 1933 р., ОДПУ влаштувало справжнє полювання на українців, які тікали в БСРР та Західну область. «На основі директив ЦК ВКП(б) і ОДПУ про боротьбу із самопереселеннями селян з України, організованими контрреволюційним елементом, нами по області була проведена широка операція по самопереселенцям. Виявлено 5115 осіб українців, які прибули в область за останні 6 міс. із різних районів УСРР. Із прибулих 525 осіб осіло в промисловості, переважно брянській», – доповідали органи в лютому 1933 р.

⁶³⁵ Советская деревня глазами ВЧК-ОДПУ-НКВД. 1918–1939. Т. 3. Кн. 2. С. 484–485.

⁶³⁶ Там же.

⁶³⁷ Трагедия советской деревни. Коллективизация и раскулачивание. Т. 3. Конец 1930–1933. С. 809–811.

Ні про які пільги чи допомогу для адаптації не йшлося, навпаки, до українців поставились як до епідемічного лиха: «Окремі райони були вражені великою кількістю самопереселенців, зокрема: Навлінський р. – 964 особи, Комарічській р. – 750 чол., Карачевський р. – 590 чол., Козельський р. – 529 чол., Бежиця – 290 осіб, Трубчевський р. – 210 осіб, Стародубський р. – 200 осіб. Провівши фільтрацію самопереселенців, ми випроводили назад до місць постійного проживання 4097 осіб. Заарештовано розкуркулених, втікачів-куркулів, контрреволюційно налаштованих і підозрілих осіб 432 особи, по якими ведеться слідство. Виявлення самопереселенців і випровадження їх назад триває. У районах, що безпосередньо межують з УСРР, встановлені заслони». Жорстоке, нелюдське ставлення до втікачів-українців пояснювалося їхньою політичною неблагонадійністю і було частиною геноциду.

Російських переселенців мали забезпечити всім за рахунок колгоспів⁶³⁸, це викликало невдоволення колгоспників: «Серед деякої частини колгоспників України засвідчується недобррозичливе ставлення до переселенців: “Нам на Україну надсилають кацапів, які заселяють хати померлих і розкуркулених. Отже, кацапи витісняють українців. Нас хочуть знову заморити голодом”» (23 листопада 1933 р.)⁶³⁹.

Станом на 15 листопада 1933 р. більшість переселенців ще не доїхала до України: «...Відправлено переселенців-колгоспників на Україну: із Західної обл. – 756 сімей, 4181 особа, 453 коня, 774 голів великої худоби, 925 голів дрібної худоби; із ЦЧО – 290 сімей, 1416 осіб, 88 коней, 178 голів великої худоби, 256 голів дрібної худоби; із Горьківського краю – 244 сімей, 1041 особа, 99 коней, 189 голів великої худоби, 286 голів дрібної худоби. Усього – 1290 сімей, 6638 осіб, 640 коней, 1141 голова великої худоби, 1467 голів дрібної худоби. Із них прибуло й розвантажено в місцях вселення: із Західної обл. – 327 сімей, 1842 особи, 250 коней, 412 голів великої худоби, 400 голів дрібної худоби; із ЦЧО – 50 сімей, 250 осіб»⁶⁴⁰.

⁶³⁸ Трагедия советской деревни. Коллективизация и раскулачивание. Документы и материалы. Т. 3. Конец 1930–1933. С. 809–811.

⁶³⁹ Голод в СССР. 1929–1934. Т. 3. Лето 1933–1934 гг. С. 263–264.

⁶⁴⁰ Там же.

Через те що колгоспи прагнули позбутися ледарів і не відпустили спеціалістів та працьовитих колгоспників, деякі голови колгоспів з Одеської області взяли ситуацію у свої руки та провели власну кампанію з вербовки. Ця ініціатива, як і самопереселення, була негативно сприйнята урядовцями: «У Дорогобузький р. в різний час прибули два представники Одеської обл., які без санкції і домовленості з райорганізацією завербували 80 колгоспних сімей». Серед завербованих виявилися «соціально чужі» й «разложившиеся» елементи⁶⁴¹.

Та в цілому на місцях доприселення, як уже зазначалося, переселенцям були не раді. «У степових районах України, де проводиться доприселення, к.-р. куркульські елементи направляють свою активність на дискредитацію та зрив цього заходу. З цією метою поширюються провокаційні чутки, переважно про майбутній голод, розпалюється національна ворожнеча, переселенці зазнають знущань і навіть тероризування (Велико-Висковський, Покровський, Савранський, Ново-Український р[айо]ни)»⁶⁴², – ідеться у спецзведенні ОДПУ, вочевидь про переселенців із Росії. Якщо порівняти з відповідними протестами, що мали місце на Північному Кавказі, причому основні конфлікти відбувалися в межах однієї етнічної групи, або на Одещині, то на території Херсонщини подібних явищ майже не засвідчувалося.

Так, у слідчій справі І. Т. Прокопця, селянина с. Велика Олександрівка, заарештованого Великоолександрівським відділом ДПУ, міститься звинувачення в антирадянській агітації серед поселенців-білорусів, які прибули із Західної області. Іван Прокопець розповів переселенцям, що українських селян влада грабує, забирає останнє, що поїли не тільки всіх котів, але й люди один одного їли, така сама доля чекає і їх – білорусів. У результаті переселенці-білоруси почали вимагати негайно повернути їх назад. І. Прокопця було заарештовано та засуджено на 5 років виправних таборів⁶⁴³.

⁶⁴¹ Голод в СССР. 1929–1934. Т. 3. Лето 1933–1934 гг. С. 263–264.

⁶⁴² «Совершенно секретно»: Лубянка – Сталину о положении в стране (1922–1934 гг.). Т. 10. Ч. 2. С. 598.

⁶⁴³ Державний архів Херсонської області. Ф. Р-4033. Оп. 7. Спр. 643. Арк. 5, 6, 7, 9, 20.

Проте умови життя та праці були такі нестерпні, що змушували переселенців повертатися на батьківщину або осідати в містах і без зовнішнього тиску.

Незадовільний стан кампанії з переселення в Степову Україну та масові втечі колгоспників на батьківщину змусили звернутися до внутрішніх ресурсів. У Постанові РНК СРСР № 2661 «Про внутрішньоукраїнське переселення 16 000 колгоспників» від 10 грудня 1933 р. до 1 січня 1934 р. планувалося переселити із Чернігівської – 2 тис. сімей в Одеську та 2 тис. – у Дніпропетровську області, із Вінницької – 3 тис. сімей в Одеську та 300 єврейських сімей із Західної області до Дніпропетровської області⁶⁴⁴. На відміну від російських переселенців внутрішнім переселенцям обіцяли не три, а лише один рік податкової амністії, але в цілому переселення відбувалося без урахування бажання та потреб людей, які потрапили в зону уваги влади.

Насильницький характер переселення, від якого страждали обидві сторони, та важкий економічний стан на місцях зумовили масові втечі переселенців: «За неповними даними на 1 вересня 1934 р. з 45,5 тис. колгоспних господарств, переселених на Україну, повернулося 10 282 господарства, або 23,5 %, у тому числі з Одеської області – 4084, або 34 % виселених, Дніпропетровської – 3198, або 24 %, Донецької – 1677, або 21 %, і Харківської – 1323, або 12,3 %»⁶⁴⁵. Основною причиною втеч у 1934 р. були бідність та голод: колгоспи були обтяжені боргами, на трудодні видавалося мало зерна, особливо в Одеській області – лише 1,4 кг на трудодень. Дуже показово, що для переселенців у донесенні застосовується термін «виселені» – переселення було покаранням як для сторони, що віддавала, так і сторони, яка приймала.

Однак початок етнічних депортацій в СРСР було вже закладено. Їхньою особливістю було домінування політичних чинників над економічними.

Подібні дії не лише не могли приховати втрати населення Голодомору, а й не компенсували навіть зменшення його чисельності через висилку розкуркулених.

⁶⁴⁴ Голод в СССР. 1929–1934. Т. 3. Лето 1933–1934 гг. С. 268.

⁶⁴⁵ Советская деревня глазами ВЧК–ОДПУ–НКВД. 1918–1939. Т. 3. Кн. 2. С. 639–640.

4.2. Увічнення жертв Голодомору

На прикладі Херсонщини можна зазначити, що протягом усього існування радянської влади не лише не відбувалися пошуки місць масових поховань жертв Голодомору через його замовчування, а й усіяко нищилися кладовища. Їх активно забудовували, руйнували, навіть є відомості про використання людських кісток для виробництва добрив в 1930-ті роки. Завдяки проведеному у 2007 р. опитуванню очевидців на Херсонщині почалося встановлення меморіальних знаків жертвам Голодомору 1932–1933 рр., але жодних археологічних розкопок не було. Тому ми не знаємо, де, зокрема, поховані вихованці Генічеського притулку та колектору при ньому, створеного для покинутих дітей у травні-червні 1933 р. незважаючи на те що кількість його мешканців сягала 700 осіб, серед яких було 84 немовляти⁶⁴⁶. Висока смертність дітей зафіксована архівними документами, але самих записів про смерть, як і переважної більшості актових книг РАЦС Генічеського району, не збереглося. Книги реєстрації смертей належно не велися, реєструвалися за рішенням влади та частково знищені, кількість зареєстрованих смертей не збігається з природними показниками руху населення. Висока смертність у Генічеському притулку не поодиноким випадком, оскільки подібні притулки створювалися в кожному районі.

Як уже зазначалося, пошуковцями протягом 2007–2008 рр. на території області на підставі свідчень очевидців виявлено 43 місця масових поховань жертв Голодомору 1932–1933 рр. Органами місцевої влади була здійснена робота з упорядкування цих місць. На могилах було встановлено хрести та пам'ятні знаки.

Такі поховання були виявлені в м. Берислав та с. Тягинка Бериславського району, 10 масових поховань було виявлено у Великолепетиському районі: смт Велика Лепетиха (2 поховання), с. Рубанівка (2 поховання), с. Мала Лепетиха (2 поховання), с. Катеринівка (1 поховання), с. Костянтинівка (1 поховання), с. Миколаївка (2 поховання), одне масове поховання – у с. Новодмитрівка Великоолександрівського району, три масові

⁶⁴⁶ Херсонщина. Голодомор. 1932–1933 : збірник документів, 2008. С. 191–192.

поховання у Високопільському районі – у селах Заградівка, Архангельське і Добрянка. Два масові поховання знайдено у Генічеському районі – у с. Привільне і Фрунзе. По одному масовому похованню виявлено в с. Чулаківка Голопристанського району та в смт Горностаївка Горностаївського району. Вісім масових поховань виявлено у Каланчацькому районі: у смт Каланчак – 3, а також у с. Польове, Новоолександрівка, Другобабенівка, Новопавлівка, Новокиївка. Одне масове поховання виявлено в с. Дмитрівка Каховського району. Три масові поховання знайдено в Нижньосірогозькому районі: у смт Нижні Сірогози, с. Дем'янівка та Нижні Торгаї. П'ять масових поховань знайдено в Нововоронцовському районі: у смт Нововоронцовка, с. Миролобівка, Нововоскресенівка, Українка, Дудчани. Два масові поховання знайдено в Новотроїцькому районі в с. Новотроїцьке та Захарівка. Чотири масові поховання – у Чаплинському районі: у с. Надєждівка, Першокостянтинівка, Преображенка та Строганівка⁶⁴⁷.

Очевидці засвідчують, що померлих ховали на кладовищі, але траплялися випадки поховань і на подвір'ях: «Померлі під час голоду поховані на старому кладовищі, як іти до перевалки, там нема хрестів» (свідок – Єфросинія Гордіївна Жардан, 1921 р. н., с. Качкарівка Бериславського району)⁶⁴⁸.

Жителька с. Станіслав Білозерського району Лідія Григорівна Друзяка, 1919 р. н., згадує: «Пам'ятаю яму на кладовищі, куди скидали померлих з голоду. Тепер на цьому місці поховані жителі села, і поставлені пам'ятники. Батьковий брат, Нечипуренко Йосип Сергійович, помер з голоду. Пам'ятає, як люди викопували кістки на місцевому кладовищі і здавали (що робили з тими кістками, не знає). Пам'ятає, як померла батькова сестра: її замотали в ряднину, і вкинули в загальну яму»⁶⁴⁹.

Кількість виявлених, за свідченнями очевидців, місць поховань не відповідає кількості загиблих, зафіксованих в актових

книгах РАЦС. Місць поховань має бути в рази більше. Поховання в ямах, на старих кладовищах, без пам'ятних знаків, те, що засвідчують очевидці, мало місце протягом масової загибелі людей під час Голодомору 1932–1933 рр.

На центральному кладовищі міста, значна частина якого вже зникла під забудовою, є могили, що датуються 1932 і 1933 рр. Проте їх кількість також не відповідає кількості померлих за актами.

В актових книгах реєстрації смертей по Херсону часто згадується сільськогосподарська трудова колонія імені Полякова. У ній утримувалися селяни із Високопільського, Бериславського, Цюрупинського, Голопристанського, Нижньосірогозького, Великолепетиського, Нововоронцовського, Іванівського районів. Принаймні смерті серед мешканців цих районів зафіксовані. Їх ув'язнювали для примусової праці за незначні злочини до трьох років. Ця трудова колонія розташовувалася поблизу міста, а актові книги фіксують масову загибель «колоністів» від «безбілкового набряку», «виснаження» протягом вказаного періоду. Місце знаходження колонії, час її існування та місце поховання її в'язнів досі невідомі. Так само в актових книгах фігурує Будинок примусового утримання (ДОПР), Херсонська виправно-трудова колонія, розташовані в Херсоні, в'язні яких масово гинули від виснаження (inanicio), дистрофії та супутніх захворювань. Разом – 393 людини лише протягом першої половини 1933 р. Це досить значна цифра, що засвідчує факт смерті від голоду людей у неволі. Отже, незначний термін ув'язнення в цих закладах можна прирівняти до смертної кари, що приводилася до виконання з виключною жорстокістю.

Доля в'язнів, місця їх можливого поховання та багато інших подробиць з життя людей того часу, які є дуже важливими для розуміння подій Голодомору, відображаються в спогадах очевидців. «Брат, 1905 р. народження, як ще служив в армії, то вже були чутки про розкуркулювання. І як він вийшов з армії, то тато ще був тоді живий і наділив брату конячку та всяку утварь. Брат із всім тим пішов в колгосп в селі Республіканець. Але згодом його, як сина кулака посадили в 1933 р. в ДОПР в Херсоні і він там помер. Поховали його в общій могилі. Братова сім'я теж померла, попухла (жінка і двоє дітей). А в армії він (Мойсей Кобецький) фотографувався з Шейком з Качкаровки,

⁶⁴⁷ Державний архів Херсонської області. Ф. Р-4093. Оп. 2. Спр. 1. Арк. 16–17.

⁶⁴⁸ Державний архів Херсонської області. Ф. Р-4093. Оп. 2. Спр. 3. Арк. 62–63.

⁶⁴⁹ Державний архів Херсонської області. Ф. Р-4093. Оп. 2. Спр. 11. Арк. 31 зв.

що був потім Героєм Радянського Союзу» (Ганна Йосипівна Багненко, 1911 р. н., м. Берислав)⁶⁵⁰.

У 2008 р. в області проживало 57 700 осіб віком старше 85 років. За даними облдержадміністрації, переважна більшість з них мала статус ветеранів Другої світової війни, із них 15 080 громадян були визнаними постраждалими від Голодомору. Ті, хто мав статус ветеранів, отримували соціальну допомогу відповідно до свого статусу, а отже, будь-яких пільг та соціальних допомоги постраждалим від голоду в області не надавалося. Невідомо, яка частина людей, що не мала подібного статусу, була визнана жертвами Голодомору, і отже, залишилася без соціальної опіки та відшкодування⁶⁵¹.

Вшанування пам'яті загиблих під час Голодомору – важлива річ для сучасного українського суспільства, борг нащадків тих, хто вижив, перед тими, хто став жертвами масштабного злочину радянської держави.

4.3. Проблеми національної пам'яті про Голодомор

Повне замовчування масової загибелі людей від голоду за радянських часів зробило пам'ять про Голодомор досить болісною темою для сучасних українців.

Одне з головних питань, що хвилює нащадків людей, які пережили Голодомор, – як сталося, що такий злочин залишився без спокути? Не менш важливо з'ясувати, як Голодомор вплинув на українське суспільство, що змінилося в ньому настільки кардинально, що й далі жило під радянським гнобленням і протягом тривалого часу втратило можливість організовано чинити опір політичному, економічному та культурному насиллю з боку радянців.

Вище йшлося про демографічні наслідки Голодомору (згасання імпульсу демографічного потенціалу) та економічні (тривалий період занепаду промисловості та сільського господарства), руйнацію релігійних та сімейних цінностей, вільнодумства,

⁶⁵⁰ Державний архів Херсонської області. Ф. Р-4093. Оп. 2. Спр. 3. Арк. 11.

⁶⁵¹ Державний архів Херсонської області. Ф. Р-4093. Оп. 2. Спр. 1. Арк. 3.

підприємницької активності, тобто знищення бази для опору тоталітарній державі у відповідь на порушення нею прав і свобод людини, оскільки тоталітаризм не передбачав механізмів правового регулювання суспільства й базувався на системному насильстві.

Залишилося ще кілька важливих моментів, які не були висвітлені в попередніх розділах, проте дають уявлення про те, як змінилося життя після Голодомору на прикладі Херсонщини.

Голодомор 1932–1934 рр. сприяв формуванню занижених вимог до рівня життя в населення. Після нього вже будь-які блага сприймалися як розкіш. Основою добробуту став «пайок». Якщо політика колгоспного керівництва в 1932–1933 рр. викликала обурення: «У колгоспі варили якусь бурду і давали тільки працівникам» (свідок – Віра Олександрівна Сервуля, 1923 р. н., с. Кізомис)⁶⁵²; «Люди винуждені йти в колгоспи, за кусок хліба, кандьору хоч зварять» (свідок – Олександра Сергіївна Маляка, 1922 р. н., с. Кізомис)⁶⁵³, то за п'ятнадцять років це стало вже чимось звичним, повсякденним: «Голод 1946–1947 рр. не пам'ятаю, бо в цей час вже працював в с. Новорайську Бериславського району на свинофермі робочим. *Отримував пайок*. Начебто вистачало їжі» (свідок – Тимофій Ілліч Братусь, 1923 р. н., м. Берислав)⁶⁵⁴. Покоління, яке пережило Голодомор 1932–1933 рр., репресії 1937–1938 рр., Другу світову війну, стало невибагливим до умов побуту, якості харчування.

Особливо гнучкими в пристосуванні до «нового життя» були діти. Так, хлопчик, засланий до Саратова із розкуркуленими батьками, попри знущання над його матір'ю і братами, втративши батька, відчуває навіть вдячність за «гарний» прийом: «Прийняли нас **дуже добре**, посилили в бараки в заброшеній церкві. Їжу закопували в мерзлу землю і їли шкарлупки з картошки, мерзле м'ясо собак. Працював на заводі в котельні, носив чурки в пічку... З кірпічного заводу пішов на фронт» (свідок – Іван Якович Тарасенко, 1923 р. н.)⁶⁵⁵. Змивши «вину» батьків кров'ю, парубок повернувся в рідне село,

⁶⁵² Державний архів Херсонської області. Ф. Р-4093. Оп. 2. Спр. 9. Арк. 9.

⁶⁵³ Там само. Арк. 74, 74 зв.

⁶⁵⁴ Державний архів Херсонської області. Ф. Р-4093. Оп. 2. Спр. 5. Арк. 1.

⁶⁵⁵ Там само. Арк. 4.

«виправивши» «ганебну» біографію і навіть в чомусь відчував вдячність державі за наданий новий шанс.

Складні психологічні та морально-етичні мотиви впливають на пам'ять про події, які було заборонено згадувати, змушують людей – свідків подій заперечувати або своєрідно сприймати факти, що мали місце. «Було погано, але терпимо», «ми були дружні й допомагали один одному», – говорять свідки, але архівні джерела засвідчують протилежне: серед «щасливих» комсомольців працювала дітовбивця Наталка, завхоз, який допомагав хлопцю-сироті, водночас обкрадав радгоспну столову та залишав робочих без їжі, комсомольці-трактористи МТС зорювали цілину та мріяли про гарний врожай у той самий час, коли різнороби відмовлялися вийти на поле, охлянувши з голоду. «Дітей їли, але в нашому селі такого не було», аж ось в тому самому селі справа про вбивство дитини на ґрунті голоду.

«Да, голод був. Я приїхала у Велетень, тоді він називався совхоз «Городній Велетень» у 1933 р. по вербовці. Була комсомолкою. У нас тут була комуна. Ми всі жили однією сім'єю. Було важко, але жити було можна... У нас такого не було. Бо ми були в радгоспі. Він був утворений в 1926 р. з комсомольців-добровольців, які так, як і я, завербувалися і приїхали його створювати. А на місці нашого села раніше був степ, цілина. Ми самі спочатку построїли барак для того, щоб спати було де, самі варили їсти. Все робили самі. Серед нас були трактористи: хлопці і навіть дівчата. Так що нічого такого, як у других селах робилося, у нас не було. Ніхто нічого не забирав, не помирав з голоду, бо ми самі робили і варили, що було. Нас всіх кормили в столовій (свідок – Надія Михайлівна Момот, 1917 р. н., с. Велетенське)⁶⁵⁶.

«Голод був страшний і у 33, і у 46. Може були і неврожаї, але ж і вигрібали все до останнього... Не знаю, чи донесли на батьків, але вони були розкуркулені, а потім повмирали... Запросто могли посадити у тюрму за відро захованого зерна, хоч не помню чи було оружжє у них, але їх усі боялися. Протів них нізя було слова сказати, а не те що боронитися. Я була по наймах, у колгоспі

⁶⁵⁶ Державний архів Херсонської області. Ф. Р-4093. Оп. 2. Спр. 8. Арк. 55, 55 зв.

не була, бо сиротою йшла до Херсона, там заробляла на кусок хліба» (свідок – Поліна Михайлівна Скега, 1923 р. н., с. Інгулець Херсонського району)⁶⁵⁷.

Свідок говорить, що не голодували, але погляньмо його список продуктів харчування: «Їли мерзлу картоплю, буряки, хліба не бачили» (свідок – Тамара Андронівна Цвірінько, 1926, р. н., с. Качкарівка Бериславського району)⁶⁵⁸.

Уже акцентувалася увага на тому, що для тоталітарної держави було важливо, щоб люди відчували свою провину, були в боргу перед нею. Як це зіставлялося із злочином Голодомору? Населення було поставлене в такі умови, що неможливо були врятуватися, не порушуючи свої базові моральні цінності. «Красти ніколи не дозволялось!» – говорить про закопане зерно свідок. Фальсифікація судових вироків, безпідставні звинувачення у розкраданні майна, широке оприлюднення в пресі показових процесів та прямі звинувачення в крадійстві цілого народу накладалися на реалії життя, у якому батьки приносили жменю зерна, вкраденого в колгоспі, не відчувачи вини, а діти були їм вдячні за цей «злочин». Проте відчуття провини залишалося: як можна було пояснити, що хтось вижив, а хтось помер? Для тих, хто пережив події Голодомору, психологічно легше було не згадувати про них, ніж відповідати на питання без відповіді.

Тим не менш очевидці засвідчили та описали події, які пережили. Вони дали свою оцінку цим подіям, назвали імена винуватців Голодомору, згадали тих, хто не пережив трагедію, подякували тим, хто допоміг їм вижити. Це був важливий громадянський вчинок на вшанування жертв Голодомору та їхнє звернення до наступних поколінь.

Тож сподіваємося, що це дослідження дозволить краще зрозуміти, що таке Голодомор, і чому ті, хто вижив, і ті, хто загинув, є його жертвами, але не є переможеними.

⁶⁵⁷ Державний архів Херсонської області. Ф. Р-4093. Оп. 2. Спр. 9. Арк. 32.

⁶⁵⁸ Державний архів Херсонської області. Ф. Р-4093. Оп. 2. Спр. 5. Арк. 12.

ПІСЛЯМОВА

З часу падіння радянської імперії й відновлення незалежності України минуло вже більш ніж 30 років і нині український народ разом з усім цивілізованим світом боронить право на своє існування проти її спадкоємиці – Російської Федерації. За цей час було зроблено багато для відновлення історичної пам'яті про Голодомор в Україні та вшанування пам'яті його жертв. У 2006 р. був прийнятий Закон України «Про Голодомор 1932–1933 рр. в Україні»⁶⁵⁹, який визнав його геноцидом Українського народу. Створено національну та регіональні книги пам'яті, до яких увійшли свідчення очевидців, мартирологи загиблих під час Голодомору, архівні документи, що засвідчують злочини радянської влади проти українського народу, поповнюються електронні ресурси – бази даних спогадів та відомостей про загиблих унаслідок цієї загальнонаціональної трагедії.

Вже немає з нами авторів першої праці про злочини радянського режиму Дж. Мейса та Р. Конквеста, які приклали свій талант до поширення в світі правди про Голодомор в Україні^{660, 661}.

За цей час було написано більш ніж 20 тис. робіт, присвячених подіям Голодомору, серед яких рупійною силою для його дослідження стали праці С. Кульчицького⁶⁶², В. Марочка⁶⁶³,

⁶⁵⁹ Про Голодомор 1932–1933 років в Україні : Закон України від 28.11.2006 р. № 376-V. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/376-16>

⁶⁶⁰ Mace James E. The Man-Made Famine of 1933 in the Soviet Ukraine: What Happened and Why? *Toward the Understanding and Prevention of Genocide. Proceedings of the International Conference on the Holocaust and Genocide* / ed. Israel E. Charny. Westview Press / Boulder and London, 1984. P. 67–83.

⁶⁶¹ Конквест Роберт. Жнива скорботи. Радянська колективізація і Голодомор. Київ : Вид-во «Либідь», 1993. 280 с.

⁶⁶² Кульчицький С. Сталінський «сокрушительний удар». 1932–1933. Київ : Темпора, 2013. 316 с.

⁶⁶³ Енциклопедія Голодомору 1932–1933 років в Україні / вступ. слово С. Нищука ; передм., авт. текст В. Марочка ; Міністерство культури України ; Національний музей «Меморіал жертв Голодомору» ; Асоціація дослідників Голодоморів в Україні. Дрогобич : Коло, 2018. 576 с.

В. Сергійчука⁶⁶⁴, Р. Сербина⁶⁶⁵, С. Водотики⁶⁶⁶ та багатьох інших істориків, письменників і журналістів, які продовжили справу висвітлення подій Голодомору та сприяли поширенню знання про нього.

Та життя ставить перед нами ще більше викликів, пов'язаних як з питанням визнання Голодомору геноцидом у світовій спільноті, так і зі сприйманням його самими українцями як частини національної пам'яті. Активізуються сили, що бажають реабілітувати сталінський режим і поширюють фейки, спрямовані на заперечення Голодомору як геноциду. Тому примноження, поглиблення, збереження пам'яті й поширення інформації про Голодомор – найкращі ліки проти цієї пропаганди, надійна вакцина від радянсько-імперської брехні.

Саме через це Й. Сталін та його поплічники боялися розголосу інформації про свої злочини та зробили все можливе, щоб приховати його наслідки. Проте збереглося й виявлено достатню кількість документів, щоб не лише викрити злочин, а й назвати його конкретних виконавців, у тому числі на теренах Херсонщини – В. Молотова, М. Хагаєвича, В. Балицького, С. Реденса, О. Кісельова, С. Косіора, В. П. Затонського, П. Постишева, В. Чубаря, Л. Кагановича, М. Майорова, Є. Вегера, П. Любченка, З. Сідерського, А. Кричевцова тощо – та власне їх очільника, що особисто керував й одноосібно вирішував усі питання, пов'язані з організацією Голодомору – Й. Сталіна.

Під час своєї роботи над виявленням документів для «Національної книги пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 рр. в Україні. Херсонська область», не можна було залишити поза увагою той факт, що в результаті безпосереднього знайомства з явищами, що мали місце в регіоні, події Голодомору ставали більш близькими та зрозумілими не лише в регіональному, а й у загальноукраїнському масштабі. Власне ідея показати

⁶⁶⁴ Сергійчук Володимир. Як нас морили голодом. Вид. 2-ге, допов. Київ : Українська Видавнича Спілка, 2003. 252 с.

⁶⁶⁵ Сербин Р. Осмислення Голодомору у світлі конвенції ООН про геноцид. *Архіви України*. 2008. № 3–4. С. 53–62.

⁶⁶⁶ Національна книга пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 років в Україні. Херсонська область / Український інститут національної пам'яті ; редкол.: І. О. Яковлев, ред. О. О. Марущак. Херсон : Наддніпр. правда, 2008. С. 791–840.

Голодомор крізь призму регіональних подій для того, щоб читачі, не лише жителі Херсонщини, а всі, хто цікавиться даною проблематикою, змогли знайти відповіді на питання, що їх цікавить, покладена в основу цієї книги.

Тому мова в ній йшла не про безмовних жертв, а про іронічних та саркастичних херсонців, що не лише не лізли за словом в карман, а й могли за потреби продемонструвати ті якості, через які партійці «вночі самі ходити боялися». Про людей, які хоч і не могли ефективно протидіяти тоталітарній державі, проте могли дати їй справедливу оцінку, висловити свою думку, словом та ділом вчиняючи опір насиллю. Минулі покоління українців, жорстокі у своєму прагненні до справедливості та затяті у відстоюванні власних інтересів, промовляють до своїх нащадків зі сторінок слідчих справ ОДПУ й свідчать про злочини радянської влади. Із любови, вдячності та поваги до них написано багато сторінок, саме вони дають відповіді на запитання, які турбують наших сучасників.

Намаганням вибити ґрунт з-під ніг українського радянського керівництва, знищуючи будь-яку, навіть примарну автономію УСРР, дестабілізувати ситуацію в регіонах, користуючись безладом встановити жорстко-централізоване керівництво з Москви та сховати сліди злочину, маніпулюючи даними демографічної статистики, зумовлені численні адміністративно-територіальні перетворення. Попри це радянська влада не врахувала потенціалу місцевого керівництва – голів колгоспів, сільрад, які, незважаючи на шквал суперечливих вказівок і репресій, змогли протидіяти злочинній політиці уряду з організації штучного голоду: П. Вдовиченка та П. Липи (с. Токарівка Херсонського району), С. Філя, голови колгоспу «Серп і Молот» Новоолександрівської сільради Хорлівського району, П. Яроцького, голови колгоспу ім. Ворошилова (с. Цареводар Херсонського району), Т. Злоцького, голови сільськогосподарської артілі ім. Петровського (с. Новоолексіївка Генічеського району) та багатьох інших, на рахунку яких сотні врятованих життів та перекреслене власне. Про них ми дізнаємося лише із слідчих справ ОДПУ – і це досить жорстокий моральний урок для майбутніх поколінь. Влада недооцінила й значення роботи статистиків, всеукраїнського, окружних статистичних бюро, що сумлінно виконували

свої обов'язки, не поступаючись науковими принципами. Фізична розправа з ними та засекречення їх обрахунків – цих заходів було недостатньо, щоб приховати злочин такого масштабу.

Робота з дослідження Голодомору не є легкою, адже архівні колекції не збереглися у повному обсязі, складаються з документів, створених винуватцями Голодомору та подають події з їхньої точки зору. Проте наявна джерельна база є цілком достатньою, щоб описати його події.

Існує кілька груп архівних документів, що відрізняються за походженням, інформативністю та доступністю для дослідників. До першої групи належать документи, що зберігаються поза межами України – в архівах Російської Федерації. Незважаючи на те що вони є досить інформативними, оскільки створювались у процесі роботи центральних органів влади та силових структур, для дослідників вони доступні сьогодні лише у вигляді збірок документів. Метою створення цих збірок стало не стільки бажання всебічно висвітлити події голоду, колективізації та сталінських репресій, скільки показати, що ці явища мають загальносоюзний характер, заперечити геноцидну політику російсько-советського режиму відносно України. Проте основний зміст документів навіть у такому вигляді розкриває лихі наміри та технології організації Голодомору-геноциду, зокрема на Херсонщині. Це особливо стало помітним саме під час роботи з регіональною специфікою Голодомору шляхом порівняльного аналізу та критики джерел.

До другої групи належать матеріали центральних архівів України у вигляді анованих переліків документів, повнотекстових баз даних та збірників архівних документів. Цю групу відрізняє висока якість науково-довідкового апарату, з їх допомогою можна провести порівняльний аналіз ситуації, що склалася в різних регіонах УСРР. Звертає увагу те, наскільки мало накопичувалось інформації про голод у регіонах в органах центральної влади УСРР в результаті неповного збереження архівів та відсторонення республіканського керівництва від участі у вирішенні питань, пов'язаних із хлібозаготівлями та продовольчим постачанням населення. Зокрема, значний інтерес становлять щоденники Л. Кагановича, який відвідав Україну та Північний Кавказ у період голоду, та листи С. Граденіго,

італійського консула, який територію Херсонщини не відвідував, проте описував ситуацію, що склалась із будівництвом Херсонського консервного комбінату та на Півдні України в цілому.

Найбільше матеріалів про голод 1932–1933 рр. на Херсонщині містять місцеві області архіви – Херсонський та Одеський, а також архівний відділ СБУ в Херсонській області. Завдяки тривалій роботі архівістів укладено переліки архівних документів, збірники документів та повнотекстові бази, що складаються з документів про голод 1932–1933 рр. Робота з виявлення документів в них має тривати й надалі, оскільки документи про Голодомор є розпорошеними по різних фондах і зберігають багато таємниць.

Отже, джерельна база з вивчення Голодомору 1932–1933 рр. в Україні досить значна та має потенціал для розвитку, у тому числі для Херсонщини: завдяки роботі істориків, археологів, архівістів і музейних працівників вона може поповнюватися завдяки більш широкому інформуванню громадськості, подальшому функціонуванню мартирологів, що наповнюються онлайн (нові спогади, родинні перекази, нові імена), археологічним розкопкам та біоантропологічним дослідженням останків жертв голодів. Вивчаючи більш ніж 20 років джерела з історії Голодомору, мусимо визнати, що наше знання про нього залишається неповним але, можливо, оприлюднення принципово нової інформації – справа недалекого майбутнього.

Важливе місце в джерельній базі про голод 1932–1933 рр. посідають усноісторичні джерела: спогади з колекції архіву Українського культурно-освітнього центру (проект «Осередок») у Вінніпезі, колекція Володимира Маняка та Лідії Коваленко-Маняк, відома нам за виданням “33-і Holod”: Narodna knyha-Memorial, проект «Ті, хто пережив Голодомор, розповідають свої історії» (ініційований Українсько-канадським науково-документальним центром у співпраці з Конгресом українців Канади, розміщений на сайті HREC), що містить свідчення українців Канади, усноісторичні джерела, зібрані в межах проекту «Голоси» МЦ Голокосту «Бабин Яр» (м. Київ). Однак основну колекцію становлять свідчення очевидців, зібрані в 2008 р., які зберігаються в окремому фонді держархіву Херсонської області. Спогади про Голодомор на Херсонщині є важливим

та інформативним історичним джерелом, що, крім історичних подій, описує внутрішні переживання людини, ставлення та ціннісні судження. Вони широко й докладно розкривають регіональні особливості практик виживання під час голоду, взаємодопомоги, родинних відносин, розповідають про винуватців Голодомору та зберігають пам'ять про його жертв.

Голодомору передували не менш трагічні обставини: Південь України постраждав від голоду 1928–1929 рр., зокрема райони Херсонщини: Нижньосірогозький, Великолепетиський, Генічеський, Каховський, Херсонський (Білозерський), Голопристанський, Бериславський, Горностаївський, Калініндорфський (Великоолександрівський). У Бериславському районі були офіційно задокументовані випадки смерті від голоду. І неврожай не був єдиною його єдиною причиною: радянська влада не приховувала насильницький характер вилучення хліба, подвір'я обшукувалися за допомогою міліції, відбувалося вилучення всіх продовольчих запасів та арешти незгідних. В епіцентрі голоду опинилися найбільш вразливі верстви селянства. Їхнє незавидне становище погіршував високий рівень корупції, властивий радянському партійному апарату, та цілковита соціальна незахищеність: більш заможні мали можливість виїхати в місцевості, що не постраждали від неврожаю, та купити хліб, хай продавши коня і реманент, податися на заробітки, зрештою, відкупитися від хлібозаготівельників. Ці обставини використав радянський режим, щоб поглибити суспільні протиріччя, які сам і створив. У відповідь у с. Маячка, м. Гола Пристань, с. Осокорівка (сучасний Нововоронцовський район) відбулися стихійні бунти – «волинки», що охопили більш ніж тисячу селян, переважно жінок.

Наприкінці 1920-х – на початку 1930-х років державою було створено умови, за яких одноосібне господарство не могло розвиватися: воно стало неефективним і трудомістким, оскільки господарі не мали можливості закупати техніку й залучати нові технології. Одноосібники були обтяжені непомірними податками, позбавлені права брати кредити в банках та відкривати рахунки, змушені переховувати своє майно від насильницької «комунізації», знаходилися під загрозою арешту та виселення, піддавалися різним формам

знуцання й насильства. Не кращою була ситуація й у колгоспах, товариствах спільної обробки землі, артільях: вони не могли розпоряджатися врожаєм та слугували інструментом для вивезення хліба з України. Колективізація відбувалася насильницькими методами, на які Херсонщина відповідала різними видами опору – від листівок і страйків до насильницьких дій (бунтів, підпалів колгоспного майна та вбивств активістів).

Голод 1928–1929 рр. призвів до економічного занепаду регіону та зменшив його шанси на опір колективізації. Саме цим можна пояснити, чому в Степовій Україні в 1930–1931 рр. вдалося колективізувати більше господарств, ніж в інших регіонах, крім того, що це був зерновий район, а вирощування зерна, з огляду на апетити радянців, стало небезпечною справою для селян, як згодом виявилось, не лише в економічному плані.

Через репресивну економічну політику вже наприкінці 1931 р. Херсонщину охопив голод. Першим від нього постраждав Херсон, що практично не отримував централізованого постачання як місто, позбавлене губернського, а згодом – округового статусу. Під виглядом кампанії боротьби з корупцією «пошуком фіктивних їдоків» з карткового постачання знімали сім'ї робітників. Без продовольчого постачання залишилися вчителі та лікарі, оскільки бюджети міст і сіл були позбавлені реальних можливостей для наповнення, і саме із запасів селян місто мало шукати собі резерви для харчування. Водночас безперервно відбувалася відправка хліба на користь Донбасу, Ленінграда та Москви. Незважаючи на численні звернення профспілок, жодних заходів щодо нормалізації продовольчого стану не було вжито – Херсон та округа на початку 1932 р. опинилися на порозі смерті від голоду. Смертність від голоду зафіксовано в Каховському районі, а на хлібозаготівельний пункт у Качкарівці відбулося кілька нападів селян, які чудово розуміли, куди йде їхній хліб.

Проте партійна верхівка не страждала від голоду. Із господарств району відбиралося «підшефне», уся продукція якого йшла на забезпечення чиновників, у той час як робітники та селяни голодували. «Партійний феодалізм» базувався на безспірній лояльності до центру, що в будь-який момент міг позбавити чиновника не лише

влади, а й життя. Панівна партія, своєю чергою, поводитися щодо населення як окупаційна влада.

У результаті запровадження репресивної економічної політики колгоспи, артілі, комуни та радгоспи стали для держави механізмами викачування зерна та інших видів сільськогосподарської продукції. Незважаючи на відкриття перших МТС, праця колгоспників у цей період також базувалася на застосуванні гужової оранки, тобто не відрізнялася більшою продуктивністю. Зважаючи на те що колгоспники стали заручниками держави, «робітниками села», а фактично кріпаками, їхня мотивація була набагато нижчою, ніж в одноосібників, а отже, праця ще менш продуктивною.

Зберігання зерна й сільськогосподарської продукції, вилучених державою, відбувалось із значними порушеннями, через відсутність достатньої кількості елеваторів. Втрата та розкрадання хлібу були звичайним явищем як під час транспортування, так і під час зберігання.

Як наслідок, колгоспи залишилися із незначною кількістю зерна, якої не вистачало, щоб засіяти заплановані площі. Через рідкий посів поля із пшеницею заросли бур'яном та потребували прополки, що стало тяжким випробуванням для знесилених голодом селян.

Зважаючи на це, опір радянській владі, колективізації – цілком логічні дії українського населення, на які держава відповіла жорсткими репресіями. Фактично це була боротьба не з вигаданим класом «куркулів», а з усіма, хто висловлював незгоду та чинив опір радянській владі. Становлення тоталітарної держави призвело до того, що головним ворогом влади став український народ.

Немає точних відомостей про кількість людей, які були заслані саме з території Херсонщини. Такі відомості відсутні в повному обсязі також по Одеській та Дніпропетровській області, але мова йде про кілька тисяч (так, 27 листопада 1932 р. ОДПУ заарештовано майже 2,5 тис. осіб за контрреволюційну діяльність: 2159 осіб – із Дніпропетровської області, 302 – з Одеської, усього з України – 7729⁶⁶⁷).

⁶⁶⁷ «Совершенно секретно»: Лубянка – Сталину о положении в стране (1922–1934 гг.). Т. 10. Ч. 2. С. 121–123.

До кінця грудня 1932 р. без хлібних запасів залишилися жителі Білозерки, Музиківки, Цареводарської та Широкобалківської сільрад Херсонського району. Суцільна колективізація сільського господарства була зумовлена потребою держави в хлібі. Правильно стверджувати, що хлібозаготівля лягла в основу політичних, економічних та соціальних перетворень в СРСР, стала основним і першочерговим завданням для його партійного керівництва. Однак щодо України та її населення хлібозаготівля стала інструментом для створення штучного голоду – Голодомору-геноциду українського народу. Порівнюючи ситуацію з голодом 1928–1929 рр., можна визначити основні механізми, що стали причиною Голодомору, крім нереальних планів хлібозаготівлі та вилучення всіх продовольчих запасів під виглядом штрафних санкцій. Це посилення репресій, тотальна та насильницька колективізація, заборона вільної торгівлі хлібом та пересування, інформаційна блокада й встановлення контролю держави над громадськими об'єднаннями, що могли б надати допомогу тим, хто голодував. Усі ці рішення приймали та реалізовували Й. Сталін і його найближче оточення, а впроваджували органи ОДПУ та інші силові структури. Опір місцевого керівництва й населення вдалося подолати лише за допомогою репресій і новопризначенців, які не гребували відверто кримінальними діями й підбурювали населення, яке голодувало, до так само протиправних дій – обшуків і грабунків одне одного.

Перші смерті від голоду на Херсонщині станом на 1 березня 1933 р. зафіксовано в районах Дніпропетровської області: Великолепетиському – 149 осіб, Високопільському – 106, Генічеському – 84 та Нижньосірогозькому – 80. Загальна кількість тих, хто голодував, та опухлих від голоду в них на цей період становила 3875 осіб.

Заборона В. Балицького, уповноваженого ОДПУ в УСРР, поширювати інформацію про кількість загиблих від голоду була сигналом для радянських управлінців всіх рівнів посилити режим секретності. Саме тому «Одеса багато що замовчує» – зведені відомості про кількість загиблих від голоду в Одеській області відсутні.

За даними статистики в результаті надприродної смертності (усього смертей – 118 870) протягом 1933–1934 рр. на Херсонщині загинуло 79 038 осіб, або 10,8 % загальної чисельності населення.

Демографічні втрати Херсонщини протягом 1926–1939 рр., що охоплюють померлих від голоду, ненароджених, та демографічний спад через Голодомор і репресії становлять майже 17 % загальної чисельності, тобто 124 тис. 664 особи. Ці цифри не є точними, втрати можуть бути набагато більшими, оскільки з кінця 1933 р. Й. Сталін почав реалізовувати політику переселення в Україну жителів інших регіонів СРСР, переважно російських.

Однак у 1933 р. замовчування голоду мало гостроактуальне політичне значення: кожен, хто скаржився на голод і відмовлявся працювати через виснаження, мав чітко уявляти, що він виступає проти держави.

Особливо постраждали від голоду діти. Зростання дитячої безпритульності фіксується працівниками дитячих будинків і колоній у Херсоні, Генічеську, Великій Лепетисі тощо. Влада в службовому листуванні не приховувала причину такого явища – голод у селах. У дитячих закладах засвідчувався високий рівень захворюваності й смертності через незадовільне харчування й поганий догляд. Високий рівень смертності дітей у віці від 0 до 4 років у 1933 р. в УСРР фіксує й статистика. Так, на території Тягинської сільради Бериславського району близько 50 % померлих – діти. Щоб діти, які голодували й вмирили від голоду, не псували вигляду міст та райцентрів, замість того щоб відкрити нові притулки і забезпечити їхнє харчуванням, було вирішено розформувати існуючі, а підлітків відправити на примусову працю в колгоспи.

Серед жертв голоду 1932–1933 рр. – в'язні тюрем, колоній і будинків примусової праці, харчування яких повністю залежало від влади. Через зняття цих закладів із централізованого постачання та відсутність ресурсів у місцевої влади в актах реєстрації смертей зафіксовано випадки смерті від голоду, зокрема серед в'язнів-підлітків. Зважаючи на посилення й обсяги репресій, тисячі жителів Херсонщини було засуджено до голодної смерті. Їхній порятунок відбувався завдяки передачам рідних і друзів, які самі перебували в тяжкому матеріальному стані.

Адміністративна реформа, у результаті якої Херсон втратив статус центру округи, негативно вплинула на його продовольче постачання й рівень життя його мешканців у цілому. Будівництво нових

підприємств: елеватора та консервного, а згодом, у 1938 р., нафтопереробного заводу, – призвело до стрімкого збільшення кількості його мешканців та урбанізації регіону. Проте керівництво міста не дбало про створення належних умов життя й праці для його жителів. В умовах становлення тоталітарного режиму місцева влада і профспілкові організації не могли виконувати свої функції як органи самоуправління та громадські організації. Унаслідок цього в 1932–1933 рр. Херсон став містом із надвисокою смертністю та стрімким падінням народжуваності. Міська влада, отримуючи продукти для себе із закритих розподільників, імітувала боротьбу з голодом. Водночас міське партійне керівництво перекладало свої проблеми на плечі сільських мешканців, підбурюючи робітників до конфліктів із селянами. Збільшення чисельності населення міста відбувалося переважно за рахунок прийшлих робітників, що суттєво змінило соціальну та національну структуру міста.

Жахливі наслідки зими 1933 р. в містах і селах не знайшли відклику у советської влади, що байдуже споглядала наслідки своєї злочинної діяльності. Посівна й жнива 1933 р. додатково засвідчують штучний характер голоду. Це наголошує те, що з голодом влада не боролася – боролася за посівну, а згодом – за збирання врожаю. Щоб отримати мізерне харчування, населення мало вийти на поля. Це стосувалося навіть дітей. Бойкот посівної через голод навесні 1933 р. набув значних масштабів: у Генічеському, Новотроїцькому, Херсонському, Цюрупинському районах райпарткоми ухвалюють постанови про застосування репресій, караючи через незадовільний стан сівби, а згодом – зрізання колосків. Проте справжнім «шкідником», який санкціонував жнивувати зелений хліб, виявилася держава. Централізоване керівництво жнивнами, наказ косити пшеницю 1933 р. без урахування дійсної зрілості, яка залежить від місцевих особливостей, призвели до «горіння» зерна у сховищах та голоду в 1934 р. На Херсонщині особливою жорстокістю відзначився голова Голопристанського РІКа Носов, який закривав опухлих від голоду колгоспниць на ніч у сараї, щоб зранку виганяти на безплатну роботу. Йому оголосили догану, але на практиці в розпал сільськогосподарських робіт партійців закликали не боятися «перегинів» і обіцяли повну амністію, пояснюючи це тим, що сівба,

жнива та хлібозаготівлі – справа політична. М. Хатаевич засуджував та висміював «боягузів», яких зупиняв страх перед «перегинами».

Після завершення чергового циклу сільськогосподарських робіт восени 1933 р. активність сільського населення знову починає зростати. Цей процес відбувався і в районах Херсонщини. Необхідно зазначити, що його причиною став відповідний тиск держави, яка вимагала збільшення поставок хліба та площ посівів. Виступи проти хлібозаготівель охопили Великоолександрівський, Нижньосірогозький та Генічеський райони.

Попри обіцянки про «заможного колгоспника», ситуація не зазнала покращення в 1934 р. Із зведення ОДПУ дізнаємося, що голод не полишає Степ: у чотирьох колгоспах, які обслуговувала Білозерська МТС, через градобій улітку 1933 р. частина колгоспників вже взимку 1934 р. залишилася без хліба. Факти опухання від голоду зафіксовані на території Кізомиської сільської ради Херсонського району.

Більшість партійних чиновників, організаторів Голодомору, було страчено під час репресій 1937–1938 рр. Причому, на відміну від репресованих через звинувачення в поширенні інформації про голод та дії, спрямовані на допомогу населенню, вони були реабілітовані одразу після смерті Й. Сталіна. Це ставить всі крапки над «і» в справі організаторів Голодомору в Україні, тоді як у радянські часи не підлягали реабілітації представники української національної інтелігенції. Адже її представники: літератори, митці, вчителі – зазнали переслідувань через активну громадянську позицію й нетерпимість до насилля, що чинила влада щодо українського населення. Не залишилися осторонь й херсонці, серед яких М. Куліш та М. Чернявський, викладачі херсонських закладів вищої освіти, редактори газет, бібліотекарі та вчителі.

Як можна переконатися на прикладі Херсонщини, інтелігенція мала спільну позицію щодо оцінки дій радянської влади та її ролі у створенні штучного голоду в Україні. Вона виражала свою громадську позицію і жила активних дій щодо боротьби з голодом. Митці привертати увагу до народних страждань у своїх творах. Викладачі зверталися до влади з вимогами допомогти студентам і учням. Вчителі писали відозви до відомих громадських

і культурних діячів про голод. Їхня підтримка давала населенню надію, але не могла побороти голод, бо головний ініціатор Голодомору – держава жорстоко розправлялася не тільки з тими, хто засуджував і чинив їй опір, а й тими, хто просив допомоги.

Протистояння із владою на Херсонщині розпочалося ще весною 1932 р., коли селяни зіставили свої прогнози на врожай з державним планом сільгоспзаготівель. Жіночі «волинки» мали місце протягом 1928–1933 рр., а в перешкоджанні вивезення зерна брало участь також чоловіче населення. Отже, опір селян у 1932–1934 рр. набував багатьох видів та форм. Не можна говорити, що після Голодомору 1932–1934 рр. селяни остаточно змирилися з радянською владою, але злочинна політика СРСР щодо України забрала людські й матеріальні ресурси, що могли зробити цю боротьбу більш результативною.

Зміни в національному складі населення Херсонщини також пов'язані з подіями Голодомору. Репресії й покарання голодом чекали мешканців її національних районів як помста за міжнародний розголос інформації про нього. Одними з перших про голод в СРСР у своїх листах до журналістів повідомили шведи із колонії Старошведська Бериславського району. Не залишились осторонь жителі єврейського національного району, які мали потужну фінансову й технічну підтримку від «Агроджойнта». Принагідно зазначимо, що у свідченнях очевидців відображено взаємини між єврейським та українським населенням у часи Голодомору, причому основний мотив спогадів – це визнання та вдячність за допомогу, яку єврейський народ надавав українцям під час трагедії, що стала спільною. Як і у випадку з єврейським населенням, незважаючи на намагання німецького уряду допомогти фольксдойче, втрати серед херсонських німців також були значними, адже колективізація, репресії й хлібозаготівлі були посилені проти національних районів через розголос інформації про Голодомор. У якийсь момент рішення заробити через мережу Тогзіну на валютних переказах від родичів, які бачили своїх близьких заручниками радянського режиму, у влади змінилося. Розголос став загрозою міжнародним угодам, торгівлі хлібом та отриманню валютних кредитів. Згорання політики коренізації означало масований наступ на національні

культури в СРСР, а Голодомор мав показати, що відрізнятись за національною ознакою соціально небезпечно. Тому для кожного з народів, які в 1932–1934 роках розділили долю українців, Голодомор став трагедією з національним колоритом.

Голодомор як акт геноциду заклав початок етнічних депортацій в СРСР. Так звані «переселення» характеризувалися домінуванням політичних чинників над економічними. Станом на 1934 р. такі дії не лише не могли приховати втрати населення Голодомору, а й не компенсували навіть зменшення його чисельності через висилку розкуркулених. Проте згодом вони набули планового характеру.

На прикладі Херсонщини можна зазначити, що протягом усього існування радянської влади не лише не відбувалися пошуки місць масових поховань жертв Голодомору через його замовчування, а й усіляко нищилися кладовища. Пошуковцями протягом 2007–2008 рр. на території області на підставі свідчень очевидців виявлено 43 місця масових поховань жертв Голодомору 1932–1933 рр., на місці яких було встановлено пам'ятні знаки. Очевидці засвідчують, що померлих ховали на кладовищі, подвір'ях, спільних ямах. Тому встановлення місць пам'яті жертв Голодомору триває.

Як змінилося життя після Голодомору на прикладі Херсонщини?

Вище вже йшлося про демографічні наслідки Голодомору (згасання демографічного імпульсу) та економічні (тривалий період занепаду промисловості й сільського господарства), встановлення контролю над громадським життям; суспільні (руйнацію релігійних і сімейних цінностей, громадського життя, підприємницької активності), тобто знищення бази для опору тоталітарній державі. Суспільство вже не могло адекватно реагувати у відповідь на порушення прав і свобод людини, оскільки тоталітаризм не передбачав механізмів правового регулювання й базувався на системному насильстві. Були зруйновані механізми саморегуляції суспільства: виборні органи влади та громадські об'єднання стали частиною державного апарату, замість представлення та захисту інтересів громадян вони стали інструментами насилля та примусу. Так, Херсонська рада профспілок протягом 1932–1933 рр. була провідником репресій, систематично страваючи робітників і селян, проте

не змогла вирішити жодного питання, пов'язаного з допомогою тим, хто голодував. Недовіра до владних органів й досі існує у свідомості сучасних українців.

Голодомор 1932–1934 рр. зумовлював формування занижених вимог до рівня життя в населення, зневагу до сільського способу життя, усього українського, як економічно та культурно відсталого, навіть злочинного. Тому молодь за нагоди прагнула шукати нових можливостей у місті. Подібні тенденції зберігаються в сучасному українському суспільстві, поглиблюючись завдяки глобалізації. Це може призвести до негативних соціально-економічних і культурних наслідків для України.

Водночас покоління, яке пережило Голодомор та зберегло пам'ять про нього, змогло знайти достатньо ресурсів для того, щоб жити далі. Незважаючи на імперську та радянську політику, тривалий час українське суспільство було здатне протидіяти асиміляційним впливам, спираючись на національні цінності й культуру. У результаті Україна не лише не втратила національну ідентичність, а й у 1991 р. відновила свою незалежність.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

Архівні джерела

Державний архів Одеської області. Ф. П-11. Одеський обласний комітет (1932–1952 – КП(б)У, 1953–1973 – КПУ). Оп. 21. Спр. 1.

Державний архів Одеської області. Ф. Р-2523. Одеське окружне відділення Державного банку СРСР. Оп. 1. Спр. 9. Листування про переказ грошей з поточних рахунків розкуркулених на рахунок держави, 1930.

Державний архів Одеської області. Ф. Р-710. Одеська обласна контрольна комісія та робітничо-селянська інспекція. Оп. 2. Спр. 2. Інформації, повідомлення про випадки людоїдства в селах Одеської області, про виснаження робітників на підприємствах м. Херсон, 02.03–28.10.1933.

Державний архів Херсонської області. Ф. П-1. Первинні партійні організації Генічеського району Херсонської області (ОАФ). 1930–1939. Оп. 1. Спр. 4. Протоколи партійних зборів. 11.02.1931–11.03.1933.

Державний архів Херсонської області. Ф. П-104. Великолепетиський районний комітет Компартії України; 1920–1941, 1944–1991 рр. Оп. 1. Спр. 103. Протокол пленуму Великолепетиського райкому КП(б) України.

Державний архів Херсонської області. Ф. П-104. Великолепетиський районний комітет Компартії України; 1920–1941, 1944–1991. Оп. 1. Спр. 136. Спр. 129.

Державний архів Херсонської області. Ф. П-104. Великолепетиський районний комітет Компартії України; 1920–1941, 1944–1991. Оп. 1. Спр. 106.

Державний архів Херсонської області. Ф. П-104. Оп. 1. Спр. 122. Арк. 1–1 зв.

Державний архів Херсонської області. Ф. П-109. Новотроїцький райком Компартії України, 1923–1925; 1936–1941; 1943–1991. Оп. 1. Спр. 30. Протоколи засідань Новотроїцького бюро КП(б)У. 03.07–27.12.1932.

Державний архів Херсонської області. Ф. П-109. Новотроїцький райком Компартії України, 1923–1925; 1936–1941; 1943–1991. Оп. 1. Спр. 34. Протоколи засідань Новотроїцького бюро КП(б)У. 04.01–30.06.1933.

Державний архів Херсонської області. Ф. П-114. Великоолександрівський районний комітет Компартії України; 1932–1937, 1943–1947, 1949–1991. Оп. 1-а. Спр. 2. Протоколи засідань бюро райпарткому. 25.01–25.06.1932.

Державний архів Херсонської області. Ф. П-116. Генічеський районний комітет КП(б) України, 1924–1941, 1943–1991. Оп. 1. Спр. 140. Листування з партійними осередками про недоліки в їхній роботі. 19.01–27.11.1933.

Державний архів Херсонської області. Ф. П-116. Генічеський районний комітет КП(б) України. 1924–1941, 1943–1991. Оп. 1. Спр. 108. Витяги з протоколів засідання бюро Дніпропетровського обкому КП(б)У. 22.11.1932–29.04.1933.

Державний архів Херсонської області. Ф. П-116. Генічеський районний комітет КП(б) України. 1924–1941, 1943–1991. Оп. 1. Спр. 123. Листи вищестоящих партійних органів з питань сільського господарства. 03.01–29.04.1933.

Державний архів Херсонської області. Ф. П-116. Генічеський районний комітет КП(б) України. 1924–1941, 1943–1991. Оп. 1. Спр. 128. Листи Генічеського райкому КП(б)У і листування з начальниками політвідділів, МТС і радгоспів. 02.03–28.12.1933.

Державний архів Херсонської області. Ф. П-116. Генічеський районний комітет КП(б) України. 1924–1941, 1943–1991. Оп. 1. Спр. 115. Протоколи та постанови пленуму Генічеського райкому КП(б)У. 01.02–02.11.1933.

Державний архів Херсонської області. Ф. П-116. Генічеський районний комітет КП(б) України. 1924–1941, 1943–1991. Спр. 127. Протокол № 59 об'єднаного засідання бюро райпарткому та РКК.

Державний архів Херсонської області. Ф. П-116. Генічеський районний комітет КП(б) України. 1924–1941, 1943–1991. Оп. 1. Спр. 124. Листи вищестоящих партійних органів з питань сільського господарства.

Державний архів Херсонської області. Ф. П-116. Генічеський районний комітет КП(б) України. 1924–1941, 1943–1991. Оп. 1. Спр. 82. Витяги із протоколів засідання оргбюро ЦК КП(б)У. 01.01–30.12.1932.

Державний архів Херсонської області. Ф. П-116. Генічеський районний комітет КП(б) України. 1924–1941, 1943–1991. Оп. 1. Спр. 121. Протоколи засідань Генічеської районної посівної комісії. 12.02–13.04.1933.

Державний архів Херсонської області. Ф. П-116. Генічеський районний комітет КП(б) України. 1924–1941, 1943–1991. Оп. 1. Спр. 125. Лист завідуючого інформаційним сектором оргінструктора КК Дніпропетровського КП(б)У Стасюка всім РПК. 04.01–22.12.1933.

Державний архів Херсонської області. Ф. П-116. Генічеський районний комітет КП(б) України. 1924–1941, 1943–1991. Оп. 1. Спр. 141. Спецповідомлення органів ДПУ в РКК-РКІ. 11.04–31.12.1933.

Державний архів Херсонської області. Ф. П-116. Генічеський районний комітет КП(б) України. 1924–1941, 1943–1991. Оп. 1. Спр. 1034. Апеляційні справи комуністів (незавершені) (на букви А–Ф) та списочні. 1934.

Державний архів Херсонської області. Ф. П-116. Генічеський районний комітет КП(б) України. 1924–1941, 1943–1991. Оп. 1. Спр. 975. Апеляційна справа кандидата в члени ВКП(б) Н. Н. Соболя. 03.11–26.12.1933.

Державний архів Херсонської області. Ф. П-118. Партійні організації Генічеського району (ОАФ). 1930–1939. Оп. 1. Спр. 61. Протоколи засідань бюро Генічеського Райкому КП(б)У з питань проведення весняної посівної кампанії, підготовки до посіву бавовни, антирелігійної роботи в районі, колгоспної торгівлі хлібом. 02.01–26.09.1932.

Державний архів Херсонської області. Ф. П-122. Скадовський районний комітет Компартії України. 1932–1937, 1943–1991. Оп. 6. Спр. 17. Особові справи комуністів, які в процесі чистки партії виключені з ВКП(б) (А–Є). 1933.

Державний архів Херсонської області. Ф. П-127. Бериславський районний комітет Компартії України. 1932–1941, 1944–1962, 1965–1991. Оп. 5. Спр. 24. Особові справи комуністів, які в процесі чистки партії переведені в кандидати ВКП(б) (Б–Я). 1933.

Державний архів Херсонської області. Ф. П-127. Бериславський районний комітет Компартії України. 1932–1941, 1944–1962, 1965–1991. Оп. 5. Спр. 23. Особові справи комуністів, яких виключили з лав ВКП(б) під час чистки партії (Л–Ш). 1933.

Державний архів Херсонської області. Ф. П-134. Каховський міський комітет Компартії України. 1932–1941, 1943–1962, 1965–1991. Спр. 1. Протоколи № 24, 27–29, 37 засідань бюро районного комітету КП(б) України. 14.04–18.06.1932.

Державний архів Херсонської області. Ф. П-134. Каховський міський комітет Компартії України. 1932–1941, 1943–1962, 1965–1991. Оп. 1. Спр. 2. Протоколи засідань районної комісії з чистки партії. 10.08–30.09.1933.

Державний архів Херсонської області. Ф. П-134. Каховський міський комітет Компартії України. 1932–1941, 1943–1962, 1965–1991. Оп. 1. Спр. 4. Протоколи засідання осередкової комісії з чистки партії. 15.09–28.11.1933.

Державний архів Херсонської області. Ф. П-134. Каховський міський комітет Компартії України. 1932–1941, 1943–1962, 1965–1991. Оп. 1. Спр. 3. Протоколи засідань районної комісії з чистки партії. 01.10–20.12.1933.

Державний архів Херсонської області. Ф. П-137. Цюрупинський районний комітет Компартії України. 1932–1991. Оп. 1-а. Спр. 3. Протоколи засідань бюро райпарткому та районної наради секретарів партосередків, уповноважених райкому, директорів радгоспів та дослідних станцій. 13.02–26.06.1932.

Державний архів Херсонської області. Ф. П-137. Цюрупинський районний комітет Компартії України. 1932–1991. Оп. 6. Спр. 7. Відомості про проведення сільськогосподарських кампаній по району під час чистки партії. 1933.

Державний архів Херсонської області. Ф. П-137. Цюрупинський районний комітет Компартії України. 1932–1991. Оп. 6. Спр. 18. Особові справи комуністів, які пройшли чистку партії (Л-Р). 1933.

Державний архів Херсонської області. Ф. П-1379. Партійні організації Генічеського району (ОАФ). 1930–1939. Оп. 1. Спр. 63. Директивні вказівки Центрального комітету КП(б)У, Дніпропетровського обкому КП(б)У та Генічеського Райкому КП(б)У. Постанови Генічеського райвиконкому та райкому КП(б)У. 24.01.1933–28.01.1934.

Державний архів Херсонської області. Ф. П-1379. Партійні організації Генічеського району (ОАФ). 1930–1939. Оп. 1. Спр. 67. Постанови пленумів і бюро Генічеського Райкому КП(б)У. 01.05.1933–13.11.1934. Арк. 49. Постанова РПК та політвідділу Новоолексіївської МТС «Про результати перевірки заяви групи колгоспників артілі «Червоний Сиваш». 26.08.1934.

Державний архів Херсонської області. Ф. П-1379. Первинні партійні організації Генічеського району Херсонської області (ОАФ). 1944–1988. Оп. 1. Спр. 61. Протоколи засідань бюро Генічеського Райкому КП(б)У з питань проведення весняної посівної кампанії, підготовки до посіву бавовни, антирелігійної роботи в районі, колгоспної торгівлі хлібом. Арк. 239–240.

Державний архів Херсонської області. Ф. П-1379. Первинні партійні організації Генічеського району Херсонської області (ОАФ). 1944–1988. Оп. 1. Спр. 2. Директивні вказівки Генічеського районного комітету КП(б)У. 23.06.1931–08.02.1933. Арк. 267–267 зв.

Державний архів Херсонської області. Ф. П-1379. Первинні партійні організації Генічеського району Херсонської області (ОАФ). 1944–1988.

Оп. 1. Спр. 7. Постанови, директивні вказівки Генічеського районного комітету КП(б)У. 19.02–16.04.1933.

Державний архів Херсонської області. Ф. П-141. Голопристанський районний комітет Компартії України. 1932–1937, 1941, 1944–1962, 1965–1991. Оп. 4. Спр. 54. Особові справи комуністів, яких виключили з лав ВКП(б) в процесі чистки партії. 1933.

Державний архів Херсонської області. Ф. П-141. Голопристанський районний комітет Компартії України. 1932–1937, 1941, 1944–1962, 1965–1991. Оп. 4. Спр. 45. Протоколи засідань осередкової комісії з чистки партії комуністів колгоспів «Заповіт Лліча», «Рух до комуні» сіл Ново-Федорівка та Залізний Порт. 27–30.09.1933.

Державний архів Херсонської області. Ф. П-141. Голопристанський районний комітет Компартії України. 1932–1937, 1941, 1944–1962, 1965–1991. Оп. 4. Спр. 49. Особові справи комуністів, які подали апеляцію в районну комісію з чистки партії (А-3). 1933.

Державний архів Херсонської області. Ф. П-141. Голопристанський районний комітет Компартії України. 1932–1937, 1941, 1944–1962, 1965–1991. Оп. 4. Спр. 54. Особові справи комуністів, яких виключили з лав ВКП(б) в процесі чистки партії. 1933. Арк. 76. Витяг з протоколу № 18 засідання осередкової комісії з чистки партії артілі «Сталіна». 27.10.1933.

Державний архів Херсонської області. Ф. П-144. Великоолександрівський районний комітет Компартії України. 1932–1937, 1943–1947, 1949–1991. Оп. 5. Спр. 13. Особові справи комуністів, які пройшли чистку партії (П-Ш). 1933. Арк. 121. Виписка з протоколу № 19 засідання районної комісії з чистки партії. 11.10.1933.

Державний архів Херсонської області. Ф. П-185. Херсонський міський комітет Компартії України. 1932–1941, 1944–1991. Оп. 1. Спр. 2-а. Протоколи бюро Херсонського міського комітету КП(б)У. 04.07–23.12.1932.

Державний архів Херсонської області. Ф. П-185. Херсонський міський комітет Компартії України. 1932–1941, 1944–1991. Оп. 1. Спр. 63. Протоколи засідань осередкової комісії з чистки партії міського відділу охорони здоров'я. 27.08–05.11.1933.

Державний архів Херсонської області. Ф. П-185. Херсонський міський комітет Компартії України. 1932–1941, 1944–1991. Оп. 1. Спр. 69. Протоколи засідань міської та осередкової комісії з чистки партії комуністів сільськогосподарського інституту. 09–26.11.1933.

Державний архів Херсонської області. Ф. П-185. Херсонський міський комітет Компартії України. 1932–1941, 1944–1991. Оп. 1. Спр. 71.

Протоколи засідань міської та осередкової комісії з чистки партії осередку «Комунтранс». 17–22.09.1933.

Державний архів Херсонської області. Ф. П-185. Херсонський міський комітет Компартії України. 1932–1941, 1944–1991. Оп. 1. Спр. 2. Протоколи бюро Херсонського міського комітету КП(б)У.

Державний архів Херсонської області. Ф. П-186. Первинні партійні організації КП(б)У Білозерського району, Одеської області (ОАФ). 1930–1934, 1945–1991. Оп. 1. Спр. 2. Протоколи і виписки з протоколів засідань бюро Херсонського міського комітету КП(б)У. 31.07.1933–09.02.1934.

Державний архів Херсонської області. Ф. П-2341. Хорлівський районний комітет КП(б) України. 1932–1937. Оп. 1. Спр. 9. Особові справи комуністів, які у процесі чистки партії виключені з ВКП(б). Б-Я.

Державний архів Херсонської області. Ф. П-2341. Хорлівський районний комітет КП(б) України. 1932–1937. Оп. 1. Спр. 3. Протоколи засідання комісії із чистки партії по Хорлівському району. 06–28.09.1933.

Державний архів Херсонської області. Ф. П-2341. Хорлівський районний комітет КП(б) України. 1932–1937. Оп. 1. Спр. 4. Протоколи засідання Хорлівської районної апеляційної комісії із чистки партії. 08.09–14.10.1933.

Державний архів Херсонської області. Ф. П-48. Нижньосірогозький районний комітет КП(б)У. 1925–1941, 1944–1991. Оп. 1. Спр. 74. Протоколи засідання бюро Нижньосірогозького райкому КП(б) України. 02.01–29.06.1933. Арк. 6–10.

Державний архів Херсонської області. Ф. П-48. Нижньосірогозький районний комітет КП(б)У. 1925–1941, 1944–1991. Оп. 1. Спр. 79. Протоколи зборів первинних парторганізацій Нижньосірогозького району, січень–грудень 1933 р.

Державний архів Херсонської області. Ф. П-48. Оп. 1. Спр. 49. Протоколи засідання бюро Нижньосірогозького райкому КП(б) України. 01.01–26.12.1932.

Державний архів Херсонської області. Ф. П-63. Партійні осередки Нижньосірогозького району. 1926–1938. Оп. 1. Спр. 58. Протоколи партійних зборів партосередку КП(б)У комуни «Червоний шлях». 06.02–25.11.1932.

Державний архів Херсонської області. Ф. П-63. Партійні осередки Нижньосірогозького району. 1926–1938. Оп. 1. Спр. 25. Протоколи засідання партбюро і парткому Нижньосірогозької МТС. 21.11.1932–16.08.1934.

Державний архів Херсонської області. Ф. П-89. Первинні партійні організації Великолепетиського району (ОАФ). 1921–1938, 1944–1991. Оп. 1. Спр. 139. Директивні вказівки Дніпропетровського обкому КП(б)У Великолепетиського райкому, районної комісії РКІ, протоколи партійних зборів первинної партійної організації КП(б)У комуни «Промстрой». 19.01.1932–29.12.1933.

Державний архів Херсонської області. Ф. П-89. Первинні партійні організації Великолепетиського району (ОАФ). 1921–1938, 1944–1991. Оп. 1. Спр. 138. Протоколи партійних зборів первинної партійної організації КП(б)У радгоспу ім. Івана Франка, с. Самійлівка. 12.07.1932–26.05.1933.

Державний архів Херсонської області. Ф. П-89. Первинні партійні організації Великолепетиського району (ОАФ). 1921–1938, 1944–1991. Оп. 1. Спр. 53. Протоколи партійних зборів первинної партійної організації КП(б)У Малолепетиської сільради, с. Мала Лепетиха. 03.01–20.03.1933.

Державний архів Херсонської області. Ф. П-89. Первинні партійні організації Великолепетиського району (ОАФ). 1921–1938, 1944–1991. Оп. 1. Спр. 110. Директивні вказівки протоколи партійних зборів первинної партійної організації КП(б)У політвідділу МТС с. Верхній Рогачик. 03.03–18.12.1933.

Державний архів Херсонської області. Ф. П-89. Первинні партійні організації Великолепетиського району (ОАФ). 1921–1938, 1944–1991. Спр. 129. Протоколи партійних зборів, засідань партбюро первинної партійної організації КП(б)У МТС с. Рубанівка. 23.02.1933–05.07.1934.

Державний архів Херсонської області. Ф. П-89. Первинні партійні організації Великолепетиського району (ОАФ). 1921–1938, 1944–1991. Оп. 1. Спр. 109. Директивні вказівки Великолепетиського райкому КП(б)У первинної партійної організації політвідділу МТС, с. Велика Лепетиха. 04.03–12.09.1933.

Державний архів Херсонської області. Ф. П-89. Первинні партійні організації Великолепетиського району (ОАФ). 1921–1938, 1944–1991. Оп. 1. Спр. 108. Накази політуправління МТС Наркомату земельного управління СРСР, директивні вказівки, циркулярні листи, та політсектору Дніпропетровського обласного земельного управління первинної партійної організації КП(б)У с. Верхній Рогачик. 03.02–07.11.1933.

Державний архів Херсонської області. Ф. П-89. Первинні партійні організації Великолепетиського району (ОАФ). 1921–1938, 1944–1991. Оп. 1. Спр. 107. Директивні вказівки КП(б)У і політсектору Наркомату

радгоспів УСРР первинної партійної організації КП(б)У с. Верхній Рогачик. 18.02–07.12.1933.

Державний архів Херсонської області. Ф. Р-1005. Херсонська міська рада профспілок. 1929–1937. Оп. 1. Спр. 225. Додаток до протоколу засідання Одеської облпрофради, інструкції про участь профспілок у вихованні молоді і доповідна записка про шефську роботу Обозного заводу у колгоспах, список студентів, які виїхали на посівну кампанію, 15.02–04.12.1932. Арк. 1–2, 5. Доповідна записка робітників Обозобудівельного заводу «Металіст» до завкому профспілки про роботу у підшефних колгоспах с. Кізий Мис. 15.02.1932.

Державний архів Херсонської області. Ф. Р-1005. Херсонська міська рада профспілок. 1929–1937. Оп. 1. Спр. 126. Протоколи засідань президії міськпрофрад про стан робітничого постачання, культмасову роботу заводу ім. Петровського, Консервного заводу; плани, доповіді, відомості про заготівлю овочів. 26.12.1931–09.12.1932.

Державний архів Херсонської області. Ф. Р-1005. Херсонська міська рада профспілок. 1929–1937. Оп. 1. Спр. 161. Постанови президії Одеської облпрофради, Херсонської міськпрофради про шефство профспілок над селом, участь у посівній кампанії, заготівлі бавовнику. 10.01.1932–09.01.1933.

Державний архів Херсонської області. Ф. Р-1005. Херсонська міська рада профспілок. 1929–1937. Оп. 1. Спр. 89. Постанови Всеукраїнської та Одеської обласної ради профспілок про соціалістичну допомогу профорганізаціям зернорадгоспів, участь профспілок у посівній кампанії та шефстві над колгоспами. 07.12.1931–08.04.1932.

Державний архів Херсонської області. Ф. Р-1005. Херсонська міська рада профспілок. 1929–1937. Оп. 1. Спр. 141. Постанови міськпрофради про політмасову роботу у колгоспах. Виписки з протоколів засідань міськпрофради, райкомводу про виконання робіт із будівництва консервбуду, судноремонту, підготовку до призову. 20.03–20.12.1932.

Державний архів Херсонської області. Ф. Р-1005. Херсонська міська рада профспілок. 1929–1937. Оп. 1. Спр. 143. Постанови президії Всеукраїнської профради про перевибори профорганів МТС. Постанови президії Херсонської міськпрофради про боротьбу профорганізацій щодо посівної кампанії, робітничого постачання та радгоспно-колгоспної торгівлі. 16.01–21.12.1932.

Державний архів Херсонської області. Ф. Р-1005. Херсонська міська рада профспілок. 1929–1937. Оп. 1. Спр. 164. Постанови колегії РСІ,

Херсонського міськкому КП(б)У про покращення шефської роботи на селі, роботу консервного заводу, списки мобілізованих для роботи на селі. 22.01–31.12.1932.

Державний архів Херсонської області. Ф. Р-1005. Херсонська міська рада профспілок. 1929–1937. Оп. 1. Спр. 442. Протоколи нарад активу міського комітету громадського харчування при Херсонській міськпрофRADІ про умови всеукраїнського конкурсу на кращу їдальню, створення робочої трійки, штабу з цього питання та проведення декадника громадського харчування. 20.07–10.10.1932.

Державний архів Херсонської області. Ф. Р-1005. Херсонська міська рада профспілок. 1929–1937. Оп. 1. Спр. 142. Постанови, директиви облпрофради про план осіннього засіву, роботу профспілок по хлібозаготівлі; тези доповіді про розгортання радянської торгівлі. 03.05.1932–19.11.1933.

Державний архів Херсонської області. Ф. Р-1005. Херсонська міська рада профспілок. 1929–1937. Оп. 1. Спр. 156. Постанови Президії облпрофради, секретаріату міськпромради про підготовку до 1 з'їзду колгоспників-ударників, про перегляд норм, оздоровчу кампанію дітей. Протоколи засідань облпрофради про виконання фінансового плану та паспортизації населення м. Херсона. 08.04.1932–26.12.1933.

Державний архів Херсонської області. Ф. Р-1005. Херсонська міська рада профспілок. 1929–1937. Оп. 1. Спр. 140. Постанови робітничо-селянської інспекції про стан роботи Херсонського товариства «Друзі дітей». Протоколи засідань профспілок хлібозаводу, громадського харчування, пивзаводу про хлібозаготівельну кампанію, постанову уряду про проґули. 19.11.1932–22.12.1933.

Державний архів Херсонської області. Ф. Р-1005. Херсонська міська рада профспілок. 1929–1937. Оп. 1. Спр. 283. Положення про Всеукраїнський конкурс на краще проведення весняного сіву, інформації про стан шефської роботи у селі, списки робітників, направлених на збір врожаю. 01.01–13.07.1933.

Державний архів Херсонської області. Ф. Р-1005. Херсонська міська рада профспілок. 1929–1937. Оп. 1. Спр. 274. Постанови президії Херсонської міськпрофради про заходи щодо поліпшення комсомольської роботи на селі, хід сіву та результати перевірки стану озимини. Протоколи засідань бюро Херсонського міськкому КП(б)У про незадовільний стан робітничих їдалень заводу ім. Петровського, роботу радгоспу «Городній велетень». 14.01–22.06.1933.

Державний архів Херсонської області. Ф. Р-1005. Херсонська міська рада профспілок. 1929–1937. Оп. 1. Спр. 192. Протоколи засідань президії Одеської облпрофради, Херсонської міськпрофради про підготовку весняного посіву у приміських господарствах, заготівлю овочів, стан збиральної кампанії. Плани проведення укладання колективного договору. 15.02.1932–01.10.1933.

Державний архів Херсонської області. Ф. Р-1005. Херсонська міська рада профспілок. 1929–1937. Оп. 1. Спр. 165. Постанови президії Херсонської міськпрофради про постачання вчителів, перевірку контингенту м. Херсона, стан підприємств та установ; доповідь про розвиток радянської торгівлі, перспективи робітничого постачання, списки робітників головних підприємств м. Херсона. 22.05.1932–11.12.1933.

Державний архів Херсонської області. Ф. Р-1005. Херсонська міська рада профспілок. 1929–1937. Оп. 1. Спр. 78. Постанови міськради та листування з сільськими радами про заготовку сільськогосподарських продуктів; місячні звіти колгоспів Широкобалківської сільради про стан тваринництва. 03.02–03.11.1933.

Державний архів Херсонської області. Ф. Р-1005. Херсонська міська рада профспілок. 1929–1937. Оп. 1. Спр. 288. Протоколи засідань та загальних зборів заводських комітетів, бригад, бюро інженерно-технічних робітників; звіти і зведення про перевірки виконання колективних договорів, угода про соцзмагання між Херсонською та Миколаївською міськпрофспілками. 10.01–21.05.1933.

Державний архів Херсонської області. Ф. Р-1005. Херсонська міська рада профспілок. 1929–1937. Оп. 1. Спр. 265. Постанови колегії Наркомзему СРСР про оплату праці робітникам заводів сільськогосподарського машинобудування, задіяних у збиральній кампанії; рішення загальних зборів робітників заводу ім. Петровського про роботу у підшефних селах. 09.01–31.12.1933.

Державний архів Херсонської області. Ф. Р-1005. Херсонська міська рада профспілок. 1929–1937. Оп. 1. Спр. 148. Постанови президії робітничо-селянської інспекції, положення, наказ Херсонського робкоопу, акти обстеження та звіти про роботу підприємств громадського харчування, конкурс на краще проведення весняного засіву у приміських господарствах. 14.05.1932–05.01.1934.

Державний архів Херсонської області. Ф. Р-1005. Херсонська міська рада профспілок. 1929–1937. Оп. 1. Спр. 259. Постанова Всеукраїнської ради профспілок робітників радгоспів про стан радгоспу «Городній

велетень». Протоколи засідань Херсонської міськпрофради про роботу комишитового заводу, театру, радіогазети. Акт обстеження інтерклубу. 09.01–19.10.1933.

Державний архів Херсонської області. Ф. Р-1005. Херсонська міська рада профспілок. 1929–1937. Оп. 1. Спр. 269. Постанови Одеської облпрофради, Херсонської міськпрофради; протоколи, звіти ФЗМК про проведення та підсумки громадської чистки колгоспного апарату, соцзмагання із Харківською облпрофрадою щодо дострокової хлібоздачі, чисельність неписьменних будівельників. 14.05.1933–09.01.1934.

Державний архів Херсонської області. Ф. Р-1005. Херсонська міська рада профспілок. 1929–1937. Оп. 1. Спр. 319. Постанова Херсонської міськпрофради про підсумки перевірки дисципліни в установах, задачі розвитку торгівлі хлібом. Протоколи засідань міськпрофради про незаконні відрахування із зарплат дирекцією фабрики ім. Войкова. 03.01–28.12.1934.

Державний архів Херсонської області. Ф. Р-1005. Херсонська міська рада профспілок. 1929–1937. Оп. 1. Спр. 174. Директиви, інструкції, циркуляри Вукоопспілки, Одеської облпрофради, протоколи про розвиток радянської торгівлі, покращення робітничого постачання, організацію курсів для колгоспних кухарів. Акти обстеження їдалень. 02.01–22.12.1932.

Державний архів Херсонської області. Ф. Р-1005. Херсонська міська рада профспілок. Оп. 1. Спр. 5. Відомості про робітниче постачання, що здійснював Херсонський міськробкооп у II, III та IV (частково) кварталах.

Державний архів Херсонської області. Ф. Р-1005. Херсонська міська рада профспілок. 1929–1937. Оп. 1. Спр. 116. Інструкції, програми проведення Всеукраїнського рейду перевірки роботи шкіл ФЗН, звіти та акти обстеження соціально-побутових умов студентства та ФЗН м. Херсона. 17.11.1931–14.12.1932.

Державний архів Херсонської області. Ф. Р-1010. Херсонська продуктивно-кооперативна артіль «Допоміжник селу». 1931–1935. Оп. 1. Спр. 8. Довідки колгоспів, артілей і громадян на право виробляти помел зерна в артілі «Допоміжник селу». 10.03 – вересень 1932 р.

Державний архів Херсонської області. Ф. Р-1010. Херсонська продуктивно-кооперативна артіль «Допоміжник селу». 1931–1935. Оп. 1. Спр. 4. Постанови РНК СРСР, Херсонської міської ради про заготівлю мірчука. 25.07.1932–22.12.1933.

Державний архів Херсонської області. Ф. Р-103. Скадовський районний комітет незаможних селян. Оп. 1. Спр. 129. Інструкції районного КНС, акт обстеження В.-Андроновського сільського КНС і переписка з сільським КНС про підготовку і проведення перевиборів, проведення посівної кампанії та ін. питань. 01.01–09.08.1932.

Державний архів Херсонської області. Ф. Р-1033. Херсонський хлібокомбінат. 1931–1938, 1944–1968. Оп. 1. Спр. 3. Накази Наркомату постачання УСРР, постанови Херсонської міської ради, протоколи нарад при відділі постачання та листування з установами, організаціями з виробничо-господарських питань. 21.08.1932–15.12.1933.

Державний архів Херсонської області. Ф. Р-1033. Херсонський хлібокомбінат. 1931–1938, 1944–1968. Оп. 1. Спр. 1. Звіт про роботу комбінату за 1931 рік та плани роботи на 1932 рік. 1932–1933.

Державний архів Херсонської області. Ф. Р-1042. Херсонська міжрайонна багатопромислова спілка виробництв і трудових колективів. 1930–1938. Оп. 1. Спр. 56. Протоколи загальних зборів артелей. 28.12.1932–28.06.1933.

Державний архів Херсонської області. Ф. Р-1042. Херсонська міжрайонна багатопромислова спілка виробництв і трудових колективів. 1930–1938. Оп. 1. Спр. 70. Постанова ВУКопромради про відпускні ціни на вироби. Протоколи засідань президії міжрайпромради. Листування з ВУКопромрадою, облпромрадою та іншими організаціями по постачанню продукцією та випуску виробів артелей. 22.08.1933–31.01.1934.

Державний архів Херсонської області. Ф. Р-1049. Херсонський закритий робітничий кооператив робітників морського порту. 1932–1934. Оп. 1. Спр. 5. Циркуляри, листування з Наркомводом і Укрводсекцією, протоколи засідань фракції Херсонського Наркомводу, Хорлівського порту про постачання працівників продуктами харчування. 05.08–23.12.1933.

Державний архів Херсонської області. Ф. Р-1049. Херсонський закритий робітничий кооператив робітників морського порту. 1932–1934. Оп. 1. Спр. 10. Листування з центральними, республіканськими, обласними і місцевими організаціями з питань постачання робітників. Акти обстеження роботи ЗРК. Протоколи засідань правління ЗРК. 02.06–17.09.1933.

Державний архів Херсонської області. Ф. Р-1085. Херсонська міжрайонна контора Всеукраїнського об'єднання «Укрзаготскот». Оп. 1. Спр. 1. Листування з радгоспами, установами постачання про збут продукції. 27.12.1931–26.12.1932.

Державний архів Херсонської області. Ф. Р-1085. Херсонська міжрайонна контора Всеукраїнського об'єднання «Укрзаготскот». 1931–1933. Оп. 1. Спр. 2. Постанови Президії ЦВК, ВКП(б) і колегії Наркоматів РКІ СРСР і постачання; накази обласної контори «Облзаготскот» і листування з нею про заготівлю м'яса, забезпечення худоби кормами, розбазарювання м'ясопродуктів. 25.12.1932–28.12.1933.

Державний архів Херсонської області. Ф. Р-1190. Новотроїцький районний виконавчий комітет ради робочих, селянських і червоноармійських депутатів. 1924–1941, 1945–1985. Оп. 1. Спр. 34. Протоколи засідань Новотроїцького бюро КП(б)У. 04.01–30.06.1933.

Державний архів Херсонської області. Ф. Р-1190. Новотроїцький районний виконавчий комітет ради робочих, селянських і червоноармійських депутатів. 1924–1941, 1945–1985. Оп. 1. Спр. 2. Протоколи засідань президії райвиконкому, комісії по перевірці стану роботи Новотроїцького районного відділу соціального забезпечення. 26.05–21.12.1933.

Державний архів Херсонської області. Ф. Р-1255. Закритий робітничий кооператив заводу ім. Петровського. 1932–1934. Оп. 1. Спр. 5. Протоколи засідань правління загальних зборів завідуючих магазинами, виробничих нарад. Рапорт до дня «8 Березня» жінок-ударниць колективу ЗРК та їх список. 01.1932–29.08.1932.

Державний архів Херсонської області. Ф. Р-171. Виконавчий комітет сільської ради с. Станіслав Херсонського району. 1920–1926, 1944–1972. Оп. 1. Спр. 95. Постанови наркому землеробства УСРР, президії Херсонської міської ради та листування про застосування репресій до куркульських господарств, проведення хлібозаготівельної кампанії. 10.01–24.12.1933. Арк. 79, 106, 107, 165. Повідомлення, надіслані до Станіславської сільради, про смерть від дистрофії жителів с. Станіслав, що відбували покарання у Херсонській виправно-трудовій колонії.

Державний архів Херсонської області. Ф. Р-171. Виконавчий комітет сільської ради с. Станіслав Херсонського району. 1920–1926, 1944–1972. Оп. 1. Спр. 95. Постанови наркому землеробства УСРР, президії Херсонської міської ради та листування про застосування репресій до куркульських господарств, проведення хлібозаготівельної кампанії. 10.01–24.12.1933. Арк. 162. Розпорядження голови виконкому Херсонської міської ради «Про надання продовольчої позики колгоспам Станіславської сільради для харчування дітей в яслах і на дитячих майданчиках (по 50 і 100 гр. хліба на дитину в день)». 18.06.1933.

Державний архів Херсонської області. Ф. Р-175. Виконавчий комітет Широкобалківської сільської ради Херсонського району. 1922–1934, 1944–1971. Оп. 2. Спр. 134.

Державний архів Херсонської області. Ф. Р-175. Виконавчий комітет Широкобалківської сільської ради Херсонського району. 1922–1934, 1944–1971. Оп. 1. Спр. 149. Книга записів актів цивільного стану. 23.01–17.12.1933.

Державний архів Херсонської області. Ф. Р-314. Виконавчий комітет Тягинської сільської ради Бериславського району. 1922–1933, 1944–1970. Оп. 1. Спр. 155. Листування з установами, організаціями та приватними особами. 01.01–31.12.1933. Арк. 161, 162, 164–167, 173, 175, 176, 181, 183. Свідоцтва про смерть. 28.03–03.05.1933.

Державний архів Херсонської області. Ф. Р-314. Виконавчий комітет Тягинської сільської ради депутатів трудящих. 1922–1933, 1944–1970. Оп. 1. Спр. 216. Циркуляри, витяги з протоколів засідань, листування з Бериславським райвиконкомом про роботу сільради, стан конярства, охорону врожаю, списки громадян. 31.12.1932–13.11.1933.

Державний архів Херсонської області. Ф. Р-314. Виконавчий комітет Тягинської сільської ради депутатів трудящих. 1922–1933, 1944–1970. Оп. 1. Спр. 178. Протоколи засідань пленумів Тягинської сільради. 01.01–31.12.1933.

Державний архів Херсонської області. Ф. Р-314. Виконавчий комітет Тягинської сільської ради депутатів трудящих. 1922–1933, 1944–1970. Оп. 1. Спр. 159. Статистичні звіти про стан колективізації, сільського господарства, тваринництва. 01.01–31.12.1933.

Державний архів Херсонської області. Ф. Р-314. Виконавчий комітет Тягинської сільської ради депутатів трудящих. 1922–1933, 1944–1970. Оп. 1. Спр. 179. Розпорядження, циркуляри, протоколи засідань, листування з Бериславським райвиконкомом, райземвідділом про підготовку та проведення весняної посівкампанії, боротьбу з захворюваннями тварин. 01.02–06.11.1933.

Державний архів Херсонської області. Ф. Р-3599. Херсонська міська контрольна комісія робітничо-селянської інспекції. 1930–1934. Оп. 1. Спр. 23. Листування Херсонського РСІ з Центральною контрольною комісією, Народним Комісаріатом РСІ СРСР з питань поточної роботи апарату РСІ.

Державний архів Херсонської області. Ф. Р-3599. Херсонська міська контрольна комісія робітничо-селянської інспекції. 1930–1934. Оп. 1.

Спр. 12. Матеріали з обстеження роботи Херсонського райкоопзерно та стану підготовки до чистки апарату. 23.01–13.02.1931.

Державний архів Херсонської області. Ф. Р-3599. Херсонська міська контрольна комісія робітничо-селянської інспекції. Оп. 1. Спр. 196. Листування з сільськими секціями РКІ про виконання плану хлібозаготівель. 09.01–29.12.1932.

Державний архів Херсонської області. Ф. Р-3599. Херсонська міська контрольна комісія робітничо-селянської інспекції. Оп. 1. Спр. 232. Листування з Одеською обласною контрольною комісією про результати обстеження Херсонського району по збиранню врожаю, хлібозаготівлі і боротьби з витратами і розкраданням зерна. 1933.

Державний архів Херсонської області. Ф. Р-3599. Херсонська міська контрольна комісія робітничо-селянської інспекції. 1930–1934. Оп. 1. Спр. 26. Постанови Одеської обласної та Херсонської міської контрольної комісії РСІ. 02.10–31.12.1932.

Державний архів Херсонської області. Ф. Р-391. Херсонський міжрайонний виробничо-кооперативний пункт управління кролівництвом. Оп. 1. Спр. 6. Постанови Народного комісаріату земельних справ УСРР про розвиток кролівництва в колгоспах. Накази і циркуляри Одеського обласного управління кролівницькими фермами. 01.02–23.07.1933.

Державний архів Херсонської області. Ф. Р-399. Херсонська окружна контора державного страхування. Оп. 1. Спр. 100. Постанови Одеського обласного фінансового відділу про сплату збитків за сільськогосподарських тварин. Виписки із протоколів засідань районної страхової комісії і листування про перевірки сплати збитків, про страхову роботу на селі. 15.01–10.11.1933.

Державний архів Херсонської області. Ф. Р-403. Херсонська контора акціонерного товариства з експорту хлібних продуктів. Оп. 2. Спр. 26. Накази Наркомату зовнішньої і внутрішньої торгівлі СРСР «Про створення значних запасів хліба», постанова ЦК колегії НК РКІ УСРР про підготовку до хлібно-експортної кампанії 1932–1933 рр., листування про експорт хліба, ведення таємного діловодства, охорону елеваторів. 21.01–27.12.1932.

Державний архів Херсонської області. Ф. Р-4033. Управління Служби безпеки України по Херсонській області. 1919–1999. Оп. 4. Спр. 837. Слідча справа С. О. Стогнієнка жителя с. Першокостянтинівки, заарештованого Новотроїцьким районним відділом ДПУ. 18.04.1932–19.12.1991.

Державний архів Херсонської області. Ф. Р-4033. Управління Служби безпеки України по Херсонській області. 1919–1999. Оп. 4. Спр. 827. Слідча справа А. Д. Спільного, жителя с. Миколаївки, заарештованого Новотроїцьким районним відділом ДПУ. 18.04.1932–25.12.1992.

Державний архів Херсонської області. Ф. Р-4033. Управління Служби безпеки України по Херсонській області. 1919–1999. Оп. 7. Спр. 643. Слідча справа А. В. Петренка, заарештованого Херсонським міським відділом ДПУ. 16.03.1933–20.08.1995.

Державний архів Херсонської області. Ф. Р-4033. Управління Служби безпеки України по Херсонській області. 1919–1999. Оп. 7. Спр. 849. Слідча справа Харченка К. С., мешканця с. Каланчак, заарештованого Хорлівським райвідділом ДПУ. 15.03.1933–31.01.1996.

Державний архів Херсонської області. Ф. Р-4033. Управління Служби безпеки України по Херсонській області. 1919–1999. Оп. 7. Спр. 597. Слідча справа Охременка Д. М., мешканця с. Великі Копані, заарештованого Цюрупинським районним відділом ДПУ. 16.03.1933–05.02.1996.

Державний архів Херсонської області. Ф. Р-4033. Управління Служби безпеки України по Херсонській області. 1919–1999. Оп. 7. Спр. 877. Слідча справа Черевка М. Ф., заарештованого Харківським обласним відділом ДПУ. 16.06.1933–20.06.1989.

Державний архів Херсонської області. Ф. Р-4033. Управління Служби безпеки України по Херсонській області. 1919–1999. Оп. 7. Спр. 643. Слідча справа Прокопця І. Т., селянина с. Велика Олександрівка, заарештованого Великоолександрівським відділом ДПУ. 10.12.1933–29.06.1989.

Державний архів Херсонської області. Ф. Р-4033. Управління Служби безпеки України по Херсонській області. 1919–1999. Оп. 7. Спр. 820. Слідча справа Філя С. В., голови колгоспу «Серп і Молот» Новоолександрівської сільради, заарештованого Хорлівським райвідділом ДПУ.

Державний архів Херсонської області. Ф. Р-4033. Управління Служби безпеки України по Херсонській області. 1919–1999. Оп. 7. Спр. 492. Слідча справа М. Ф. Литвиненка, жителя с. Новомиколаївка, заарештованого Великоолександрівським районним відділом ДПУ. 29.12.1932–19.06.1999.

Державний архів Херсонської області. Ф. Р-4033. Управління Служби безпеки України по Херсонській області. 1919–1999. Оп. 7. Спр. 382. Слідча справа мешканця Качана В. П. с. Ушкалка, заарештованого Великолепетиським райвідділом ДПУ. 04.01.1933–30.01.1996.

Державний архів Херсонської області. Ф. Р-4033. Управління Служби безпеки України по Херсонській області. 1919–1999. Оп. 7. Спр. 772. Слідча

справа Суржока А. Г., редактора Великолепетиської районної газети «Соціалістичний шлях», заарештованого Великолепетиським районним відділом ДПУ. 04.01.1933–19.06.1989.

Державний архів Херсонської області. Ф. Р-4033. Управління Служби безпеки України по Херсонській області. 1919–1999. Оп. 7. Спр. 824. Слідча справа Фоменка Ф. К., вчителя школи с. Преображенка, заарештованого Хорлівським райвідділом ДПУ. 15.12.1932–30.01.1996.

Державний архів Херсонської області. Ф. Р-4033. Управління Служби безпеки України по Херсонській області. 1919–1999. Оп. 7. Спр. 959. Слідча справа Шума Н. Є., мешканця с. Широка Балка Херсонського р-ну, заарештованого райвідділом ДПУ. 02.01.1933–26.06.1989.

Державний архів Херсонської області. Ф. Р-4033. Управління Служби безпеки України по Херсонській області. 1919–1999. Оп. 7. Спр. 695. Слідча справа Рязанова О. А., секретаря партосередку с. Рубанівки, заарештованого Великолепетиським райвідділом ДПУ. 03.01.1933–24.01.1996.

Державний архів Херсонської області. Ф. Р-4033. Управління Служби безпеки України по Херсонській області. 1919–1999. Оп. 7. Спр. 571. Слідча справа Недовізія П. Є., мешканця с. Ольговки Бургундської сільради, заарештованого Бериславським районним відділом ДПУ. 14.01.1933–20.02.1996.

Державний архів Херсонської області. Ф. Р-4033. Управління Служби безпеки України по Херсонській області. 1919–1999. Оп. 7. Спр. 391. Слідча справа Кисіля В. Г., мешканця с. Качкарівки, заарештованого Великоолександрівським райвідділом ДПУ. 03.01.1933–30.01.1996.

Державний архів Херсонської області. Ф. Р-4033. Управління Служби безпеки України по Херсонській області. 1919–1999. Оп. 7. Спр. 469. Слідча справа Лампа Я. Ф., мешканця с. Зміївка, німця, заарештованого Бериславським райвідділом ДПУ. 10.01.1933–30.08.1989.

Державний архів Херсонської області. Ф. Р-4033. Управління Служби безпеки України по Херсонській області. 1919–1999. Оп. 6. Спр. 215. Слідча справа П. А. Дементьєва, заарештованого Новотроїцьким районним відділом ДПУ. 16.01.1933–20.11.1995.

Державний архів Херсонської області. Ф. Р-4033. Управління Служби безпеки України по Херсонській області. 1919–1999. Оп. 7. Спр. 180. Слідча справа Гайдамаки Т. Г., колгоспника с. Юзкуї (нині с. Фрунзе), заарештованого Генічеським райвідділом ДПУ. 08.04.01.1933–18.02.1957.

Державний архів Херсонської області. Ф. Р-4033. Управління Служби безпеки України по Херсонській області. 1919–1999. Оп. 7. Спр. 352. Слідча

справа Злоцького Т. А., голови колгоспу в с. Новоолексіївка, Генічеського району, заарештованого Генічеським ДПУ. 28.12.1932–19.09.1994.

Державний архів Херсонської області. Ф. Р-4033. Управління Служби безпеки України по Херсонській області. 1919–1999. Оп. 7. Спр. 559. Слідча справа Мовчана І. Т., мешканця с. Одрадівки, заарештованого Новотроїцьким райвідділом ДПУ. 02.02.1933–29.06.1989.

Державний архів Херсонської області. Ф. Р-4033. Управління Служби безпеки України по Херсонській області. 1919–1999. Оп. 7. Спр. 215. Слідча справа Глідера Й. А., мешканця с. Агаймани, заарештованого Нижньосірогозьким райвідділом ДПУ. 25.01.1933–30.01.1996.

Державний архів Херсонської області. Ф. Р-4033. Управління Служби безпеки України по Херсонській області. 1919–1999. Оп. 7. Спр. 337. Слідча справа Зарецького М. К., червоноармійця, заарештованого Уманським райвідділом ДПУ. 24.04.1933–30.01.1996.

Державний архів Херсонської області. Ф. Р-4033. Управління Служби безпеки України по Херсонській області. 1919–1999. Оп. 7. Спр. 754. Слідча справа Старченка О. М., заарештованого відділом ДПУ станції Херсон. 12.03.1933–30.02.1996.

Державний архів Херсонської області. Ф. Р-4033. Управління Служби безпеки України по Херсонській області. 1919–1999. Оп. 4. Спр. 290. Слідча справа А. К. Заблоцького, заарештованого Скадовським районним відділом ДПУ. 14.03.1933–26.08.1992.

Державний архів Херсонської області. Ф. Р-4033. Управління Служби безпеки України по Херсонській області. 1919–1999. Оп. 8. Спр. 8. Слідча справа В. П. Захарова, заарештованого Херсонським міським відділом ДПУ. 25.03.1933–15.08.1996.

Державний архів Херсонської області. Ф. Р-4033. Управління Служби безпеки України по Херсонській області. 1919–1999. Оп. 7. Спр. 595. Слідча справа Орловського В. В., мешканця с. Красного, заарештованого Скадовським райвідділом ДПУ.

Державний архів Херсонської області. Ф. Р-4033. Управління Служби безпеки України по Херсонській області. 1919–1999. Оп. 7. Спр. 847. Слідча справа Халикова Н., спецпоселенця-узбека, заарештованого Каховським райвідділом ДПУ. 03.03.1933.

Державний архів Херсонської області. Ф. Р-4033. Управління Служби безпеки України по Херсонській області. 1919–1999. Оп. 7. Спр. 61. Слідча справа Більмана І. М., Більмана І. І., Плуг А. Й., мешканців с. Потьомкіне, заарештованих Високопільським райвідділом ДПУ. 23.11.1932–07.07.1989.

Державний архів Херсонської області. Ф. Р-4033. Управління Служби безпеки України по Херсонській області. 1919–1999. Оп. 7. Спр. 606. Слідча справа Педченка В. П., мешканця с. Архангельського, заарештованого Великоолександрівським райвідділом ДПУ. 28.12.1932–07.07.1989.

Державний архів Херсонської області. Ф. Р-4033. Оп. 6. Спр. 927. Карна справа Чернявського Миколи Федоровича. 1937–1997. Т. 2.

Державний архів Херсонської області. Ф. Р-4033. Оп. 7. Спр. 716. Слідча справа Серкова Д. С., мешканця с. Снігурівки, заарештованого відділом ДПУ станції Миколаїв. 27.03.1933–30.01.1996.

Державний архів Херсонської області. Ф. Р-4033. Оп. 10. Спр. 343. Контрольно-наглядові справи репресованих осіб: Бульба Ілля Юхимович, Бульба Яків Карпович, Малий Ігнат Пилипович, Хавкун Василь Андрійович. 16.04.1938–19.02.1964.

Державний архів Херсонської області. Ф. Р-4093. Документи з історії Голодомору 1932–1933, 1946–1947 років на Херсонщині. 2008. Оп. 2. Спр. 2. Інформації, списки постраждалих від Голодомору 1932–1933 років у Бериславському районі. 2008.

Державний архів Херсонської області. Ф. Р-4093. Документи з історії Голодомору 1932–1933, 1946–1947 років на Херсонщині. 2008. Оп. 2. Спр. 8. Списки, анкети, свідчення, довідки про неможливість надання свідчень жителів сіл Білозерка та Велетенське про Голодомор 1932–1933 років у районі. 2008.

Державний архів Херсонської області. Ф. Р-4093. Документи з історії Голодомору 1932–1933, 1946–1947 років на Херсонщині. 2008. Оп. 2. Спр. 3. Свідчення, довідки про неможливість надання свідчень, жителів міста Берислава, сіл Бургунка, Веселе, Високе, Дримайлівка, Зміївка, Качкарівка, Кірове, Козацьке, Костирка, Львове, Максима Горького, Миколаївка, Милове, Новоберислав, Новокаїри про Голодомор 1932–1933 років у районі. 2008.

Державний архів Херсонської області. Ф. Р-4093. Документи з історії Голодомору 1932–1933, 1946–1947 років на Херсонщині. 2008. Оп. 2. Спр. 11. Списки, анкети, свідчення, довідки сіл Правдине, Радянське, Садове, Софіївка, Східне.

Державний архів Херсонської області. Ф. Р-4093. Документи з історії Голодомору 1932–1933, 1946–1947 років на Херсонщині. 2008. Оп. 2. Спр. 4. Свідчення, довідки про неможливість надання свідчень, жителів сіл Новорайськ, Одрадокам'янка, Ольгівка, Раківка, Саблуківка, Софіївка,

Степне, Тараса Шевченка, Тягинка, Урожайне, Червоний Маяк, Шляхове про Голодомор 1932–1933 років у районі. 2008.

Державний архів Херсонської області. Ф. Р-4093, Оп. 2. Спр. 1. Документи (інформації, аналітичні довідки, відомості, листування, фото) про збір свідчень очевидців Голодомору та видання Книги Пам'яті України. 2008.

Державний архів Херсонської області. Ф. Р-501. Херсонський міський харчоторг (Херсонторг). 1928–1938, 1944–1960. Оп. 1. Спр. 20. Постанови Одеського облвиконкому та обкому КП(б)У, накази Херсонторгу та листування з Головоторгом при забезпечення товарообігу, підвищення цін на тару, колгоспну торгівлю тощо, березень 1933 – серпень 1934.

Державний архів Херсонської області. Ф. Р-501. Херсонський міський харчоторг (Херсонторг). 1928–1938, 1944–1960. Оп. 1. Спр. 18. Листування з управлінням Держторгівлі, Укрпостачем та іншими організаціями та підприємствами про взаємні розрахунки, жовтень-грудень 1932.

Державний архів Херсонської області. Ф. Р-501. Херсонський міський харчоторг (Херсонторг). 1928–1938, 1944–1960. Оп. 1. Спр. 11. Постанова президії Херсонської міськради та листування з Облспоживспількою, міськрайкомом та іншими організаціями про підсумки перевірки роботи сільгоспартілі ім. Сталіна, про порядок постачання промтоварами зернових районів тощо. 04.10–25.12.1932.

Державний архів Херсонської області. Ф. Р-501. Херсонський міський харчоторг (Херсонторг). 1928–1938, 1944–1960. Оп. 1. Спр. 12. Накази, циркуляри та інструкції головного управління Держторгівлі про порядок калькуляції цін, уведення єдиних форм бухгалтерської документації тощо. Протоколи нарад при управлінні Держторгівлі.

Державний архів Херсонської області. Ф. Р-731. Виконавчий комітет Херсонської міської ради. 1920–1936, 1944–1985. Оп. 1. Спр. 79. Постанови, інструкції Одеського облвиконкому та міськради про участь у всесоюзному конкурсі на кращу сільраду, проведення «Дня авіації», підготовку до притиральної кампанії тощо; список членів президії міськради. 13.06–14.08.1934.

Державний архів Херсонської області. Ф. Р-731. Виконавчий комітет Херсонської міської ради. 1920–1936, 1944–1985. Оп. 1. Спр. 90. Протоколи засідань президії міськради та листування з сільрадами про заготовки сільгосппродуктів. 08.08.1931–11.1932.

Державний архів Херсонської області. Ф. Р-731. Виконавчий комітет Херсонської міської ради. 1920–1936, 1944–1985. Спр. 78. Постанови

міськради та листування з сільськими радами про заготовку сільсько-господарських продуктів; місячні звіти колгоспів Широкобалківської сільради про стан тваринництва. 03.02–03.11.1933.

Державний архів Херсонської області. Ф. Р-731. Виконавчий комітет Херсонської міської ради. 1920–1936, 1944–1985. Оп. 1. Спр. 82. Листування з колгоспом «Пам'ять Ілліча» Зеленівської сільради про підготовку до притиральної кампанії, виконання планів контрактації тварин, реалізації позики 2-ї п'ятирічки. 01.04–29.06.1934.

Державний архів Херсонської області. Ф. Р-787. Херсонський міський народний суд Одеської області. 1930–1936. Оп. 1. Спр. 1069. Кримінальна справа по звинуваченню Яроцького П. Т. у зловживанні службовим становищем. 03.01–29.04.1933.

Державний архів Херсонської області. Ф. Р-787. Херсонський міський народний суд Одеської області. 1930–1936. Оп. 1. Спр. 205. Кримінальна справа по звинуваченню Гладченка Г. О. в ухилянні від виконання плану контрактації зерна. 20–30.12.1932.

Державний архів Херсонської області. Ф. Р-787. Херсонський міський народний суд Одеської області. 1930–1936. Оп. 1. Спр. 960. Кримінальна справа по звинуваченню Халявко Н. Ф. у вбивстві дитини. 22.03–26.04.1933.

Державний архів Херсонської області. Ф. Р-787. Херсонський міський народний суд Одеської області. 1930–1936. Оп. 1. Спр. 91. Кримінальна справа по звинуваченню Богуна Л. М. в крадіжці. 14–28.04.1933.

Державний архів Херсонської області. Ф. Р-787. Херсонський міський народний суд Одеської області. 1930–1936. Оп. 1. Спр. 137. Кримінальна справа по звинуваченню Вдовиченка П. К. та Шевченка С. О. у зловживанні службовим становищем. 17.06.1932–20.05.1933.

Державний архів Херсонської області. Ф. Р-787. Херсонський міський народний суд Одеської області. 1930–1936. Оп. 1. Спр. 281. Кримінальна справа по звинуваченню розкуркуленої Дружак О. М. у крадіжці колосків. 08–25.08.1934.

Державний архів Херсонської області. Ф. Р-787. Херсонський міський народний суд Одеської області. 1930–1936. Спр. 19. Кримінальна справа по звинуваченню куркуля Палаша О. Є. в антирадянських діях. 02–08.12.1932.

Державний архів Херсонської області. Ф. Р-787. Херсонський міський народний суд Одеської області. Оп. 3. Спр. 30. Кримінальна справа по звинуваченню Ковбаси П. І., Юшка Д. Д. та інших членів артілі

ім. Молотова с. Станіслава Херсонського району в контрреволюції. 21.11.1932–20.10.1933.

Державний архів Херсонської області. Ф. Р-787. Херсонський міський народний суд Одеської області. 1930–1936. Спр. 9. Кримінальна справа по звинуваченню куркулів Захарченка П. Р., Лопатнєва Є. К у загибелі коней. 15.01–02.03.1933.

Державний архів Херсонської області. Ф. Р-787. Херсонський міський народний суд Одеської області. 1930–1936. Оп. 1. Спр. 452. Кримінальна справа по звинувачуванню Коліса Й. Б. у невиконанні плану хлібозаготівлі. 27.01–29.04.1933.

Державний архів Херсонської області. Ф. Р-787. Херсонський міський народний суд Одеської області. 1930–1936. Спр. 493. Кримінальна справа по звинуваченню Куксенка Г. Ф. в антирадянській агітації та розвалі роботи тракторної бригади. 01.03–17.04.1933.

Державний архів Херсонської області. Ф. Р-787. Херсонський міський народний суд Одеської області. 1930–1936. Оп. 1. Спр. 723. Кримінальна справа по звинуваченню Пижа О. Д. у невиконанні плану контрактиції. 03.03–11.05.1933.

Державний архів Херсонської області. Ф. Р-787. Херсонський міський народний суд Одеської області. 1930–1936. Оп. 1. Спр. 298. Кримінальна справа Єременка С. О. стосовно зниження норми видачі корму для коней. 22.03–29.04.1933.

Державний архів Херсонської області. Ф. Р-787. Херсонський міський народний суд Одеської області. 1930–1936. Оп. 1. Спр. 533. Кримінальна справа по звинуваченню Любченка І. Ф. у невиконанні плану контрактиції. 05.07–26.08.1933.

Державний архів Херсонської області. Ф. Р-787. Оп. 1. Спр. 976. Кримінальна справа по звинуваченню Чорного Я. Г. у невиконанні плану контрактиції. 20.01–27.02.1932.

Державний архів Херсонської області. Ф. Р-822. Качкарівський районний виконавчий комітет. 1923–1931. Оп. 1. Спр. 254. Бюлетні, телеграми ВЦВК УСРР про облік запасів хлібу, встановлення планів контрактиції зерна, реалізації державної позики та ін. 29.08–02.10.1930 (є документи 1923 р.).

Державний архів Херсонської області. Ф. Р-822. Качкарівський районний виконавчий комітет. Оп. 1. Спр. 270. Справа з керівництва та контролю за діяльністю Золотобалківської сільської ради (копії протоколів, акти, заяви громадян). 02.01–29.07.1930.

Державний архів Херсонської області. Ф. Р-871. Виконавчий комітет Понятівської сільської ради. Оп. 1. Спр. 56.

Державний архів Херсонської області. Ф. Р-971. Херсонська районна контора Всеукраїнського державного об'єднання «Союзхліб». 1924–1932. Оп. 1. Спр. 3. Директиви Всеукраїнської контори державного акціонерного товариства «Союзхліб», листування із районними конторами про заготівлю зернохліба.

Державний архів Херсонської області. Ф. Р-971. Херсонська районна контора Всеукраїнського державного об'єднання «Союзхліб». 1924–1932. Оп. 1. Спр. 2. Наказ Наркомату внутрішньої та зовнішньої торгівлі СРСР про створення резервних запасів зернохліба та зберігання. Листування з Всеукраїнським акціонерним товариством «Союзхліб» про недоторканні фонди зерна. Акти про наявність заброньованих хлібних запасів. 17.09.1931–01.02.1932.

Державний архів Херсонської області. Ф. Р-971. Херсонська районна контора Всеукраїнського державного об'єднання «Союзхліб». 1924–1932. Оп. 1. Спр. 10. Накази Всеукраїнської контори об'єднання «Союзхліб». 19.07.1930–07.03.1932.

Державний архів Херсонської області. Ф. Р-971. Оп. 1. Спр. 13. Листування з окружним Державним політичним управлінням, Робітничо-селянською інспекцією про хід хлібозаготівлі та особовий склад контор і пунктів. 19.07.1930–31.03.1932.

Державний архів Херсонської області. Ф. Р-985. Херсонська міжрайонна спілка риболовецьких колгоспів. 1931–1936. Оп. 1. Спр. 4. Листування із Укррибколгоспцентром, Херсонською міськрадою, Миколаївським відділом ДПУ про вилов риби, комплектування спецробітниками. 17 лютого – 15 грудня 1932 р.

Державний архів Херсонської області. Ф. Р-998. Херсонський міський відділ охорони здоров'я. 1932–1941, 1944–1967. Оп. 1. Спр. 12. Річні звіти народних лікарень, ясел за 1933 р. та звіт здоровінспектури за 9 місяців 1933 р. 01.01–19.03.1934.

Центральний державний архів громадських об'єднань України (м. Київ). Ф. 1. Центральний комітет Комуністичної партії України (ЦК КПУ). 1918–1991. Оп. 6. Спр. 238. Протоколи № 92-96-а, 97 засідань Політбюро ЦК КП(б) України. 29.11–30.12.1932.

Центральний державний архів громадських об'єднань України (м. Київ). Ф. 1. Центральний комітет Комуністичної партії України (ЦК КПУ). 1918–1991. Оп. 16. Спр. 9. Особлива папка рішень Політбюро ЦК КП(б)У з 05.09.1932 р. по 16.04.1933 р.

Центральний державний архів громадських об'єднань України (м. Київ). Ф. 1. Центральний комітет Комуністичної партії України (ЦК КПУ). 1918–1991. Оп. 6. Спр. 284. Протоколи № 119–132 засідань Політбюро ЦК КП(б) України. 03.07–27.08.1933. Постанова Одеського обкому про відрахування зерна на гарячі сніданки у школах від зібраних школярами колосків.

Центральний державний архів громадських об'єднань України (м. Київ). Ф. 1. Центральний комітет Комуністичної партії України (ЦК КПУ). 1918–1991. Оп. 16. Спр. 11. Особлива папка рішень Політбюро ЦК КП(б)У з 03.02 по 17.12.1934 : Про єврейських переселенців (виділення 9500 пудів хліба Одеській і Дніпропетровській областям для забезпечення переселенців).

Центральний державний архів громадських об'єднань України (м. Київ). Ф. 1. Центральний комітет Комуністичної партії України (ЦК КПУ). 1918–1991. Оп. 20. Спр. 5252. Доповідні записки, довідки інструкторів організаційно-інструкторського відділу ЦК КП(б)У про діяльність районних партійних організацій, проведення господарсько-політичних компаній, стан районів і національно-єврейського Каліндорфського району Одеської області, випадки голодної смерті, роботу зернорадгоспів, порушення революційної законності при проведенні колективізації сільського господарства і ін. питання. 1933–1934.

Збірники документів

Голод 1932–1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів / кер. кол. упоряд. Р. Я. Пиріг. Київ : Політвидав України, 1990. 605 с.

Голод в СССР. 1929–1934 : сб. док. : в 4 т. / сост.: В. В. Кондрашин (отв. сост.), Н. Е. Глуценко, Т. М. Гольшкіна, Е. М. Грибанова, Г. Т. Исакан, М. М. Кудюкіна, О. В. Лавинская, Ю. Г. Орлова, Т. В. Сорокіна, Н. С. Тархова, В. Д. Селеменев, В. М. Хрусталеv, Т. В. Царевская-Дякіна. Федеральное архивное агентство ; Департамент по архивам и делопроизводству Министерства юстиции Республики Беларусь ; Комитет информации и архивов Министерства культуры и информации республики Казахстан ; Архив внешней политики РФ ИДД МИД России ; Управление регистрации и архивных фондов ФСБ РФ ; Архив Президента РФ. Москва : МФД, 2011–2013.

Голодомор 1932–1933 років: злочин влади – трагедія народу : документи і матеріали / Державний комітет архівів України, Центральний держ. архів громадських об'єднань ; упоряд.: В. С. Лозицький [та ін.]; гол. ред. кол. О. А. Удод [та ін.]. Київ : Генеза, 2008. 504 с.

Голодомори в Україні: Одеська область 1921–1923, 1932–1933, 1946–1947. Дослідження, спогади, документи / ред. кол. тому: І. І. Ніточко, Л. Г. Білоусова, Г. В. Боряк, Д. М. Демченко, М. М. Лесогоров, В. С. Лапай, В. П. Щетников ; Автори: Л. Г. Білоусова, Д. Бадера, П. Бондарчук, В. Васильєва, Т. А. Герасимова, М. В. Григорук, Н. С. Кесова, О. Кудлач, А. І. Кудряченко, В. М. Левенець, Г. Л. Малінова, І. Макарова, П. П. Надутик, М. Салабаш, Т. Д. Салюк, В. Сухомлінова, Ю. Федорчук, О. Хіль ; Державний комітет архівів України ; Одеська обласна державна адміністрація ; Державний архів Одеської області. Одеса, 2007. 460 с.

З історії Голодомору на Херсонщині у 1932–33 рр. : добірка док. / уклад.: В. Баранюк, О. Марущак, О. Стукалова, О. Шинкаренко. Херсон : Держ. арх. Херсон. обл., 2003. 44 с.

З історії Голодомору на Херсонщині у 1932–1933 роках : [вміщено копії документів Держ. архіву Херсон. обл.]. *Константи*. 2007. № 1 (13) : Архівалії Херсонщини. С. 39–54.

Збірник законів та розпоряджень робітничо-селянського уряду України. 20 березня 1931 р. № 6.

Киров С. М. Избранные статьи и речи. 1912–1934 гг. Москва : Госполитиздат, 1939. 698 с.

Коллективизация сельского хозяйства: важнейшие постановления Коммунистической партии и Советского правительства, 1927–1935 / [Академия наук СССР, Институт истории] ; [отв. ред. П. Н. Шарова ; сост.: Л. Ф. Кузьмина, В. Е. Полетаев, Ю. У. Томашевич]. Москва : Издательство Академии наук СССР, 1957. 575 с.

Командири великого голоду: Поїздки В. Молотова і Л. Кагановича в Україну та на Північний Кавказ. 1932–1933 рр. / за ред. В. Васильєва, Ю. Шаповала. Київ : Генеза, 2001. 399 с.

Листи з Харкова. Голод в Україні та на Північному Кавказі в повідомленнях італійських дипломатів. 1932–1933 роки / Італійський ін-т культури в Україні ; пер. з італ. М. Прокопович; упоряд. та вступ. ст. А. Граціозі ; наук. ред. укр. вид. Ю. Шаповал ; передм. Н. Ф. Баллоні. Харків : Фоліо, 2007. 255 с.

Настрої та поведінка населення Поділля і умова сталінської революції «згори». 1928–1940 : зб. документів / упоряд. Р. Подкур. Київ : Ін-т історії НАН України, 2013. 528 с.

Національна книга пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 років в Україні: Одеська область: [у 2 ч.]. Одеса : Астропринт, 2008. Ч. 1 / ред. кол.: М. Д. Сердюк (гол.) та ін. 2008. 1008 с.

Національна книга пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 років в Україні. Херсонська область / С. Водотика, С. Александровська, В. Баранюк, Л. Виноградова, П. Гавриш, Н. Кузовова та ін. ; Укр. ін-т пам'яті, Херс. облдержадмін., редкол.: І. О. Яковлев, В. Ф. Боровик, Т. М. Ющенко, В. С. Кудлай, С. Г. Водотика та ін. Херсон : Наддніпрянська правда, 2008. 844 с. : іл.

Національна Книга пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 рр. в Україні. Запорізька область / обл. редкол.: О. В. Старух, М. О. Фролов, С. М. Тимченко, Ф. Г. Турченко, О. С. Тедеєв ; Український інститут національної пам'яті; Запорізька обласна державна адміністрація. Запоріжжя : Дике Поле, 2008. 1080 с.

Національна Книга пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 рр. в Україні. Дніпропетровська область / ред. кол.: Є. І. Бородін (гол. ред.), В. В. Іваненко, Н. І. Капустіна, Н. В. Киструська, Г. О. Пригунов, К. М. Самарець, С. І. Світленко, В. В. Сиченко, Н. М. Тітова ; авт. кол.: Є. І. Бородін (кер. авт. кол.) В. М. Бекетова, С. С. Волинець, І. С. Голуб, Л. М. Голубчик ; відп. ред. С. І. Світленко ; Український інститут національної пам'яті ; Дніпропетровська обласна державна адміністрація. Дніпропетровськ : АРТ-ПРЕС, 2008. 1248 с.

Победа советской власти на Херсонщине. Сборник документов и материалов. Херсон, 1957.

«Совершенно секретно»: Лубянка – Сталину о положении в стране (1922–1934 гг.) : сб. док. в 10 т. / Ин-т рос. Истории РАН, Центр. архив ФСБ РФ, Науч. Совет РАН «История международных отношений и внешней политики России», Науч. Совет РАН по истории соц. реформ, движений и революций, Комис. историков России и Финляндии, АН Финляндии, Фонд Дом наук о человеке (Франция) ; отв. ред.: А. Н. Сахаров, В. С. Христофоров. Москва : ИРИ РАН, 2001–2017.

Советская деревня глазами ВЧК-ОДПУ-НКВД. 1918–1939. Документы и материалы : в 4 т. Т. 3. 1930–1934 гг. Кн. 2. 1932–1934 гг. / Ин-т российской истории РАН, Дом наук о человеке (Франция), Центр. архив ФСБ РФ, Ин-т истории новейшего времени (Франция), Центр по изучению России (Франция), Рос. гос. архив экономики, Ин-т по экономической истории (Швеция) ; под ред. А. Береловича, В. Данилова. Москва : Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 2005. 840 с.

Спецпереселенці. З історії розвитку бавовництва на Херсонщині у 30–40 роки ХХ століття : збірник документів. Херсон : Державний архів Херсонської області, 2019. 86 с.

Сталин и Каганович. Переписка. 1931–1936 гг. Москва : РОССПЭН, 2001. 798 с. : ил.

Трагедия советской деревни. Коллективизация и раскулачивание. 1927–1939. Документы и материалы : в 5 т. / РАН, Ин-т рос. истории, Федер. архив. служба России, Рос. гос. архив соц.-полит. истории, Гос. архив Российской Федерации, Рос. гос. архив экономики, Рос. гос. воен. архив, Центр. архив Федер. службы безопасности России, Моск. школа соц. и экон. наук, Бостон колледж (США), Ун-т Торонто (Канада), Ун-т Мельбурна (Австралия), Бирмингемский ун-т (Великобритания), Сеульский гос. ун-т (Республика Корея) ; под ред. В. Данилова, Р. Маннинг, Л. Виолы. Москва : Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 1999–2006.

Оріхівська справа, 1932 : документи та матеріали / упоряд. В. Г. Ткаченко. Київ : [б. в.], 2011. 312 с.

Херсонщина. Голодомор. 1932–1933 : зб. документів / ред. кол.: В. Ф. Боровик (гол.), Л. В. Виноградова, О. О. Марущак ; авт. кол.: В. О. Баранюк, Л. В. Виноградова, Д. Л. Ганченко, Т. Ю. Іващенко, Ю. О. Коник, В. М. Крючковська, Н. М. Кузовова, О. О. Марущак (кер. авт. кол.), Г. Б. Проценко, О. І. Стукалова, О. І. Шинкаренко ; відп. ред. О. О. Марущак. Херсон : ВАГ ХМД, 2008. 320 с.

Holodomor. The Great Famine in Ukraine 1932–1933. Collective ed., Warsaw-Kiev. 2009. 648 p.

ЦК ВКП(б) и национальный вопрос. Кн. 2. 1933–1945. Москва : РОССПЭН, 2009. 1095 с.

Довідкова література

Административно-территориальное деление Союза ССР. На 15 июля 1934 года. Москва : Издательство «Власть Советов» при Президиуме ВЦИК, 1934. 350 с.

Адміністративно-територіальний поділ УСРР. За станом на 1 грудня 1933 року. Харків : Вид-во ВУЦВК «Радянське будівництво і право», 1933. 176 с.

Выборы в советы и состав органов власти в СССР в 1931 г. : сельсоветы, горсоветы, съезды, исполкомы, республиканские съезды, ЦИКи, Всесоюзный съезд, Союзный совет, Совет национальностей: подготовка к перевыборам и отчетно-предвыборная кампания: избиратели: численность, пол, социальное положение, активность: избранные: пол,

социальное положение, партийность, возраст, грамотность, национальность / Центр. избир. комис. Президиума ЦИК СССР. [Москва] : Власть Советов, 1931. 36, [2], 51, [1] с. : табл.

Голодомор в Україні 1932–1933 : бібліографічний покажчик / Одес. держ. наук. б-ка ім. О. М. Горького, Ін-т історії України НАН України, Фондація українознав. студій Австралії ; упоряд.: Л. М. Бур'ян, І. Е. Рікун ; редкол.: С. В. Кульчицький (відп. ред.), О. Ф. Ботушанська, В. Мотика ; пер. на англ. В. Мотика. Одеса ; Львів : Вид-во М. П. Коць, 2001. 654 с. Предм. покажч.: С. 566–572. Імен. покажч.: С. 574–613. Геогр. покажч.: С. 614–624. Херсонська обл. С. 470–474.

Голодомор в Україні 1932–1933 рр. : бібліографічний покажчик. Вип. 2 / ред. кол.: С. В. Кульчицький (наук. ред.), О. Ф. Ботушанська (відп. ред.), В. Мотика ; упоряд.: Л. М. Бур'ян, І. Е. Рікун ; Одеська державна наукова бібліотека імені М. Горького, Інститут історії України НАН України. Одеса : Вид-во Студія «Негоціант», 2008. 576 с.

Голодомор в Україні 1932–1933 рр. : бібліографічний покажчик / упоряд.: Л. М. Бур'ян, І. Е. Рікун ; редкол.: С. В. Кульчицький (наук. ред.), О. Ф. Ботушанська (відп. ред.), В. Мотика ; ред. І. С. Шелестович. Вип. 3. 2014. 685 с.

Голодомори в Україні у ХХ ст.: Список фондів Державного архіву Одеської області / уклад. О. О. Солончук. Одеса, 2013. 13 с.

Державний архів Херсонської області : путівник / ред. кол. тому: Г. Боряк (гол.), Л. Виноградова, А. Карпова, О. Марущак ; відп. ред. А. Карпова ; авт.-упоряд.: В. Баранюк, В. Боровик, Л. Виноградова, А. Карпова, Ю. Коник, О. Марущак, Л. Митницька, А. Назарова, З. Орлова, О. Стукалова, О. Шинкаренко ; Державний комітет архівів України; Державний архів Херсонської області. Київ, 2003. 734 с.

Матеріали до опису округ УСРР. Статистичні характеристики. Мелітопольська округа / Центральне статистичне управління УСРР. Харків, 1926. 60 с.

Національний реєстр втрачених та переміщених архівних фондів: Архівні фонди України втрачені в період Другої світової війни. Книга 1 / авт.-уклад.: Л. Г. Баланюк та ін. ; ред. кол. сер. «Архівні зібрання України»: Г. В. Боряк та ін. ; ред. кол. тому: Г. В. Боряк, І. Б. Матяш, К. Є. Новохатський, Г. В. Папакін ; упоряд.: К. І. Климова (кер. проекту), Н. П. Московченко, Н. П. Павловська. Київ, 2007.

Немцы России: населенные пункты и места поселения: энциклопедический словарь / сост. В. Ф. Дизендорф. Москва : ЭРН, 2006. 472 с.

Немцы Херсонщины: аннот. перечень дел Гос. архива Херсон. области (1919–1930) / ГАХО, Ин-т культуры и истории немцев Северо-Восточной Европы ; сост.: А. В. Карпова, А. Айсфельд, Л. В. Виноградова. Одесса : Астропринт, 2002. 168 с.

Нові адміністративні райони УСРР. Статистичний довідник / Державна плянова комісія УСРР, Економічно-статистичний сектор. Харків : Держвидав «Господарство України», 1930. 322 с.

Первая Всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г. / под ред. Н. А. Тройницкого. [Санкт-Петербург] : Издание Центрального статистического комитета Министерства внутренних дел, 1899–1905. Кн. 41 : Таврическая губерния, 1904. [6], XXVI, 310 с.

Райони УСРР. Т. 1 : Статистичний довідник / за ред. О. М. Асаткіна. Київ : Вид-во «Народне господарство та облік», 1936. 1245 с.

Сельское хозяйство СССР в цифрах. 1925–1928. Сборник статистических сведений к XVI Всесоюзной партконференции. Москва : ЦСУ СССР, 1929. (Табл. 2. Население)

Сельское хозяйство СССР. Ежегодник. 1935. Москва, 1936.

Список залюднених місць Херсонської округи на 1 січня 1928 року / Херсонське округове статистичне бюро. Херсон, 1929. 76 с.

Численность населения СССР на 17 января 1939 г.: по районам, районным центрам, городам, рабочим поселкам и крупным сельским населенным пунктам. Москва : Госпланиздат, 1941. 266 с.

Газети

«На вічну пам'ять дочкам та синам Каховщини, померлим від голоду» : [в м. Каховці встановлено пам'ятний знак. *Каховська зоря*. 2008. 27 листоп. № 95/96. С. 1.

Батурин О. «Эта трагедия должна нас объединить» : [об открытии памятного знака жертвам Голодомора в г. Каховке]. *Новый день*. 2008. 4 груд. № 49. С. 6.

Брагінець З. Гірка печаль Голодомору: [про відкр. пам'ятного хреста жертвам трагедії в с. Українському Іванів. р-ну]. *Нове життя*. 2008. 26 лип. № 30. С. 4.

В Іванівці встановили хрест жертвам Голодомору: [Чаплин. р-н]. *Радянська Таврія*. 2008. 17 жовт. № 42. С. 7.

В селі Новосемінівка відкрито пам'ятний знак жертвам Голодомору: [Іванів. р-н]. *Нове життя*. 2008. 4 жовт. № 40. С. 3.

- Соціалістична перемога*. 1932. 18 бер. № 22. С. 1.
- Гейко С. «Партія – наш рулевою» : [про «діяльність» комуністів у 1932–1933 рр. на Бериславщині]. *Наддніпряньська правда*. 2007. 19 жовт. № 73. С. 7.
- Єрмишко Г. Гори, священна пам'яті лампадо! : [про відкр. пам'ятного знака жертвам Голодомору 1932–1933 рр. в смт Каланчаку]. *Слава праці*. 2008. 29 серп. № 34. С. 3.
- Єфремов О. Відроджена пам'ять про Голодомор : [в смт Архангельському Високопіл. р-ну відкрито пам'ятний знак]. *Високе поле*. 2008. 31 жовт. № 44. С. 7.
- Єфремов О. Щоб пам'ять про Голодомор жила : [в с. Добрянці Високопіл. р-ну встановлено пам'ятний знак]. *Високе поле*. 2008. 28 листоп. № 48. С. 1.
- Забуттю не підлягає : [список померлих під час Голодомору 1932–1933 рр. у Геніч. р-ні]. *Приазовська правда*. 2008. 7 лют. № 6. С. 7.
- Захара С. «Прости нас, пам'яте, прости...» : [про відкр. пам'ятника у с. Новософіївці Голоприст. р-ну]. *Голопристанський вісник*. 2008. 5 груд. № 123/124/125. С. 3.
- Знати і пам'ятати : [про відкр. пам'ятного знака жертвам Голодомору у с. Володимиро-Іллінці Новотр. р-ну]. *Трудова слава*. 2008. 9 лип. № 55. С. 2.
- Качуринська О. Вшанували пам'ять : [про відкр. пам'ятного знака в с. Магдалинівці Чаплин. р-ну]. *Радянська Таврія*. 2008. 21 листоп. № 47. С. 6.
- Матвієва О. Жертвам Голодомору 1932–1933 років від нововоронцовців : [в селищі встановлено пам'ятний знак]. *Вісті*. 2008. 1 серп. № 31. С. 5.
- Незбай А. Прийдешнім вікам і нащадкам : [про відкр. пам'ятного знака жертвам Голодоморів 1932–1933, 1946–1947 рр. та політ. репресій в с. Федорівці Білозер. р-ну]. *Придніпровська зірка*. 2008. 11 квіт. № 15. С. 1.
- Пархоменко Р. Пам'ятний знак : [жертвам Голодомору 1932–1933 рр. встановлено в с. Одрадівці Новотр. р-ну]. *Трудова слава*. 2008. 5 листоп. № 89. С. 2.
- Пасічник О. Матеріали держархіву області з історії Голодомору 1932–1933 років на Херсонщині. *Методична скринька* : додаток до газети «Джерела». 2007. 15 листоп. № 21. С. 1–8.

- Покарати куркульську зграю. *Наддніпряньська правда*. 1932. 20 серп. С. 1.
- Правда*. 1933. 15 березня. № 73. С. 3.
- Правда*. 1932. 16 лютого. № 46. С. 2.
- Правда*. 1933. 17 березня. № 75.
- Правда*. 1933. 3 жовтня. № 273. С. 1.
- Правда*. 1929. 29 грудня. № 309.
- Растет доход колхозников Советской Украины. *Правда*. 1933. 3 листопада. № 304. С. 3.
- Соціалістична перемога*. 1992. 21 лютого. № 14.
- Саковська Т. Вшанування пам'яті загиблих : [відкрито пам'ятний знак в с. Подо-Калинівці Цюрупин. р-ну]. *Вісник Олешія*. 2008. 21 листоп. № 93. С. 2.
- Сошнікова І. Встановлено пам'ятний знак : [жертвам Голодомору в с. Заозерному Кахов. р-ну]. *Каховська зоря*. 2008. 27 листоп. № 95/96. С. 2.
- Тимков О. Жертвам Голодомору [1932–1933 років] – вічна пам'ять... : [про пам'ятні хрести в Нововоронцов. р-ні]. *Вісті*. 2008. 11 квіт. № 15. С. 3.
- Эррио об СССР. *Правда*. 1933. 02 листопада. № 303. С. 2.

Краєзнавча література

- «А так хотілося хліба...». Голод 1932–1933 років у Горностаївському районі : публіц.-док. нарис / Горностаїв. райдержадмін., райрада ; упоряд. Ольга Гарафонова ; редгрупа: Г. Жалівцева [та ін.]. Нова Каховка : Міськ. друк., 2008. 122 с. : фот., табл.
- Великий перелом: колективізація та Голодомор на Сірогозщині : [збірка] / Нижньосірогозька райдержадмін., райрада ; упоряд. Ю. В. Безух. Мелітополь : Люкс, 2008. 252 с.
- Вишковський І. В. Книга Пам'яті. Голодомор 1932–1933 рр. на Цюрупинщині / ред. Л. М. Назаренко. Цюрупинськ : Тімекс, 2008. 288 с., [8] арк. фот. Бібліогр.: С. 286–287.
- Гірка печаль Голодомору. Книга Пам'яті Іванівського району Херсонської області / Іванів. райдержадмін.; редрада: Д. О. Романенко (гол.) [та ін.]. Мелітополь : Верескун В. М. : Люкс, [2008]. 190 с. : фот., [2] арк. кольор. фот. Бібліогр. в кінці ст.

Голодомор – це не міф. Книга Пам'яті Верхньорогачицького району Херсонської області. Голодомор 1932–1933 років. Херсон : ХМД, 2008. 204 с. : іл.

Голодомор (1932–1933). Генічеський район, Херсонська область : док., свідчення, список загиблих, вірші / Геніч. райдержадмін. ; редкол.: Г. В. Яринич (гол.) [та ін.] ; ред.-упоряд. О. В. Прихненко. Мелітополь : ММД, 2008. 280 с. : іл. Текст укр., рос. Бібліогр.: С. 277.

Голодомор 1932–1933 років на Великоолександрівщині / ред. А. В. Иванченко. Нова Каховка : ПИЕЛ, 2008. 280 с.

Голодомор 1932–1933 років на Херсонщині: 75 років пам'яті жертв Голодомору в Україні : навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. / М. П. Пихтін [та ін.] ; МВС України, Харк. нац. ун-т внутр. справ, Херсон. юрид. ін-т. Херсон : ХЮІ ХНУВС, 2008. 88 с. Бібліогр.: С. 42–48.

Голодомор 1932–1933 рр. на Великолепетичині очима дітей / упоряд., ред. М. М. Марченко. Велика Лепетиха : Самвидав ІПК, 2008. 442 с. : іл.

Голодомор 1932–1933 рр. на території Скадовського району : (до 75-річчя Голодомору 1932–1933 рр. на Україні) : [збірник] / Скадов. райдержадмін., відділ з питань внутр. політики, відділ культури і туризму, відділ освіти ; упоряд., ред., вступ. ст. Олександра Бухтія ; передм. С. Кульчицького [та ін.]. Скадовськ : АС, 2008. 128 с.

Затамований біль. Книга пам'яті. Голодомор на Бериславщині (1932–1933 років) / Берислав. райдержадмін., райрада ; упоряд. О. Б. Дідик. Берислав ; Херсон ; Київ : Айлант, 2008. 200 с. Геогр. покажч.: С. 171–176. Імен. покажч.: С. 177–186. Бібліогр.: С. 187–188.

Книга пам'яті Білозерського району Херсонської області. Голодомор 1932–1933 років : (спогади, док., дослідж.): світлій пам'яті земляків-білозерців, які загинули під час Голодомору 1932–1933 років, присвячується / редкол. : В. М. Романов [та ін.]. Херсон : ХМД, 2008. 504 с. : іл., фот. На обкл. також: До 75-х роковин Голодомору 1932–1933 років в Україні; Несе свій хрест мовчазно Україна.

Книга пам'яті. Голодомор 1932–1933 років. Нововоронцовський район. Херсонська область / редкол.: М. І. Мельник (гол.) [та ін.]. Херсон : ХМД, 2008. 143 с.

Книга пам'яті. Голодомор 1932–1933 рр. на Високопільщині. Високопільський район / Високопіль. райдержадмін. ; редкол.: Н. О. Урбанська [та ін.]. Херсон : ХМД, 2008. 258 с.

Книга пам'яті: Голодомор 1932–1933 років у Голопристанському районі / Голоприст. райдержадмін., Херсон. обл. об-ня Всеукр. т-ва «Просвіта» ім. Т. Шевченка, осередок Всеукр. молодіж. громад. орг.

«Молода Просвіта» ; редкол.: Т. П. Роман (гол. ред.) [та ін.]. Київ ; Херсон ; Гола Пристань : Просвіта, 2008. 147 с.

Книга пам'яті: Голодомор 1932–1933 років у Херсонській області / Херсон. обл. об-ня Всеукр. т-ва «Просвіта» ім. Т. Шевченка, Херсон. обл. осередок Всеукр. молодіж. громад. орг. «Молода Просвіта» ; редкол.: О. В. Олексюк (гол. ред., упоряд.) [та ін.]. Київ ; Херсон : Просвіта, 2009. Т. 1. 2009. 351 с. : фот., портр., табл.

Книга пам'яті: Голодомор 1932–1933 років у Чаплинському районі / Чаплин. райдержадмін., Херсон. обл. об-ня Всеукр. т-ва «Просвіта» ім. Т. Шевченка, обл. осередок Всеукр. молодіж. громад. орг. «Молода Просвіта» ; редкол.: А. М. Немченко (гол.) [та ін.]. Київ ; Херсон ; Чаплинка : Просвіта, 2008. 223 с. : фот., факс.

Марченко М. М. Голодомор 1932–1933 рр. в Україні та на Великолепетичині: причини і наслідки. Т. 1 : Хліб на крові / ред., худож. оформ. авт. Велика Лепетиха : Самвидав ІПК, 2008. 746 с.

Марченко М. М. Книга-меморіал Великолепетиського району Херсонської області «Голодомори 1921–1923, 1932–1933, 1946–1947 на Великолепетичині» словами очевидців та мовою документів. Херсон : ТДС, 2007. 450 с. (Бібліотечка краєзнавця).

Нариси з історії Бериславщини. Вип. 10 : Голодомор 1932–1933 років на Бериславщині / упоряд. С. О. Гейко ; ред. О. В. Олексюк. Київ ; Херсон ; Берислав : Просвіта, 2008. 108 с.

Неоголошена війна проти свого народу: 75 років пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 рр. на Херсонщині : наук.-допом. бібліогр. покажч. / Обл. універс. наук. б-ка ім. Олеся Гончара ; уклад. Г. П. Мокрицька ; відп. ред. Л. І. Зелена. Херсон : ОУНБ ім. Олеся Гончара, 2008. 54 с. : іл. Імен. покажч.: С. 45–48. Геогр. покажч.: С. 48–52.

Пам'ятати довіку : зб. поезій та спогадів про часи Голодомору 1932–1933 рр. жителів с. Князе-Григорівка Великолепет. р-ну Херсон. обл. / Зразк. літ. студія «На крилах творчості» ; ред. Н. І. Мігяєва. Херсон : [Штрих+], 2008. 64 с. : іл., портр.

Піддубняк В. Г. Жниво Молоха: голод 1932–1933 рр. на Херсонщині: документи, спогади, факти, творчість / ред. Я. Бурачек. Херсон : ХМД, 2006. 172 с., [16] с. іл. Бібліогр.: С. 168–169.

Там, де спочивають святі. 1932–1933 роки. Книга пам'яті. Новотроїцький район / Новотроїцька райдержадмін., Центр. держ. архів громад. об-нь України, Держ. архів Херсон. обл. ; упоряд. О. А. Смірних. Новотроїцьке : Район. друк., 2008. 208 с.

Троян Г. М. Голодомор-33: спогади очевидця про Голодомор 1932–1933 років у с. Нововоскресенське Нововоронцов. р-ну Херсон. обл. / ред. Н. В. Гусинська; мал. та мапи авт. Херсон : Наддніпряночка, 2008. 204 с. : портр., іл.

Електронні джерела

80 stories marking the 80th anniversary. URL: http://sharethestory.ca/the_project.html

Бібліотека української поезії «ПОЕТИКА». URL: <http://poetyka.uazone.net/chernv00.html>

Голодомор в Україні: Одеська область (1921–1923, 1932–1933, 1946–1947 рр.) Спогади, документи, дослідження. URL: <https://old-archives.gov.ua/Sections/Famine/Publicat/Fam-Odesa-1932-33.php#nom-60>

Державний архів Одеської області. URL: <http://archive.odessa.gov.ua/pres-centr/archiv-novin/hronika-2010/>

Державний архів Херсонської області. Реєстр фондів меморіального характеру: Голодомор 1932–1933 рр. URL: https://old.archives.gov.ua/Archives/Reestr/R_Organuyvlady.pdf

Закон України «Про Голодомор 1932–1933 років в Україні». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/376-16>

Єдиний реєстр жертв Голодомору. URL: <https://holodomormuseum.org.ua/iedynuj-reiestr-zhertv-holodomoru/>

Інститут історії НАН України. URL: <http://history.org.ua/>

Кульчицький С. В. Розкуркулення політика. URL: http://www.history.org.ua/?termin=rozkurkulennja_polityka

Maniak Collection. URL: <https://holodomor.ca/hrec-special-collections/>

Меморіал. Сталинские расстрельные списки. URL: <http://stalin.memo.ru/names/p196.htm>

Oseredok Project. URL: <https://holodomor.ca/resource/oseredok-project/>

The Great Famine Project of The Ukrainian Research Institute at Harvard University. URL: <http://gis.huri.harvard.edu/historical-atlas/the-great-famine.html>

Holodomor Survivors tell their Stories. URL: <http://www.holodomorsurvivors.ca/Video>

«Чи можна вважати Голодомор геноцидом?»: transcript of the webinar of the German-Ukrainian Commission of Historians, September 24, 2020, 18:00–19:30. URL: <https://www.holodomorstudies.com/petition/3/>

Наукові публікації

Abrams L. Oral History Theory (2nd ed.). Routledge. 2016. 240 p. URL: <https://doi.org/10.4324/9781315640761>

Авдальян М. М. Херсонский экономический административный район : Географический очерк. Херсон : Херсонское книжно-газетное издательство, 1960. 130 с.

Andriewsky O. Towards a Decentred History: The Study of the Holodomor and Ukrainian Historiography. *East/West: Journal of Ukrainian Studies*. Vol. II, no. 1 (2015). P. 42, 18–52.

Ассман А. Простори спогаду. Форми та трансформації культурної пам'яті / пер. з нім. К. Дмитренко, Л. Доронічева, О. Юдін. Київ, 2012. 440 с.

Jonny Geber (2019). Suffering the Great Hunger: Scurvy and Tuberculosis as Reflected in Skeletons of Victims of the Great Irish Famine (1845–1852). *Handbook of Famine, Starvation, and Nutrient Deprivation*. P. 1–19. DOI: <https://doi.org/10.1007/978-3-319-40007-5>

Mace James E. The Man-Made Famine of 1933 in the Soviet Ukraine: What Happened and Why? Toward the Understanding and Prevention of Genocide. *Proceedings of the International Conference on the Holocaust and Genocide* / ed. Israel E. Charny. Westview Press/Boulder and London, 1984. P. 67–83.

Mokyr J., Ó Gráda C. (2002). What do people die of during famines: the great Irish famine in comparative perspective. *Eur. Rev. Econ. Hist.* 6. P. 339–363.

Айсфельд А., Мартиненко В. Етнічні німці України під час Другої світової війни і в повоєнні роки. Україна в Другій світовій війні: погляд з ХХІ ст.: Історичні нариси: у 2 кн. Київ : Наукова думка, 2011. Кн. 1. С. 595–643.

Бажан О. «Ми всіх ворогів народу змемо з лица землі, щоб не бруднили наш Радянський Союз...». Великий терор на Київщині в 1937–1938 рр.: механізм, діапазон, специфіка. З *архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ*. 2017. № 1 (47). С. 5–87.

Бахтін А. М. Колективізація сільського господарства і голод на території Півдня України (1929–1933 роки) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : 07.00.01 ; Національний ун-т «Києво-Могилянська академія». Київ, 2006. С. 7 (20 с.).

Бродель Ф. Матеріальна цивілізація, економіка і капіталізм. XV–XVIII ст. Т. 1 : Структура повсякденності: можливе і неможливе / пер. Григорій Філіпчук. Київ : Основи, 1995.

Васильєв В. Ю. Селянський опір колективізації в Україні (1930-ті рр.). *Історія України: маловідомі імена, події, факти*. Київ : Ін-т історії НАН України, 2005. № 31.

Верменич Я. Локальні рівні сучасного історичного пізнання: спроба типологізації. *Регіональна історія України* : зб. наук. ст. Київ : Інститут історії України НАН України, 2009. Вип. 3. С. 9–40.

Веселова О. Усна історія як джерело у вивченні геноциду українського народу голодом 1932–1933 років. *Краєзнавство*. 2009. № 3–4. С. 269–281.

Веселова О. Свідчення очевидців Голодомору 1932–1933 рр. в Україні як джерело дослідження його причин та наслідків. *Проблеми історії України: факти, судження, пошуки* : міжвідомчий збірник наукових праць. 2010. № 19. С. 82–98.

Ганжа О. Опір селянства політиці суцільної колективізації в Україні. URL: <http://history.org.ua/JournALL/pro/5/9.pdf>

Гриневиц Л. «...Прийняли скорочення постачання другорядних споживачів...»: Хлібозаготівельні кампанії і голод 1928–1929 рр. в Україні. *Проблеми історії України: факти, судження, пошуки* : міжвід. зб. наук. пр. 2003. Вип. 10. С. 208–234.

Гриневиц Л. Голод 1928–1929 рр. у радянській Україні : монографія. Київ : Інститут історії України НАН України, 2013. 435 с.

Гуржій О., Реєнт О., Шапошнікова Н. Нариси з історії розвитку виробничих відносин і торгівлі в Україні (друга половина XVII – початок XX ст.). Київ : Інститут історії України НАН України, 2018. 365 с.

Енциклопедія Голодомору 1932–1933 років в Україні / вст. сл. Євгена Нищука ; передм., авт. текст Василя Марочка. Дрогобич : Коло, 2018. 576 с.

Ешплблм Е. Червоний голод. Війна Сталіна проти України / пер. з англ.: Дарія Маттінгілі та Оксана Кисіль. Київ : Наш формат, 2018. 440 с.

Жиромская В. Б., Киселев И. Н., Поляков Ю. А. Полвека под грифом «секретно»: Всесоюзная перепись населения 1937 года. Москва : Наука, 1996. 152 с.

Верменич Я., Андросчук О. Зміни адміністративно-територіального устрою України ХХ–ХХІ ст. : [монографія]. Київ : [Ін-т історії України НАН України], 2014. 181 с.

Іваньков І. Німецькі колонії Півдня України та голод 1932–1933 років (за матеріалами Міністерства східних окупованих територій гітлерівської Німеччини). *Етнічна історія народів Європи*. 2004. Вип. 16. С. 60–66.

Конквест Р. Жнива скорботи. Радянська колективізація і Голодомор. Київ : Вид-во «Либідь», 1993.

Котлярчук А. «В кузнице Сталина»: шведские колонисты Украины в тоталитарных экспериментах XX века». Москва : Росмен, 2012. 222 с. : іл.

Кузовова Н. Подорожні записки М. Куліша як джерело з історії голоду 1921–1923 рр. *Матеріали Міжнародної конференції «Штучні голоди в Україні ХХ століття»* (Київ, 16 травня 2018 р.). Київ – Дрогобич : Видавництво «Коло», 2018. С. 178–181.

Кузовова Н. М. Документи з історії українських переселенців із Польщі у фонді Херсонського обласного комітету КП (б) У (1944–1947). *Архіви України*. 2002. № 4 (257). С. 219–226.

Кузовова Н. М. Єврейська община Херсонщини в 1944–1960 рр. (за документами фондів партійного архіву Херсонського обкому КП (б) У–КПУ). *Вісник Академії праці і соціальних відносин Федерації профспілок України*. 2004. Вип. 2. С. 111–115.

Кузовова Н. М. Пам'яті Михайла Андрійовича Ємельянова, архівіста, краєзнавця, колекціонера, бібліофіла, мецената, почесного громадянина Херсона (1923–2014). *Scriptorium nostrum*. 2015. № 3. С. 171–181.

Kuzovova Natalia. Childhood during the Holodomor 1932–1933 in Ukraine (in the South of Ukraine). *Journal of Family History*. May, 2021. DOI: 10.1177/03631990211020339

Кульчицький С. В. Голодомор 1932–1933 рр.: механізми сталінського терору. *Український історичний журнал*. 2007. № 4. С. 4–26.

Кульчицький С. Український Голодомор в контексті політики Кремля початку 1930-х рр. Київ : НАН України, Інститут історії України, 2014. 208 с.

Кульчицький С. В. Ціна «великого перелому». Київ : Україна, 1991. 432 с.

Кульчицький С. В. Сталінський «сокрушительный удар». 1932–1933. Київ : Темпора, 2013. 316 с.

Левченко Л. Збір, приймання на державне зберігання та організація використання свідчень жертв і очевидців Голодомору 1932–1933 рр. в Україні. *Архіви України*. 2008. № 5–6. С. 16–21.

Лемкін Р. Радянський геноцид в Україні (стаття 28 мовами) / ред. Р. Сербин ; упоряд. О. Стасюк. Київ : Майстерня книги, 2009. 208 с.

Лехан Л. Б. Голодомор 1932–33 років очима дитини-свідка: історико-психологічний аспект. *Південь України: етноісторичний*,

мовний, культурний та релігійний виміри : зб. наук. пр. Вип. 6 / відп. ред. М. І. Михайлуца. Херсон : ФОР Грін Д. С., 2017. С. 216–221.

Марквас К. Ф. Досвід боротьби з туберкульозом на Півдні України у міжвоєнний період (за матеріалами Херсонщини). *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. 2018. Вип. 50. С. 293–297.

Маркова С. Соціальні наслідки сталінської індустріалізації для українського села: тенденції й характер сучасних наукових дискусій та оцінок. *З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ*. 2012. Вип. 2. С. 350–372.

Марочко В. Німецькі дипломати і Голодомор 1932–1933 рр. в Україні. *Київські історичні студії*. 2015. № 1. С. 62–66.

Нариси історії Миколаївської обласної партійної організації. Одеса : Маяк, 1969. 396 с.

Нариси історії Одеської обласної партійної організації. Одеса : Маяк, 1979. 372 с.

Нариси історії Херсонської обласної партійної організації. Сімферополь : Таврія, 1970. 360 с.

Нолл В. Трансформація громадянського суспільства: усна історія української селянської культури 1920–30 років. Київ : Родовід, 1999. 560 с.

Сербин Р. Осмислення Голодомору у світлі конвенції ООН про геноцид. *Архіви України*. 2008. № 3–4. С. 53–62.

Сергійчук В. Голодомор 1932–1933 років як геноцид українства. Вид. 4-ге, допов. Вишгород : ПП Сергійчук М. І., 2016. 320 с.

Сергійчук Володимир. Як нас морили голодом. Вид. 2-ге, допов. Київ : Українська Видавнича Спілка, 2003. 252 с.

Томпсон П. Голос прошлого: устная история / пер. с англ. : М. Л. Коробочкин, Е. М. Криштов, Г. П. Буляблин ; ред. Е. И. Солдаткина. Москва : Весь Мир, 2003. 368 с.

Хальбвакс М. Коллективная и историческая память. *Неприкосновенный запас*. 2005. № 40–41 (2–3). С. 8–27.

Hencke A. Erinnerungen als Deutscher Konsul in Kiew in der Jahren 1933–1936; mit einer Vorbemerkung von Georg Stadtmüller. München, 1979. 72 S.

Херсонщина: від найдавніших часів до сьогодення : навч.-метод. посібник / Л. О. Цибуленко та ін. Херсон : Вид-во ПП Вишемирський В. С., 2017.

Хоптяр Ю. Судочинство і селянство в 1929–1933 роках. URL: <http://dspace.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/12179/12-Khoptiar.pdf?sequence=1>

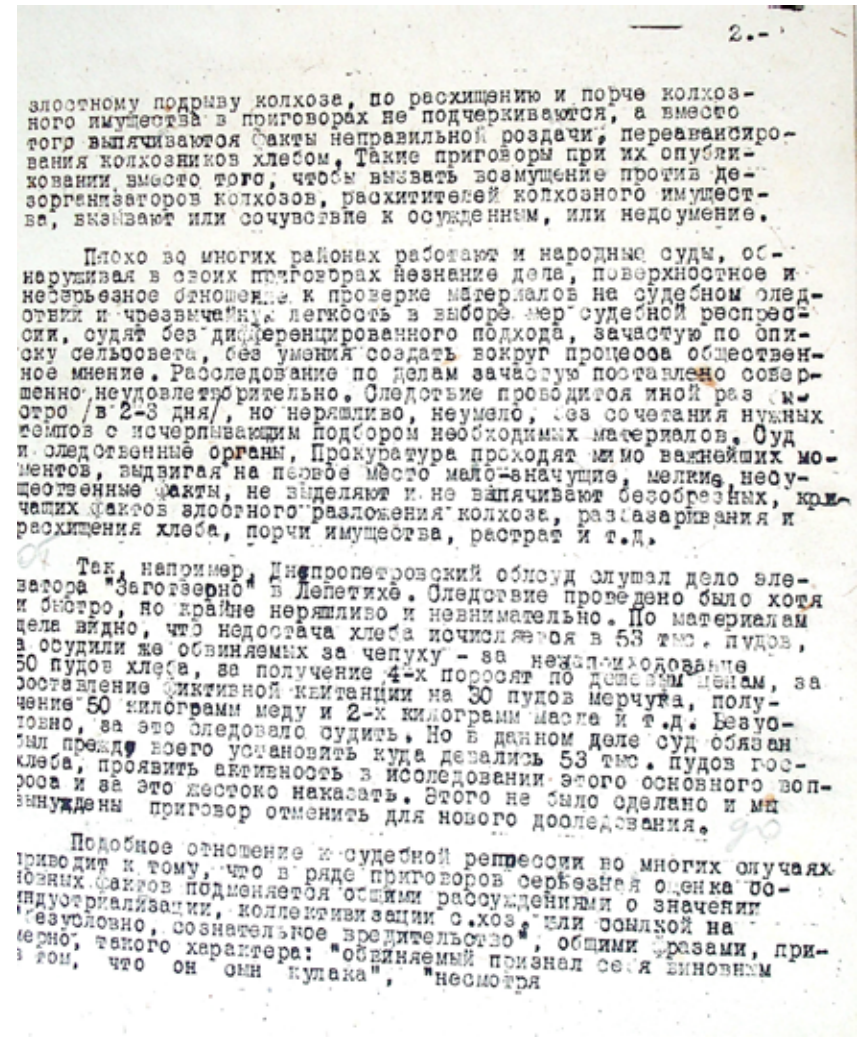
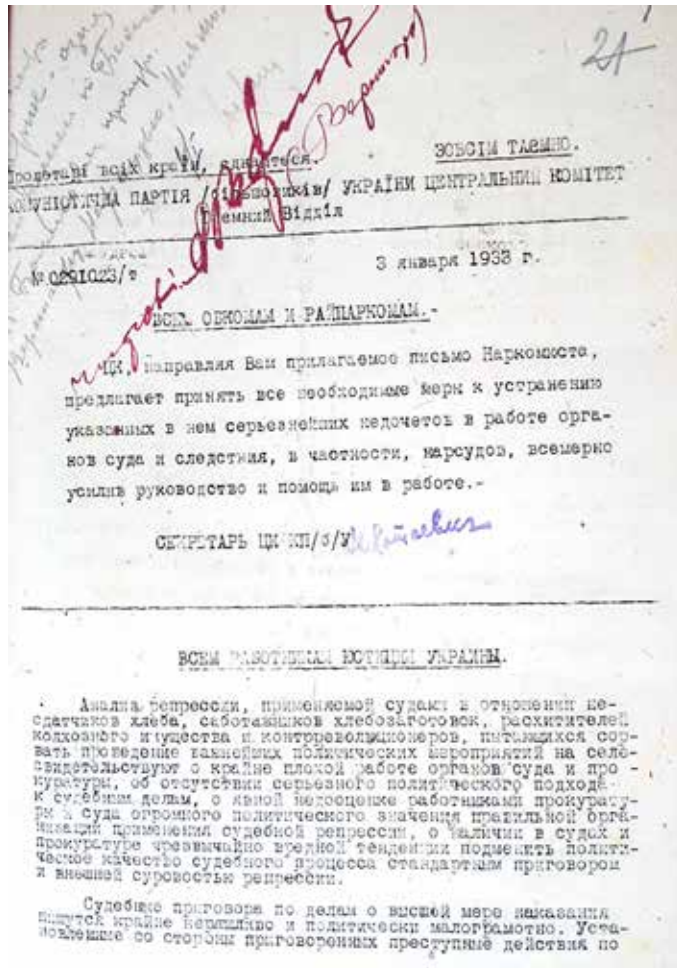
Цибуленко Г. В. Херсонщина в умовах геополітичних трансформацій ХХ ст. *Херсонщина: від найдавніших часів до сьогодення Херсонщина*. Херсон : Вид-во ПП Вишемирський В. С., 2017. С. 328–331.

Шитюк М. М., Бахтін А. М. Південна Україна: колективізація і голод 1929–1933 років. Миколаїв : Аскел, 2007. 512 с.

Додаток А

Із листа ЦК КП(б)У до обкомів і райпарткомів про роботу народних судів, недостатнє обґрунтування для висвітлення серед громадськості репресій судів до тих, хто не здає хліб, саботажників хлібозаготівель, розкрадачів колгоспного майна та контрреволюціонерів, випадки засудження до розстрілу 17-річних, вагітних, без доказів, за самогоноваріння та зрізання колосків

03 січня 1933 р.

на молодой возраст, осуществление в социальном отношении отца до революции безусловно отразилось на его работе в колхозе". / Обвиняемому тогда было 11 лет / и т.д.

Дальнейшее опубликование подобных приговоров дискредитирует политику партии, такая судебная практика может создать впечатление, что за отсутствием действительных врагов и для создания видимость нестачающегося противления классовых врагов, подбираются первые попавшие объекты для показательного судебного процесса и суровых приговоров.

НКВД в последнем своем письме о расстрелах привел целый ряд фактов полного забвения судами и прокуратурой необходимых и элементарнейших требований процесса. Только этим можно объяснить приговоры к расстрелу 17-ти летних, беременных, продажа суда, без каких бы то ни было улики, приговорение к высшей мере наказания за кражу 17 кг гр. ячменя и 3 пудов яблок / Черниговская область, дело Бутыло /, при чем яблоки и ячмень были задержаны 20-го августа, а приговор был вынесен 10-го декабря.

Киевский Облсуд 17-го ноября приговаривает к расстрелу 60-ти летних Черномор, у которой 6-го сентября находят 3 пуда пшеницы, 6 фунтов ячменя, 25 фунтов овса.

Некритическое право, присудить людей к расстрелу, которое предоставлено судам в данном случае использовано легкомысленно, без учета того, какой политический резонанс имеет отмена или изменение приговора центром, и без учета того, какое впечатление неправильный судебный приговор произведет на общественность, которая знает о репрессии и внимательно прислушивается к приговорам судов.

Одесский Облсуд 4-го декабря приговорил 55-ти летнего Майбород, у которого в хате нашли 2½ пуда порезанного собственного сахарного бураяка, 3 бутылки и 1 графин самогонки, сапожный аппарат и закуску на бураяка - к расстрелу. Подводить под контроль революционное действие сапогоноварения можно только при абсолютном непонимании того, что требует на сегодняшний день партия от органов юстиции.

Харьковский Облсуд приговорил к расстрелу Занулу, задержанного 23-го августа во время кражи снопов с колхозного поля. Приговор вынесен 5-го декабря. 25-го декабря тот же Харьковский Облсуд приговорил к расстрелу Суйруча за обнаружение у него 25-ти фунтов колосков.

Винницкий Облсуд присудил к расстрелу Кузьменко, у которого обнаружено 3 обмолоченных и один не обмолоченный сноп пшеницы. Тот же суд присудил к расстрелу Яткевича за то, что он якобы явился основной причиной погачи 42 колхозниками заявления о выходе из колхоза.

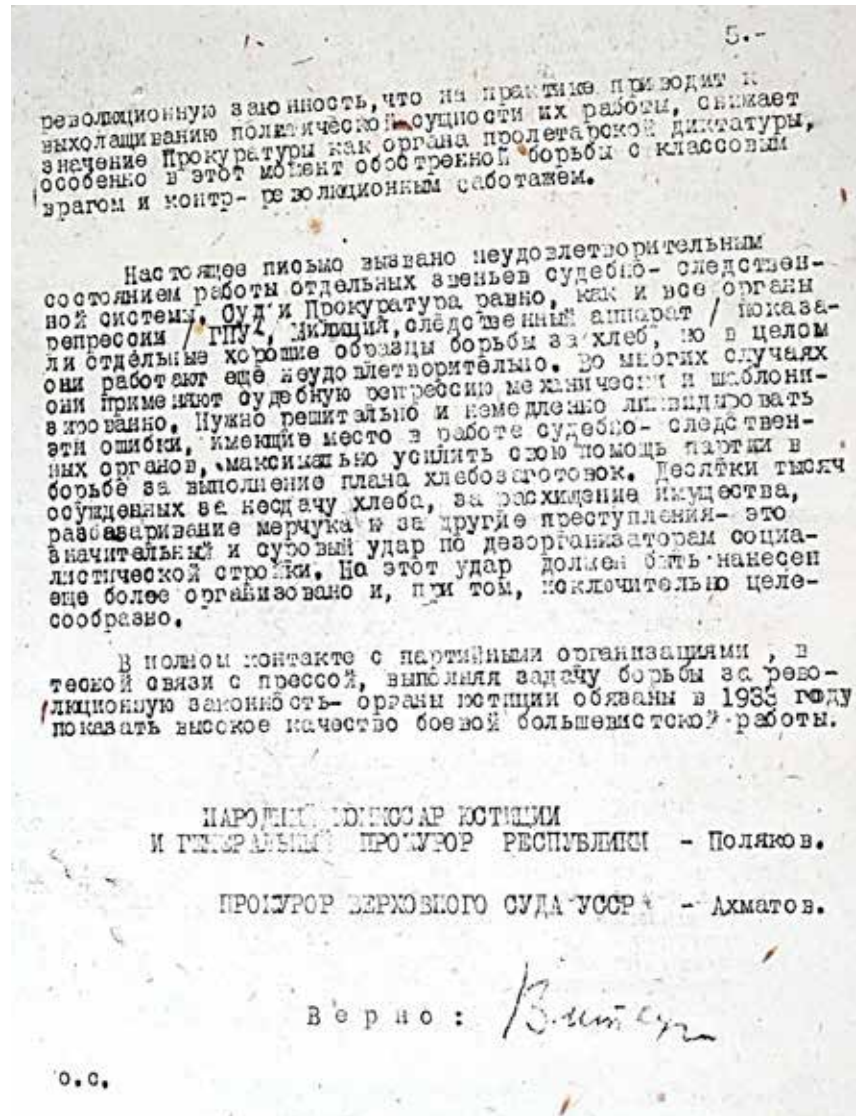
Эти примеры достаточно характерны для того, чтобы объяснить почему из 773 приговоров к высшей мере, на 20 декабря - отменены или изменены - 360 и ряд дел прекращен.

Прокуроры, в большинстве, относятся беспечно к работе кассационных инстанций Облсудов, которые решения народных судов штамнуют, а маассе совершенно не исправляя, хотя там имеются грубые ошибки.

Существует такая неправильная точка зрения, что стемна приговора в разгар кампании - есть орый кампании. Совершенно забывают о том, что утверждение неправильного приговора в разгар кампании является на деле орывом этой кампании. Если Прокуратура Республики и Верховный суд находят нужным, под руководством ЦК изменить, отменить и даже прекращать отдельные дела, в том числе и особо важные, то кассационные инстанции Облсудов обязаны не менее тщательно, сохраняя темпы работы, использовать это основное свое право и оперативно руководить и инструкторно вести периферию. Необходимо сознательно ясно учесть, что народные суды не всегда могут противостоять явно искажаемой в ряде случаев тенденции со стороны местных, советских и даже партийных органов в отношении партийно-массовую работу административными и судебными репрессиями.

Прокуратура Республики примешила целый ряд репрессивных мер по отношению к своей периферии. До последнего времени имела место крайняя медлительность пересылки дел в Харьков для утверждения их. Обнаружено вопиюще халатное отношение даже к прохождению дел о расстрелах и постановке учета их. Днепропетровский и Одесский области удостоились приговора вынесены в сентябре и октябре ряд дел, после чего начали бомбардировать Наркомкат требованиями о срочном возвращении дел, т.к. это снижает эффективность судебной работы, работники юстиции вместо систематической и упорной внимательной работы проявляют во многих случаях излишнее первичание, оуетливость и увлекаются количеством, забывают политическое качество судебной репрессии.

Нужно еще отметить, что в некоторых районах Прокуроры недопустимо ослабляют свое внимание задачам борьбы за

Держархів Херсонської області. Ф. П-116. Оп. 1. Спр. 123. Арк. 1-5. Друк

Додаток Б

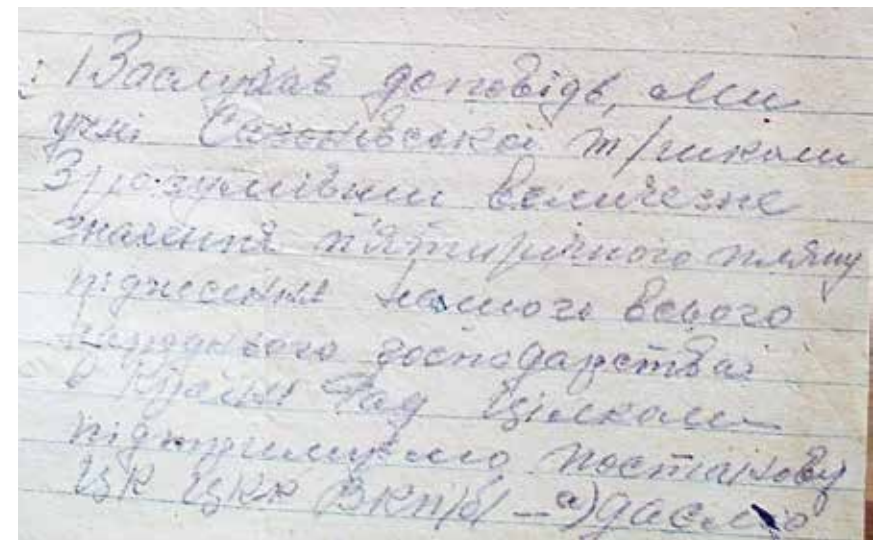
Ухвала протоколу загальних зборів учнів Сазонівської школи Самійлівської сільради Великолепетиського району про зобов'язання учнів провести масову роз'яснювальну роботу серед батьків, виявляти злочинців, які розікрали колгоспний хліб, та ями із хлібом для виконання плану хлібозаготівлі

01 лютого 1933 р.

«...1. Заслухав доповідь, ми, учні Сазонівської т[рирічної]/школи, зрозумівши величезне значення п'ятирічного плану [для] піднесення нашого всього народного господарства в Країні Рад, цілком підтримуємо Постанову ЦК ЦКК ВКП(б) - а) Даємо обіцянку партії і уряду повести масову роз'яснювальну роботу серед своїх батьків, а також виявляти злочинців, які розкрадали колгоспний хліб, цим самим потурали куркулеві, зриваючи виконання плану хлібозаготівлі, виявляти ями з хлібом.

б) Беремо обов'язок реалізувати постанову [про] хлібний податок на 1933 рік, аби кожний селянин-колгоспник та одноосібник зрозуміли, що новий податок є кращий за контрактацей[сь]кий, тому що він підносить врожайність наших полів, заставляє кожного селянина чесно ставитися до своєї роботи, підносити свій добробут.

Дбатимемо про заготівлю посівного матеріалу шляхом викриття ям та повернення розкраденого колгоспівського хліба...».

вдільте партії; уряд повинен
 не тільки розв'язати роботу середовища
 батьків, а також виділити бюджету
 ЦК, які розрадали колгоспний сектор,
 цією селами потурати Радянській
 Зв'язки виконанням мільярда
 Стейдлі. Виділити гроші з ліній
 в) Берисівська об'єднаність реалізувати по-
 тарівку мільярда податків за 1933 рік
 або розв'язати селянсько-колгоспний
 та одноосібний зривання, що
 новий податок в Україні за по-
 передній контрактний сектор, на
 що він працює в урядовій частині
 поїзд. Заставте селянсько-
 сектор створити за своїм зобов'язанням,
 який об'єднує
 Зв'язки мільярда Радянської
 матеріалу - це жодні виділення
 гроші та розв'язати реалізувати
 колгоспний сектор.

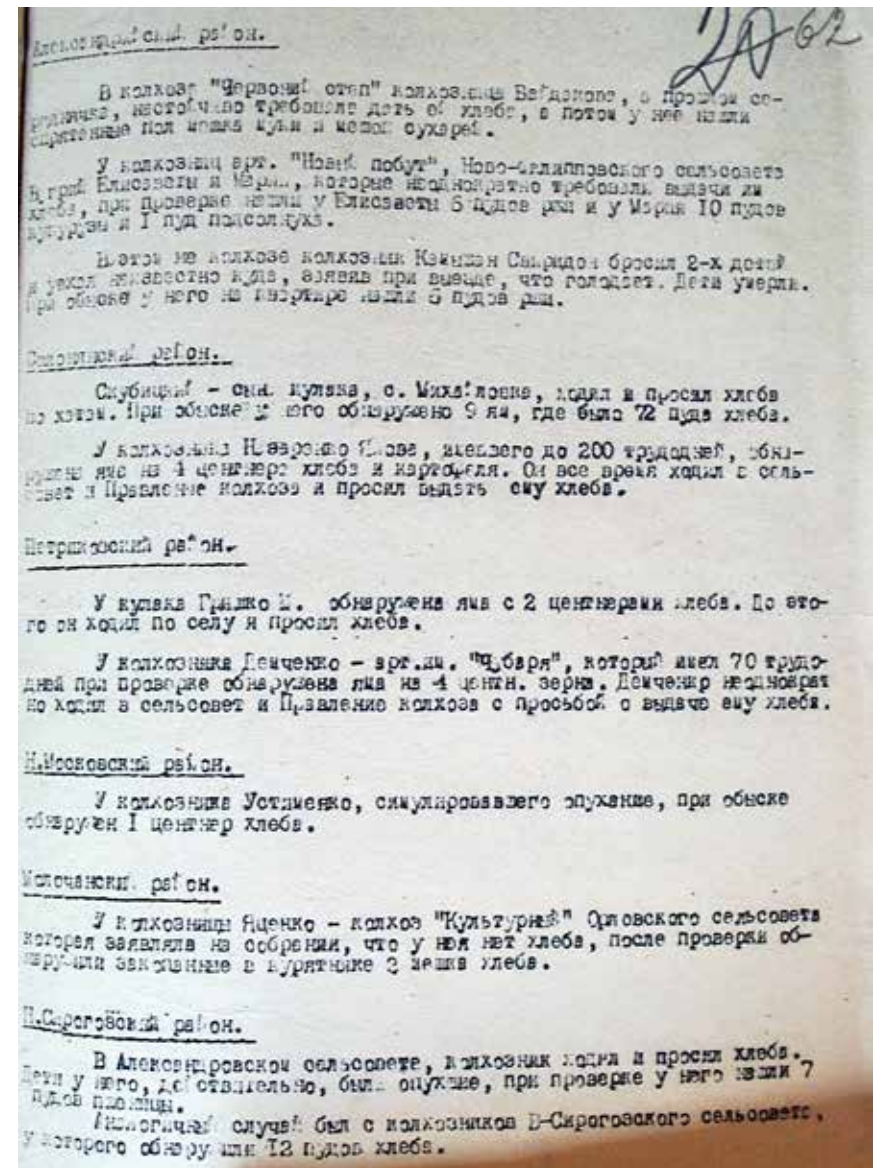
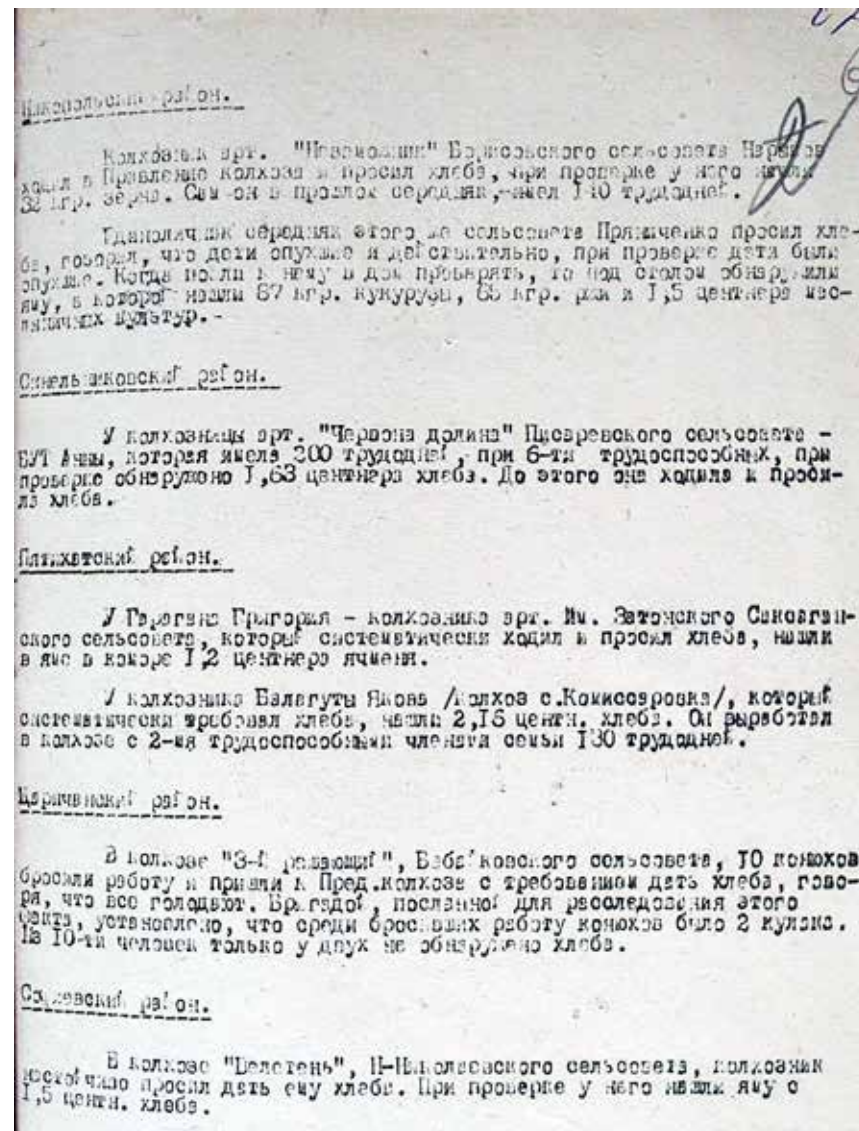
Держархів Херсонської області. Ф. П-89. Оп. 1. Спр. 138. Арк. 57, 58. Рукопис, оригінал

Додаток В

Із листа Секретного відділу Дніпропетровського обласного комітету КП(б)У «Факты открытия ям у лиц, симулирующих отсутствие хлеба и голодовку» до МПК та РПК про голод, опухання дітей від недоїдання у Нижньосірогозькому районі

08 березня 1933 р.

Вопросы всех сторон сообщены тов. О. Умриченко, 60
 КОМУНИСТИЧЕСКАЯ ПАРТИЯ (большевиков) УКРАИНЫ
 Секретный Отдел Днепропетровского Областного Комитета КПСУ
 00049 8-го марта 1933 года.
 Тов. М. П. та Р. П.
 На доверенном т. Умриченко и с. Умриченко на ознакомления
 материалы про факты открытия ям в овсе, по количеству отсутст-
 вия хлеба та голодовки.-
 Зав. Секцией Отделом Общ. КПСУ /Умриченко/
**ФАКТЫ ОТКРЫТИЯ ЯМ У ЛИЦ, СИМУЛИРУЮЩИХ
 АБСУРДНОЕ ОТСУТСТВИЕ ХЛЕБА И ГОЛОДОВКУ.**
 Магдалиновский район.
 В Магдалиновском сельсовете Вознизова Анастасия, 28-
 летняя, шведка 68 трудодней, все время ходила в просьба
 хлеба, при проверке у нее нашли 3 центнера хлеба, говорит,
 что приготовила на великий случай".
 Гуртовой Аделаид - колхозница арт. "Промань" Подвиснов-
 ского сельсовета, в прошлом середняк, ходила и просила хлеба.
 Когда к нему проверять и обнаружил 1 центнер зерна.
 Колхозница Пороманко-Ивга этого же колхоза, все время
 ходила просить хлеба, утверждает, что у нее дети пухнут от
 голода, когда пришла проверять, то у нее нашли 9 пудов хлеб
 Кудин Фурьян - ходила по селу, до двора и просила хл
 когда к нему дома и обнаружил 4 пуда хлеба. Когда стала к
 хлеб вывезать, он одного коммуниста-активиста ударил.
 В с. Лемань у Павлова Андрея - единоличника обнару-
 жила 2,75 центнера зерна. До этого он все время ходил в
 сельсовет, партиячку и просил хлеба.
 В с. Чижовка - у колхозника Павло Пилова, который по-
 не колхоза во все время 75 кг. хлеба, обнаружил 70 кг.
 до того, как он кормил 6 лошадей. Он все время ходил в
 просить хлеба.
 Колхозница арт. "Зорькино" Мезьского сельсовета
 Галина в семье детей голода, с этого он ходил в просить хлеба,
 когда она, что дети пухнут от голода.

63 19

Одна колхозница арт. "Белла" Сивальевского сельсовета требовала, чтобы ей дали хлеба. Когда к ней послали комиссию для проверки, она оказалась в квартире но пустой, заявила, что она получила. Все те комиссии пришла к ней в дом и обнаружила у нее 2 буханки печеного хлеба, 2 пуда муки и 10 фунтов кукурузы.

Ильинский район.

В И.-Ильинском сельсовете у члена колхоза – полевода, который настойчиво просил выдачи ему хлеба, при проверке нашли 9 пудов зерна.

У колхозника-бригадира арт. Илья Селлянича И-Константиновского сельсовета, который несколько раз приходил в Управление и просил хлеба (ему один раз выдали пшеницу), при проверке нашли 6 пудов зерна.

У колхозника арт. им. "Сталина", Червоного сельсовета, у которого дети были опухшие от голода, при проверке обнаружено 8 пудов хлеба.

В Троицком сельсовете у одиночки ПАРАХИЯ Прасковья, которая систематически просила хлеба, голодала сама и дети голодали и на этой почве умерла, после смерти под окном в заваленке нашли 3 яма, в которых было 18 центнеров пшеницы. Кроме того, когда она умерла, заявила, что у нее еще в сгораде есть яма на 100 пудов хлеба, но где именно не сказала. Хлеб пока еще не нашли. Муж ее сидит в Дюпре за кражу хлеба.

Киевский район.

Колхозник арт. "Красная армия", Всеволенского сельсовета Терещенко В., в прошлом середняк, отказался от звонки семфонда, жена его ходила по селу и просила милостыню, в результате у него нашли яму в 1 центнер ржи.

Единичник – середняк, Карнауховских хуторов – Сметель Федор был осужден на 4 года за невыполнение контрактации. Жена его все время ходила по селу и заявляла, что ничего есть, дети пухнут от голода, ела бураки, после проверки обнаружена яма в конюшне, где было 18 пуд. ржи.

Единичник-середняк Шаповал Филипп не выполнял контрактации по хлебосдаче и вышел неизвестно куда. Жена его на собраниях заявила, что хлеба нет и для доказательства ела сырые бураки. Она говорила: "если бы мне дали фунтов 5–10 хлеба, я была бы очень рада, что сумею накормить своих детей". Через два дня после собрания у нее на чердаке в искусственной стене нашли 23 пуда ржи и 2 пуда фасоли.

Криворожский район.

Единичник-середняк с Лозоватки Выволун Дмитрий ел суррогат и просит всея по селу. У него обнаружены две ямы под печкой и плиткой, в которых было 7 центнеров муки пшеничной и ячменя.

Запорожский район.

Колхозник арт. "Красный Борец", Ново-Миргородского сельсовета Мещенко Иван все время ходил и просил хлеба, заявил, что он голодает, дети опухли от голода. После проверки у него обнаружено 5 цент. пшеницы.

Томьковский район.

Колхозник арт. "Красный Октябрь" – Тарновского сельсовета Волы Андрей подавал заявление в Управление колхоза о выдаче ему хлеба, для чего его исключили из колхоза. После проверки у него оказалось 1 пуд 10 фунтов пшеницы.

Ильинский район.

У одиночки-середняка с. И-Николаевки, который приходил в Райисполком и просил хлеба, заявил, что умрет с голода. После проверки нашли яму в 3 пуда пшеницы.

Львовский район.

У колхозника арт. им. Косиора, Григорьевского сельсовета – Габдука Николая, который ходил опухшим от голода, нашли яму с 2-ми центнерами зерна.

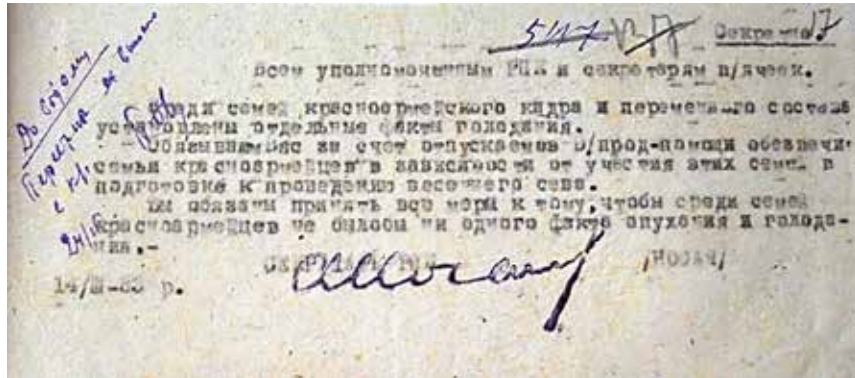
50-го. В о р н о т: *Держархив*

Держархів Херсонської області. Ф. П-116. Оп. 2. Спр. 123. Арк. 62–63. Машинопис, оригінал

Додаток Д

Лист голови Генічеського райпосівкома Носача всім уповноваженим ВПК і секретарям партосередків про встановлення окремих фактів голодування серед сімей червоноармійців та постанову про життєві негайних заходів для їх продовольчого забезпечення

14 березня 1933 р.

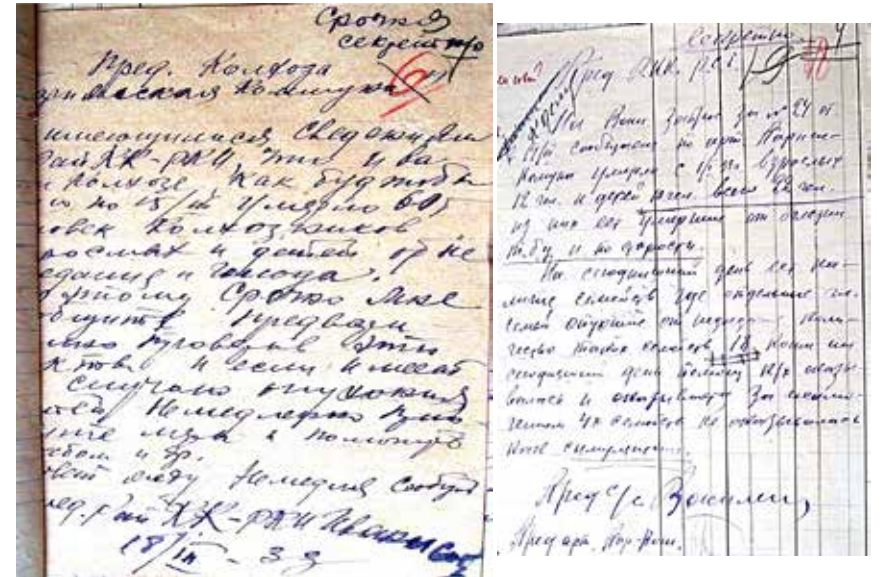

Держархів Херсонської області. Ф. П-89. Оп. 1. Спр. 127. Арк. 17. Машинопис, оригінал

Додаток Г

Листування голови Генічеського РКК-РКІ з головами сільської ради та колгоспу «Паризька комуна» про уточнення кількості дітей і дорослих, померлих від голоду, надання допомоги голодуючим та відмову в ній певним групам населення

18 березня 1933 р.; 23 березня 1933 р.

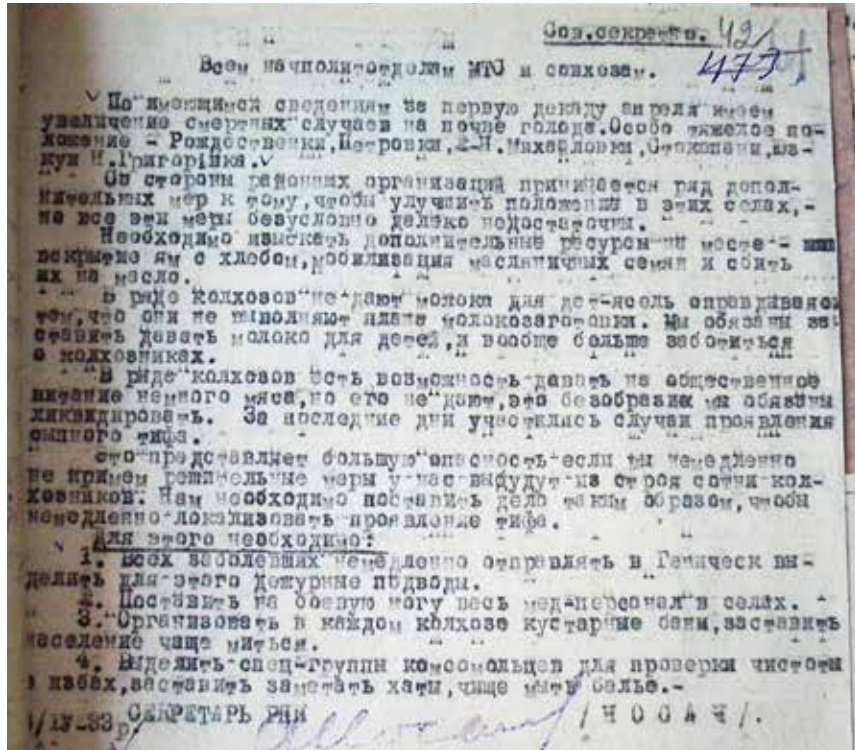

Держархів Херсонської області. Ф. П-116. Оп. 1. Спр. 140. Арк. 3, 4. Рукопис, оригінал

Додаток Е

Лист секретаря РПК Носача про збільшення випадків смерті від голоду та необхідність вжити термінових заходів для боротьби з голодом та епідеміями в Рождественці, Петрівці, 2-Н. Михайлівці, Стокопаних, Юзкуях, Новогригорівці

01 квітня 1933 р.

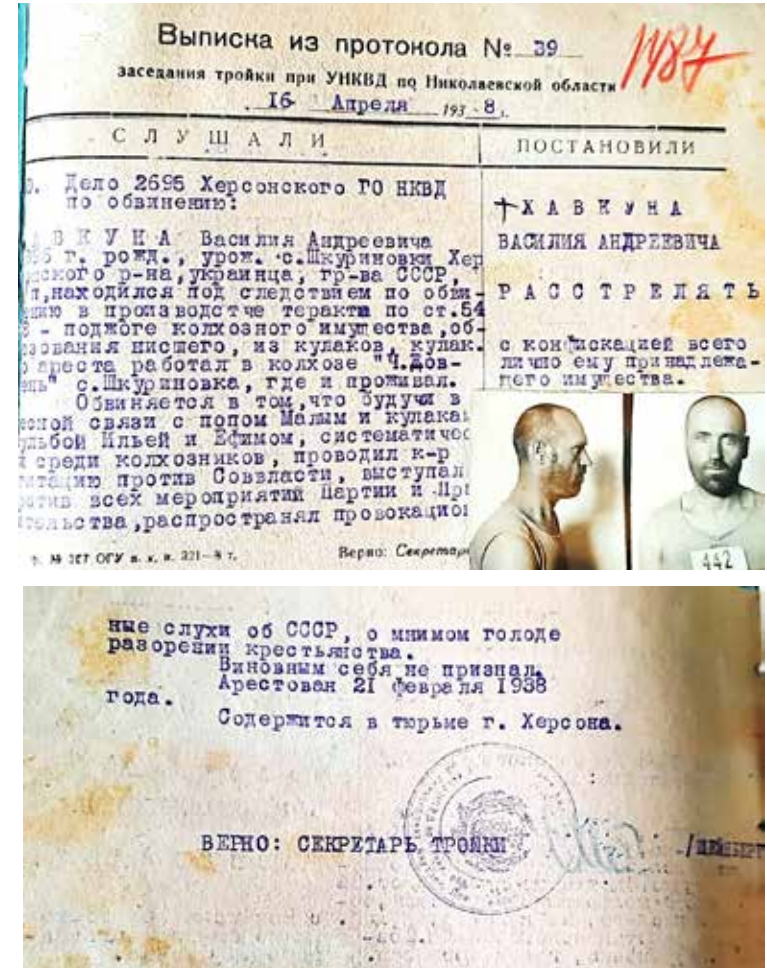

Держархів Херсонської області. Ф. П-116. Оп. 1. Спр. 128. Арк. 42. Машинопис. Оригінал

Додаток Ж

Витяг із протоколу засідання трійки при УНКВС по Миколаївській обл. у справі В. А. Хавкуна, жителя с. Шкуриновка, засудженого до розстрілу за тероризм, контрреволюційну агітацію, зокрема поширення чуток про «мнимий голод»

16 квітня 1938 р.

Держархів Херсонської області. Ф. Р-4033. Оп. 10. Спр. 343. Арк. 1, 1 зв. Машинопис, оригінал

ІМЕННИЙ ПОКАЖЧИК

Israel E. Charny — 282, 331
 Абрамс Л. (Abrams L.) — 41, 331
 Авдальян М. — 38, 331
 Айсфельд А. — 33, 240, 245, 246, 325, 331
 Александровська С. — 322
 Алексеев М. — 30
 Амменде Е. — 22
 Анастасієнко Г. О. — 252
 Андрес Л. — 41
 Андриєвська О. (Andriewsky O.) — 37, 331
 Андрощук О. — 48, 332
 Андрусенко К. А. — 212, 213
 Аннас Г. Г. — 243
 Арістов — 195
 Асаткін О. М. — 18, 207, 256, 264, 325
 Ассман А. — 41, 331
 Афанасьєв — 150
 Багненко Г. Й. — 251, 278
 Бадера Д. — 321
 Бажан О. — 195, 331
 Баклан І. — 90
 Баланок Л. Г. — 324
 Балицький В. — 10, 134, 136, 244, 283, 290
 Баллоні Н. Ф. — 13, 321
 Баранова К. Д. — 238
 Барановський Л. І. — 252
 Баранюк В. — 16, 17, 321–324
 Батурін О. — 325
 Бахтін А. М. — 31, 163, 331, 335
 Башевіс-Зінгер І. — 249
 Безух Ю. В. — 327
 Бекегова В. М. — 15, 322
 Белецький — 121
 Берелович О. — 11, 322
 Білінський — 199
 Білоусова Л. Г. — 321
 Більман І. Ї. — 104, 314
 Більман І. М. — 104, 314
 Богун Л. М. — 317
 Бойчук В. — 23
 Болдирев М. — 187
 Бондарчук П. — 321
 Борисов — 169
 Боровик В. Ф. — 17, 322–324
 Бородін Є. І. — 15, 322
 Боряк Г. В. — 321, 324
 Ботушанська О. Ф. — 324
 Браатен А. (Braathen A.) — 121
 Брагінець З. — 325
 Братусь Т. І. — 211, 212, 279
 Бродель Ф. — 37, 38, 129, 156, 158, 331
 Бульба І. Ю. — 315
 Бульба Я. К. — 315
 Буляблин Г. П. — 334
 Бурачек Я. — 329
 Бур'ян Л. М. — 324
 Бухарін М. — 56, 65
 Бухтій О. — 328
 Вансович К. С. — 219
 Василенко — 204
 Васильєв В. Ю. — 13, 227, 321, 332
 Вдовиченко П. К. — 90, 91, 232, 284, 317
 Вегер Є. — 11, 179, 195, 283
 Веденко (Ніщерецька) Г. А. — 252
 Верескун В. М. — 327
 Верменич Я. — 38, 39, 48, 332
 Веселова О. — 22, 332
 Виноградова Л. В. — 17, 33, 322–325
 Вишковський І. В. — 327
 Вігчевський М. — 249
 Віола Л. — 58, 323
 Водотика С. Г. — 2, 5, 32, 33, 57, 283, 322
 Воеводіна О. П. — 210
 Волинець С. С. — 15, 322
 Воловина О. — 19, 261
 Вольф М. — 18

Вонсович К. С. — 238
 Гавриш П. — 322
 Гадило — 204
 Гайдамака Т. Г. — 116, 313
 Гайдаченки, родина — 192
 Ганжа О. І. — 227, 332
 Ганченко Д. Л. — 17, 323
 Гарафонова О. — 327
 Гебер Дж. (Geber J.) — 113, 331
 Гейко С. — 326, 329
 Генке А. (Hencke A.) — 248, 334
 Герасимова Т. А. — 321
 Гладченко Г. О. — 104, 230, 317
 Глідер Й. А. — 139, 314
 Глуценко Н. Є. — 320
 Голишкіна Т. М. — 320
 Голуб І. С. — 15, 322
 Голубчик Л. М. — 15, 322
 Горький М. — 225, 226
 Грабенко (Конощенко) А. — 221
 Грибанова О. М. — 320
 Григор'єв, отаман — 45, 157
 Григор'єв, секретар — 121, 128
 Григоруку М. В. — 321
 Гриневич Л. — 31, 37, 50, 254, 332
 Грінченко В. — 203
 Грінченко Г. (Гаврило) — 213
 Грінченко Г. (Гелінада) — 27
 Грінченко П. — 213
 Гроссман В. — 30
 Гудзь В. — 29
 Гуржій О. — 42, 43, 332
 Гусинська Н. В. — 330
 Граденіго С. — 13, 21, 182, 186, 246, 285
 Граціозі А. — 13, 123, 321
 Данілов В. — 11, 58, 322, 323
 Дашківський М. П. — 229
 Дементьєв П. А. — 116, 313
 Демиденко Л. С. — 251
 Демченко Д. М. — 321
 Демченко І. — 203
 Дизендорф В. Ф. — 33, 245, 324
 Дідик О. Б. — 328
 Друзяка Л. Г. — 276
 Друзяк О. М. — 317
 Дубина І. — 122
 Дюранті В. — 22
 Ешлблом Е. — 32, 332
 Ерріо Е. — 22, 185, 249, 257, 258, 327
 Євменов — 204
 Ємельянов М. А. — 16, 333
 Єременко С. О. — 148, 318
 Єрмишко Г. — 326
 Єфремов О. — 326
 Єфремов С. — 221
 Жалівцева Г. — 327
 Жардан Є. Г. — 276
 Жиромская В. Б. — 256, 264, 332
 Жолудь — 161
 Заблоцький А. К. — 150, 234, 314
 Зарецький М. К. — 143, 314
 Затонський В. П. — 79, 107, 197, 283
 Захара С. — 326
 Захаров В. П. — 170, 234, 314
 Захарченко П. Р. — 126, 318
 Зелена Л. І. — 329
 Зінченко А. — 227
 Зіньовий Д. — 90, 91
 Злоцький Т. А. — 116, 117, 199, 284, 314
 Зозуля А. — 201, 202
 Зубов — 270
 Іваненко В. В. — 15, 322
 Іванченко А. В. — 328
 Іваньков І. — 33, 245, 247, 332
 Іващенко Т. Ю. — 17, 323
 Ісахан Г. Т. — 320
 Каганович Л. — 9, 10, 13, 21, 91, 108, 197, 199, 247, 249, 267, 283, 285, 321, 323
 Калінін М. І. — 62, 322
 Камінський — 169
 Каплун С. — 19, 261
 Капустіна Н. І. — 15, 322
 Карпова А. В. — 33, 324, 325
 Качан В. П. — 110, 312
 Качуринська О. — 326
 Кашинська Г. — 23
 Кесова Н. С. — 321
 Кисельов І. М. — 256, 264, 332

- Кисіль В. Г. — 116, 313
Кисіль О. — 32, 332
Киструська Н. В. — 15, 322
Кіров С. М. — 73, 321
Кісельов О. — 95, 283
Климова К. І. — 40, 50, 324
Клочко — 159, 180
Кнутас Л. — 243
Кобецький М. — 277
Коваленко-Маняк Л. — 23, 286
Ковбаса П. І. — 317
Козлова Є. З. — 229
Козлов О. Я. — 229
Кокоша — 124
Коліс Й. Б. — 137, 318
Кондрашин В. В. — 320
Коник Ю. О. — 17, 323, 324
Конквест Р. — 29–31, 117, 130, 282, 333
Коробочкин М. Л. — 334
Косіор С. В. — 11, 75, 85, 86, 91, 95, 107, 108, 131–133, 136, 179, 196, 244, 283
Костенко Г. В. — 252
Косяков П. Г. — 252
Котлярчук А. — 32, 33, 121–123, 241, 242, 333
Коцопак В. — 252
Кравченко І. — 236
Кравченко, мільціонер — 238
Краукліс Я. — 128, 134–136
Кривоного О. — 268
Кривошей Д. — 210
Криницький — 179
Кричевцов (Кричевцев) А. А. — 195, 283
Криштов Е. М. — 334
Кудлай В. С. — 322
Кудлач О. — 321
Кудряченко А. І. — 321
Кудюкіна М. М. — 320
Кузовова Н. М. — 16, 17, 27, 220, 240, 322, 323, 333
Кузьміна Л. Ф. — 321
Куксенко Г. Ф. — 139, 318
Куліш М. Г. — 220–222, 293, 333
Кульчииковський С. — 328
Кульчицький С. В. — 31, 37, 70, 79, 91, 95, 227, 229, 282, 324, 330, 333
Курило М. Д. — 212
Кусьнеж Р. — 2
Лавінська О. В. — 320
Ламп Я. Ф. — 116, 313
Лапай В. С. — 321
Латишко М. — 25
Левенець В. М. — 321
Левицький К. — 55
Левченко Л. — 26, 27, 333
Лемеха — 213
Лемкін Р. — 32, 333
Лехан Л. Б. — 206, 333
Лемешева А. Ф. — 210
Лесогоров М. М. — 321
Липа П. — 90
Литвиненко М. Ф. — 110, 312
Литвиненко М. Х. — 230
Лівицький А. — 55
Лободенко М. — 251
Логвиненко Г. Н. — 213
Лозицький В. С. — 320
Лопатньов Є. К. — 126, 318
Лук'яненко М. І. — 235
Лутюк І. І. — 251
Луценко (Опара) В. А. — 199, 215
Любченко І. Ф. — 176, 318
Любченко П. — 107, 283
Ляйонс Е. — 22
Майоров М. — 10, 11, 107, 165, 195, 199, 283
Макарова І. — 321
Малий І. П. — 315
Малінова Г. Л. — 321
Маляка О. С. — 279
Маннінг Р. — 58, 323
Маняк В. — 23, 286
Марквас К. Ф. — 187, 334
Маркова С. — 227, 334
Марочко В. — 31, 33, 245, 282, 332, 334
Мартиненко В. — 33, 240, 245, 246, 331
Марущак О. О. — 16–18, 283, 321, 323, 324
Марченко М. М. — 35, 328, 329
Матвіїва О. — 326
Маттінґлі Д. — 32, 332
Матяш І. Б. — 324
Махно, отаман — 157
Мейс Дж. (Mace J. E.) — 282, 331
Мельник М. І. — 328
Мельніченко — 212
Медведев Д. — 194
Михайленко К. Ф. — 175
Михайлуца М. І. — 334
Михайлюченко І. С. — 211
Мікоян А. — 70
Міловський О. — 35
Мітяєв Н. І. — 329
Мовчан І. Т. — 117, 231, 314
Мокир Дж. (Мокур J.) — 113, 331
Мокрицька Г. П. — 329
Молотов В. М. — 9, 10, 13, 64, 70, 79, 87, 91, 94, 95, 102, 113, 157, 179, 194, 267, 283, 321
Момот Н. М. — 280
Московченко Н. П. — 40, 50, 324
Мотика В. — 324
Мурзенко І. — 120
Мурзенко О. — 120
Мурзенко П. — 120
Надугик П. П. — 321
Назаренко Л. М. — 327
Недовізії П. Є. — 115, 313
Незбай А. — 326
Немченко А. М. — 329
Нетовканий — 203, 204
Нечипуренко Й. С. — 276
Нищерецький Ю. — 73
Нищук Є. — 31, 282, 332
Нікітченко — 225
Ніточко І. І. — 321
Новохатський К. Є. — 324
Нолл В. — 24, 334
Носач — 142, 150, 348, 350
Носов — 177, 292
О'Града К. (Ó Gráda C.) — 113, 331
Оксамитна Л. Г. — 214
Олексюк О. В. — 329
Оленніков — 179
Онищенко Н. Т. — 214
Опоков О. Н. — 224
Орджонікідзе С. — 44
Орлова Ю. Г. — 320
Орловський В. В. — 173, 234, 314
Охременко Д. М. — 147, 312
Павловська Н. П. — 40, 50, 324
Палаш О. Є. — 104, 230, 317
Панченко М. О. — 210
Папакін Г. В. — 324
Пархоменко Р. — 326
Пасічник О. — 326
Педченко В. П. — 109, 315
Перепеліцин А. Г. — 226
Петренко А. В. — 148, 235, 312
Петровський Г. І. — 88
Пиж О. Д. — 147, 318
Пилипенко С. І. — 105
Пиріг Р. Я. — 12, 320
Пихтін М. П. — 328
Піддубняк В. Г. — 34, 35, 121, 123, 243, 329
Плегенець О. — 225
Плуг А. Й. — 104, 314
Поберій Л. Ф. — 210
Поджур Р. — 321
Полетаєв В. Є. — 321
Половинко — 213
Поляков Ю. А. — 256, 264, 332
Пономаренко А. П. — 214
Пономаренко, кладовщик — 202
Портєє Г. М. — 243
Постишев П. — 91, 108, 147, 165, 283
Потайний М. — 212
Пригунов Г. О. — 15, 322
Прихненко О. В. — 328
Прокопєць І. Т. — 235, 273, 312
Прокопович М. — 13, 321
Проценко Г. Б. — 17, 323
Птуха М. В. — 19, 261
Пузанов — 195
Растунін — 270
Реденс С. — 95, 283
Реєнт О. — 42, 43, 332
Рікун І. Е. — 324
Романенко Д. О. — 327

- Романов В. М. — 328
 Романови, родина — 192
 Роман Т. П. — 329
 Рот Ф. — 245
 Руль — 199
 Румега І. І. — 122, 244
 Рязанов О. А. — 114, 199, 313
 Саковська Т. — 327
 Салабаш М. — 321
 Салюк Т. Д. — 321
 Самарець К. М. — 15, 322
 Сахаров А. Н. — 11, 12, 322
 Світленко С. І. — 15, 322
 Селеменев В. Д. — 320
 Сербин Р. — 32, 283, 333, 334
 Сервуля В. О. — 279
 Сергійчук В. — 31, 283, 334
 Сердюк М. Д. — 14, 321
 Середенко П. О. — 120
 Серков Д. С. — 233, 315
 Серков І. С. — 233, 234
 Сименков — 236
 Симоненко Г. М. — 211
 Сиченко В. В. — 15, 322
 Сіденко М. Г. — 215
 Сідерський З. О. — 195, 197, 283
 Скега П. М. — 281
 Скоропадська Є. — 249
 Скоропадський П. — 44
 Скубій І. — 2
 Смірних О. А. — 329
 Соболев Н. Н. — 299
 Солдаткина Е. И. — 334
 Солончук О. О. — 324
 Сорокіна Т. В. — 320
 Сошнікова І. — 327
 Спільний А. Д. — 84, 312
 Сталін Й. В. — 9–13, 32, 33, 51–57, 59, 61, 62, 75, 85–89, 91, 93–95, 99, 103, 108, 112, 113, 117, 121–123, 131–133, 137, 138, 145, 157, 158, 177, 179, 181, 183, 192–194, 196, 197, 202, 205, 227, 231, 242, 249, 254, 267, 273, 283, 289, 290, 291, 293, 322, 323, 332, 333
 Старух О. В. — 15, 322
 Старченко О. М. — 81, 145, 314
 Стасюк О. — 32, 298, 333
 Степанов — 169
 Стогнієнко С. О. — 84, 311
 Стукалова О. І. — 16, 17, 321, 323, 324
 Суржок А. Г. — 104, 224, 313
 Сусліков — 179
 Сухомлінова В. — 321
 Тарасенко І. Я. — 279
 Тархова Н. С. — 320
 Тедеєв О. С. — 15, 322
 Терехов Р. — 117
 Тиквенко М. — 251
 Тимков О. — 327
 Тимченко С. М. — 15, 322
 Тітова Н. М. — 15, 322
 Ткаченко В. Г. — 103, 323
 Толчин — 124
 Томашевич Ю. У. — 321
 Томпсон П. — 41, 334
 Тройницький Н. А. — 238, 325
 Троцький Л. — 249
 Троян Г. М. — 330
 Турченко Ф. Г. — 15, 322
 Удод О. А. — 320
 Уеллс Г. — 23
 Урбанська Н. О. — 328
 Усов — 195
 Утас О. — 243
 Утас П. — 244
 Федорчук Ю. — 321
 Філь С. В. — 106, 198, 199, 284, 312
 Фоменко Ф. К. — 110, 225, 313
 Фомічов — 176
 Фролов М. О. — 15, 322
 Хавкун В. А. — 315, 351
 Халиков Н. — 254, 314
 Хальбвакс М. — 41, 334
 Халявко Н. Ф. — 150, 208, 317
 Харченко К. С. — 147, 312
 Хатаєвич М. — 10, 11, 81, 91, 93, 94, 108, 117, 126, 129, 136–138, 150, 151, 171, 175, 178, 194–196, 207, 249, 283, 293
 Хвильовий М. — 225
 Хіль О. — 321
 Хоптяр Ю. А. — 194, 335
 Христофоров В. С. — 11, 12, 322
 Хрусталева В. М. — 320
 Царевская-Дякина Т. В. — 320
 Цвірінько Т. А. — 211, 281
 Цибуленко Г. В. — 32, 335
 Цибуленко Л. О. — 334
 Чемберлейн В. — 22
 Черевко М. Ф. — 181, 235, 312
 Чернявський М. Ф. — 221, 222, 293, 315
 Чорний Я. Г. — 318
 Чубар В. — 87, 88, 108, 197, 283
 Шаповал Ю. — 13, 321
 Шапошнікова Н. — 42, 43, 332
 Шарова П. Н. — 321
 Шатохін — 204
 Шевченко В. — 201
 Шевченко М. Я. — 91
 Шевченко С. О. — 232, 317
 Шейко Д. — 211
 Шелестович І. С. — 324
 Шестопал Олекса — 90
 Шинкаренко О. І. — 16, 17, 321, 323, 324
 Шитюк М. М. — 31, 335
 Шолохов М. — 30
 Шоу Б. — 23
 Штомпель — 204
 Шум Н. Є. — 110, 231, 313
 Щербань — 202
 Щетников В. П. — 321
 Юшко Д. Д. — 317
 Ющенко В. — 25, 194
 Ющенко Т. М. — 322
 Яблонський — 128
 Ягода Г. — 112
 Яковлев І. О. — 283, 322
 Яринич Г. В. — 328
 Яроцький П. Т. — 110, 284, 317
 Яуфман Й. — 248

ГЕОГРАФІЧНИЙ ПОКАЖЧИК

- Австралія — 22, 323, 324
 Агаймани, с., Нижньосірогозький р-н — 139, 150, 314
 Агаймманська сільрада, Нижньосірогозький р-н — 71
 Азовське море — 47
 Альтонау (с. Пригір'я Високопільського району), с. — 247
 АМСРР — 86, 147
 Анатолівська (Анатолівська) сільрада, Нижньосірогозький р-н — 71, 72
 Андре-Іванівський р-н, Одеська округа — 51
 Апостолівський р-н — 135, 137
 Арбузинський р-н — 14
 Ардатівський р-н, РСФРР — 269, 270
 Арнаутка, с. — 152
 Арнаутська сільрада, Херсонський р-н — 95, 146
 Артемівська округа — 51
 Архангельське (Борозни), с., Херсонський р-н — 203
 Архангельське, с., Великоолександрівський (тепер – Бериславський) р-н — 109, 197, 315
 Архангельське, с., Високопільський р-н — 276
 Афганістан — 268
 Бабанський р-н — 137
 Байбаковська сільрада, Царичанський р-н, Дніпропетровська обл. — 141
 Башкирія — 76
 Бердичівська округа — 55
 Бердянськ, м. — 136
 Березовський р-н, Одеська округа — 46, 51
 Берислав, м. — 58, 210–213, 238, 251, 272, 275, 278, 279, 315
 Бериславський р-н, Одеська обл. — 26, 33, 72, 115, 116, 118, 119, 121, 122, 136, 150, 161, 162, 210, 214, 215, 241, 244, 247, 248, 251, 257, 261, 275, 276, 279, 281, 291, 294
 Бериславський р-н, Херсонська округа — 26, 34, 46, 51, 52, 77, 78, 80, 184, 211–213, 257, 265, 277, 287
 Біла Криниця, с. — 76
 Білогорка, с., Великоолександрівський р-н — 100
 Білозерка, с., Херсонський р-н — 106, 152, 154, 203, 212, 238, 252, 290, 315
 Білозерська сільрада, Херсонський р-н — 146
 Білозерський р-н — 18, 49, 195, 219, 238, 256, 265, 276, 287, 302, 328
 Білорусь — 52, 97, 112, 166, 236, 250, 271
 Білоусівська сільрада Херсонська (тепер – Миколаївська) обл. — 47
 Біробіджан, САО, РСФРР — 240, 253
 Благовіщенка, с., Каховський р-н — 230
 Блакитне, с. — 76
 Блюменорт (с. Світловка Високопільського району), с. — 247
 Бобровий Кут, с. — 251, 252
 Богородицька сільрада — 146
 Богородицьке, с., Херсонський р-н — 151, 154
 Богородський 2-й р-н, РСФРР — 267
 Борисівська сільрада, Нікопольський р-н, Дніпропетровська обл. — 140
 Братський р-н, Одеська обл. — 193
 Британська сільради, Бериславський р-н — 120
 БСРР — 11, 258, 260, 271
 Бургундська сільрада, Бериславський р-н — 77, 115, 313
 Варварівський р-н, Миколаївська округа — 51
 Варшава, м. — 250
 Василівка, с., Каховський р-н — 230
 Василівська сільрада, Дніпропетровська обл. — 141
 Велетенське, с., Херсонський р-н — 203, 280, 315
 Велика Лепетиха, с., Мелітопольська округа — 31, 303
 Велика Лепетиха, смт — 61, 135, 137, 225, 275
 Велика Олександрівка, с., Великоолександрівський р-н — 236, 273
 Великі Копані, с., Цюрупинський р-н — 147, 312
 Велико-Висковський р-н — 273
 Великолепетиський (Лепатіхський) р-н, Мелітопольська округа — 51
 Великолепетиський р-н — 35, 45, 46, 84, 97, 103, 114, 115, 125, 134, 135, 146, 150, 151, 162, 186, 199, 216, 229, 230, 236, 256, 264, 275, 277, 287
 Великоолександрівський р-н — 46, 83, 100, 109, 112, 116, 183, 197, 214, 230, 257, 265, 275, 287, 293
 Вербівська сільрада, Нижньосірогозький р-н — 97
 Вереміївка, с., Херсонський р-н — 203
 Верхні Торгаї, с., Нижньосірогозький р-н — 230, 231
 Верхньорогачицький р-н — 16, 45, 104, 186, 224, 256, 265, 328
 Верхньосірогозька сільрада, Нижньосірогозький р-н — 71, 141
 Веселовський р-н, Мелітопольська округа — 51
 Високопільський р-н — 16, 46, 134–136, 150, 245, 247, 248, 256, 264, 276, 277, 290
 Вінницька обл. — 137, 259, 274
 Вінніпег, м., Канада — 23, 286
 Вірменія, АСРР — 260
 Вознесенський р-н, Мелітопольська округа — 51
 Вологда, м. — 101
 Генічеський повіт — 46
 Генічеський р-н — 45, 46, 65, 116, 117, 134, 135, 146, 150–152, 176, 180, 183, 184, 186, 197, 199, 232, 256, 265, 275, 276, 284, 287, 290, 292, 293, 297
 Генічеський р-н, Мелітопольська округа — 51
 Генічеськ, м. — 164, 173, 219, 235, 239, 291
 Георгіївка, с., Нововасилівський р-н, Дніпропетровська область — 124
 Глодоси, с., Новоукраїнський р-н, Кіровоградська обл. — 23
 Гола Пристань, м. — 52, 150, 287
 Голопристанський р-н — 46, 162, 177, 183, 184, 197, 229, 257, 266, 276, 277, 287
 Голопристанський р-н, Херсонська округа — 52
 Гомельська обл. — 11
 Горностаївка, смт, Горностаївський р-н — 276
 Горностаївський р-н — 210, 257, 266, 287, 327
 Горностаївський р-н, Херсонська округа — 52
 Городка, с., Рокандрівська сільрада, Херсонський р-н — 139
 Городній Велетень, радгосп, Херсонський р-н — 84, 176, 208, 280, 305, 306, 307
 Григорівська сільрада, Лиховський р-н, Дніпропетровська обл. — 141
 Гросуловський р-н, Одеська округа — 51
 Грузія — 260
 Грюнфельд (Зміївка), с., Бериславський р-н — 247
 Девненське, с., Нововасилівський р-н, Дніпропетровська область — 124
 Дейчендорф (с. Іванівка Високопільського району), с. — 247
 Дем'янівка, с., Нижньосірогозький р-н — 276
 Дмитрівка, с., Каховський р-н — 276
 Дмитровка, с., Херсонський р-н — 203
 Дніпровський повіт — 46, 220
 Дніпропетровська обл. — 10, 11, 15, 21, 30, 36, 38, 40, 46, 47, 49, 64, 86, 91, 100, 103, 107, 108, 112, 117, 123–126, 129, 130, 133–136, 138, 140, 144, 146, 150, 153, 157, 165, 171, 184, 186, 189, 196, 197, 199, 245, 247, 264, 267, 274, 289, 290, 320, 322
 Добрянка, с., Високопільський р-н — 276, 326
 Донбас — 36, 38, 50, 67, 68, 69, 70, 86, 98, 133, 164, 207, 288
 Донецька обл. — 147, 165, 193, 259, 274

- Дорогобузький р-н — 273
 Другобабенівка, с., Каланчацький р-н — 276
 Дудчани, с., Нововоронцовський р-н — 276
 Ейгенталь (с. Ольгівка Високопільського району), с. — 248
 Заградівка, с., Високопільський р-н — 136, 276
 Залізний Порт, с., Голопристанський р-н — 184, 301
 Запорізька губернія — 45
 Запорізька обл. — 15, 40, 46, 47, 49, 124, 134, 135, 245, 256, 322
 Запорізький р-н — 141
 Захарівка, с., Новотроїцький р-н — 276
 Західний Сибір — 76
 Зелена № 1, х., Зеленівська сільрада, Великолепетиський р-н — 88, 140
 Зелена № 2, х., Зеленівська сільрада, Великолепетиський р-н — 88, 140
 Зелена, х., Зеленівська сільрада, Великолепетиський р-н — 140
 Зеленівська сільрада, Великолепетиський р-н — 126, 140, 143, 317
 Зінов'євська округа — 51, 62
 Зінов'євськ, м. (тепер Кропивницький) — 75, 129, 169
 Зміївка, с. (Старошведське), Бериславський р-н — 116, 122, 243, 244, 247, 313, 315
 Золотобалківська сільрада, Качкарівський р-н (тепер – Бериславський) — 58, 59, 318
 Зорянська сільрада, Нижньосірогозький р-н — 72
 ЗСФРР — 258
 ЗУНР — 55
 Іванівка, с., Херсонська обл. — 25, 247, 248, 325
 Іванівський р-н — 45, 150, 256, 265, 277, 327
 імені Полякова, с.-г. трудова колонія — 171, 172, 277
 імені Фріца Геккерта, р-н (до 1936 р. – Високопільський німецький р-н) — 247
 Інгулець, с., Дніпропетровська обл. — 251
 Інгулець, с., Херсонський р-н — 281
 Казахстан — 76, 100, 111, 320
 Каланчак, смт — 276, 326
 Каланчак, с., Хорлівський р-н — 147, 312
 Каланчацький р-н — 16, 257, 266, 276
 Калинівка, х., Мелітопольський (Молочанський) р-н, Одеська округа — 51
 Калинський р-н — 141
 Калініндорфський р-н — 46, 150, 197, 200, 250, 257, 266, 287
 Калініндорфський р-н, Херсонська округа — 46, 52, 105
 Каменська сільрада, Нижньодніпровський р-н — 153
 Камовка, с., Нововасилівський р-н, Дніпропетровська обл. — 124
 Кам'янський р-н — 135
 Канада — 2, 7, 22, 24, 25, 154, 286, 323
 Карайдубина, с., Великолепетиський р-н — 140
 Карачевський р-н — 272
 Кардашинка, с. — 252
 Карл-Лібкнехтовський р-н, Одеська обл. — 193
 Карнаухівські хутори, Калинський р-н, Дніпропетровська обл. — 141
 Катеринівка, с., Великолепетиський р-н — 275
 Катеринославська губернія — 45
 Каховка, м. — 16, 74, 164, 173, 174, 243, 325
 Каховське водосховище — 47
 Каховський р-н — 46, 75, 76, 83, 105, 107, 112, 184, 197, 204, 230, 247, 248, 250, 257, 266, 276, 287, 288, 325, 327
 Каховський р-н, Херсонська округа — 46, 52
 Качкарівка, с. — 76, 116, 210–213, 251, 276, 281, 288, 313, 315
 Качкарівка, с., Херсонська округа — 31
 Качкарівський р-н — 51, 58, 257, 265
 Київ, м. — 21, 27, 47, 67, 107, 108, 247, 253, 286, 319, 320
 Київська обл. — 10, 24, 30, 97, 130, 131, 132, 133, 137, 147, 195, 259, 331
 Київська округа — 64
 Кирсівка, с., Нововасилівський р-н, Дніпропетровська обл. — 124
 Киселівка, с., Херсонський р-н — 150, 208
 Киселівська сільрада, Білозерський р-н — 18, 49
 Киселівська сільрада, Херсонський р-н — 39, 95
 Кізомис, с., Херсонський р-н — 75, 82, 83, 151, 152, 155, 279
 Кізомиська сільрада — 104, 176, 192, 293
 Кіндійка, с., Херсонський р-н — 149, 152, 230
 Кірове, с., Бериславський р-н — 215, 315
 Кіровоградська обл. — 14, 23, 43, 186
 Клостердорф (Костирка), с., Бериславський р-н — 247, 315
 Кобеляцький р-н, Дніпропетровська обл. — 103
 Козацька сільрада, Бериславський р-н — 77
 Козачі Лагері, с., Бериславський р-н — 120
 Козельський р-н — 272
 Комаріцький р-н — 272
 Комінтернівський р-н, Одеська округа — 51
 Комісарівка, с., П'ятихатський р-н, Дніпропетровська обл. — 141
 Корсунський р-н, Шевченківська округа — 53
 Костирська сільрада, Бериславський р-н — 77
 Костогризове, с., Цюрупинський р-н — 184
 Костомарове, с., Качкарівський р-н (тепер – Бериславський р-н), Херсонська обл. — 51
 Костянтинівка, с., Великолепетиський р-н — 275
 Крамарки, с., Дніпропетровська обл. — 140
 Красне, с., Скадовський р-н — 173, 234, 314
 Кривоозерський р-н, Одеська (тепер – Миколаївська) обл. — 107
 Криворізька округа — 64
 Криворізький р-н — 141
 Крим, Автономна Республіка — 47
 Крим, пів-в — 25, 38, 112, 207, 253, 263
 Кримська область, РСФРР — 38, 46
 Крим (частина Таврії), Генеральна округа — 46
 Кронау (Високопілья), с. — 248
 Курська обл. — 11
 Кучерська, с. — 213
 Ландау (с. Потьомкине Високопільського району), с. — 248
 Ландауський р-н, Миколаївська округа — 51
 Лебязьський р-н, РСФРР — 267
 Ленінград, м. — 67–69, 164, 247, 288
 Леонівська (Левонгійовська) сільрада, Бериславський р-н — 120, 121
 Лиса Гора, с., Арбузинський р-н, Миколаївська обл. — 14, 201
 Лиховський р-н — 141
 Лозоватка, с., Криворізький р-н, Дніпропетровська обл. — 141
 Луганська округа — 55, 64
 Лупарівська сільрада, Херсонська (тепер – Миколаївська) обл. — 46
 Львово, с., Бериславський р-н — 166, 315
 Ляховський р-н, РСФРР — 267, 269, 270
 Магдалинівська сільрада, Дніпропетровська обл. — 140
 Магдалинівський р-н — 140
 Макіївка, м., Донецька обл. — 30
 Мала Лепетиха, с., Великолепетиський р-н — 29, 115, 140, 248, 275, 303
 Малі Гирли, с. — 76
 Малолепетиська сільрада — 114, 115, 303
 Маріупольська округа — 55
 Маячка, с. — 52, 287
 Межівський р-н — 126, 135
 Мелітопольський р-н — 135
 Мелітополь, м. — 136
 Мелітопольська округа — 18, 31, 46, 51, 52, 324
 Мелітопольський повіт — 45, 46

- Миколаїв, Генеральна округа — 46
 Миколаївка, с., Великолепетиський р-н — 88, 140, 275
 Миколаївка, с., Новотроїцький р-н — 84, 312
 Миколаїв, м. — 40, 43, 45, 50, 53, 96, 169
 Миколаївська губернія — 45, 220
 Миколаївська обл. — 14, 38, 40, 43, 46, 47, 49, 107, 201, 256, 264, 265, 351
 Миколаївська округа — 51, 53, 55, 64
 Миколаївський р-н, Миколаївська округа — 51, 193
 Микольська сільрада, Херсонський р-н — 160, 237
 Милове, с., Бериславський р-н — 251, 315
 Миролубівка, с., Нововоронцовський р-н — 276
 Михайлівка, с., Генічеський р-н — 151, 350
 Михайлівка, с., Леоніївська (Левон-тійовська) сільрада, Бериславський р-н — 121
 Михайлівка, с., Солонянський р-н, Дніпропетровська обл. — 141, 151
 Михайлівський р-н, Мелітопольська округа — 51
 Молдова, Республіка — 43
 Молодчики, х., Херсонський р-н — 143
 Молочанський р-н — 51, 70, 141
 Морженга, ст., Вологодська обл. — 100
 Москва, м. — 43, 67–69, 85, 87, 107, 131, 140, 146, 164, 181, 227, 232, 234–236, 247, 284, 288, 323
 Мохівка, с., Каховський р-н — 230
 Музиківка, с. — 106, 110, 152, 155, 290
 Мюльхаузендорф (Зміївка), с., Бериславський р-н — 247
 Навлінський р-н — 272
 Надеждине, с., Нововасилівський р-н, Дніпропетровська область — 124
 Надеждівка, с., Херсонський р-н — 180
 Надеждівка, с., Чаплинський р-н — 276
 Ней-Гальбштадт (с. Рівнопілля Високопільського району), с. — 248
 Ней-Мангейм (частина сучасного смт Високопілья), с. — 248
 Нижній Рогачик, с., Великолепетиський р-н — 88, 140
 Нижні Сірогози, смт — 276
 Нижні Торгаї, с. Нижньосірогозький р-н — 276
 Нижньоновгородський р-н, РСФРР — 267
 Нижньосірогозький р-н — 45, 46, 71, 72, 74, 75, 79, 97, 134, 135, 139, 141, 146, 150, 186, 197, 217, 256, 265, 276, 277, 287, 290, 293
 Нижня Волга — 76
 Николайфельд (с. Микільське Високопільського району), с. — 248
 Ніжинська округа — 55
 Нікольське (Ардель), с. — 122
 Нікополь, м. — 213
 Нікопольський р-н — 135, 140
 Німеччина — 13, 33, 121–123, 185, 240, 244–249, 332
 Нововасилівська сільрада, Дніпропетровська обл. — 141
 Нововасилівський р-н — 124, 126, 128, 134, 141
 Нововоронцовка, с. — 52
 Нововоронцовка, смт — 276
 Нововоронцовський р-н — 16, 257, 266, 276, 287, 327, 328, 330
 Нововоскресенівка, с., Нововоронцовський р-н — 276, 330
 Новогригорівка, с., Генічеський р-н — 151, 350
 Новогригорівка, с., Стокопанівський р-н — 153
 Новодмитрівка, с. Великоолександрівський р-н — 275
 Ново-Дмитрівка, с., Кізомиська сільрада, Херсонський р-н — 104, 176, 230
 Новокиївка, с., Каланчацький р-н — 276
 Новокостянтинівська сільрада, Дніпропетровська обл. — 141
 Ново-Миколаївка, с., Великоолександрівський р-н — 230
 Новомиколаївка, с. Великоолександрівський (тепер – Бериславський) р-н — 110, 312
 Новомиколаївка, с., Новомиколаївський р-н, Дніпропетровська обл. — 141
 Новомиколаївська сільрада, Софіївський р-н, Дніпропетровська обл. — 141
 Новомиколаївський р-н — 141
 Новомиргородська сільрада, Запорізький р-н, Дніпропетровська обл. — 141
 Новомосковський р-н — 141
 Новоодеський р-н, Миколаївська округа — 51
 Новоолександрівка, с., Каланчацький р-н — 276
 Новоолександрівська сільрада, Хорлівський р-н — 106, 198, 284, 312
 Новоолексіївка, с., Генічеський р-н — 116, 199, 284, 314
 Новопавлівка, с., Каланчацький р-н — 276
 Новопилипівська сільрада, Олександрівський р-н, Дніпропетровська обл. — 141
 Новорайське, с., Бериславський р-н — 214, 251, 279, 315
 Ново-Тимофіївка, с., Роксандрівська сільрада, Херсонський район — 71
 Новотроїцьке, с., Новотроїцький р-н — 276
 Новотроїцький р-н — 16, 46, 79, 84, 116, 117, 146, 150, 152, 161, 197, 200, 231, 256, 265, 276, 292, 326, 329
 Новотягинська сільрада, Бериславський р-н — 77
 Ново-Український р-н — 23, 62, 273
 Ново-Федорівка, с., Голопристанський р-н — 184, 301
 Ной-Клостердорф (Костирка), с., Бериславський р-н — 247
 Овідіопольський р-н, Одеська округа — 51
 Одеса, м. — 11, 14, 43, 45, 82, 107, 133, 166, 167, 168, 245, 247, 290, 321
 Одеська губернія — 45
 Одеська обл. — 10, 14, 15, 21, 26, 36, 38, 40, 43, 46, 49, 59, 64, 75, 86, 93, 101, 107, 108, 112, 123, 125, 126, 130, 133, 140, 144, 146, 150, 157, 159, 165, 169, 170, 175, 177, 187, 189, 193, 197, 204, 208, 236, 245–247, 253, 256, 261, 265, 267, 270, 271, 273, 274, 289, 290, 297, 302, 317, 318, 320, 321, 324, 330
 Одеська округа — 51, 52, 64
 Одрядівка, с., Новотроїцький р-н — 117, 118, 231, 314, 326
 Одрато-Кам'янська сільрада, Бериславський р-н — 77
 Олександрекроне (Лугівка, с. Високопільського р-ну, зняте з обліку як неіснуюче), с. — 247
 Олександрівка, с., Херсонський р-н — 203, 252
 Олександрівська губернія — 45
 Олександрівська сільрада, Нижньосірогозький р-н — 72, 141
 Олександрівський р-н — 141
 Олешки, м. — 238
 Ольгівка, с., Бериславський р-н — 214, 315
 Ольговка, с., Бургундська сільрада, Бериславський р-н — 115, 313
 Оріховський р-н, Дніпропетровська обл. — 103
 Орлівська сільрада, Молочанський р-н, Дніпропетровська обл. — 141
 Орлове (Високопільський район), с. — 248
 Осокорівка, с. — 52, 287
 Очаківський р-н, Миколаївська округа — 51
 Павлівка, с., Каховський р-н — 107
 Павлоградський р-н — 135
 Первомайська сільрада, Верхньорогачицький р-н — 104, 224
 Первомайська округа — 55
 Першокостянтинівка, с., Новотроїцький р-н — 83, 311
 Першокостянтинівка, с., Хорлівський р-н — 142, 200
 Першокостянтинівка, с., Чаплинський р-н — 276
 Петриківська сільрада, Новомосковський р-н, Дніпропетровська обл. — 141

- Петрівка, с., Генічеський р-н — 151, 350
- Петрівська сільрада, Нижньосіро-гозький р-н — 71
- Петроград, м. — 43, 44
- Писарівська сільрада, Синельниковський р-н, Дніпропетровська обл. — 141
- Південь України — 21, 23–25, 27, 30, 31, 33, 36, 37, 43, 44, 51, 54, 55, 59, 60, 75, 89, 155–157, 163, 187, 206, 220, 240, 245, 247, 253, 268, 269, 286, 287, 331–335
- Північний Кавказ — 13, 21, 55, 182, 186, 246, 248, 273, 285, 321
- Покрово-Облойські, х., Голопристанський р-н — 229
- Покровський р-н — 273
- Польове, с., Каланчацький р-н — 276
- Польща — 2, 13, 21, 221, 240, 250, 333
- Поляна, с., Ляховський р-н, РСФРР — 270
- Посад-Покровське, с., Херсонський р-н — 80, 148, 154, 160, 180, 235, 237
- Потьомкіне, с., Високопільський р-н — 104, 248, 314
- Правдине, с., Білозерський район — 219, 237, 238, 315
- Преображенка, с., Хорлівський р-н — 110, 225, 313
- Преображенка, с. Чаплинський р-н — 276
- Привільне, с., Генічеський р-н — 276
- Проскурівська округа — 64
- П'ятихатський р-н — 135, 141
- Рибальче, с., Скадовський р-н — 105
- Рождественка, с., Генічеський р-н — 151, 350
- Рожнівка, с., Зеленівська сільрада, Херсонський р-н — 126
- Розенорт (с. Розовка Високопільського району), с. — 248
- Роксандрівка, с. — 92, 160, 180, 237
- Роксандрівська сільрада — 71, 139
- Російська імперія — 30, 42, 238, 239
- Російська Федерація — 11, 12, 20, 21, 33, 36, 282, 285, 320
- РСФРР — 11, 67, 181, 191, 258, 260, 261
- Рубанівка, с., Великолепетиський р-н — 88, 114, 140, 161, 199, 230, 275, 303, 313
- Савелівська сільрада, Нижньосіро-гозький р-н, Дніпропетровська обл. — 141
- Савранський р-н — 273
- Саксаганівська сільрада, Дніпропетровська обл. — 141
- Самійлівська сільрада, Великолепетиський р-н — 125, 186, 216, 341
- Саскатун, м., Канада (Saskatoon, Canada) — 24
- Сейдеменуський єврейський національний р-н — 46
- Середня Волга — 76
- Серогозьський (Нижньосірогородський) р-н, Мелітопольська округа — 51
- Сиваський р-н — 256, 265
- Сиваш, оз. — 47
- Синельниковський р-н — 141
- Скадовський р-н — 46, 173, 184, 197, 234, 257, 266, 328
- Скадовськ, м. — 68, 82, 252
- Снігурівський р-н — 46
- Снігурівський р-н, Херсонська округа — 52
- Советський р-н, РСФРР — 267
- Солонянський р-н — 141
- Софіївка, (Високопільський район), с. — 248, 315
- Софіївський р-н — 135, 141
- СРСР — 10–13, 19, 21, 22, 30, 36, 38, 50, 52, 54–57, 59, 62–64, 67, 69, 70, 76–78, 88, 92, 94–97, 99–103, 108, 111–114, 117, 123, 129, 131, 132, 134–140, 144, 145, 147, 148, 154, 157, 158, 164–166, 177–180, 185, 192, 195, 196, 205, 206, 227, 228, 235, 238–244, 246, 247, 249, 250, 253, 257–259, 263–265, 268, 271–274, 290, 291, 294, 295, 303, 306, 307, 309–311, 319, 323, 327
- Сталіндорфський р-н, Дніпропетровська обл. — 186
- Сталіно, м. (тепер – Донецьк) — 30
- Сталінська округа — 51
- Станіслав, с., Херсонський р-н — 105, 137, 147, 151, 154, 160, 215, 237, 276, 309, 318
- Станіславська сільрада — 176, 309
- Стародубський р-н — 272
- Старофеїнська сільрада, Бериславський р-н — 77
- Старошведська сільрада, Бериславський р-н — 77
- Старошведське (тепер – Зміївка), с., Бериславський р-н, Одеська (тепер – Херсонська) обл. — 33, 37, 122, 136, 150, 184, 241–244, 294
- Стеблівський р-н, Шевченківська округа — 53
- Степне, с., Бериславський р-н — 210, 316
- Степова Україна — 57, 58, 60, 63, 152, 255, 274, 288
- Стокопані, с., Генічеський р-н — 151, 232, 350
- Стрільківська сільрада, Генічеський р-н, Херсонська обл. — 46
- Строганівка, с., Чаплинський р-н — 276
- США — 7, 19, 22, 122, 123, 240, 248–250, 261, 323
- Таврійська губернія — 43, 45, 156, 238
- Таджицька СРР — 258
- Тарасівка, с., Скадовський р-н — 184
- Тарасівська сільрада, Томаківський р-н, Дніпропетровська обл. — 141
- Тарасо-Шевченківський р-н, Одеська округа — 51
- Татарія — 76
- Тіге (с. Кочубеївка Високопільського району), с. — 248
- Токарівка, с., Херсонський р-н — 90, 284
- Томаківський р-н — 140
- Томськ, м. — 107
- Троїцькій сільрада, Нововасилівський р-н, Дніпропетровська обл. — 141
- Трохимівська сільрада, Нижньосіро-гозький р-н — 71
- Трубчевський р-н — 272
- Тульчинська округа — 55
- Туреччина — 268
- Туркменська СРР — 258
- Тягинка, с., Тягинська сільрада, Бериславський р-н — 118–120, 122, 123, 275, 316
- Тягинська сільрада — 72, 114, 118–121, 143, 161, 261, 262, 291, 310
- Україна — 5–10, 12–17, 19–25, 27–34, 36–45, 47, 48, 50, 52, 53, 55–63, 65, 67, 69, 70, 73, 75–77, 82, 85–89, 91–96, 98–102, 107–109, 112–114, 117, 121–123, 125, 129–133, 143, 144, 146–148, 152, 155, 157, 158, 161–163, 169, 177, 180–182, 186, 187, 190, 194, 204–208, 220, 221, 224–229, 235, 236, 238, 240, 244–246, 248–255, 257–259, 261–264, 267, 268, 270–274, 282, 283, 285, 286, 288–291, 293, 294, 296–302, 311–316, 319–322, 324, 328–335
- Українка, с., Нововоронцовський р-н — 276
- Уманська округа — 62
- Унінський р-н, РСФРР — 267, 270, 271
- УНР — 43, 44, 55
- Урал — 52, 76, 209
- Успенівка, с., Новотроїцький р-н — 116
- УСРР — 10, 12, 18–21, 44, 46, 49, 61, 69, 70, 73, 87, 98, 102, 108, 131, 132, 136, 142, 145, 152, 162, 164–166, 169, 180–182, 200, 207, 228, 244, 245, 255, 256, 258, 260, 264, 269, 271, 272, 284, 285, 290, 291, 304, 308, 309, 311, 318, 323–325
- Ушкалка, с., Великолепетиський р-н — 110, 140, 312
- Ушкалка, с., Верхньорогачицький р-н — 104, 224
- Федорівка, с., Херсонський р-н — 151, 155, 180
- Фірстенфельд (с. Князівка Високопільського району), с. — 248
- Фоминський р-н, РСФРР — 267
- Франція — 11, 12, 156, 204, 249, 250, 322
- Фріц-Геккертовський р-н — 46, 256, 264
- Фрунзе, с., Генічеський р-н — 276, 313
- Харків — 13, 67, 182, 245
- Харківська обл. — 30, 86, 108, 125, 130, 133, 165, 175, 259, 274

- Харківська округа — 64
- Херсон, м. — 16, 19, 27, 33, 39, 42–46, 48, 49, 53, 67, 68, 75, 80, 83, 86, 89, 92, 96, 111, 131, 145, 163–166, 168, 169, 172, 174, 175, 178, 184, 187, 188, 210, 218, 221–223, 225, 233, 234, 238, 239, 243, 256, 261, 265, 277, 281, 288, 291, 292, 297, 305–307, 314, 328, 329, 333
- Херсонська губернія — 23, 36, 42, 43, 45, 156, 238
- Херсонська обл. — 5–7, 14–17, 21, 23, 25–27, 30–34, 36, 38, 39, 43, 46–49, 51, 57, 58, 61, 64, 65, 67–76, 79, 80, 82–85, 88–93, 95–106, 108–122, 125, 126, 133, 135–143, 145–155, 157, 159–163, 165–176, 178–188, 191–193, 198–203, 205–207, 210–219, 221–225, 228–235, 237–239, 243–245, 247, 248, 250–254, 256, 263, 264, 273, 276, 278–281, 283, 286, 297–319, 321, 322, 324, 325, 327–330, 340, 342, 347–351
- Херсонська округа — 18, 31, 36, 46, 51, 52–55, 60, 62, 256, 265, 325
- Херсонський повіт — 36, 46
- Херсонський р-н — 39, 160
- Херсонський р-н, Херсонська округа — 46, 49, 52, 68, 71, 75, 84, 90, 95, 98, 104–106, 110, 126, 137, 139, 143, 146–152, 154, 161, 166, 176, 180, 188, 189, 195, 197, 202, 208, 218, 230–232, 235, 256, 265, 281, 284, 287, 290, 292, 293, 309, 310, 311, 313, 318
- Херсонщина — 5–7, 9–13, 15–23, 25, 28, 29, 31–39, 42–44, 46–48, 50, 52, 53, 57, 59, 63–65, 67, 69, 74, 77, 78, 81, 85, 86, 88, 90, 91, 95, 97, 98, 100, 103, 105, 107, 112, 113, 120, 121, 123, 125, 130, 134, 149, 153, 158, 163, 164, 173, 180, 185–189, 192, 195, 201, 208, 219–221, 225–228, 231–233, 235–243, 245–247, 250, 254–256, 261–263, 268, 273, 275, 279, 283–295, 315, 321–323, 325, 326, 328, 329, 333–335
- Хорли, с., Хорлівський р-н — 82
- Хорлівський р-н — 46, 147, 182, 197, 198, 200, 225, 257, 266, 284, 302
- Хрипунове, с., Ляховський р-н, РСФРР — 270
- Цареводар, с., Херсонський р-н — 110, 151, 152, 154, 160, 219, 237, 284
- Цареводарська сільрада, Херсонський р-н — 106, 290
- Царичанський р-н — 141
- Цюрупинський р-н — 46, 105, 147, 152, 153, 184, 193, 197, 257, 266, 277, 292
- Чалбаси, с. — 150
- Чаплинка, с., Дніпропетровська обл. — 140
- Чаплинський р-н — 16, 35, 257, 266, 276, 325, 326, 329
- Чарівне, с. — 252
- Червоно-Повстанський р-н, Одеська округа — 51
- Черкаська обл. — 53
- Черкаська сільрада, Дніпропетровська обл. — 141
- Чернігівська обл. — 193, 259, 274
- Чернігівська округа — 64
- Чорне море — 47
- Чорнобаївка, с., Херсонський р-н — 151
- Чорнобаївська сільрада, Херсонський р-н — 95
- Чорнобиль — 9
- Чулаківка, с., Голопристанський р-н — 276
- Швеція — 11, 121–123, 240–243, 249
- Шевченківська округа — 51, 53
- Шевченківська сільрада, Магдалинівський р-н, Дніпропетровська обл. — 140
- Шенау (с. Краснівка, Високопільський р-н), с. — 248
- Шепетівська округа — 51, 55
- Широка Балка, с., Херсонський р-н — 110, 151, 154, 155, 231, 313
- Широке, м., Дніпропетровська обл. — 251
- Широкобалківська сільрада, Херсонський р-н — 106, 151, 290, 306, 310, 317
- Шлангендорф (Зміївка), с., Бериславський р-н — 247
- Штейнфельд (с. Кам'янка Високопільського району), с. — 248
- Щасливцівська сільрада, Генічеський р-н, Херсонська обл. — 46
- Юзкуї, с., Генічеський р-н — 116, 125, 151, 313, 350
- Якимівський р-н — 126, 134

ПЕРЕЛІК СКОРОЧЕНЬ

HREC – Holodomor Research and Education Consortium	ОАФ – об'єднаний архівний фонд	Торгзін – Всеукраїнська контора торгзину (ВУК «Торгзін»), назва походить від російського словосполучення «торговля с иностранцами» – акронім «торгзін», «торгівля з іноземцями»	Херсонський Наркомвод – Херсонський морський порт Народного комісаріату водного транспорту СРСР
БСРР – Білоруська Соціалістична Радянська Республіка	Облком (обком) Робос (рос.) – обласний комітет працівників освіти	ТСОАВІАХІМ – Товариство сприяння обороні, авіаційному та хімічному будівництву	Херсонторг – Херсонський міський харчоторг
БУПР (ДОПР рос.) – будинок примусових робіт	ОБЛФВ – обласний фінансовий відділ	Уповноважений РПК – уповноважений районного партійного комітету	ЦВК (ЦИК рос.) СРСР – центральний виконавчий комітет СРСР
ВУЦВК – Всеукраїнський центральний виконавчий комітет	ОДПУ (ОГПУ (рос.)) – Об'єднане державне політичне управління	Управління кролівництва НКЗС УСРР – Управління кролівництва Народного комісаріату земельних справ	ЦК ВКП(б) – Центральний комітет всесоюзної комуністичної партії більшовиків
ВЧК (рос.) – Всеросійська надзвичайна комісія з боротьби з контрреволюцією та саботажем	ОРС (рос.) – відділ робітничого постачання	УРСР – Українська Радянська Соціалістична Республіка	ЦК КП(б)У – Центральний комітет комуністичної партії (більшовиків) України
Дитмайдани, дитмайданчики – дитячі майданчики	Політбюро ЦК КП(б)У – політичне бюро Центрального комітету комуністичної партії більшовиків України	УСРР – Українська Соціалістична Радянська Республіка	ЦК ЦКК ВКП(б) – Центральний комітет центральної контрольної комісії всесоюзної комуністичної партії більшовиків
Донбас – Донецький басейн	Посівматеріал – посівний матеріал	ФЗН – фабрично-заводське навчання	ЦУНГО Держплану СРСР – Центральне управління народногосподарського обліку Державної комісії СРСР з планування при Раді праці й оборони СРСР при Раді Народних Комісарів СРСР
Зернохліб – хлібні зернові культури	Профрада – професійна рада профспілки	ФЗУ – фабрично-заводське училище	ЦЧО – Центрально-Чорноземна область
ЗОШ – загальноосвітня середня школа	Райпартком – районний партійний комітет	фр. РКС – фракція розрахунково-контрольної служби	
ЗРК – закритий робітничий кооператив	РАЦС – органи державної реєстрації актів цивільного стану	Херсонська міська промислова рада	
ІТР – інженерно-технічні працівники к/г – колгосп	РВК, ВПК (РИК рос.) – районний виконавчий комітет		
КК УСРР – Карний кодекс Української Соціалістичної Радянської Республіки	РКІ – районна контрольна інспекція		
КПУ – комуністична партія України	РКК – районна контрольна комісія		
Крестзайм (рос.) – облігації селянської позики	РНК СРСР – Рада народних комісарів СРСР		
м/рада – міська рада	РНК УСРР – Рада народних комісарів УСРР		
Міськком – міський комітет	РПК – районний партійний комітет		
Міськпрофрада – міська професійна рада профспілок	РСФРР – Російська Соціалістична Федеративна Радянська Республіка		
МОДР – Міжнародна організація допомоги борцям революції	с/рада – сільрада		
МПК – міський партійний комітет	Союзхліб – Всесоюзне державне акціонерне товариство «Союзхліб»		
МТС – машинно-тракторна станція	СРСР (СССР (рос.)) – Союз Радянських Соціалістичних Республік		
Наркомзем – Народний комісаріат земельних справ	Твердозданці – одноосібники, які отримали «тверде завдання» – обов'язкову норму здачі хліба з гектара		
Нарлікарня – народна лікарня			
НКВС (НКВД – рос.) – Народний комісаріат внутрішніх справ			

Наукове видання

КУЗОВОВА Наталя

**ГОЛОДОМОР 1932–1933 РОКІВ
НА ХЕРСОНЩИНІ**

Монографія

Технічний редактор О. Гринюк
Дизайн обкладинки В. Савельєва
Верстка О. Данильченко

Підписано до друку **29.08.2023** р.
Формат 60x84 1/16. Папір офсетний
Друк цифровий. Ум. друк. арк. 21,62. Обл.-вид. арк. **31,19**
Тираж 300 прим. Замовлення № 18-07/38

Відділ реалізації. Тел.: (067) 542-08-01. E-mail: info@book.sumy.ua
ПФ «Видавництво «Університетська книга»
40000, м. Суми, площа Покровська, 6
Тел.: (0542) 65-75-85. E-mail: publish@book.sumy.ua
www.book.sumy.ua, newlearning.com.ua

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 7461 від 05.10.2021
Віддруковано на обладнанні ПФ «Видавництво “Університетська книга”»